

357

PIERWSZA KSIĄŻKA POLSKA

5353-40 B

Odbito dziesięć egzemplarzy numerowanych w maszynie na
papierze kredowym.

WYDAWNICTWA
BIBLIOTEKI ZAKŁADU NAR. IM. OSSOLIŃSKICH

TOM I.

LUDWIK BERNACKI

PIERWSZA KSIĄŻKA POLSKA

LWÓW
NAKŁADEM ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH
1918

Ignacy Blichy
LUDWIK BERNACKI

PIERWSZA KSIAŻKA POLSKA

STUDYUM BIBLIOGRAFICZNE

Z 86 PODOBIZNAMI

LWÓW
NAKŁADEM ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH
1918

13294
II

51-

X-43074	
13294	<u>II</u>

Stydium niniejsze dzieli się na dwie zasadnicze części. W pierwszej, obok trzech, typowych, modlitewników średniowiecznych, opisano wszystkie, dotychczas znane lub przez nas odszukane, wydania „Hortulusa” polskiego. Tekst tego zabytku, podany w wielu miejscach w całej rozciągłości, jest przedmiotem uwag drugiej części, zamkniętej wiadomością o autorze i drukarzu pierwszej książki polskiej, którą był „Hortulus animae — Raj duszny” Biernata z Lublina, ogłoszony około r. 1514, w drukarni Floryana Unglera w Krakowie.

Przeprowadzone wywody objaśnia przeszło osiemdziesiąt podobizn, uskuteczniionych bez wyjątku podług oryginałów i w naturalnej wielkości.

W badaniach tekstu nie kuszono się całkiem o rekonstrukcję osnowy pierwotnego „Hortulusa” polskiego ani też o odbudowę całego szeregu utworów, przybywających obecnie do nikłych zasobów naszej pieśni religijnej z początku XVI stulecia: ocenę ich znaczenia dla ogólnego rozwoju rodzimej poezyi zostawiliśmy historykom literatury.

Rzecz nasza, zniszczona (wraz z materyałami) niemal zupełnie w r. 1915, musiała być napisana na nowo; to niech usprawiedliwi jej liczne wady i błędy.

Kończąc słowami prawdziwej wdzięczności dla prof. dra Zygmunta Batowskiego w Warszawie, Antoniego Be-

derskiego w Poznaniu, prof. dra Józefa Bicka i dra Jana Bohatty w Wiedniu, prof. dra Aleksandra Brücknera w Berlinie, dra Zygmunta Celichowskiego w Kórniku, dra Adama Chmiela, prof. dra Maryana Gumowskiego i dra Edwarda Kuntzego w Krakowie, dra Jerzego Leidingera w Monachium, prof. dra Władysława Podlachy we Lwowie, niemniej dla Szanownych Zarządów wszystkich Bibliotek krajowych i zagranicznych za pomoc w pracy i wskazówki przy poszukiwaniach, — składamy wyrazy gorącego podziękowania drogiemu Zakładowi Narodowemu Imienia Ossolińskich, który studyum to zechciał przyjąć w poczet swoich wydawnictw.

We Lwowie, w maju 1918 r.

I.

I.

Średniowieczna książka do nabożeństwa, zwana „Hortulus animae“, cieszyła się w XV i XVI wieku wielką popularnością. Bibliografia tego okresu wykazała z górą 100 wydań (do rzadkości należących) łacińskiego oryginału oraz jego przekładów na europejskie języki. Nie ulega jednak wątpliwości, że cyfra ta pomnoży się znacznie, choćby przez włączenie nieznanych dotąd edycji „Hortulusa“ w języku polskim (= „Raj duszny“ = „Paradisus animae“).

O istnieniu polskiego „Hortulusa“ wiemy już od r. 1867¹⁾. Po dzień dzisiejszy przybyło o nim sporo szczegółów, a co najgłówniejsza udało się odszukać jego teksty, pochodzące z pięciu odrębnych wydań, tudzież oryginały łacińskie modlitewnika, drukowane w Polsce. Nim do nich przejdziemy, wypada nam rozpatrzyć dotychczasowe wiadomości o polskim „Hortulusie“. Mieszczą się one przeważnie w nadaniach królewskich, które rozpoczyna najważniejszy przywilej Zygmunta Starego, z daty: Kraków, 10 lutego 1527 r., odnoszący się wręcz do „Hortulusa“²⁾. Z głównej treści dokumentu:

Quia cum famatus Hieronimus Vietor, calcographus noster, Cracoviensis, Vitam Christi et Hortulum animae ex latino

¹⁾ Karol Estreicher, Günter Zainer i Świętopełk Fiol. Warszawa, 1867, s. 65.

²⁾ Artur Benis, Ochrona praw autorskich w dawnej Polsce (Pamiętnik słuchaczy Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1887, s. 468—70, nr. 15). Teodor Wierzbowski, Materyały do dziejów piśmiennictwa polskiego. T. I, Warszawa, 1900, s. 36—7, nr. 61. Tenże, Matricularum Regni Poloniae summaria. Pars IV. Vol. 1. Varsoviae, 1910, s. 305, nr. 5181.

in polonicum sermonem traductum, magna solercia et non absque gravi impensu ingeniosoque caractere excusserit et variis imaginibus eosdem libros effigiatos in lucem iam pridem ante alios ediderit... Nos... statuimus et ordinamus: ne aliquis... libros praedictos videlicet Vitam Christi et Hortulum animae in vernaculum sermonem traductos... hinc ad decennium imprimere... audeat... sub poena...

wynika jasno, że Hieronim Wietor, drukarz krakowski, ogłosił przed 10 lutego 1527 r. polski przekład łacińskiego „Hortulusa“ (i „Żywota Pana Jezusa“, 1522, fol.), ozdobiony drzeworytami, na który w r. 1527 otrzymał wyłączny przywilej drukowania aż do r. 1537. Prawo to przypadło w dalszem dziesięcioleciu (1537—1547 r.) innemu drukarzowi krakowskiemu, Maciejowi Szarffenbergerowi, czego dowodzi przywilej, również Zygmunta Starego, z daty: Kraków, 6 czerwca 1537 r.

Concedimus praeterea facultatem dicto Mathiae, ut Hortulum animae cum precibus illi adnexis, ab ecclesia Romana approbatis, abhinc per decennium formis imprimat totiens, quotiens illi visum fuerit pariter ac necessarium... si quis enim tales Hortulos animae polonice... impresserit... poenam... solvendus ¹⁾).

Następne przywileje, dotyczące „Hortulusa“, są mniejszej wagi i pochodzą dopiero z pierwszej połowy XVII wieku. I tak Zygmunt III, przywilejem z daty: Warszawa, 15 grudnia 1627 r., nadał drukarzowi, Antoniemu Wośniskiemu (drukował do r. 1639, umarł po r. 1650) i jego żonie w Krakowie, dożywotnie, wyłączne, prawo drukowania szeregu książek, wśród których spotykamy także polski „Hortulus animae“ ²⁾. Łaciński „Hortulus animae“ oraz polski „Raj duszny“ należał również do obfitej liczby dzieł, na jakie krakowska oficyna Andrzeja Piotrkowczyka

¹⁾ Benis (l. c., s. 472—3, nr. 18). Wierzbowski, Materyały. Tom II, Warszawa, 1904, s. 3—4, nr. 7.

²⁾ Wierzbowski, l. c., T. II, s. 57—8, nr. 108.

otrzymała od Władysława IV dwudziestoletni przywilej, datowany z Warszawy, dnia 10 marca 1645 r., potwierdzony przez Jana Kazimierza w Warszawie: dnia 19 maja 1649 r. i dnia 30 lipca 1662 r.¹⁾

Prócz pism królewskich ważne szczegóły o „Hortulusach” podają inwentarze drukarni.

Maciej Szarffenberger miał pewien zapas „Hortulusów”, jak przekonywa inwentarz, spisany po jego śmierci w r. 1547. Czytamy tu:²⁾

Ortuli polonicales	2 ex.		
Ortulus animae	1 ex.		
Ortulus polonicalis	1 ex.		
Paradisus animae	1 ex.	ligati in	8-o
Hortuli polonicales	10 ex.	”	”
Hortuli inaurati	4 ex.	”	”
Hortuli inaurati latini	3 ex.	”	16-o
Hortulus latine	1 ex.	”	”
Hortulus germanice	1 ex.	”	”
Paradisus animae	1 ex.	”	8-o

Inwentarz po nieznanym bliżej księgarzu krakowskim, Stanisławie Tirlikowskim, z r. 1549, wykazuje:³⁾

Ortuli polonici 2 in integra cute in 8-o.

W dalszym chronologicznie inwentarzu, sporządzonym w r. 1551 po śmierci Heleny Floryanowej (żonie Floryana Unglera), spotykamy:⁴⁾

Hortulus Borek	4 ex.	in 16-o	
Hortulus polski	1 ex.		} Libri polonici.
Hortulus polski	1 ex.		
Raj duszny	1 ex.		
Hortulus Borków	246 ex.		

Prócz tego zostały po Unglerowej:

¹⁾ Wierzbowski, l. c., T. II, s. 74—8, nr. 129.

²⁾ Dr. Artur Benis, Materyały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce. I. (Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. T. VII. Kraków, 1892, s. 7, 11, 21, 22, 33, nr. 19, 34, 150, 419, 423, 424, 436, 440, 441, 815).

³⁾ Benis, Materyały. II. (l. c., s. 217, nr. 232).

⁴⁾ Benis, Materyały. I. (l. c., s. 44, 50, 51, nr. 1099, 1316, 1327, 1328, 1333).

Figurae ad Hortulum animae dimidium¹⁾.

We Lwowie sprzedawał „Hortulusy“, polskie i niemieckie, Piotr Poznańczyk (inwentarz po nim z r. 1560)²⁾ oraz Baltazar Hubner. Inwentarz po tym ostatnim z r. 1592, podaje: Hortulusów prostych krakowskich (in 16-o) ex. 2, oraz Hortulusek maluśki³⁾.

Zaznaczyć w końcu wypada, że inwentarze po osobach prywatnych w Krakowie wymieniają często modlitewnik, o którym mowa; n. p. po Agnieszce Zarszczance (um. 1551 r.) został: Hortulus polonicus in albo corrigio cum argenteis clausulis, po Łukaszu balwierz (um. 1551 r.): Hortulus polonicus, po Janie Lencu (um. 1552 r.): Hortulus animae ligatus germanicus, po Stanisławie Naromowskim (um. 1552 r.): Hortulus animae germanicus, po Wacławie Chodorowskim (um. 1552 r.): Hortulus⁴⁾, po Annie Boczkowskiej (um. 1618 r.): Raj duszny, oszacowany na gr. 10⁵⁾.

Ostatniem wreszcie źródłem, odnoszącem się do „Hortulusa“, jest wielkiego znaczenia ustęp w piśmie Jana Maleckiego z r. 1547, wystosowanem do Jana Seklucyana, w sprawie przekładu katechizmu. Malecki, pragnąc Seklucyanowi udowodnić, że wyraz *jenze* jest rdzeniem polskim, pisze, co następuje:

Habes (sc. hanc dictionem *jenze*) in multis locis in Hortulo animae, quem libellum et fabulas Aesopi in rythmos et multa alia in linguam polonicam nostro saeculo vertit primus libellorum polonicorum auctor, vir doctissi-

¹⁾ Benis, Materyały. I. (I. c., s. 52).

²⁾ Acta officii iuris fidelium. 1558–1577. 2, s. 104. Por. Władysław Łoziński, Leopolitana IV. (Kwartalnik historyczny. R. IV. Lwów, 1890, s. 453).

³⁾ Acta consularia Leopoliensia. 1591 i 1592. T. 14, s. 1178, 1198. Por. Łoziński (I. c., s. 455).

⁴⁾ Benis, Materyały. II. (I. c., s. 224, 225, 226, 228, nr. 413, 421, 437, 465, 517).

⁵⁾ Stanisław Tomkowicz, Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII w. Lwów, 1912, s. 273.

mus et lingua polonica peritissimus, Bernhardus a Lublin, scriba magnifici domini Joannis Pilecii... Porro idem Hortulus animae iam quinquies Cracoviae recusus est¹⁾.

Malecki świadczy, że pięciokrotnie do r. 1547 wydany w Krakowie „Hortulus animae” przełożył na język polski tłumacz bajek Ezopa, autor pierwszych książek polskich, Biernat z Lublina, pisarz Jana Pileckiego.

Zestawiając przywiedzione wiadomości źródłowe, dochodzimy do szeregu twierdzeń, a mianowicie:

1) Pierwsze wydanie „Hortulusa” polskiego, przekładania Biernata z Lublina, ukazało się w Krakowie, niewątpliwie przed lutym 1527 r. i było ozdobione drzeworytami; do r. 1547 istniało pięć jego edycji.

2) „Hortulus” polski wydawali w XVI w. Hieronim Wietor i Maciej Szarffenberger, w XVII w. Antoni Wosiński i Andrzej Piotrkowczyk, właściciele oficyn w Krakowie.

3) Prócz „Hortulusa” polskiego istniała około pierwszej połowy XVI w. jego odmiana t. j. „Hortulus Borków (Borek)”, który najprawdopodobniej ogłosiła drukarnia Floryana Unglera lub wdowy po nim (umarł 1536 lub 1537 r.); przemawia za tem fakt, że w r. 1551 znaleziono w tej oficynie 250 egzemplarzy tego „Hortulusa” (in 16-o) oraz, być może, należące do niego ryciny.

4) „Hortulusy” w języku polskim, jako książka o celu praktycznym, były doskonałym przedsięwzięciem księgarskim; z tej przyczyny stanowiły przedmiot gorących zabiegów drukarzy-księgarzy, starających się o wyłączne prawo ich drukowania.

5) W Polsce XVI wieku krążyły, obok polskich, „Hortulusy” łacińskie i niemieckie.

¹⁾ Defensio verae translationis corporis catechismi in linguam polonicam, adversus calumnias Joannis Secluciani, per Joannem Maletium, ministrum ecclesiae Lyccensis 1547. (Rękopis król. Archiwum państwowego w Królewcu p. l. 207, k. 11). Por. Ks. dr. I. Warmiński, Andr. Samuel i Jan Seklucyan. Poznań, 1916, s. 198—9.

II.

Wśród licznych modlitewników średniowiecza wybiły się na pierwszy plan trzy książki do nabożeństwa: „Horae Beatae Mariae Virginis“ (czyli t. zw. *Livres d'Heures*), wysoce z nimi pokrewny „Hortulus animae“¹⁾, a wreszcie Mikołaja Saliceto „Antidotarius animae“.

¹⁾ Zestawiamy najgłówniejszą literaturę, dotyczącą „Livres d'heures“ i „Hortulusów“. Anatole Alès, *Description des livres de liturgie imprimés aux XV et XVI siècles, faisant partie de la bibliothèque de S. A. R. Mgr. Charles Louis de Bourbon*. Paris, 1878—84. Baudrier, *Bibliographie lyonnaise*. T. I—XI. Lyon, 1895—1914. Dr. Hanns Bohatta, *Versuch einer Bibliographie der Livres d'heures... des XV und XVI Jahrhunderts* (Mitteilungen des Österr. Vereins für Bibliothekswesen. XI Jahrgang. Wien, 1907, s. 1—48, i nadb. Wien, 1907). Tenże, *Bibliographie der Livres d'heures* (Horae B. M. V.), *Officia, Hortuli animae, Coronae B. M. V., Rosaria und Cursus B. M. V. des XV und XVI Jahrhunderts*. Wien, 1909. Tenże, *Katalog der liturgischen Drucke des XV und XVI Jahrhunderts in herz. Parmaschen Bibliothek in Schwarzau*. T. I—II. Wien, 1909—10. Jacques Ch. Brunet, *Manuel du libraire*. T. I—VI. Paris, 1860—65. Eduard Chmelarz, *Ein verwandter des Breviarium Grimani* (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Band IX. Wien, 1889, s. 429). David Clement, *Bibliothèque curieuse*. T. I. Göttingen, 1750, s. 349—50. W. A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium*. T. I—III. London, 1895—1902. Herm. Adalbert. Daniel, *Thesaurus hymnologicus*. T. I—V. Lipsiae, 1862—6. T. F. Dibdin, *The bibliographical Decameron*. Vol. I. London, 1817, s. 57—60, 53, 68. Campbell Dodgson, *Holzschnitte zu zwei Nürnberger Andachtsbüchern aus dem Anfange des XVI Jahrhunderts*. Berlin, 1909. Friedrich A. Ebert, *Allgemeines bibliographisches Lexicon*. T. I—II. Leipzig, 1821—30. O. Eisenmann, H. Baldung (Dr. Julius Meyer, *Allgemeines Künstler Lexicon*. Band II. Leipzig, 1878, s. 617—37). Friedrich G. Freytag, *Apparatus litterarius*. T. II. Lipsiae, 1753, s. 821—2. Johannes Geffken, *Der Bildercatechismus des XV Jahrhunderts*. I. Die 10 Gebote. Leipzig, 1855. Karl Goedeke, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung*²⁾. T. I. Dresden, 1884, s. 390. Gras, *Verzeichniss typographischer Denkmäler* (einige Büchermerkwürdigkeiten), welche sich zu Neustift in Tirol befinden. Band I—II. Brixen, 1789—90. Jean G. T. Graesse, *Trésor de livres rares et précieux*. T. I—VII. Dresde, 1862—69. Ludwig Hain, *Repertorium bibliographicum*. T. I—IV. Stuttgart, 1826—38. Oskar Hase, *Die Koberger*²⁾. Leipzig, 1885. Paul Heitz, *Elsässische Büchermarken*. Strassburg, 1892. Tenże, *Basler Büchermarken*. Strassburg, 1895. Tenże, *Frankfurter und Mainzer Drucker- und Verlegerzeichen*. Strassburg, 1896. Tenże, *Die Kölner Büchermarken*. Strassburg, 1898. H. Helbig, *Einige Vermehrungen und Berichtigungen zu den... Verzeichnissen der ersten Mainzer datirten Drucke* (Archiv für hessische Geschichte. II Band. Darmstadt, 1841, s. 489—90). Joseph Heller, *Geschichte der*

Prace Soleil'a, Lacombe'a, Bohatty i innych uwalniają nas od szczegółowych uwag o „Livres d'Heures“ (= *LH*);

Holzschnidekunst. Bamberg, 1823. Tenze, Das Leben und die Werke Albrecht Dürers. II. Band. Leipzig, 1831. Tenze, Lucas Cranachs Leben und Werke². Nürnberg, 1854. Hoffmann von Fallersleben, Geschichte des deutschen Kirchenliedes². Hannover, 1854. Josef Jungmann, Historie literatury české². Praha, 1849. Joseph Kehrein, Katholische Kirchenlieder. Band I—IV. Würzburg, 1859—65. M. Joh. Fried. Aug. Kinderling, Zusätze und Berichtigungen zu Panzers Annalen (Historisch-litterarisch-bibliographischer Magazin hsgbn v. Joh. Georg Meusel. 4 Stück. Zürich, 1791, s. 182—3). Heinrich Klemm, Beschreibender Catalog des bibliographischen Museums. Dresden, 1884. Hans Kogler, Der Hortulus animae, illustriert von Hans Holbein d. J. (Zeitschrift für bildende Kunst. N. F. XIX Jahrgang. Leipzig, 1908, s. 236—7, XX Jahrgang. Leipzig, 1909, s. 36—41). Tenze, Die grossen Metallschnittillustrationen Hans Holbein d. J. zu einem Hortulus animae (Monatshefte für Kunstwissenschaft. T. III. Leipzig, 1910, s. 13—17 i 217—33). Tenze, Der lateinische Hortulus animae, Basel, Thomas Wolff, 1522, ein unbeschriebenes Unicum (Frankfurter Bücherfreund. XII Jahrgang. N. F. Nr. 1. Heft 1. Frankfurt a/M, J. Baer & Co. 1914, s. 1—6). Dr. Paul Kristeller, Die Strassburger Bücherillustration im XV und im Anfange des XVI Jahrhunderts. Leipzig, 1888. Paul Lacombe, Livres d'heures imprimés au XV et au XVI siècle. Paris, 1907. Theodorich Lampel, Die Incunabeln und Frühdrucke bis z. J. 1520 der Bibliothek Vorau. Wien, 1901. Dr. Anton Mayer, Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482—1882. Band I—II. Wien, 1883—7. F. J. Mone, Lateinische Hymnen des Mittelalters. Band I—III. Freiburg in Br., 1853—5. Gall Morel, Lateinische Hymnen des Mittelalters. Einsiedeln, 1868. Richard Muther, Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460—1530). München, 1884. Dr. G. K. Nagler, Die Monogramisten. Band I—V. München, 1857—78. Georg W. Panzer, Annalen der älteren deutschen Literatur. T. I—II i Zusätze. Nürnberg, 1788—1805. Tenze, Annales typographici. T. I—XI. Norimbergae, 1793—1803. R. Proctor, An Index to the early printed books in the British Museum. T. I—IV. London, 1898—9. Tenze, Bibliographical essays. London, 1905 (s. 19—38 Marcus Reinhard and Johann Grüninger). Edouard Rahir, La bibliothèque de l'amateur. Paris, 1907, s. 251. D. Johann Barthol. Riederer, Nachrichten zur Kirchen Gelehrten und Bücher Geschichte. II Band. Altdorf, 1765, s. 168—75. F. W. E. Roth, Die Mainzer Buchdruckerfamilie Schöffers. Leipzig, 1892. C. A. Schaab, Die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst. Band I—III. Mainz, 1830—1. Dr. Karl F. A. Scheller, Bücherkunde der sassisch-niederdeutschen Sprache. Braunschweig, 1826. Charles Schmidt, Zur Geschichte der ältesten Bibliotheken und der ersten Buchdrucker in Strassburg. Strassburg, 1882. Tenze, Répertoire bibliographique strasbourgeois jusque vers 1530. T. I—VII. Strassburg, 1893—5. W. L. Schreiber, Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XV siècle. T. V, 1—2. Leipzig, 1910—11. Seelengärtlein. Hortulus animae. Codex Bibl. Pal. Vindob. 2706 herausgegeben v. Fr. Dörnhöffer. Frankfurt a/M. 1907—11 (fol. i 8°). W. von Seidlitz, Die gedruckten illustrierten Gebethbücher des XV und XVI Jahrhunderts (Jahrbuch

zaznajomimy się jedynie z ich treścią, do czego posłuży nam, nieznane Lacombe'owi, wydanie z daty 1499 9/IV (Paris, Thielman Kerver, 8, fol. 124)¹⁾, którego pergaminowy egzemplarz jest własnością Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie (sygn. Gabl. 42748; z daru biskupa krakowskiego ks. Pawła Woronicza).

Wymieniona edycja (= *LHP*) zawiera:

1. Almanach pour XXVI An. — 2. Kalendarz z „Cisiojanem” w czterowerszach (= *Soleil*, l. c., s. 155—7). — 3. Les sept oraisons s. Gregoire: D. J. C., adoro te in cruce pendentem. — 4. Initium s. evangelii sec. Iohannem, zakończone Oremus: Protector in te sperantium, deus. — 5. Sequentia s. evangelii sec. Lucam. — 6. Toż, sec. Matthaeum. — 7. Toż, sec. Marcum. — 8. Passio domini nostri, Jesu Christi, sec. Iohannem, zakończona Oremus: Deus, qui manus et pedes tuos. — 9. [Horae Beatae Mariae Virginis ad usum Parisiensem totaliter ad longum sine require!]. — 10. Septem psalmi poenitentiales, zakończone litanią i modlitwami. — 11. Vigiliae mortuorum. — 12. Horae s. crucis. — 13. Horae de s. spiritu. — 14. De s. trinitate: S. trinitas, unus deus, miserere nobis. — 15. Oratio: O., s. d., qui dedisti famulis tuis. — 16. Oratio ad patrem: Pater, de caelis deus, miserere nobis. — 17. Oratio ad filium: Fili, redemptor mundi deus, miserere nobis. — 18. Oratio ad spiritum: Spiritus, s. deus, miserere nobis. — 19. De facie domini: Salve s. facies nostri redemptoris. — 20. Oremus: Deus, qui nobis, famulis tuis, lumine vultus tui. — 21. Oratio ad B. V. Mariam: Obsecro te, domina, s. M. — 22. Alia oratio devota ad B. Mariam et s. Iohannem evangelistam: O intemerata et in aeternum benedicta. — 23. Devota contemplatio B. M. V., iuxta crucem

der kgl. preussischen Kunstsammlungen. V Band. Berlin, 1884, s. 129—45, VI Band, Berlin, 1885, s. 22—38). Félix Soleil, *Les Heures gothiques et la littérature pieuse au XV et XVI siècles*. Rouen, 1882. Prof. Dr. E. Voulliéme, *Die deutschen Drucker des XV Jahrhunderts*. Berlin, 1916. Philipp Wackernagel, *Bibliographie zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes im XVI Jahrhundert*. Frankfurt a/M. 1855. Tcnze, *Das deutsche Kirchenlied*. Band I—V. Leipzig, 1864—77. Joannes Nicolaus Weislinger, *Armamentarium catholicum*. Argentinae, 1749, s. 23, 763, 764, 766. Emil Weller, *Repertorium typographicum*. Nördlingen, 1864—74. Steph. Alex. Würdtwein, *Bibliotheca moguntina*. Ulmae, 1791.

¹⁾ Bohatta, *Bibliographie*, s. 10, nr. 224.

filiis sui lachrymantis et ad compassionem singulos invitantis: Stabat mater dolorosa. — 24. Oremus: Interveniat pro nobis. — 25. De s. Michaeli antiphona: M., archangele paradisi. — 26. [Oremus:] Deus, qui miro ordine angelorum. — 27. De s. Iohanne Baptista antiphona: Inter natos mulierum. — 28. Oremus: Praesta, quaesumus, o. d., ut familia tua. — 29. De s. Iohanne evangelista antiphona: I., apostolus et evangelista, virgo electus est. — 30. Oratio: Ecclesiam tuam. — 31. De ss. Petro et Paulo antiphona: Petrus apostolus et Paulus doctor gentium. — 32. Oremus: Deus, cuius dextera. — 33. De s. Iacobo antiphona: O lux et decus Hispaniae. — 34. Oratio: Esto domine plebi tuae sanctificator. — 35. De omnibus apostolis antiphona: Dum steteritis. — 36. Oratio: Concede, quaesumus, o. d. — 37. De s. Stephano antiphona: S. plenus gratia. — 38. Oremus: O., s. d., qui permittas. — 39. De s. Laurentio antiphona: Levita L., bonum opus operatus est. — 40. Oremus: Da nobis, quaesumus, o. d., vitiorum nostrorum flammam extinguere. — 41. De s. Christophoro oratio: S. Ch., martyr dei pretiose. — 42. Oratio: Deus, qui b. Ch., martyrem tuum, virtute constantiae in passione roborasti. — 43. De s. Sebastiano: O quam mira refulsit gratia. — 44. Oremus: Deus, qui b. S., martyrem tuum, in tua fide et dilectione. — 45. De pluribus martyribus antiphona: Isti sunt sancti. — 46. Oremus: Deus, qui nos concedis. — 47. De s. Nicolao antiphona: Amicus dei N. — 48. Oremus: Deus, qui b. N. pontificem. — 49. De s. Claudio antiphona: O desolatorum consolator. — 50. Oremus: Deus, qui b. C., glorioso confessori. — 51. De s. Anthonio antiphona: A. pastor inclyte. — 52. Oratio: Deus, qui nos concedis. — 53. De s. Anna: Caeleste beneficium introivit. — 54. Oremus: Deus, qui b. A. tantam gratiam. — 55. De s. Maria Magdalena antiphona: Maria ergo unxit. — 56. Oremus: Largire nobis, clementissime pater. — 57. De s. Katherina: Virgo s. K., Graeciae gemma. — 58. Oremus: Deus, qui dedisti legem Moysi. — 59. De s. Margaretha antiphona: Virgo gloriosa Christi, M. — 60. Oremus: Deus, qui b. M. — 61. De s. Barbara: Gaude B. beata. — 62. Oremus: Intercessio, quaesumus domine, b. B. — 63. De s. Apollonia antiphona: B. A. grave tormentum pro domino sustinuit. — 64. Oremus: O., s. d., qui b. A. — 65. De s. Genovefa antiphona: O felix ancilla dei. — 66. Oremus: Mitissime deus. — 67. ... au matin, quant tu te leueras de ton lit: In matutinis do-

mine, meditabor. — Gratias ago tibi domine, omnipotens, aeterne deus, qui me in hac nocte. — 68. Quant tu ystras hors de ta mayson dy: Vias tuas, domine, demonstra mihi. — 69. Quant tu prendras de leue benoite dy: Asperges me domine ysopo. — 70. Quant tu seras devant le crucifix dy: Salva nos Christe, salvator. — 71. Oremus: Crucem tuam adoramus. — 72. Quant le prestre se retourne dy: Spiritus s. gratia. — 73. A lelevation du corps nostre seigneur: Anima Christi, sanctifica me. — 74. Quant on lieue le calice dy: Ave vere sanguis. — 75. Salve s. caro dei. — 76. Pape Boniface a donne a tous ceulx, qui diront deuotement ceste orayson qui sensuit entre lelevation du corpus domini et le dernier Agnus dei deux mille ans de vray pardon: D. J. C., qui hanc sacratissimam carnem. — 77. Quant on prent la paix: Da pacem, domine. — 78. Quant on veult recepuoir le corps de nostre seigneur J. C.: Domine, non sum dignus. — 79. Quant on la receu: Vera perceptio corporis. — 80. Contre a tempeste: A domo tua. — 81. Pour le roy: Deus regnorum. — 82. Pour impetrer grace de pechez: Exaudi, quaesumus domine. — 83. Contre le tentation de la chair: Ure igne. — 84. Contre les mauueses pensees: Omnipotens, mitissime deus, respice. — 85. Pour quelque tribulation: Ineffabilem misericordiam. — 86. Pour lamy vivant en tribulation: Deus, qui iustificas impium. — 87. Pour ceulx, qui vont en voyage: Adesto domine. — 88. Pour le tien amy, qui est mort: Suscipe, piissime deus. — 89. Pour le pere et la mere: Deus, qui nos patrem et matrem. — 90. Orayson tres devote a dieu le pere: Mon benoist dieu, je croy. — 91. Autre orayson en francois: Sire dieu tout puissant, tout voyant. — 92. Orayson a la glorieuse Vierge Marie: Glorieuse Vierge Marie, mere de J. C. — XV ioyes de Nostre Dame. — 93. Sainte vraie croix aoree. — 94. Qui veult bien viure et bien mourir de cueur et de bouche sil est possible en parlant a dieu cinq choses doit dire qui sensuiuent. — 95. Oraison tres devote a dieu faite en recognoysance par maniere de confession et satisfaction luy a dieu: O Dieu, createur du ciel et de la terre. — 96. Orayson tres deuote a Nostre Dame: Missus est Gabriel. — 97. Te deprecor ergo, mitissimam. — 98. Loffice de Nostre Dame de pitie. — 99. Specialis salutatio ad B. V. Mariam: Ave ancilla trinitatis.

Nie zatrzymujemy się dłużej nad dopieroco streszczonym modlitewnikiem i przechodzimy do drugiej książki do nabożeństwa, pokrewnego typu, którą jest „Hortulus animae”.

Przywilej Zygmunta Starego (1527 r.) oraz świadectwo Jana Maleckiego (1547 r.) mówią najwyraźniej, że (illustrowany) przekład polski „Hortulusa” poszedł z łacińskiego oryginału. Nie od rzeczy zatem będzie zaznaczyć się z dziejami „Hortulusa” zagranicą, zwłaszcza zaś z jego historią w sąsiednich Niemczech, wywierających, jak wiadomo, od samego początku, przełożony wpływ na nasze drukarstwo. Okaże się to niezbędne dla dalszych uwag o treści i drzeworytach „Hortulusów”, drukowanych w Polsce XVI i XVII wieku.

Pierwsza edycja „Hortulusa” łacińskiego, w ósemce, z 49 drzeworytami, do których tematu dostarczył tekst modlitewnika, pojawiła się około r. 1491 w drukarni Marka Reinharda (=Grüningera) w Klein-Troja (=Kirchheim w Alzacyi)¹⁾. Dalsze wydania, łacińskie i niemieckie, ukazywały się w Niemczech głównie w dwóch miejscowościach: w Strasburgu i w Norymberdze.

Szereg wydań strasburskich rozpoczyna łaciński „Hortulus” Jana Grüningera z r. 1498 (72 drzeworytów), przedrukowany w r. 1500 (31/I, 75 drzeworytów) i w r. 1505 (7/XI). W r. 1501 (24/III), 1503 (7/IX) i 1516 (1/II) tłoczy oficyna Grüningera niemiecki przekład modlitewnika. Obok tych edycji występują przedruki oryginału Wilhelma Schaffenera z r. 1498 (13/III, 72 drzeworytów) i z r. 1500 (15/III, 74 drzeworytów) oraz wydania Jana Wähingera z r. 1502 (31/VIII, niem., przekład Sebastjana Branta), 1503 (6/II i 20/X łac.; per Seb. Brant et Jac. Wypffeling castigatus), 1504 (6/III niem.). W „Hortu-

¹⁾ Por. Schreiber, l. c. T. V, 1, s. 292—3, nr. 4241.

lusach“ Wähingera spotykamy drzeworyty grüningerowskie. Na lata 1507 (21/I niem., 27/V łac.), 1508 (9/II i 20/III łac., 24/V niem.), 1509 (3/II i 13/XII łac., 18/VI niem.), 1516 (26/VIII łac.; 73 drzeworytów Urs Grafa), 1518 (łac.) i 1519 (7/VII łac.) przypadają wydania drukarni Jana Knoblocha. Poczet „Hortulusów“ strasburskich zamykają edycje Marcina Flacha (syna) z r. 1510 (18/IX niem., 30/X łac.), 1511 (3/II łac.), 1512 (20/XII łac.; oraz niem.) i 1513 (11/III niem.), zawierające od r. 1511 drzeworyty Hansa Baldunga Grüna.

W Norymberdze wydawaniem illustrowanych „Hortulusów“ łacińskich i niemieckich trudnili się nakładcy Kobergowie (Antoni ojciec i synowie: Antoni i Jan), drukując je częścią w oficynach rodzinnego miasta (u Fryderyka Peypusa i Jana Stuchsa), częścią zaś u Jana Cleina w Lyonie.

Fryderyk Peypus w Norymberdze drukował dla Jana Kobergera „Hortulusy“ w r. 1500 (dolno-niem., przedruk w r. 1518), 1518 (8/V niem., 12/XII łac.), 1519 (9/II i 29/III łac., 18/V niem.), 1520 (10/III i 5/IX łac., 20/X niem.), 1521 (2/III niem., 13/XII łac.); między r. 1516 a 1518 drukarzem „Hortulusów“ Jana Kobergera był Jan Clein w Lyonie (1516 15/III, 9/XI; 1517 18/V, 9/XI; 1518 1/VI; wszystkie łac.). W oficynie Cleina tłoczył też Antoni Koberger (ojciec) swoje edycje z r. 1511 (5/VII łac.) i 1513 (24/I łac., 19/XI niem.); z tejsamej drukarni pochodzą wydania Antoniego Kobergera syna z r. 1518 (niem.) i 1519 (łac.), który był nakładcą „Hortulusa“, ogłoszonego w norymberskiej drukarni Jana Stuchsa w r. 1516 (3/XII, niem.). „Hortulusy“ Kobergów mieszczą od r. 1516 cały szereg drzeworytów Jana Springinklee i Erharda Schöna.

Z innych przedruków modlitewnika wymienić należy edycje: mogunckie Schöffarów, mianowicie Jana z r. 1511

(3/II łac.), 1513 (1/IX łac.), 1514 (17/III łac., 8/IV niem.), 1515 (7/IX łac.), 1516 (9/IX łac.) i Piotra (młodszeo) z r. 1513 (20/XII niem.; oraz łac.); lipskie: Melchiora Lottera z r. 1512 (łac.) oraz Konrada Kacheloffena, w narzeczcu dolno-niemieckiem, z r. 1513 (22/II), 1516 (23/II); augsburskie: Jana Otmara z r. 1513 (24/XI niem.) i Jana Millera z r. 1518 (1/VII, niem.), zawierające drzeworyt Jana Scheifelina oraz szereg rycin nieznanego monogramisty; bazylejskie: Michała Furtera z r. 1515 (17/VIII, niem.), nieznanego drukarza z r. 1518 (niem.) i Tomasza Wolffa z r. 1519 (2/XI łac.), 1520 (28/II niem.), 1522 (XIII Nonas Aprilis!?, łac.), 1523 (niem.), zdobione od r. 1522 rycinami Jana i Ambrożego Holbeinów; wreszcie konstancyeńskie: Jana Schöffelera z r. 1522 (29/VIII, niem., z drzeworytami Urs Grafa).

Poza granicami Niemiec godne są wzmianki „Hortulusy“ drukowane w Antwerpii (1504, 1513, 1523, 1531), wydania paryskie (1513, 1518, 1538) i lyońskie (1541, 1546). Czeskie tłumaczenie „Hortulusa“ wyszło w r. 1520 w Norymberdze u Jana Stuchsa (nakładem Jana Szimara z Augsburga); następne edycye „Zahrádki“ pojawiły się w Pilźnie (u Tomasza Bakalarza, 1533) i w Pradze (u Jana Byliny, 1636).

Powyższe zestawienie wydań¹⁾, rozprószonych po publicznych i prywatnych bibliotekach całej Europy, poucza o niezwykłej wziętości „Hortulusa“, tłoczonego na papierze i pergaminie, w pierwszorzędnych drukarniach, zdobionego przez artystów wielkiego nazwiska; wskazuje dalej na trudności, jakie napotykają studia nad tym modlitewnikiem, wymagające skupienia całego, liczneo

¹⁾ Uwzględniliśmy w niem jeno te edycye (katolickie; mniej więcej do r. 1540), których istnienie stwierdziliśmy ze źródłami w ręku.

zaiste, materyału¹⁾. To też nic dziwnego, że, ponętnie pod wielu względami, dzieje „Hortulusa“ nie doczekały się dotąd żadnego opracowania. Zajmowali się nim bibliografowie, historycy drukarstwa, sztuki (zwłaszcza drzeworytnictwa), literatury (szczególnie wydawcy hymnów i pieśni kościelnych); monograficznie całości nikt nie przedstawił.

Przystępujemy do zaznajomienia się z treścią „Hortulusa“ łacińskiego, do czego posłuży nam systematyczny

¹⁾ Mimo starań, nie mogliśmy korzystać z edycji pierwszej modlitewnika (około r. 1491, egzemplarz w Karlsruhe), nie mieliśmy także wydania Grüningera z r. 1498 oraz obu druków Schaffenera z r. 1498 i 1500.

Opieraliśmy się na następujących wydaniach, przechowywanych w Gracu (Biblioteka Uniwersytetu = *G*), Insbruku (Biblioteka Uniwersytetu = *I*), Monachium (Biblioteka Nadworna i Państwowa = *M*), Pradze (Biblioteka Uniwersytetu = *P*), Warszawie (Biblioteka ord. hr. Kasińskich = *Wa*), Wiedniu (Biblioteka Nadworna = *Wi*) i Wrocławiu (Biblioteka Uniwersytetu = *Wr*):

1. Strasburg, Grüninger, 1500 (31/I, łac.), *Wi* Inc. XIV H 22; *Wr* Theol. ant. III oct. 1456.
2. Strasburg, Grüninger, 1503 (7/IX, niem.), *G* I 8721.
3. Strasburg, Knobloch, 1507 (27/V, łac.), *I* 1⁷/₈ F.
4. Strasburg, Flach, 1510 (30/X, łac.), *G* I 8784; *M* P. lat. 2207.
5. Strasburg, Flach, 1511 (3/II, łac.), *M* P. lat. 2208.
6. Lyon, Clein — A. Koberger, 1511 (5/VII, łac.), *Wi* (perg.) C. P. 1. E. 31; *Wr* Theol. ant. III oct. 1457.
7. Strasburg, Flach, 1512 (20/XII, łac.), *M* P. lat. 2210.
8. Lyon, Clein — A. Koberger, 1513 (24/I, łac.), *I* (perg.) 1⁶/₈ F.
9. Strasburg, Flach, 1513 (4/III, niem.), *Wi* 19 M 8; *Wr* Theol. ant. III oct. 1460.
10. Lipsk, Kacheloffen, 1513 (22/II, niem.), *Wi* 38* Aa 99; *Wr* Theol. ant. III oct. 1461.
11. Lyon, Clein — J. Koberger, 1516 (15/III, łac.), *I* 1⁶/₁₇ F; *P* XXXIII J 12; *Wr* Theol. ant. III oct. 1458.
12. Strasburg, Knobloch, 1516 (26/VIII, łac.), *Wi* 18 W 63.
13. Lyon, Clein — J. Koberger, 1517 (9/XI, łac.), *Wr* Theol. ant. III oct. 1459.
14. Norymberga, Peypus — J. Koberger, 1519 (9/II, łac.), *Wa* 499.
15. Norymberga, Peypus — J. Koberger, 1520 (5/IX, łac.), *Wi* 22 J 30.
16. Norymberga, Peypus — J. Koberger, 1521 (2/III, niem.), *P* XXXIII J 23.
17. Norymberga, Peypus — J. Koberger, 1521 (13/XII, łac.), *Wi* 71 Y 182.
18. Pilzno, T. Bakalarz, 1533 (czeski), *P* LIV F 256.

przegląd osnowy wydania Grüningera z daty: 31 stycznia 1500 r. (= H1) ¹⁾.

Tytuł: *Ortulus animae cum oratiunculis aliquibus superadditis, quae tamen in prioribus libris non habentur.*

Kalendarium.

[Mieści kalendarz; pod każdym miesiącem umieszczono odpowiedni Regimen sanitatis. Następują: Tabula signorum; Tabula intervalli et festorum mobilium; Ad inveniendum litteram dominicalem...; Ad inveniendum aureum numerum...; Pro declaratione tabulae praescriptae hunc nota canonem; Officia XII mensium; Quatuor partes anni; Complexiones quatuor partium anni; Jeiunia quatuor temporum anni; Aequinoctia et solsticia anni; Annus partitur in ebdomadas, ut sequitur; Annus constat ex 365 diebus et fere 6 horis; Nomina 12 mensium; Prima feria cuiuslibet mensis; De quatuor ventis; Distinctiones quatuor complexionum; De minutione nota; De qualitate signorum; De comestione].

Registrum libelli.

Po niem nowy tytuł:

Ortulus animae.

Ortulus exiguus varias ut saepe salubres
Herbas producit, quas medicina probat;
Ortulus hic animae (quem lumine cernis aperto)
Proferet en iustum, quod pietatis opus,
Hinc flores animae poteris decerpere sanctae
Plures et mentis pharmaca multa sacrae.

I. Officium sive Cursus Beatae Mariae Virginis, iuxta statutum Urbani papae secundi editum, in consilio apud Clarum montem celebrato.

[1. Ad Matutinas. A. Psalmus 94. — Hymnus: Quem terra, pontus, aethera. — B. Psalmus: 8, 18, 23. — (De sermonibus s. Augustini) Lectio 1, 2, 3. — Canticum s. s. Ambrosii et Augustini. — C. Laudes. Psalmus: 92, 99, 62, 66. — Canticum trium puerorum. — Psalmus: 148, 149, 150. — Hymnus: O gloriosa domina. — Canticum Zachariae.

¹⁾ Dokładny opis u Schreibera, l. c., T. V, 1, s. 294, nr. 4245. — Egzemplarz *Wi* pochodzi: Ex Bibliotheca Windhaagiana (Joachimi Enzenmilleri), egzemplarz *Wr* ma exlibris: Aus der Bibliothek der Franciskaner in Breslau, skąd w r. 1734 przeszedł: Pro conventu Lignicensi ad M. Dolorosam.

2. Ad Primam. Hymnus: Rex Christe clementissime. — Psalmus: 116, 119, 120, 121.

3. Ad Tertiam. Hymnus: Rex Christe. — Psalmus: 122, 126, 124.

4. Ad Sextam. Hymnus: Rex Christe. — Psalmus: 125, 126, 127.

5. Ad Nonam. Hymnus: Rex Christe. — Psalmus: 128, 129, 130.

6. Ad Vesperas. Psalmus: 109, 112, 121, 126, 147. — Hymnus: Ave maris stella. — Canticum Mariae.

7. Ad Completorium. Psalmus: 131, 132, 133. — Hymnus: Fit porta Christi pervia. — Canticum Symeonis.

Intonacye, doksologie, antyfony, absolucye, benedykcye, wiersze, responsorya, kapitula, modlitwy (preces, orationes) pomijamy].

II. 1. Oratio B. V. de compassione filii eius. Antiphona: Expirante autem filio, mortem mater indicat statim plebis medio.—

2. Oratio: Domine J. C., fili V. M., salus mundi, qui hora diei vespertina pressuris innumeris fatigatus. — 3. Oratio: D. J. C., fili dulcissime, qui cum proditore cenasti. — 4. Cursus s. Bonaventurae de passione Christi: Adoramus te C. et benedicimus tibi. — 5. Officium passionis Christi, compositum per Johannem papam XXII, qui singulas horas devote dicentibus dedit unum annum indulgentiarum: Patris sapientia. — 6. Oratio b. Ambrosii de singulis articulis passionis domini, quam Anastasius papa I confirmavit, dans singulis eam dicentibus quingentos dies indulgentiarum: O D. J. C., fili dei vivi, creator et resuscitator generis humani. — 7. Alia oratio de singulis articulis passionis Christi: Ave Jesu, splendor paternae gloriae. — 8. Oratio venerabilis Bedae, presbyteri, de septem verbis ultimis, quas D. J. C. loquebatur, pendens in cruce, de qua fertur, quod quicumque eam flexis genibus devote dixerit nec daemonis nec mali hominis nocumenta patietur nec inconfessus morietur: O D. J. C., qui septem verba die ultimo. — 9. Oratio b. Gregorii de quinque vulneribus Christi et quicumque hanc orationem cum devotione dixerit, habebit quingentos annos indulgentiarum: Ave manus dextra Christi. — 10. Oratio: D. J. C., qui pro salute humani generis quinque vulnera pati voluisti. — 11. Orationes dicendae ante imaginem pietatis, quas apparuit s. Gregorio et debent dici cum septem *Pater noster* et totidem *Ave Maria*, pro quibus sunt maximae

indulgentiae ab eodem Gregorio et aliis summis pontificibus concessae: O D. J. C., adoro te in cruce pendentem et coronam spineam in capite portantem. *Pater. Ave.* — 12. Oratio: Obsecro te, D. J. C., ut passio tua sit virtus mea, qua muniar et protegar. — 13. Alia oratio ante imaginem pietatis dicenda, pro qua, ut fertur, b. Gregorius concessit omnium peccatorum remissionem: In mei sunt memoria, Jesu, pie signacula. — 14. Oratio: D. J. C., fili dei vivi, salvator mundi, rex gloriae clementissime. — 15. Alia oratio de armis et passione Christi devotissima, multis indulgentiis a summis pontificibus dotata: Culter, qui circumcidi, sacrosanctam carnem Christi. — 16. Oratio coram imagine crucifixi dicenda, quam qui devote dixerit, tot dies indulgentiarum mereretur, quot erant vulnera in corpore Jesu, tempore passionis eius, quas indulgentias contulit Gregorius III papa ad petitionem reginae Angliae: Precor te, amantissime D. J. C., propter illam eximiam charitatem, qua humanum genus dilexisti. — 17. Collecta: O., s. d., qui ex nimia charitate unicum filium tuum pro nobis incarnari, nasci, pati. — 18. Salutationes ad omnia membra Christi, quas qui devote dixerit pro quolibet *Salve* CCC dies indulgentiarum obtinebit: Salve tremendum cunctis potestatibus caput domini nostri, J. C. — 19. Passio D. J. C., secundum Johannem, in die Parasceves dicenda. — 20. Oratio: Rogo te, dilectissime deus, ut mors tua amarissima et passio omnium membrorum tuorum mortificet in omnibus membris meis omnia mala. — 21. Septem psalmi poenitentiales: 6, 31, 37, 50, 101, 129, 142. — 22. Letania maior. — 23. Preces. — 24. Oratio: Deus, cui proprium est miseri semper et parcere. — 25. Oratio: Exaudi, quaesumus domine, supplicum preces et confidentium tibi parce. — 26. Oratio: Ineffabilem nobis, domine, misericordiam tuam clementer ostende. — 27. Oratio: Deus, qui culpa offenderis, poenitentia placaris. — 28. Oratio: Parce domine, parce peccatis nostris. — 29. Oratio: O., s. d., qui vivorum dominaris, simul et mortuorum.

III. 1. Cum vadis dormitum, sequentem praemitte confessionem: Confiteor tibi, domine, deus omnipotens, creator caeli et terrae, omnia peccata mea. — 2. Oratio dicenda dormituro: O Jesu dulcissime, Jesu pater dilectissime, tu mecum quaeso. — 3. Alia oratio dormituro: O., s. d., tibi gratias ago, qui me ex tua gratia custodire dignatus es. — 4. Adhuc alia oratio: Gratias

tibi ago, domine, sancte pater, omnipotens, aeterne deus, qui me indignum famulum tuum. — 5. Hymnus: Christe, qui lux es et dies. — 6. Oratio: Illumina, quaesumus domine, tenebras nostras. — 7. Cum mane surgis: In nomine domini nostri, J. C., crucifixi surgo. — 8. Oratio: Gratias ago tibi, domine, sancte pater, omnipotens, aeterne deus, qui me dignatus es hac nocte custodire. — 9. Oratio: O dulcissime, D. J. C., omnipotens deus, aperi cor meum ac labia mea ad benedicendum. — 10. Benedictio mane dicenda: Pax domini nostri, J. C., et virtus sacratissimi passionis eius. — 11. Alia benedictio, ad quam Innocentius papa IV contulit CCC dies indulgentiarum: Benedicat me imperialis maiestas. — 12. Quicumque subscripta verba quotidie dixerit, subitanea morte non peribit, ut scribitur in miraculis Caesarii de s. Edmundo, episcopo Cantuariensi: Jesus Nazarenus, rex Judeorum, titulus triumphalis. — 13. Gratiarum actiones pro variis donis et beneficiis, a deo perceptis, et a multis periculis animae et corporis liberatis: Gratias tibi ago et laudes tibi refero, domine, deus meus. — 14. Alia gratiarum actio: Laudo et glorifico te, domine, deus meus. — 15. Alia gratiarum actio sanctae et individuae trinitati: Tibi ago laudes et gratias, o summa, sanctissima et individua trinitas. — 16. Benedictio et recommendatio ad deum: Benedictio dei patris et filii et spiritus. — 17. Alia recommendatio ad deum: In manus ineffabilis misericordiae tuae commendo animam et corpus meum. — 18. Recommendatio sub protectione et custodia B. M. V.: O domina mea, sanctissima Maria, me in tuam benedictam fidem. — 19. Alia recommendatio ad B. V.: Spes animae meae post deum, V. M. — 20. Oratio ad deum pro bono fine: O D. J. C., fili dei vivi, crucifixe propter hominem. — 21. Oratio ad B. M. V., pro bono fine impetrando: O domina dulcissima, visceribus misericordiae plena. — 22. Exeundo domum, dic: Vias tuas, domine, demonstra mihi. — 23. Intrando ecclesiam, dic: Domine, in multitudine misericordiae tuae. — 24. Post ingressum ecclesiae, dic: Salve, sancta civitas. — 25. Ant. Ave rex noster... Ave sanctus N. (patronus ecclesiae). ...Avete omnes sancti. — 26. Oratio: O, s. d., per istorum et omnium sanctorum tuorum merita. — 27. Summendo aquam benedictam: Praesta mihi, domine, deus per hanc creaturam aquae... Christi dei dextera, quae mundes. — 28. Oratio ad patrem: Domine, sancte pater, omnipotens, aeterne deus, qui coaequalem, consubstan-

tialem et coaeternum. — 29. Oratio ad filium: D. J. C., fili dei vivi, qui es verus et omnipotens deus, splendor et imago patris et vita aeterna. — 30. Oratio ad spiritum s.: Domine, spiritus s., deus, qui coaequalis, consubstantialis et coaeternus patri filioque. — 31. Oratio ad totam trinitatem: Te deum patrem ingenitum, te filium unigenitum, te spiritum paracletum. — 32. Collecta: O., s. d., qui dedisti famulis tuis in confessione verae fidei aeternae trinitatis gloriam agnoscere. — 33. Adhuc alia, pulcherrima oratio ad sanctissimam trinitatem: O summa, vera et sempiterna trinitas atque indivisa unitas. — 34. Oratio de aeterna sapientia: Ego diligentes me diligo. — 35. Collecta: Fragilitatem nostram, quaesumus domine, propitius respice.

IV. Orationes de Beata Virgine. 1. De septem doloribus corporalibus B. M. V.: Ave, dulcis mater Christi. — 2. De planctu B. M. V., quem qui devoto corde recitaverit, consequitur septem annos indulgentiarum et quadraginta carenas a Bonifatio papa: Stabat mater dolorosa. — 3. Oratio ad B. V. de angustiis eius, quas habebat, quando Christus in cruce mortuus est: Memento, obsecro, dulcissima mater et domina, illius venerandae stationis. — 4. Alia oratio ad B. M. V. de compassione et angustiis eius: Obsecro te, domina mea, sancta Maria, mater domini, pietate plenissima. — 5. Subscriptam orationem unacum septem gaudiis gloriosae V. M. nec non antiphonis edidit Sixtus papa IV et concessit devote dicentibus, coram imagine B. M. V. in sole, et contulit unicuique XI milia annorum indulgentiarum: Ave, sanctissima Maria, mater dei, regina caeli, porta paradisi. — 6. De septem gaudiis B. V.: Antiphona. Gaude Maria, mater Christi, pia, dives in deliciis. *Ave Maria*. Primum gaudium fuit inenarrabile magnum, quando nuntiavit tibi deus per archangelum Gabrielem suum... kończy: Oratio: Deus, qui B. V. M. in conceptu et partu dilecti filii tui, virginitate servata, duplici gaudio laetificasti. — 7. Oratio aurea de B. M. V.: Ave, rosa sine spinis. — 8. Haec oratio multum est efficax et B. V. accepta valde et grata: Ave, ancilla s. trinitatis, omnium rerum domina. — 9. Oratio perpulcra ad V. gloriosam, ad quam Caelestinus papa CCC dies indulgentiarum legentibus contulit: Ave mundi spes, Maria. — 10. Adhuc alia oratio ad B. M. V.: O excellentissima, gloriosissima atque sanctissima semper virgo, M., mater domini nostri, J. C., regina mundi.

V. 1. De s. Michael archangelo: S. M., archangele domini nostri J. C., qui venisti in adiutorium. — 2. Oratio: Deus, cuius claritatis fulgore b. M. praecellit agmina angelorum. — 3. Oratio ad proprium angelum: Obsecro te, angelice spiritus, cui ego indignus peccator. — 4. Oratio: Omnipotens et misericors deus, qui hominem ad imaginem tuam formasti et ei angelum corporis et animae custodem tribuisti. — 5. Ad omnes choros angelorum: O inflammati Seraphin, ardentes dilectione. — 6. Oratio: Deus, qui novenos spirituum ordines. — 7. De s. Johanne Baptista: S. J. B., electe dei, tu es angelus. — 8. Collecta: S. J. B. nos, quaesumus domine, preclara comittetur oratio. — 9. Ad omnes patriarchas et prophetas: S. patriarchae, s. prophetae, quibus ab initio mundi omnipotens deus maiestatem. — 10. Alia: Exaudi, domine, preces nostras. — De omnibus apostolis. — 11. De s. Matthia: S. M., qui domino disponente beatorum apostolorum sorte. — 12. Oratio: Deus, qui b. M. apostolorum tuorum collegio sociasti. — 13. De s. Philippo: S. Ph., apostole domini, qui ab omnipotenti deo. — 14. De s. Jacobo minore, alias iusto, qui frater Simonis et Judae: S. J. Alphaei, per gratiam, qua frater domini vocari meruisti. — 15. Oratio: Esto, quaesumus domine, plebi tuae sanctificator et custos. — 16. De s. Petro: O b. P., claviger aetheree. — 17. Oratio: Deus, qui b. P., apostolo tuo collatis clavibus. — 18. De s. Paulo: O b. P. apostole, doctor gentium, deprecare pro me. — 19. Oratio: Deus, qui multitudinem gentium b. P. apostoli praedicatione docuisti. — 20. De s. Jacobo maiore in Compostella, qui frater Johannis evangelistae: O lux et decus Hispaniae, s. J. — 21. Oratio: Deus, qui per b. J., apostolum tuum, per fidei lumen Hispanorum climata convertisti. — 22. De s. Bartholomaeo: S. B., per gratiam, quam meruisti, ego miser et pollutus, serus, sordidissimus peccator. — 23. Oratio: Praesta, quaesumus omnipotens deus, ut b. B., apostolus tuus, pro nobis imploret auxilium. — 24. De s. Matthaeo: S. M., apostole, per illam omnipotentis dei gratiam. — 25. Oratio: B. M., apostoli tui et evangelistae, quaesumus domine, precibus. — 26. De s. Simone: S. S. zelotes, per gratiam illius, qui te elegit de mundo. — 27. De s. Juda, qui et Thaddaeus dicitur: S. J., apostole, per illum, qui te sibi in amicum associavit. — 28. Oratio: Protege domine, populum tuum. — 29. Oratio: Deus, qui per beatos apostolos tuos, Simonem et Judam, ad agnitionem

tui nominis. — 30. De s. Andrea: S. A., apostole dei, qui dimissa navi. — 31. De s. Thoma: S. T., qui propriis manibus latus redemptoris. — 32. Oratio: Quaesumus, omnipotens deus, ut b. Th., apostolus tuus, pro nobis imploret auxilium. — 33. Alia: Da nobis, quaesumus domine, b. apostoli tui Th. solennitatibus gloriari. — 34. De s. Johanne: S. J., evangelista dei, qui supra pectus domini in coena recubuisti. — 35. Oratio: Sit domine, quaesumus, b. J. evangelista nostrae fragilitatis adiutor. — 36. De s. Marco: Marce, felix evangelista, mihi iugiter in ista aerumna. — 37. Collecta: Deus, qui b. M., evangelistam tui evangelii praedicationis gratia sublimasti. — 38. De s. Luca: In medio ecclesiae aperuit dominus os eius. — 39. Oratio: Deus, qui per os b. L. evangelistae, unigeti tui. — 40. Oratio de omnibus apostolis: Petre beatissime, apostolorum maxime. — *Orationes de martyribus.* — 41. De s. Sebastiano: O magne fidei, s. S., miles beatissime. — 42. Oratio: O., s. d., qui meritis et precibus s. S., martyris. — 43. De s. Vincentio: O b. V., martyr Christi inclyte, exora. — 44. De s. Blasio: Ave, praesul honestatis, martyr magnae sanctitatis. — 45. Oratio: Deus, qui per orationem b. B., martyris tui atque pontificis. — 46. De s. Valentino: O b. V., magna est fides tua. — 47. Oratio: Tribue nobis, famulis tuis. — 48. Alia oratio: Deus, cuius charitatis ardore, b. V. — 49. De s. Georgio: O G., miles Christi. — 50. Collecta: Deus, pro cuius legis defensione b. G., miles strenuus. — 51. De s. Erasmo: Gaude E., martyr Christi dilectissime, qui die dominico deo oblatus fuisti. — 52. Oratio: Deus cuius gratia b. E., martyr et pontifex, diversa vicit tormenta. — 53. Ad decem millia martyres: O bone J. C., per merita decem milium martyrum tuorum, qui sicut in vita se propter te dilexerunt. — 54. Oratio: Deus, qui ad imitandum passionis tuae exemplum decem milia martyrum crucis patibulum subire fecisti. — 55. De s. Kyliano: O Christi martyr, s. K., qui pro dei nomine certando. — 56. Oratio: Deus, qui s. K. mentem virtute constantiae in passione. — 57. De s. Christophoro: S. Ch., martyr dei pretiose, rogo te. — 58. Oratio: Praesta, quaesumus omnipotens deus, ut qui b. Ch., martyris tui memoriam agimus. — 59. De s. Cyriaco: S. C., martyr Christi, inclyte, qui daemones ex duabus regum filiabus expulisti. — 60. Collecta: Da nobis, quaesumus domine, salutem mentis et corporis. — 61. De s. Lauretio: B. L., dum in craticula supra-

positus ureretur. — 62. Oratio: Da, quaesumus omnipotens deus, vitiorum nostrorum flammam extinguere. — 63. Ad s. Mauritium et eius socios: O fidelis miles Christi, s. M., confortator sociorum tuorum. — 64. De s. Dionysio: S. D., Galliae doctor et inclyte martyr, lumenque splendidissimum. — 65. Oratio: Deus, qui b. D., martyrem tuum virtute constantiae in passione roborasti. — 66. De s. Stephano protomartyre: O S., martyr invictissime, Christi testis idonee, interpres divinae legis. — 67. Oratio: O., s. d., qui primitias martyrum in b. levitae S. sanguine dedicasti. — 68. Ad quatuordecim auxiliores: Gaudent in caelis animae sanctorum, qui Christi vestigia sunt secuti. — 69. Oratio: Omnipotens et mitissime deus, qui electos sanctos tuos: Georgium, Blasium, Erasmum, Panthaleonem, Vitum, Christophorum, Dionysium, Ciriacum, Achatium, Eustachium, Aegidium, Margaretham, Katherinam et Barbaram. — De confessoribus. — 70. De s. Erhardo: O pastor, o pater, egregie E., exaudi nos clamantes ad te. — 71. Oratio: Deus, qui per electos famulos tuos quotidie non cessas operari miracula. — 72. De s. Antonio: O A. heremita, infirmorum spes et vita. — 73. Oratio: Deus, qui concedis obtentu b. A., confessoris tui, morbidum ignem extingui. — 74. De s. Guilhelmo: Laetetur mater ecclesia, b. G. recolens solennia. — 75. Collecta: Deus, qui b. G. inter confessores tuos connumerasti. — 76. De s. Thoma, doctore de O. P.: O splendor Italiae, nobilis propago. — 77. Oratio: Deus, qui ecclesiam tuam b. T., confessoris tui, mira eruditione clarificas. — 78. De s. Gregorio: O G., dulcissimum s. spiritus organum. — 79. Oratio: Deus, qui nos b. G., confessoris tui atque pontificis, annua solennitate laetificas. — 80. De s. Benedicto: O sanctissime confessor domini, monachorum pater et dux B., intercede pro me ad dominum. — 81. Oratio: O., s. d., qui hodierna die carnis educatum ergastulo b. B., confessorem tuum, sublevasti ad caelum. — 82. Alia oratio: Intercessio nos, quaesumus domine, b. B. abbas. — 83. De s. Ambrosio: O praesul, b. A., doctor maxime, o lucerna flos virtutum, doctor docens iter tutum. — 84. Oratio: Deus, qui populo tuo aeternae salutis b. A., confessorem tuum atque pontificem ministrum tribuisti. — 85. De s. Alexio antiphona: Coram throno summi regis ad cadendum labilis. — 86. Alia antiphona: Clam qui liquisti pro Christo dulcis A. — 87. Collecta: Omnipotens et misericors deus, qui munus ineffa-

bilis gratiae tuae tam copiose. — 88. De s. Dominico: O s. D., amator pacis, lumen ecclesiae, doctor veritatis. — 89. Oratio: Deus, qui ecclesiam tuam b. D., confessoris tui, illuminare dignatus es. — 90. De s. Bernardo, abbate: Charitate vulneratus, castitate dealbatus. — 91. Antiphona: Euge, serve, bone et fidelis. — 92. Collecta: Intercessio nos, quaesumus domine, b. B., abbatis, commendet. — 93. Alia collecta: Perfice, quaesumus. — 94. De s. Augustino: O gloriosum lumen ecclesiae, sole splendidius. — 95. Oratio: Deus, qui b. A., pontificem tuum, luce sapientiae et operum executione illustrasti. — 96. De s. Hieronimo: Ave, gemma clericorum, jubar stellaque doctorum. — 97. Collecta: Deus, qui b. H., haeticorum malleum, confessorem tuum, matri nostrae immaculatae ecclesiae. — 98. De s. Francisco antiphona: Caelorum candor splenduit, novum sidus emicuit. — 99. Oratio: Deus, qui mira crucis mysteria in b. F., confessore tuo, multiformiter demonstrasti. — 100. De s. Gallo: Venerabilis G., diaconum, qui omnes heremi semitas. — 101. Oratio: Deus, qui nos annua b. G., confessoris, solennitate laetificas. — 102. De s. Wolffgango: Gaudet tota mater ecclesia, egregii praesulis W. meritis insignibus iocundata. — 103. Collecta: Deus, qui nobis aeternae salutis b. W., pontificem, ministrum concessisti. — 104. De s. Leonardo: O L., pater venerande, nos tibi devotos ab omni discrimine defende. — 105. Oratio: O., s. d., immensam clementiam tuam humiliter imploramus. — 106. De s. Martino: Domine deus noster, cuius gratia b. M. tres mortuos resuscitavit. — 107. Oratio: Deus, qui conspicias, quod ex nulla nostra virtute subsistimus. — 108. De s. Nicolao: O pastor aeternae, o clemens et bone custos. — 109. Collecta: Deus, qui b. N., pontificem tuum, innumeris decorasti miraculis. — De virginibus et viduis. — 110. De s. Agnete: B. A. in medio flammaram expansis manibus orabat. — 111. Oratio: O., s. d., qui infirma mundi eligis et fortia quaeque confundas. — 112. De s. Brigitta: O s. B., late collaudata, principissa Suetiae, in terris vocata. — 113. Oratio: D. J. C., qui b. B., propter multorum secretorum inspirationem. — 114. De s. Agatha virgine: Salve s. A., virgo et martyr dei inclyta, tuis precibus nos Christo commenda. — 115. Oratio: Intercessionibus b. A., virginis et martyris tuae, quaesumus domine, fructum clementiae tuae sentiant supplicantes. — 116. De s. Dorothea virgine: Salve virgo D.,

audi, quaeso, vota mea. — 117. Oratio: O., s. d., in cuius nomine glorioso, virgo et martyr, D., multorum tormentorum genera superavit. — 118. De s. Apolonia: Virgo Christi egregia, pro nobis A. funde preces ad dominum. — 119. Oratio: Deus, pro cuius sancti nominis honore b. A., virgo et martyr, amaram et horribilem dentium excussionem sustinuit. — 120. De s. Gertrude: Ave G., virgo grata, ex regali stirpe nata. — 121. Oratio: Deus, qui b. G., piam virginem, ex regali stirpe progenitam, specialitatis gratia sublimasti. — 122. De s. Sophia et eius filiabus: Pulcra es et decora filia Hierusalem, S. — 123. Oratio: Deus, qui recta petentibus iugiter effectum impendis. — 124. De s. Margaretha antiphona: Ave stella radiosa, solis luce clarior, margarita preciosa. — 125. Oratio: Omnipotens, mitissime deus, te humiliter imploro. — 126. De s. Maria Magdalena: Gaude pia Magdalena, spes salutis, vitae vena. — 127. Oratio: Deus, qui b. M. M. poenitentiam, ita tibi placitam gratamque fecisti. — 128. De s. Anna: Gaude, felix A., quae concepisti prolem, quae erat paritura mundi salvatorem. — 129. Oratio: D. J. C., qui b. A. tantam gratiam donare dignatus es, ut gloriosissimam V. M., matrem tuam. — 130. De s. Martha: Exultet urbs Bethania. — 131. Oratio: O., s. d., cuius filius sumpta carne pro nobis. — 132. Ad undecim mille virgines: O praeclarae vos puellae, nunc implete meum velle. — 133. Oratio: Deus, qui affluentissimae bonitatis tuae prudentia beatissimam Ursulam. — 134. De s. Elisabeth: Ave, gemma speciosa, mulier, sidus et rosa. — 135. Antiphona: Gaude caelum, terra plaude. — 136. Oratio: Tuorum corda fidelium deus, miserator, illustra. — 137. De s. Katherina: Ave virgo K., ave martyr et regina. — 138. Oratio: O., s. d., ineffabilem misericordiam tuam suppliciter deprecamus. — 139. Alia oratio de s. K.: Gaude virgo, K., quam refecit lux divina. — 140. Oratio: Deus, qui dedisti legem Moysi. — 141. De s. Barbara: Ave martyr gloriosa, Barbaraque generosa. — 142. Oratio: Intercessio nos, quaesumus domine, b. B., virginis et martyris, semper adiuvet. — 143. Alia oratio: Concede, quaesumus, omnipotens deus, sanctae martyris tuae B. nos exultare meritis. — 144. De s. Otilia: O praeclara Christi sponsa, insignis O. — 145. Oratio: Deus, qui spiritus sancti gratia almam virginem, O. — 146. Ad unum sanctum, cuiuscunque fuerit status: Sancte N., martyr vel confessor. — 147. Collecta: Deus tuorum gloria san-

ctorum praesta quaeso. — 148. Ad plures sanctos, cuiuscunque status seu gradus existant: O vos omnes pretiosi viri, sancti et gloriosi N., adiuuate me captivum. — 149. Collecta: Tua me, domine, quaeso, gratia semper et praeveniat et sequatur.

VI. Orationes de principalioribus festis. — 1. In die circumcisionis domini: O Jesu clementissime, qui de virgine natus, sub lege circumcidi voluisti. — 2. Oratio: Deus, qui nobis nati salvatoris. — 3. In die Epiphaniae domini: Tribus miraculis ornatum diem s. colimus. — 4. Collecta: Deus, qui hodierna die unigenitum tuum gentibus, stella duce, revelasti. — 5. Eodem die de tribus regibus: Rex Caspar, rex Melchior, rex Balthasar. — 6. Oratio: Deus, qui beatos tres magos orientales. — 7. In festo Purificationis Mariae V. antiphona: Hodie B. V. M. puerum Jesum praesentavit in templum. — 8. Oratio: O., s. d., maiestatem tuam supplices exoramus. — 9. In festo Annuntiationis Mariae antiphona: Haec est dies, quam fecit dominus. — 10. Alia antiphona: Ave Maria, clamitat Gabriel, dum mittitur. — 11. Alia oratio: Deus, qui de B. M. V. utero verbum tuum angelo nuntiante. — 12. In festo Paschae, de resurrectione domini antiphona: Salve dies sanctitatis, laetitiae, felicitatis. — 13. Antiphona: Christus, resurgens ex mortuis. — 14. Collecta: Deus, qui hodierna die per unigenitum. — 15. In diebus Rogationum antiphona: Petite et dabitur vobis. — 16. Collecta: Deus, a quo cuncta bona. — 17. Antiphona in Ascensione domini: O rex gloriae, virtutum domine. — 18. Collecta: Concede, quaesumus omnipotens deus, ut qui hodierna die. — 19. In die Pentecostes antiphona: Veni s. spiritus, reple tuorum corda fidelium. — 20. Oratio: Deus, qui corda fidelium. — 21. In die Corporis Christi antiphona: O sacrum convivium, in quo Christus sumitur. — 22. Collecta: Deus, qui nobis sub sacramento mirabili passionis tuae. — 23. In festo Visitationis B. M. V. antiphona: Jesu, redemptor optime, ad Mariam nos imprime. — 24. Collecta: O., s. d., qui ex abundantia caritatis B. M. V. — 25. In divisione apostolorum antiphona: Euntes in mundum universum, praedicate. — 26. Oratio: Deus, qui in tuorum divisione apostolorum. — 27. In festo Assumptionis B. M. V. antiphona: Hodie M. V. caelis ascendit. — 28. Alia antiphona: Virgo prudentissima, quo progredieris quasi aurora. — 29. Collecta: Veneranda nobis, quaesumus domine, huius diei festivitas. — 30. In festo Nativitatis Mariae

antiphona: Nativitas tua, dei genitrix, Virgo gaudium annuntiavit universo mundo. — 31. Oratio: Famulis tuis, quaesumus domine, caelestis gratiae munus impartire. — 32. In festo omnium sanctorum antiphona: Omnes supernae virtutes atque angelicae potestates. — 33. Collecta: D. J. C., qui omne genus humanum in ligno crucis de diabolicae servitutis iugo liberasti. — 34. In festo Praesentationis B. M. V.: Novae laudis adest festivitas, grata mundi ac caeli civibus. — 35. Oratio: O., s. d., qui s. filii tui genitricem templum s. spiritus post triennium. — 36. In Adventu domini: Ecce dominus veniet et omnes sancti eius. — 37. Collecta: Conscientias nostras, quaesumus domine, visitando purifica. — 38. In festo Conceptionis Mariae antiphona: Benedicta es Maria, laus nostra. — 39. Alia antiphona: Maria, plena gratiae. — 40. Collecta: Supplicationem servorum tuorum deus, miserator, exaudi. — 41. Alia oratio: Deus, qui B. M. conceptionem angelico vaticinio parentibus ipsius praedixisti. — 42. In festo Natalis Christi: Hodie Christus natus est. Hodie Salvator apparuit. — 43. Collecta: Concede, quaesumus, omnipotens deus, ut nos unigeniti tui nova per carnem nativitas. — 44. In festo s. s. Innocentium: Ambulabunt mecum. — 45. Collecta: Deus, cuius praeconium innocentes martyres. — 46. In dedicatione ecclesiae, pro indulgentiis consequendis: Praesta domine, ut quisquis hoc templum. — 47. Oratio: Domine, deus pater omnipotens, immensae pietatis, qui omnium misereris et meminem vis perire. — 48. Alia oratio, pro indulgentiis impetrandis: Omnipotens et misericors deus, qui caelos caelorumque virtutes mirabili dispensatione regis. — 49. Alia: Deus, qui de vivis et electis lapidibus aeternum maiestati tuae condidit habitaculum. — 50. In dedicatione altaris oratio: O., s. d. altare hoc, nomini tuo dedicatum. — 51. Alia oratio: Quaesumus, omnipotens deus, ut in hoc loco.

VII. 1. Confessio generalis vel meditatio de peccatis commissis et bonis obmissis: O creator et domine caeli et terrae, maris et omnis creaturae. — 2. Quae impediunt confessionem; Conditiones aggravantes peccata; Qualis debet esse confessio; [Circumstantiae peccatorum]; Ad peccatorum oblatorum agnitionem X puncta; De septem peccatis mortalibus; Superbiae species sunt quatuor; Filiae superbiae; Avaritiae species sunt tres; Filiae avaritiae; Luxuriae species; Filiae luxuriae; Filiae irae; Gulae species sunt quinque; Filiae gulae; Filiae invidiae; Accidia species

sunt quatuor; Filiae accidia; Remedia contra septem vitia capitalia; Decem praecepta; Decem plagae egyptiaca; De quinque sensibus; Novem peccata aliena; Quatuor peccata, clamantia ad deum; Peccata muta vel sodomica; Sex peccata in spiritum s.; Septem opera misericordiae corporalia; Septem opera misericordiae spiritualia; Alius versus ad idem; Septem sacramenta; Septem dona spiritus s.; Septem virtutes; Octo beatitudines; Duodecim articuli fidei; Casus papales; Casus episcopales. — 3. Forma absolutionis Johannis Gersonis: Dominus noster, J. C., per suam misericordiam dignetur te absolvere. — 4. Ante communionem: Omnipotens et misericors deus, ecce accedo ad sacramentum corporis et sanguinis. — 5. Alia oratio: O dulcissime atque amantissime, D. J. C. — 6. Alia oratio: O fons totius misericordiae. — 7. Alia oratio: Ave sanctissima caro Christi et sanguis. — 8. Alia oratio: Ad mensam dulcissimi convivii tui, pie domine, J. C., ego peccator. — 9. Alia oratio: D. J. C., pater misericordissime, rogo corde toto. — 10. Cum immediate vis accedere: Domine, non sum dignus. — 11. Oratio post communionem: Ave sanctissima caro, summa vitae dulcedo. — 12. Alia oratio: Ineffabilem misericordiam tuam, D. J. C., humiliter exoro. — 13. Alia oratio: Vera perceptio corporis et sanguinis tui, omnipotens deus. — 14. Alia oratio: Gratias tibi ago, domine, sancte pater, omnipotens aeternae deus. — 15. Alia oratio: O serenissima et inclita V. M., mater dei nostri, J. C. — 16. Alia oratio: O benignissime D. J. C., inspice super me. — 17. Alia oratio: Sit mihi, dulcissime J. C., hoc sacrosanctum mysterium corporis. — Orationes infra et post elevationem corporis Christi. — 18. Oratio: Ave verum corpus Christi, natum ex M. V. — 19. Alia oratio: Ave caro Christi chara, immolata crucis ara. — 20. Adhuc alia oratio: Salve lux mundi, verbum patris. — 21. Alia oratio: Sanguis tuus, D. J. C., pro nobis effusus, sit mihi in remissionem omnium peccatorum. — 22. Oratio b. Thomae de Aquino de elevatione corporis Christi: Adoro te devote, latens deitas. — 23. Oratio immediate post elevationem dicenda, ad quam Innocentius VI papa contulit plures indulgentias ad supplicationem Philippi, regis Franciae: D. J. C., fili dei vivi, qui hanc sacratissimam carnem et hunc pretiosissimum sanguinem. — 24. Alia oratio post elevationem, de qua conceduntur CCC dies indulgen-

tiarum a Johanne papa XXII: Anima Christi sanctifica me, corpus Christi salva me.

VIII. 1. Oratio ante faciem Christi dicenda, alias ante Veronicam, de qua habentur tres anni et quadraginta dies indulgentiarum ab Innocentio papa IV: Ave facies praeclara, quae pro nobis in crucis ara. — 2. Alia oratio: Salve sancta facies nostri redemptoris. — 3. Oratio: Deus, qui nobis signatis lumine vultus tui memoriale tuum. — 4. De s. cruce oratio: O crux splendidior cunctis astris, mundo celebris. — 5. Oratio: Deus, qui in vexillo s. crucis. — 6. Oratio praeter imaginem crucifixi: Salva nos, Christe, salvator per virtutem sanctae crucis. — 7. Oratio: Deus, qui s. crucem ascendisti. — 8. Oratio s. Augustini a spiritu s. sibi revelata: Deus propitius esto mihi peccatori et custodi me. — 9. Oratio b. Thomae de Aquino O. P.: Concede mihi, quaesumus omnipotens et misericors deus, quae tibi placita sunt diligenter et ardentem concupiscere. — 10. Oratio s. Bernhardini confessoris O. M.: O bone Jesu, o dulcis Jesu, o Jesu, fili M. V., plenus misericordia et veritate. — 11. Legitur in vita s. Bernardi, abbatis Clarevallis, quod daemon sibi semel apparuit, dicens se scire octo versus in psalterio, quos qui quotidie diceret, tantum meriti acquireret acsi totum psalterium Davidicum decantasset. Et cum b. B. instaret, ut sibi eosdem versus ostenderet, ille vero hoc facere recusaret, tunc b. B.: Scio, inquit, quid faciam, nam quotidie legam totum psalterium deinceps, sicque praedictos versus non obmittam. Quod cum audisset daemon, ne tantum bonum faceret, potius sibi hos versus ostendit: Illumina oculos meos, ne unquam obdormiam in morte. — 12. Oratio: Omnipotens et sempiterna deus, qui Ezechiae regi Juda, te lachrymabiliter deprecanti. — 13. Oratio B. M. V. et s. Johannis: O intemerata et in aeternum benedicta singularis et incomparabilis dei genitrix, V. M. — 14. Initium s. evangelii, secundum Johannem. — 15. Evangelium Lucae, quod potes dicere sero sub pulsu Ave Maria: Missus est angelus. — 16. Alia oratio sub pulsu Ave Maria: Suscipe verbum V. M., quod tibi a deo per angelum transmissum est... Dic ter orationem: Dilixisti iustitiam et odisti iniquitatem. — 17. Oratio: Deus, qui de B. M. V. utero. — 18. Sub pulsu meridiano ob memoriam mortis Christi et praesertim sextis feriis: Tenebrae factae sunt, dum crucifixissent J. C. — 19. Oratio: D. J. C., fili dei vivi, qui pro salute mundi

in cruce felle et aceto potatus es. — 20. Invocatio s. trinitatis, cum aliquid vis incipere: Nomen dei patris et filii et spiritus s. sit benedictum in me. — 21. Oratio super bono opere finito: Benedictum sit dulce nomen domini nostri. — 22. Pro peccatis antiphona: Media vita in morte sumus. — 23. Oratio: Deus, qui sperantibus in te miseri potius eligis. — 24. Alia oratio pro peccatis: Peccavi super numerum arenae maris. — 25. Oratio: O., s. d., misericordiam tuam concede supplicibus tuis. — 26. Oratio: Omnipotens, mitissime deus, qui sitiienti populo fontes viventis aquae de petro produxisti. — 27. Antiphona pro pace. Dic ter: Da pacem, domine, in diebus nostris. — 28. Oratio: Deus, auctor pacis et amator charitatis. — 29. Oratio: Deus, a quo sancta desideria, recta consilia. — 30. Alia oratio: Protector in te sperantium deus. — 31. Oratio pro cogitatione munda: Domine pater et deus vitae meae, ne derelinquas. — 32. Oratio: Omnipotens, mitissime, domine deus, respice propitius preces nostras. — 33. Alia: Deus, a quo bona cuncta procedunt. — 34. Pro locutione accepta: Verbum iniquum et dolum longe a me fac, domine. — 35. Oratio: Linguam fidelium tuorum et vota. — 36. Pro operatione iusta: Ne derelinquas me, domine, pater et dominator vitae meae. — 37. Collecta: Tua nos gratia, quaesumus domine, semper et praeveniat et sequatur. — 38. Alia: Actiones nostras, quaesumus domine, et aspirando praeveni. — 39. Pro charitate: Ubi charitas et dilectio, ibi sanctorum est congregatio. — 40. Oratio: Deus pacis, charitatis amator et custos. — 41. Pro humilitate oratio: Deus, qui superbis resistis et gratiam praestas humilibus. — 42. Pro castitate oratio: Ure igne s. spiritus renes nostros et cor nostrum, domine. — 43. Alia oratio: Deus, cui omne cor patet et omnis voluntas. — 44. Alia: Conscientias nostras, quaesumus domine, visitando purifica. — 45. Pro amico tribulato oratio: Praesta, quaesumus domine, famulo tuo N. consolationis auxilium. — 46. Contra temptationes oratio: O mitissime deus, respice propitius preces nostras. — 47. Contra tempestates: Titulus triumphalis I. N. R. I. defendat me. Ecce crucem. — 48. Oratio: O., s. d., parce metuentibus. — 49. Alia oratio: A domo tua, quaesumus domine, nequitiae repellantur. — 50. Pro peste antiphona: Regina caeli, laetare. — 51. Oratio: O clementissime deus, qui vitae et mortis ordinariam habes potestatem. — 52. Oratio ante minutionem dicenda: Me-

diator dei et hominum, bone J. C., qui (ne eternae mortis de-
putemur supplicio) tuum sanguinem. — 53. Pro iter agentibus:
Deduc me, domine, in via tua. — 54. Antiphona: In viam pacis,
salutis ac prosperitatis dirige, domine, gressus meos. — 55. Pre-
ces: Benedictus dominus die quotidie. — 56. Oratio: Deus, qui
es sanctorum tuorum ductor, dirige angelum pacis. — 57. Ora-
tio: Adesto, domine, supplicationibus nostris et viam famulorum
tuorum. — 58. Oratio: Deus, qui tres magos. — 59. Pro gene-
rali statu s. ecclesiae: Omnipotens et misericors deus, rex caeli
et terrae, tuam clementiam suppliciter deosco.

IX. 1. Vigiliae mortuorum... kończą modlitwy: Pro paren-
tibus; In depositione; In anniversario unius; In anniversario plu-
rium; Pro uno viro defuncto; Pro femina; Pro pluribus defunctis;
Pro sacerdote; In depositione septimo, tricesimo et anniversario
sacerdotis; Pro benefactoribus; Pro parentibus et benefactoribus;
Pro fratribus et sororibus in congregatione; Oratio generalis pro
omnibus fidelibus defunctis; Pro sepultis in cimiterio; Oratio pro
vivis et defunctis. — 2. Pius papa II largitus est omnibus et sin-
gulis infrascriptas orationes pro animarum salute devote dicenti-
bus, totiens quotiens centum dies indulgentiarum de iniunctis poe-
nitentiis. Item Johannes papa IV tot dies indulgentiarum concessit,
quot animarum corpora ibi sepulta sunt: Miserere mi domine ani-
mabus, quae singulares apud te non habent intercessores. —
3. Alia: Salvete vos omnes, fideles animae. — 4. Alia: Salvete
vos omnes, fideles animae. — 5. Alia: Respice, quaesumus omni-
potens deus. — 6. Hanc orationem compilavit papa Johannes XII,
concedens cuilibet transeunti cimiterium sive ecclesiam tot dierum
indulgentias, quot christifidelium corpora ibi sunt sepulta: Avete
omnes, Christi fideles animae. — 7. Auctoritates sanctorum pro
defunctis (Gregorius, Ambrosius, Augustinus, Caelestinus, Cassio-
dorus, Richardus, Beda, Haymo).

X. 1. De s. Viacro oratio devota, qui fuit abbas monasterii
s. Benedicti in Burgundia. Antiphona: Gloria, virtus et gratiarum
actio tibi sit. — 2. Oratio: O., s. d., qui beatum confessorem
tuum atque heremicolam, s. Viacrum.

XI. Quindecim orationes de passione domini, revelatae s.
Brigittae, reginae Suetiae, cum esset Romae reclusa.

XII. 1. Accessus altaris, prout ponit magister Wilhelmus in
Rationali div. parte III. — 2. Locatio calicis. — 3. Recessus altaris.

Zakończenie: *Elaboratum per providum virum magistrum Johannem Grüninger in insigna ac libera civitate Argentina. Anno incarnationis 1500 pridie vero Kalendaras Februarii.*

Regestr wydania, którego treść dopieroco przywiedliśmy, wymienia dokładnie modlitwy, jakie w r. 1500 do dawnego tekstu „Hortulusa” przydano (*Sequuntur nunc orationes B. V. et alia plura, quae in primitivis Ortulis non fuerunt insertae*). Podług tej wskazówki przybyły: IV 6, 8; VIII 13; IX 7; X 1, 2; XI oraz XII 1—3.

Szczegółowe wyliczanie zmian, jakich dokonywano w następnych edycjach „Hortulusa”, nie wchodzi w zakres naszych studyów, dla których zupełnie wystarczy ogólna charakterystyka późniejszych przedruków modlitewnika.

Treść „Hortulusa” łacińskiego nie uległa w pierwszej ćwierci XVI wieku żadnym zasadniczym przeistoczeniom. Główny jej zrąb pozostał nienaruszony, zmiany zaś, jakie przeprowadzono w tekście, ograniczyły się do usunięcia drobnej ilości pewnych modlitw, nabożeństw lub innych części książki, w miejsce których włączano i dodawano inne modlitwy, nabożeństwa lub części zastępcze, przestawiając niejednokrotnie porządek całości. Skutkiem tego „Hortulus” łaciński, uroniwszy bardzo niewiele z swej pierwotnej treści, powiększył z czasem znacznie swą objętość. Najwięcej dodatków mieszczą „Hortulusy” Kobergerów. Wydanie oryginału łacińskiego z daty 1511 5/VII dało początek w tym kierunku, jak o tem poucza: *Tabula orationum de novo superadditarum*, którą tu przytaczamy:

(XIII) 1. *Horae de s. spiritu.* — 2. *Salutationes quinque ad honorem domini nostri, J. C., cuidam clerico a D. J. revelatae.* — 3. *Passio secundum Matthaeum.* — 4. *Passio secundum Marcum.* — 5. *Passio secundum Lucam.* — 6. *De s. sepulcro domini.* — 7. *De*

s. syndone vel s. sudario. — 8. Symbolum Athanasii de fide catholica. — 9. De septem caelestibus seu spiritualibus gaudiis B. M. V. — 10. Oratio de septem festivitatibus Mariae. — 11. Oratio de B. M. V., contra pestem. — 12. Oratio de B. M. V., si quis eam dixerit, sine confessione non morietur. — 13. De omnibus martyribus. — 14. De s. Jubino, contra guttas. — 15. De s. Rocho, contra pestem. — 16. De omnibus confessoribus. — 17. De omnibus virginibus. — 18. Missa de B. M. V.

Dla zaokrąglenia powyższych wiadomości, nadmienić wypada o umieszczeniu „Hortulusa” na indeksie ksiąg zakazanych przez Kościół katolicki („nisi corrigatur”). Stało się to dopiero pod koniec XVI w., z rozkazu Piusa V, przy sposobności wprowadzenia zreformowanego „Officium parvum” w r. 1571, które, jak wiadomo, stanowiło zawsze wstępną i integralną część modlitewnika (por. tytuł edycji Grünigera z r. 1498: *Hortulus animae seu Officium B. Mariae V.!!*), odbiegającą od „Officium” rzymskiego. Znaczna ilość modlitw, opatrzonych częstokroć niezwykle odpustami, była także poważną przyczyną tego zarządzenia¹⁾.

Poznawszy w najgrubszych rysach historię „Hortulusa” w zachodniej Europie, przejdziemy do edycji łacińskich modlitewników, drukowanych w Polsce, z których najważniejsza, własność Biblioteki Kórnickiej, nosi tytuł:

¹⁾ Indeks portugalski (Jerzego Dalmeidy) z r. 1581: *Hortulus animae*; indeks hiszpański (Kaspra à Quiroga) z r. 1583: *Hortulus animae*; indeksy rzymskie: Sykstusa V 1590 „*Hortulus animae, quamdiu secundum regularum formam correctus non prodierit*”, Klemensa VIII 1596 „*Hortulus animae, nisi corrigatur*”. — Z indeksu króla angielskiego, Henryka VIII, dowiadujemy się o angielskim przekładzie „Hortulusa”, wymienionym w indeksach z r. 1530 (*Hortulus animae in English*), 1531, 1530—38 (*Hortulus animae in sermone Anglicano*), 1542. Por. *Die Indices librorum prohibitorum des XVI Jahrhunderts gesammelt und herausgegeben von Fr. Heinrich Reusch. (Bibliothek des litt. Vereins in Stuttgart. Bd. 176). Tübingen, 1886, s. 11, 12, 15, 20, 356, 410, 488, 556* (a nadto Josef Hilgers S. J., *Der Index der verbotenen Bücher. Freiburg in Br., 1904, s. 207*). — Por. *Index librorum prohibitorum: Cracoviae 1603* (B. Maciejowski), *Zamosci 1604* (J. Zamoyski), *Cracoviae 1617* (M. Szyszkowski).

Hortulus anime
cum alijs q(ua)m plurimis orationi-
bus pristinae impressioni super-
additis: vt tabula(m) in huius cal-
ce annexam intuenti paten-
tissimum erit.

Na końcu: Hortulus anime: cum deuotissimis hinc
inde collectis orationibus nuperrime additis. Per Mathiam
Scharffenbergiu(m) Impressus Cracouie. Anno domini
1533.

Do opisu bibliograficznego, będącego w tym wy-
padku rzeczą wielkiej wagi, przystąpimy później. Tu
stwierdzamy przedewszystkiem fakt, nie ulegający żadnej
wątpliwości, a mianowicie, że przed r. 1533 istniało co
najmniej jeszcze jedno wydanie „Hortulusa” łacińskiego,
drukowane również w oficynie Macieja Scharffenbergera
w Krakowie; wynika to z tytułu i z zakończenia omawia-
nej teraz edycji, której „registrum” pomoże nam nadto
oznaczyć te części, jakie mieściły się w nieznanym dziś
wydaniu łacińskim „Hortulusa” z czasów przed r. 1533
oraz te, które do nich w r. 1533 dodano.

Treść „Hortulusa” scharffenbergerowskiego z r. 1533
(= *HŁS*) podamy przy pomocy odsyłaczy do „Hortulusa”
Grüningera z daty 31/I 1500 (= *H1*).

Porównanie (przeprowadzone w notach) osnowy *HŁS*
z edycją „Hortulusa” z daty 15/III 1516 (Lyon, J. Clein
dla J. Kobergera) = *H2*, wykaże, iż modlitewnik z r.
1533 jest rozszerzonym (przystosowanym do potrzeb
polskich)¹⁾, prawie dokładnym przedrukiem jednego z wy-
dań norymberskich nakładców, utrzymujących stosunki
z Krakowem i Lwowem.

¹⁾ Pozycyi, ujętych w wykazie treści w klamry, brak w *H2*.

Kalendarium.

(Zawiera, prócz odmiennego Regimen sanitatis, następujące dodatki: De Nonis mensium; De Idibus; De Kalendarum quotitate; Quo die singulis mensibus secundum computationem Kalendae incipiant; De numero dierum mensium; De fluxu ventris; De luna, quae est temporum mutationis significativa).

A. = I.

B. 1. *Horae de s. cruce* (= II 5 Officium passionis). — 2. *Horae de s. spiritu*. — 3. *Horae compassionis B. Mariae V.*, quas papa Clemens composuit et concessit eas devote dicentibus quadringentos dies indulgentiarum: Hora matutina Mariae nuntiatur, quod Jesus a Iudaeis falsis captivatur. Domum Annae petiit, illuc ducebatur. — II 4, 6—18. — VIII 2—5. — 4. *Quinque laudes a Domino Jesu Christo cuidam religioso revelatae* (Fuit quidam clericus satis sollicitus et diligens salutare matrem D. nostri J. C., dicens: Ave Maria etc. Et in ipsa salutatione semel apparuit ei dominus ipse Jesus et dixit: Mater mea iam valde gratam habet hanc tuam salutationem et ex ea multum te diligit, tamen et me salutare memento. Cui clericus: Nescio, domine, quomodo te debeam salutare. Tunc dominus Jesus ipsi clerico in cella constituto infrascriptas revelavit salutationes: Salutatio 1: Ave D., J. C., rex benedictae, verbum patris, filius virginis, agnus dei). — 5. *Quatuor passionis: Matthaeus c. XXVI, Marcus c. XIV, Lucas c. XXII oras Johannes c. XVIII = II 19. — II 20. — 6. De corona domini antiphona: O decus ecclesiae, gloriosa spina. — 7. Oratio: Praesta, quaesumus omnipotens deus, ut qui in memoriam passionis D. nostri, J. C. coronam eius spineam veneramur in terris. — 8. De lancea domini antiphona: O D., J. C., qui sacrae lanceae vulnere mysterium tuae passionis consumasti. — 9. Oratio: Deus, qui in filii tui sacratissima passione latus morientis. — 10. De s. sepulchro domini responsorium: Corde et animo Christo canamus gloriam. — 11. Oratio: O., s. d., qui angelum tuum de caelo misisti. — 12. De s. syndone vel de s. sudario antiphona: Pontifex, sacerdos maximus, super cuius caput fustum est unctionis oleum. — 13. Oratio: O., s. d., qui in memoriam passionis unigeniti filii tui s. eius syndonem. — [VIII 18, 19. — III 12. — VIII 22. — 14. Oratio: Deus, qui sperantibus in te miserere potius eligis, quam irasci]. — II 21—24. — [15. Oratio: Liberator animarum, mundi redemptor Jesu, domine deus. —*

16. Oratio: Suscipe clemens et misericors deus hanc oblationem psalmorum. — 17. Oratio: D., J. C., pastor bone, conserva iustos. — 18. Oratio: Benignissime et misericors deus, qui revocas errantes. — II 24], 28. — 19. *Symbotum Athanasii de fide catholica*.

C. III 1—6. — 1. Tres veritates Johannis Gersonis noctu et mane ab omnibus dicendae: Prima veritas. Domine sic vel sic contra tuam bonitatem peccavi. — III 7—11¹⁾, 13—26, 28—35²⁾.

D.³⁾ IV 1—5⁴⁾. — 1. Oratio de septem gaudiis beatae et gloriosae Mariae V. corporalibus: Gaude virgo, mater Christi, quae per aurem concepisti, Gabriele nuntio. Ave Maria; kończy: Oratio jak przy IV 6. — IV 7—10. — 2. *De septem caelestibus seu spiritualibus gaudiis*: Gaude flore virginali, quae honore speciali transcendis splendiferum. — 3. Oratio: O dulcissime D., J. C., fili dei vivi, qui beatissimam, humilem, benignam et pulcherrimam V. M., matrem tuam piissimam⁵⁾. — 4. Quicumque hos versus sequentes qualibet die devote dixerit, meritis B. V. sine vera poenitentia non morietur. Probatum fuit in partibus Aragoniae anno MCCXC in quodam saeculari, qui dictos versos ad honorem virginis devotione, qua poterat quotidie decantabat. Accidit, ut capite truncato, tota anima in ipso capite perseveraret, quoadusque plene confessus fuit omnia peccata sua et absolutionem accepit: Mater digna dei, veniae via luxque diei etc.

E. V 1—7. — 1. Oratio: O., s. d., da cordibus nostris illam tuarum rectitudinem semitarum. — V 9, 11, 12. — 2. De s. Philippo, apostolo, antiphona: Domine, ostende nobis patrem. — V 13—15. — 3. Oratio: Deus, qui evangelii tui praeconem, b. Jacobum. — V 16, 17. — 4. Oratio: Deus, qui b. Petrum, apostolum, a vinculis absolutum. — 5. De s. Paulo antiphona: O glo-

¹⁾ Po 11 idzie w H2: III 12.

²⁾ W H2 brak III 33.

³⁾ D rozpoczyna w H2: Rosarium cum articulis vitae Christi, quod quicumque devote dixerit, maximas acquirat indulgentias.

⁴⁾ Między IV4 a IV5 w H2 modlitwa: Quicumque subscriptam orationem triginta diebus devote dixerit in honore sanctissimae passionis domini nostri, J. C., et in honore beatissimae V. Mariae, matris eius, quaecunque licita petierit, misericorditer obtinebit: Sancta Maria, perpetua virgo virginum.

⁵⁾ Po 3 idzie w H2: Oratio de septem festivitibus B. M. V. — Oratio: Deus, qui nos conceptionis, nativitatis etc. — Oratio ad B. V. M., contra pestem: Stella caeli extirpavit. — Oratio: Deus misericordiae, deus pietatis.

riosum lumen omnium ecclesiarum. — 6. Oratio: Deus, qui universum mundum b. Pauli, apostoli, praedicatione docuisti. — 7. Ad eundem antiphona: O doctor egregie, Paule, mores instrue. — V 19—25. — 8. De s. Simone, Chananeo, apostolo, antiphona: Ecce ego mitto vos sicut oves. — V 26. — 9. Oratio: Deus, qui nos per b. apostolum tuum, Simonem. — V 27, 29, 30. — 10. Oratio: Maiestatem tuam, domine, suppliciter exoramus¹⁾. — 11. De s. Thoma, apostolo, antiphona: O gloriose tactor vulnerum D. J., dulcis apostole. — V 31, 33. — 12. De s. Johanne, apostolo et evangelista, qui fuit frater Jacobi maioris, filius Zebedaei et Mariae Salome, antiphona: Valde honorandus est b. J. — V 35. — 13. De s. Marco, evangelista, antiphona: B. martyr, M., evangelistae, veneranda nobis adest festivitas. — V 37—42. — 14. De s. Vincentio, martyre, antiphona: Iam tibi, charissime divini verbi. — 15. Oratio: Adesto, domine, supplicationibus nostris. — V 44—46, 48—50. — [16. De s. Adalberto, episcopo et martyre: Sanctissime Adalberte, martyr et pontifex Christi. — 17. Antiphona: Per merita s. A. — Oratio: Tuam nobis indulgentiam. — 18. De s. Floriano, martyre, oratio: A progenie in progenies fecit dominus, omnium creator, misericordiam suam. — 19. Antiphona: O florem edens purpureum, beatissimum Florianum. — 20. Collecta: Deus, qui nos annua b. Floriani, martyris tui, gloriosae passionis solennitate laetificas]. — V 51, 52. — [21. De s. Vito antiphona: O Vite, martyr inclyte, fide firmatus caelica. — 22. Oratio: Martyris tui, Viti, nos tibi, quaesumus domine, intercessio gloriosa commendet. —] V 53—62. — [23. De s. Eustachio antiphona: O vere miles, nobilis Eustachi, pollens moribus. — 24. Oratio: Deus, qui b. Eustachium in tentationibus probasti. —] V 63. — 25. Oratio: Praesta, quaesumus omnipotens deus, ut sicut b. Mauricius atque socii eius pro tui nominis gloria meruerunt. — [26. De s. Wenceslao, martyre antiphona: Laus almae sit trinitati et gratiarum actio eius immensae pietati. — 27. Oratio: D., qui b. Wenceslai nobilitatem in meliorem mutasti dignitatem. — 28. De s. Stanislao, episcopo et martyre, antiphona: O flos et decus ecclesiae, o gloriosum lumen ecclesiarum. — 29. Ad eundem antiphona: Vir inclyte, Stanislave. —

¹⁾ Po 10 idzie w H2 Alia oratio: Quaesumus, omnipotens deus, ut beatus Andreas.

30. Oratio: Deus, qui corpori b. Stanislai, martyris tui atque pontificis, aquilarum custodiam. — 31. Ad eundem antiphona: S. Stanislaus, maiorum prosapia nobilis. — 32. Oratio: Domine, deus meus, spes mea, refugium et gaudium meum. — 33. Oratio: O b. Stanislai, pontifex mirifice, Petrum resuscitasti nobilem, magnifice. —] V 64—69. — 34. De omnibus martyribus antiphona: Isti sunt sancti, qui pro amore dei minas hominum contempserunt. — 35. Oratio: Deus, qui nos concedis. — V 70—81, 83, 84¹⁾, 86—89. — 36. De s. Rocho, contra pestem antiphona: Ave Roche sanctissime, nobili natus sanguine. — 37. Oratio: Deus, qui b. Rocho per angelum tuum, tabulam eidem afferentem, permisisti. — V 90, 92²⁾, 94—99. — [38. *Has orationes beatissimus pater Franciscus composuit et oravit*: Pater de caelis, peto te in nomine J. C. N., crucifixi. — 39. Hanc autem dominus sibi revelavit: Adoramus te sanctissime D., J. C. hic. — 40. Oratio: Omnipotens, aeternae, iuste et misericors deus, da nobis miseris. —] V 100, 101. — 41. De s. Wolfgango, episcopo, antiphona: Gaude, o felix mater ecclesia, insignis praesulis Wolfgangi meritis illustrata. — V 103—105. — 42. De s. Martino, episcopo, antiphona: O beatum pontificem, qui totis visceribus diligebat Christum, regem. — V 106³⁾, 108, 109. — 43. De omnibus confessoribus antiphona: Omnes sancti sacerdotes et confessores dei, nolite me despicere. — 44. Oratio: Deus, qui omnium sanctorum confessorum tuorum es splendor mirabilis. — [45. De s. Ladislao, rege Hungariae: O s. rex, Ladislai, confessor Christi gloriose, qui fuisti hic in terris deo gratus, nunc in caelo sublimatus. — 46. Oratio: Deus, qui b. Ladislaum, regem nostrum et confessorem tuum, diversis decorasti miraculis. —] V 110—115. — 47. Ista sunt verba, quae super candellas in festo Purificationis B. Mariae benedictas scribi solent in die s. Agathae: Mentem sanctam † spontaneam † honorem deo † et patriae liberationem. — V 116—127. — 48. Alia antiphona: Maria ergo unxit pedes Jesu. — 49. Oratio: Largire nobis, clementissime pater. — 50. Alexander papa VI concessit decem milia annorum indulgentiarum

¹⁾ Po V 84 idzie w H2: De s. Jubino, episcopo, contra guttas: Quam venerandus. — Oratio: Aures tuae pietatis.

²⁾ Po V 92 idzie w H2: Ad eundem antiphona: S. Bernarde, Christi confessor. — Oratio: Deus, qui b. B.

³⁾ Po V 106 idzie w H2: V 107.

pro mortalibus et viginti pro venialibus dicenti hanc orationem trina vice coram imagine s. Annae ac beatissimae Virginis et filii eius, quas et proprio ore promulgavit et publicavit. Anno videlicet 1494: Ave Maria gratia plena, dominus tecum, tua gratia sit mecum. — 50. Alia, ad quam reverendissimus pater, dominus dominus Raymundus, cardinalis et legatus, concessit omnibus subscriptam orationem devote coram imagine B. M. et s. Annae, matris eius, orantibus totiens quotiens centum dies indulgentiarum: Quotquot maris sunt guttae et arenae terrae. — V 130—134, 136. — [52. De s. Hedwige antiphona: Hedwigis, clarissima stirpe procreata, ab adolescentia summo regi grata. — 53. Alia antiphona: O mira dei bonitas, qua mutatur sublimitas in b. Hedwige. — 54. Oratio: Deus, veniae dator et gloriae.] — V 139—142, 144, 145. — 55. De omnibus virginibus: Immensae et inaestimabiles, gloriosae semper virgines. — 56. Antiphona: Prudentes virgines, aptate vestras lampades. — 57. Oratio: Deus, qui inter caetera potentiae tuae miracula. — V 146—149.

F. VI 1—9, 11, 12, 14—26, 28—37, 39, 40—45. — 1. In dedicatione ecclesiae pro indulgentiis consequendis antiphona: O quam metuendus est locus iste. — VI 47—50¹⁾.

G. VII 1, 2 (Qualis debeat esse confessio patet in his versibus; Circumstantiae peccatorum; Conditiones aggravantes peccata; Impedimenta confessionis; Ad peccatorum oblitorum cognitionem possumus venire per puncta sequentia; Oratio ante confessionem dicenda: Per sanctorum omnium angelorum; Modus et forma confitendi; De peccato cordis, hoc est de cogitatione; De peccato oris, id est de locutione; De operum peccatis scilicet septem peccatis mortatibus et primo de superbia; Superbiae species sunt quatuor; Filiae superbiae; De avaritia; Avaritiae species sunt tres; Filiae avaritiae; De luxuria; Luxuriae species; Filiae luxuriae; De invidia; Filiae invidiae; De gula; Gulae species sunt quinque; Filiae gulae; De ira; Filiae irae; De accidia; Accidia species sunt quatuor; Filiae accidia; Virtutes et remedia contra septem vitia capitalia; De decem praeceptis; De decem praeceptis hos nota versus; Decem plagae aegyptiarum; De omnibus membris et sensibus; De quinque sensibus versus; De peccatis omissionis; De septem operibus misericordiae corporalibus versus; De septem

¹⁾ W H2 brak VI 48.

operibus misericordiae spiritualibus versus; De duodecim articulis fidei; Divisio symboli per XII articulos; De septem sacramentis ecclesiae; De septem sacramentis versus; De septem virtutibus theologalibus et cardinalibus; De septem donis spiritus s.; De septem donis spiritus s. versus; Duodecim sunt fructus spiritus s.; De octo beatitudinibus; De octo beatitudinibus versus; De novem peccatis alienis nota versus; Peccata in spiritum s.; De peccatibus clamantibus in caelum versus; De peccatis mutis vel sodomiticis versus; VII 3; Oratio post confessionem dicenda: O, s. d., misericordissime, qui venisti peccatores redimere; Casus papales; Casus episcopales) VII 4, 5, 8, 10—16, 18—21¹⁾, 23, 24²⁾).

H. VIII 6, 7³⁾. — 1. Iubilus s. Bernardi abbatis: Jesu dulcis memoria. — VIII 8, 10—12. — [2. *Oratio multum devota de gloriosa V. M., matre dei*: Ad sanctitatis tuae pedes, dulcissima V. M. — 3. *Alia oratio ad B. V. M.*: O pulcherrima mulierum et virgo excellentissima. — 4. *Oratio devotissima ad B. V.*: Obsecro te domina mea, s. M., mater dei (parafraza IV 4). — VIII 13. — 5. *Alia oratio b. Bernardi, abbatis Clarevallis de quinque gaudiis b. Mariae*: Est tibi, o piissima, quasi osculum imprimere hunc audire versiculum: Ave Maria etc. — 6. *Oratio s. Bernardi ad Jesum*: O bone Jesu, duo in me cognosco. — 7. *Alia oratio perpulchra de dulcissimo nomine Jesu*: O dulcissime et amantissime Jesu, Jesus est nomen bonum. — 8. *Alia oratio*: O nomen perdulce mihi et requies certa laborum. — 9. *Oratio s. Augustini* contra omnem tribulationem, angustiam, infirmitatem, paupertatem, carceres aut quamcunque iram dei, quam si quis per triginta dies continue et devote, genibus flexis, dixerit, ab his omnibus liberabitur et omnem gratiam obtinebit: O dulcissime domine, Jesu Christe, verus deus, qui de sinu summi patris omnipotentis missus es. —] VIII 14. — III 27⁴⁾. — VIII 16, 17, 15⁵⁾),

¹⁾ Po VII 21 idzie w H2: VII 22.

²⁾ W H2 następuje: De missa, oraz III 27.

³⁾ W H2 idzie: Missa de beata Maria.

⁴⁾ Brak w H2.

⁵⁾ W H2 idzie potem: VIII 18, 19, 22—6.

20, 21, 27, 28¹⁾, 31, 32²⁾, 34—36, 42, 47, 48³⁾, 53—56⁴⁾, 59, 45, 46⁵⁾, 50, 51.

I. 1. Quatuor exhortationes Gersonis apud morientes faciendae. — 2. Interrogationes apud morientes faciendae. — 3. Orationes apud morientes infra vel etiam post conclusionem dicendae. — 4. Observationes et inductiones apud morientes faciendae. — 5. Orationes circa infirmos dicendae. — 6. Orationes circa agonizantes dicendae. — 7. Vesperae defunctorum. — IX 1—5. — 8. Oratio pulchra pro defunctis: Deus, fidelium lumen animarum. — IX 6. — 9. De extremo iudicio antiphona: Dies domini sicut fur in nocte ita veniet. — 10. Oratio: Praesta, quaesumus omnipotens deus, ut qui pro peccatis nostris mereremur affligi.

K. XI (Responsio quam habuit s. Brigida ab imagine crucifixi, dum oraret Romae in ecclesia s. Pauli. — Quindecim orationes s. Brigidae). — 1. *Oratio ante imaginem Christi dicenda*: Conditor caeli et terrae, rex regum. — 2. *Epistola s. salvatoris*, quam quislibet homo secum ferre potest, quam s. Leo papa misit Carolo imperatori, et quicumque eam leget aut audiet, illo die non morietur ferro, igne vel aqua, nec in terra malus homo ei nocere poterit, nec inimicus ulla causa ei poterit offendere et si morietur illo die poenas inferni non sentiet: Christus mecum † istam crucem semper adoro †].

Kończy: Tabula praesentis libelli, którą zamyka, przytoczona poniżej:

Tabula orationum de novo superadditarum:
B 1. Horae de sancta cruce. — B 2. Horae de sancto spiritu. — B 4. Salutationes quinque ad honorem domini nostri, Jesu Christi, cuidam clerico a domino Jesu revelate. — B 5. Passio domini, secundum Matthaeum. — B 5. Passio domini, secundum Marcum. — B 5. Passio domini, secundum Lucam. — B 6—7. De corona domini. — B 8—9. De lancea domini. — B 10—11. De sancto sepulchro domini. — B 12—13. De sancta syndone vel sancto su-

¹⁾ W H2 następuje: VIII 29, 30.

²⁾ W H2 jest dalej: VIII 33.

³⁾ W H2 idzie następnie: VIII 49.

⁴⁾ H2 zawiera tu jeszcze: VIII 57, 30, 58, 54.

⁵⁾ W H2 następuje: VIII 52.

dario. — B 19. Symbolum Athanasii de fide catholica. — D 2. Oratio de septem caelestibus seu spiritualibus gaudiis beatæ Mariæ. — E 38. Orationes, quas beatissimus pater Franciscus composuit et oravit. — H 2. Oratio multum devota de gloriosa Virgine Maria, matre dei. — H 3. Alia oratio ad beatam Virginem. — H 4. Alia oratio ad beatam Virginem. — H (=VIII 13) Adhuc oratio ad beatam Virginem. — H 7. Oratio perpulchra de dulcissimo momine Jesu. — H 9. Oratio sancti Augustini contra omnem tribulationem etc. — K 1. Oratio ante imaginem Christi. — K 2. Epistola sancti salvatoris.

Przywiedziony spis rzeczy wyodrębnia sam, jak najściślej, treść „Hortulusa“ łacińskiego, wydanego przed r. 1533 w drukarni Macieja Scharffenbergera, od części dołączonych dopiero w edycji z r. 1533¹⁾. Możemy twierdzić, że wydanie „Hortulusa“ łacińskiego, ogłoszone przed r. 1533 w wyżej wymienionej oficynie, zawierało całkiem pewnie te modlitwy, których nie obejmuje „tabula orationum superadditarum“. Fakt ten nie jest obojętny dla dalszych studyów, podobnie jak opis bibliograficzny łacińskiej edycji z r. 1533, którym teraz się zajmujemy.

Na samym wstępie zaznaczyć należy, że egzemplarz kórnicki²⁾ (niegdyś własność Andrzeja Goreckiego), do niedawna unikat³⁾, jest, niestety, niekompletny. Wydarto w nim ogółem 15 kart a mianowicie karty nieliczbowane 15 i 20, liczbowane 23, 35, 40, 85, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 110 i 127. Braki te pociągnęły za sobą ubytek przeszło 20 drzeworytów. Zupełny egzem-

¹⁾ W ogólnym przeglądzie treści wyróżniliśmy je kursywą.

²⁾ Zrestaurowana oprawa egzemplarza jest współczesna (deski obciążone skórą z wyciskami; na wierzchniej napis: Hortulus anime; resztki klamerek). Na odwrocie okładziny górnej zakłęcie: Si vis videre Jesum Christum, noli furare istum librum; Si furabis, caput dabis, in patibulo regnabis. Po niem: O dives, dives, non omni tempore vives etc. por. Dr. Adam Fischer, Zakłęcia przeciw złodziejom książek (Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu polskiemu. R. I. Lwów, 1917, s. 30 i nadbitka Lwów, 1917).

³⁾ Estreicher, Bibliografia XV—XVI stulecia. Kraków, 1875, s. 21, 152. Tenże, Bibliografia polska, og. zb. t. XVIII. Kraków, 1901, s. 276 bez podania biblioteki.

plarz wydania z r. 1533 powinien zawierać 20 k. nlb., 203 k. lb., 5 k. nlb., formatu ósemki, oraz 72 drzeworytów ¹⁾.

W naszym egzemplarzu „Hortulusa“ (z brakami j. w.), drukowanym na tęgim (czerpanym) papierze, nie posiadającym, prócz gęstych prążków, żadnych szczególnych znaków wodnych, po nieliczbowanych idą karty liczbowane (od 1 do 203), po tych zaś 5 kart nieliczbowanych. Zauważyć należy, że w liczbowaniu kart są omyłki. I tak kartę 102 oznaczono jako 1002, 104: 1003, 105—109: 1005—1009, 195: 185, 198: 197, 199: 198, 200: 199, 201—203: 2001—2003. Cyfry (arabskie) porządkowe kart wydrukowano, czerwono, w środku, u góry wierzchniej strony kart, umieszczając na ich odwrocie, w tem samym miejscu i tą samą farbą tłoczony, wyraz: Folio; skoro tedy otworzymy modlitewnik, z lewej czytamy wyraz: Folio, po prawej zaś liczbę porządkową karty (n. p. Folio | 59). Sygnatury arkuszy, drukowane czerwono, biegną w początkowych kartach nieliczbowanych od $\dagger a$ do $\dagger c_{III}$ (zapewne c_{IV} ; sygnatura b_{IV} nieodbita), w kartach liczbowanych od A do Cc_V . Całość „Hortulusa“ odbito drukiem gotyckim, czarnym i czerwonym, którym, poza tytułem, wstępem do modlitw św. Brygity (k. 197 r. — 198 r.) i zakończeniem modlitewnika, drukowano głównie tytuły modlitw, inicjały, wielkie litery, krzyżyki wśród tekstu i t. d. Pełna kolumna (70×115 mm) liczy 26 linii druku.

Całe wydanie jest ozdobne; upiększono je kilkunastu odmianami krótkich (88 mm) i długich (113 mm) listew oraz drzeworytami różnej wielkości.

¹⁾ Kompletnego egzemplarza, który wypłynął w r. 1904 w antykwarjacie Emila Hirscha w Monachium (Estreicher, Bibliografia polska, og. zb. t. XXII. Kraków, 1908, dopełnienia i sprostowania, s. IX) do tej chwili nie mogliśmy otrzymać do użytku. Nabył go, za pośrednictwem antykwarjatu J. Hallego w Monachium, Józef Kościelski do swych zbiorów w Miłosławiu.

Każdą kolumnę druku ujęto w ramki, zestawione z dwóch długich (boki) i dwóch krótkich (góra i dół) listew. Cechą charakterystyczną dla dwóch listew krótkich (mianowicie dla jednej górnej i jednej dolnej), powtarzających się kilkadziesiąt razy w modlitewniku, jest wryty w ich środku rok: 1521. Datę tę spotykamy w całości, wyróżnioną atoli odwrotnie (1251), w jednej listwie, umieszczanej tylko u góry kolumny, trzy jej cyfry (152.) są w innej listwie, używanej wyłącznie u dołu stroń. Na odwrocie przedostatniej (po rejestrze) i na wierzchniej stronie ostatniej karty nieliczbowanej (po zakończeniu) znajdują się ozdoby drukarskie, różne pod względem wielkości, w ogólnym jednak charakterze zupełnie do siebie podobne¹⁾.

Listwy boczne, kształtu słupów (column), oraz górne i dolne spotykamy w drukach krakowskich, począwszy od r. 1522. Znajdują się n. p. w dziele Bonawentury-Opecia, *Żywot Pana Jezu Krysta* (Kraków, H. Wietor, 1522, fol., k. nlb. 3 r. i v., list VI r., X r.); ozdobiono niemi: Cicero M. T., *Somnium Scipionis* (Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1527, karta tytułowa i jej odwrotna strona); Łaski Jan, *Statuta provinciae Gnesnensis antiqua* (Cracoviae, Mathias Scharffenberger in domo Marci bibliopolae civis Cracoviensis, 1527, arkusz A), Tenże, *Statuta nova inclitae provinciae Gnesnensis* (tamże, 1527, arkusz AA); Cicero M. T., *De amicitia dialogus* (Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1528, karta tytułowa), Tenże, *Oratio pro Q. Ligario* (Cracoviae, Mathias Scharffenbergk, około 1528, karta tytułowa); Nicolaus de Błonie, *Tractatus de sacramentis* (Cracoviae, Marcus

¹⁾ Listwy oraz mniejszą (54×21 mm) ozdobę na ostatniej karcie nieliczbowanej przerysował z innych dzieł, ogłoszonych w drukarniach H. Wietora i Scharffenbergerów, Joachim Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. Tom II. Wilno, 1826, Tablice VIII i IX.

Scharffenberger, 1529, karta tytułowa); Cicero M. T., *Oratio pro Milone* (Cracoviae, b. w. dr., 1530, karta tytułowa); Perottus Nicolaus, *Grammatica* (Cracoviae, Mathias Scharffenberger ductu et impendio Marci Scharffenberger bibliopolae Cracoviensis, 1535, karta tytułowa).

Jak już wyżej nadmieniliśmy, nie dysponujemy zupełnym egzemplarzem „Hortulusa” z r. 1533; brak ten będzie szczególniej dotkliwym przy opisie jego drzeworytów, do których teraz przechodzimy. Z 72 drzeworytów dochowało się w naszym egzemplarzu tylko 49, prócz drzeworytu w części kalendarzowej (66×64 mm) i ryciny tytułowej (128×87 mm)¹⁾, będącej dokładną kopią drzeworytu Jana Springinklee’go, przedstawiającej Matkę Boską z Dzieciątkiem Jezus (na sierpie księżycy). Uwagi o 49 drzeworytach będą miały, z przyczyny braku reszty, jedynie charakter informacyjny. Podkreślamy to jak najdobitniej, dla uniknięcia jakichkolwiek zarzutów.

Tematem drzeworytów „Hortulusa” scharffenbergerowskiego z r. 1533, podobnie jak w innych „Hortulusach” zagranicznych, jest treść modlitewnika. Oto poczet i wymiary dochowanych 49 rycin:

1. k. 20 r. Chrystus na krzyżu, po prawej jego stronie Matka Boska, po lewej św. Jan 94×68. — 2. k. 41 v. św. Weronika 93×66. — 3. k. 43 v. Chrystus w Ogrojcu 93×69. — 4. k. 44 r. św. Mateusz 93×66. — 5. k. 50 r. św. Marek 93×67. — 6. k. 54 v. św. Łukasz 93×66. — 7. k. 59 v. św. Jan 93×67. — 8. k. 65 r. Dawid i Betsabe 93×69. — 9. k. 80 v. Matka Boska 93×69. — 10. k. 82 v. Trójca św. 94×70. — 11. k. 91 v. św. Michał 93×69. — 12. k. 95 v. św. Filip 93×69. —

¹⁾ Użyto jej także w „Hortulusie” czeskim. Por. *Hortulus anime*. Zahrádka dusze. W Plzni, T. Bakalarz, 1533.

13. k. 99 v. św. Bartłomiej 94×69. — 14. k. 102 r. św. Andrzej 93×69. — 15. k. 105 r. św. Sebatyan 67×50. — 16. k. 106 v. św. Walenty 93×69. — 17. k. 107 r. św. Jerzy 67×50. — 18. k. 108 r. św. Wojciech 67×50. — 19. k. 108 v. św. Floryan 67×51. — 20. k. 111 v. św. Wawrzyniec 67×51. — 21. k. 113 r. św. Wacław 94×69. — 22. k. 113 v. św. Stanisław 67×51. — 23. k. 116 v. św. Stefan 67 50. — 24. k. 120 v. św. Hieronim 67×51. — 25. k. 121 r. św. Franciszek 67×51. — 26. k. 122 v. św. Leonard 67×51. — 27. k. 123 r. św. Marcin 66×51. — 28. k. 123 v. św. Mikołaj 67×51. — 29. k. 124 v. św. Agnieszka 67×51. — 30. k. 125 r. św. Brygita 67×52. — 31. k. 126 r. św. Agata 66×52. — 32. k. 126 v. św. Dorota 67×53. — 33. k. 128 r. św. Małgorzata 67×53. — 34. k. 128 v. św. Magdalena 65×52. — 35. k. 129 v. św. Anna 67×51. — 36. k. 130 v. św. Urszula 66×53. — 37. k. 131 r. św. Elżbieta 62×53. — 38. k. 132 r. św. Katarzyna 66×51. — 39. k. 132 v. św. Barbara 66×51. — 40. k. 135 r. Trzej królowie 67×52. — 41. k. 136 v. Zmartwychwstanie 67×52. — 42. k. 137 v. Zesłanie Ducha św. 86×64. — 43. k. 138 v. Rozesłanie Apostołów 66×51. — 44. k. 139 r. Wniebowzięcie Matki Boskiej 67×51. — 45. k. 139 v. Wszyscy Święci 60×52. — 46. k. 141 r. Narodzenie Chrystusa 66×51. — 47. k. 142 v. Spowiedź 66×52. — 48. k. 153 v. Komunia św. — 49. k. 197 r. św. Brygita 67×52.

Jak z powyższego zestawienia widać drzeworyt, przedstawiający św. Brygitę (30=49) umieszczono w modlitewniku dwa razy; ściśle tedy biorąc, w egzemplarzu omawianego „Hortulusa“ jest 48 osobnych rycin czworakiej wielkości a mianowicie:

1. 16 rycin (1—14, 16, 21) wymiarów 93×69 mm.

2. 30 rycin (15, 17—20, 22—41, 43, 44, 46—49) wymiarów 67×51 mm.

3. 1 drzeworyt (42) wielkości 86×64 mm.

4. 1 drzeworyt (45) wielkości 60×52 mm.

Niektóre z rycin, należące pod względem wymiarów do drugiej grupy, noszą daty; na dziesięciu z nich (17—19, 23, 25, 29, 31, 36, 43) wyryto r. 1532, na dwóch (30=49, 46) r. 1533; wypływa stąd pewnik, że w wydaniu scharffenbergerowskim łacińskiego „Hortulusa“, z czasu przed r. 1533, nie znajdowały się, względnie, iż na ich miejscu były inne drzeworyty. Domyślać się również można, że sporządzono je specjalnie do niniejszej edycji.

W dalszych ustępach naszej pracy wypadnie nam wrócić do wyliczonych drzeworytów; nie zatrzymujemy się tedy dłużej nad nimi i przechodzimy do innych wydań łacińskiego „Hortulusa“ w Polsce XVI i XVII w. Wymienić tu jednak możemy jedynie jego przeróbkę, dokonaną przez Andrzeja Piotrkowczyka, ogłoszoną dwukrotnie w jego krakowskiej oficynie w r. 1585 i 1638 (= *HLP*).

Tekst łacińskiego „Hortulusa“ posłużył Piotrkowczykowi do stworzenia modlitewnika, który odbiega w wysokiej mierze od typu wymienionej książki do nabożeństwa, aczkolwiek nosi jej tytuł. Stało się to przede wszystkim z powodu licznych opuszczeń, znacznych uzupełnień dalej zaś z przyczyny podziału całej osnowy na pięć głównych części (*capita*), na których czele mieści się kalendarz z „Cisiojanem“ oraz „Institutio christiana“.

Przytaczamy tu napisy pięciu rozdziałów modlitewnika:

Caput I. Precationes quotidianae, certis horis diei ac noctis adaptatae. — Caput II. Precationes liturgicae, quibus ad officium missae utuntur catholici. — Caput III. Precationes ad sanctissimam trinitatem. — Caput IV. Precationes catholicae et christianae

ad sanctos ac beatissimos patriae caelestis cives. — Caput V. Pre-
cationes piae, quibus nobis vel fratribus ac proximis nostris fausta
omnia feliciaque petamus. — Po tych rozdziałach idzie osobny
tytuł (po k. 191): Septem psalmi poenitentiales cum litaniiis.

Taki „Hortulus“, zawierający „castas preces“, de-
dykował Andrzej Piotrkowczyk, 28 maja 1585 r., arcy-
biskupowi gnieźnieńskiemu, Stanisławowi Karnkowskiemu,
którego troską i staraniem było „ut in templis rite vota
fiant Deo immortalī“.

Nie będziemy tu rozbierać tekstu „Hortulusa“ A.
Piotrkowczyka, zredagowanego niewątpliwie pod wpły-
wem zarządzeń Piusa V, o których wyżej wspomnieliśmy;
później nadarzy się sposobność potrącenia o sporo
jego szczegółów.

Pierwsze wydanie „Hortulusa“, o którym mowa,
ukazało się w Krakowie w r. 1585, drugie, będące za-
pewne tylko edycją tytułową, ogłosił Piotrkowczyk w r.
1638.

Exemplarz edycji z r. 1585 posiada Biblioteka
Zygmunta hr. Czarneckiego w Rusku (dziś w Bibliotece
fundacyi Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie) p. l.
inw. 5781; brak w nim tytułu oraz następującej zaraz
karty nlb. (dedykacyi; sygn. 1/2), nadto zaś kart 92
i 216 i ostatniej nlb. indeksu. Całość powinna liczyć
16 k. nlb., 232 k. lb. i 7 k. nlb. szesnastki (sygnatury
arkuszy: 1/3—1/5, A—Z, AA—Gg). Druk (kolumna
62×40 mm o 23 liniach z napisem i przenośnikiem) jest
czarny (antykwą i kursywą), z wyjątkiem nieliczbowanych
kart wstępnych, w których użyto także farby czerwonej.
W liczbowaniu kart są bardzo częste omyłki; zamiast
32: 22, po 51 idzie 44, 53 i t. d., zamiast 69: 96, po
74 idzie 76, 86, 47, 78 i t. d., po 130 idzie 132, 155,
133, 134, 133, 130, 137 i t. d., zamiast 142: 148, 147:
142, 167: 179, 170: 190, 175 odbito odwrotnie, zamiast

183: 173, 186: 189, k. 191 jest nieliczbowana (Septem psalmi poenitentiales), po 209 idzie 212, 211, 212 i t. d., po 222 idzie 225, 224, 225 i t. d.

„Hortulus“ Piotrkowczyka zdobi 36 drzeworytów, dochowanych do dnia dzisiejszego, prawie całkowicie, w zbiorze drzeworytów Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, odbitych w publikacji Muczkowskiego ¹⁾. Wielkość czworokątnych rycin jest dwojaka: 42×30 i 49×36 mm, owalnych: 51×38 mm. Wyliczamy tu je, odsyłając do numerów „Zbioru“ Muczkowskiego (=M).

1. k. 54 r. = M 640. — 2. k. 70 r. = M 612. — 3. k. 85 v. = M 606 (607). — 4. k. 99 v. Matka Boska. — 5. k. 117 r. św. Maciej. — 6. k. 118 r. = M 511. — 7. k. 119 v. = M 510. — 8. k. 120 v. św. Paweł. — 9. k. 121 v. = M 473. — 10. k. 122 v. = M 460. — 11. k. 123 v. = M 440. — 12. k. 124 v. św. Szymon. — 13. k. 125 r. św. Juda Tadeusz. — 14. k. 126 r. = M 465. — 15. k. 127 r. = M 467. — 16. k. 128 r. = M 506. — 17. k. 129 r. = M 507. — 18. k. 129 v. = M 505. — 19. k. 130 v. = M 499. — 20. k. 155 v. = M 626. — 21. k. 133 v. = M 447. — 22. k. 134 v. = M 451. — 23. k. 130 v. = M 646. — 24. k. 138 r. św. Stanisław. — 25. k. 141 r. = M 637. — 26. k. 148 v. = M 645. — 27. k. 144 r. św. Jacek. — 28. k. 145 v. = M 450. — 29. k. 146 v. = M 638. — 30. k. 148 v. = M 627. — 31. k. 153 v. = M 610. — 32. k. 182 r. = M 586 (587). — 33. k. 173 v. = M 503. — 34. odwrót karty idącej po k. 191 = M 621. — 35. k. 207 v. = M 623 (622). — 36. k. 226 r. Matka Boska Różańcowa.

¹⁾ Józef Muczkowski, Zbiór odcisków drzeworytów w różnych dziełach polskich w XVI i XVII wieku odbitych a teraz w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowanych. Kraków, 1849, fol.

Opisany egzemplarz pochodzi z Biblioteki Trynitarzy w Wilnie na Antokolu, jak o tem świadczy, mocno uszkodzony, exlibris¹⁾.

Andrzej Piotrkowczyk ponowił swój modlitewnik w r. 1638 p. t. Hortulus animae, cui hac nova editione accessere [zapewne jako osobne druki]: Officium de Conceptione B. Mariae Virginis, Officium de s. Angelo Custode, Officium de s. Joseph et litania. Cracoviae, in officina Andreae Petricovii, typographi S. R. M. Anno Domini 1638 (16-mo, 16 k. nlb., 232 k. lb. i 7 k. nlb. spisu. — Przypis z daty: Kraków, 28 maja, 1585 r. Stanisławowi Karnkowskiemu, arcybiskupowi gnieźnieńskiemu). Biblioteka ordynacyi hr. Zamojskich w Warszawie, w której, podług Estreichera²⁾, egzemplarz ma się znajdować, edycyi tej (ani żadnej innej) nie posiada.

Na powyższych uwagach zamykamy rzecz o „Hortulusach“ łacińskich, drukowanych zagranicą i w Polsce XVI i XVII wieku i zajmujemy się trzecim z kolei popularnym modlitewnikiem średniowiecznym p. t. Antidotarius animae.

Współczesny dopieroco opisanym książkom do nabożeństwa jest „Liber meditationum ac orationum devotarum, qui Antidotarius animae dicitur“, modlitewnik ułożony przez Mikołaja Wydenbusch (Widenbosch), zwanego Salicetus³⁾. O autorze wiemy jedynie, iż był do-

¹⁾ Wiktor Wittyg, Exlibrysy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1903, s. 18.

²⁾ Bibliografia polska, og. zb. t. XVIII. Kraków, 1901, s. 276.

³⁾ Brunet, Manuel. II Supplement par P. Deschamps et G. Brunet. T. II. Paris, 1880, col. 574. M. F. A. G. Campbell, Annales de la typographie néerlandaise au XV siècle. La Haye, 1874. Ulysse Chevalier, Répertoire de sources historiques du moyen age. Bio-bibliographie. T. II. Paris, 1907, łam 4120. Copping, I. c. Graesse, I. c. Hain, I. c. Lacombe, I. c. Panzer, Annales. Proctor, I. c. Rigoley de Juvigny, Les bibliothèques françaises. T. V. Paris, 1773, p. 135. Schmidt, Répertoire. I Band. D. Carolus de Visch, Bibliotheca scriptorum s. ordinis Cisterciensis. Coloniae Agr. 1656, s. 251. Voullième, I. c., s. 110.

ktorem „artium et medicinae“, profesorem medycyny, później Cystersem w Ter-Doest około r. 1426, wreszcie, około r. 1487, opatem klasztoru tegoż zakonu w Baumgarten (Pomarium), w diecezyi strasburskiej.

Jedyną książką, jaką ogłosił Salicetus, jest wymieniony modlitewnik, liczący pokaźną ilość wydań.

Prócz niedatowanych przedruków z ostatniego dziesiątka XV w. (Norimbergae, Georg Stuchs; In Universitate Lovaniensi, Johannes de Westfalia) znamy edycje z r. 1489 (9/VII Argentinae, J. Grüninger, dwa różne odbicia), 1490 (27/V Antverpiae, Gerard Leeu; 6/IX J. Grüninger; J. de Westfalia i b. w. dr.), 1491 (11/VIII J. Grüninger), 1493 (4/III J. Grüninger, dwa odbicia; 26/IX Norimbergae, Caspar Hochfeder; Hagenau, Heinrich Gran), 1494 (4/III J. Grüninger; 31/VIII C. Hochfeder; 5/IX H. Gran), 1495 (14/IV Delf, Christian Snelaert; Parisiis, P. Pouillac pro D. Roce), 1496 (Parisiis, P. Le Dru), 1498 (Parisiis, D. Roce), 1499 (30/III Venetiis), 1500 (11/I Parisiis). W XVI wieku popularność Saliceta nie zmalała; świadczą o niej wydania: weneckie (1501, ..., 1517, 1538), strasburskie (1503), paryskie (1504, 1513, 1523, 1532, 1544, 1551), lyońskie (1542, 1554), wkońcu zaś przekład modlitewnika na język francuski, przez J. D. L. A., dedykowany mniszkom M. Boigne i M. de Lanoy (Douay, Jean Bogard, 1580).

Przed wyliczeniem treści modlitewnika ¹⁾, podamy kilka ustępów, zawartych w poprzedzającej go przedmowie (praefatiuncula), które oświetlą genezę i określą charakter tej wziętej książki do nabożeństwa.

¹⁾ Korzystaliśmy z wydań: 1489 9/VII (*Wi* Inc. 12 H 42; *M* Inc. c. a. 77), 1490 6/IX (*Wi* Inc. 15 H 14), 1494 4/III (*M* Inc. c. a. 191, 192), 1494 V/IX (*Wi* 14 H 13), 1517 29/V (*Wi* 17 J 44; *M* P. lat 1735g).

„Consueverunt — pisze Salicetus — artis medicinae corporalis autores eximii inter caeteros, quos de medendis corporibus humanis edidere, libros et codices, nonnullos componere tractatus, quos *Antidotarios* appellant, quibus antidota quaedam meliora potioraque ad singulas aegritudines curandas et solennioribus magistris ordinata atque a posteris magis experta inveniuntur... Novissime vero quidam, Nicolaus nomine, vir utique ea in arte doctissimus, *Antidotarium* composuit, qui famosissimus est ita, ut medici et apothecarii ipsum suis in manibus continue habeant et eo utantur. Qui sic incipit: *Ego Nicolaus, rogatus a quibusdam* etc.¹⁾. Ad huius igitur imitationem et ego Nicolaus, huius medicinae corporeae quondam professor, nunc vero spiritualis medicinae, quae de animabus curandis sollicita est, utinam bonus discipulus hunc libellum orationum meditationumque devotarum ex pluribus sanctorum patrum libellis hincinde collegi, quem *Antidotarium animae* appellare volui eo, quod in ipso quam plurima et saluberrima et efficacissima reperiantur antidota sive medicamenta, quae sunt orationes et meditationes devotae, quibus animae variis languoribus peccatorum saucitate curari poterunt, si diligenter adhibeantur“.

Wychodząc z założenia, popartego powagą pisma św. i Ojców, iż „orationes sunt medicamenta animae“, Salicetus klasyfikuje, w dalszym ciągu wstępu, modlitwy, umieszczone w swoim „Antidotarius“, wskazuje ich cele i skutki, podaje okoliczności, wśród których winne być używane.

„Notandum tamen est, quod licet ordo iam praedictus valde conveniens esset ita, ut libellus iste in tractatus iuxta praedictam divisionem fuisset distributus et orationes seu meditationes singulae sub suis rubricis iuxta materiam in eis

¹⁾ Mowa tu o dziele p. t. Antidotarius Nicolai medici, którego autorem jest lekarz florentyński, Mikołaj Falcutius. Książkę tę (wydania: Venetiis, 1471; Romae, 1476; Neapoli, 1478; Argentorati b. r.) zaczynają słowa: „Ego Nicolaus, rogatus a quibusdam in practica medicinae studere volentibus...“ Mieliśmy pod ręką edycję: Venetiis 1497 14/X (Joannes Mesue, Omnia opera, k. 265v.—293v.)

contentam fuissent ordinatae, quod tamen a pluribus hincinde collectus est praesens *Antidotarius*, quia non omnes simul habebantur ad manum, sed unus post alium est repertus, idcirco in hoc opusculo contenta minus ordinate posita sunt in plerisque locis, quapropter videndo tabulam hic proximo sequentem eligat ex ea et colligat prudens lector quicquid sibi viderit necessarium“.

Z powyższych słów wynika jasno, że „*Antidotarius animae*“ jest kompilacją modlitw i rozmyślań, zaczerpniętych z różnych źródeł. Widoczna dalej, że w ten sposób zebrany materiał nie uległ systematycznemu, rzeczowemu uporządkowaniu i pozostał w tem samym następstwie, w jakim przybywał do rękopisu Saliceta, który w czasie druku modlitewnika dodał jeszcze szereg modlitw (por. wyd. 1489 9/VII zapewne najpierwsze), włączonych w późniejszych edycjach do głównego tekstu książki.

Następującą teraz treść modlitewnika podajemy, podług ostatniego wydania Grünigera: *Argentinae* 1494 4/III¹⁾ (=S), porównanego w tym względzie z innymi przedrukami, zwłaszcza zaś z edycją: *Venetiis* 1517 29/V²⁾.

1. Exhortatio salutaris terrorem iudicii ac timorem divinae ultionis incutiens et compunctionem: *Expergiscere, o miserabilis homo.* — 2. Deploratio peccatoris iam compuncti deque misericordiam flagitantis: *Heu mihi, infelix anima.* — 3. Oratio s. Au-

¹⁾ Kolofon: *Animarum i t. d. j. w. Actumque diligenti adhibita examinatione impensis providi viri magistri Joannis Reynardi (alias Grüniger) in insigni civitate Argentinensi ubi completus extitit. Anno dominicae incarnationis MCCCCXCIII quarto vero Nonarum Martii.*

²⁾ Kolofon: *Animarum Christi fidelium Antidotarium salutiferum, quo et aegrotantes ad optatam sanitatem restitui et sane in ipsa sanitate conservari valeant, hic finem sumpsisse cernens, o lector devotissime, deo cunctipotenti cum suis conregnantibus gratias age. Quod quidem diligentissime revisum per venerabilem patrem fratrem Albertum Castellanus Venetum Ordinis Praedicatorum iam quarto (znany druki weneckie: 1499 30/III i 1501; między r. 1501 a 1517 wyszło tedy wydanie trzecie modlitewnika) fuit impressum Venetiis per magistrum Petrum Bergomensem de Quirenti. Anno dominicae incarnationis 1517 die 29 Maii.*

gustini ad impetrandam gratiam digne laudandi deum: Deus, universitatis conditor. — 4. Alia oratio cuius supra ad impetrandum veniam peccatorum: Deus iustitiae. — 5. Confessio peccatorum eiusdem b. Augustini: Miserator. — 6. Alia confessio unde ut supra habetur: D., J. C., qui in hunc mundum. — 7. Oratio b. Gregorii papae pro fine bono impetrando et gratia lacrimarum pro peccatis: Domine, exaudi. — 8. Aliquae orationes devotae ad omnes sanctos et sanctas dei, quae etsi vero repugnante ordine, tamen, ne omnino praetermittantur, hic sunt insertae: Salve, imperatrix. — 9. Alia oratio de eisdem: O s. Maria. — 10. Modus confitendi, optimus et compendiosus, sive generalis confessio, edita per reverendum in Christo patrem et dominum, dominum Andream Hispanum, s. Romanae ecclesiae poenitentiarium, episcopum Civitatemensem, etc. — 11. Alia brevis et fructifera peccatoris ad deum confessio, quando non potest haberi copia confessoris, et etiam potest dici ante confessionem pro contritione impetranda: Deus inaeestimabilis. — 12. Confessio devotissima s. Bernardi, abbatis, ante vel post confessionem dicenda: In unione doloris. — 13. Alia confessio devota cum gratiarum actione, post confessionem dicenda vel aliunde, quando placuerit: Confiteor tibi, domine. — 14. Orationes multum devotae, ante s. communionem dicendae: O dulcissime atque amantissime, D., J. C. — 15. Alia oratio ante s. communionem: O fons totius misericordiae. — 16. Alia oratio ante s. communionem: Ave, sanctissima caro. — 17. Alia oratio ante s. communionem: Ad mensam dulcissimi convivii tui¹⁾. — 18. Alia oratio: D., J. C., pater misericordissime. — 19. Gratiarum actiones, post s. communionem dicendae: Gratias tibi ago, deus. — 20. Alia oratio post s. communionem: Gratias tibi ago et laudes. — 21. Post communionem: Haec sunt convivia. — 22. Alia de eodem: O sacratissimum corpus. — 23. Aliae gratiarum actiones, utiles et devotae, post s. communionem dicendae: a) Gratias ago immensae maiestati. — b) Ave sanctissima caro. — c) O vos, omnes coetus angelici. — d) O vos electorum numerus. — 24. Alia oratio: O veneranda trinitas. — 25. Iubilus s. Bernardi multum devotus, qui

¹⁾ Powtórzona po 29 z dodatkiem: ...notandum, quod quicumque devote dixerit orationem illam, habebit tria milia dierum indulgentiarum criminalium peccatorum et viginti milia dierum venialium a domino Johanne papa XXII.

etiam dici potest post s. communionem: Jesu, dulcis memoria.— 26. Alia oratio ad s. communionem dicenda, plurimum devota: Rogo te, J. C. — 27. Oratio post s. communionem: Benedictus es, potentissime D., J. C. — 28. Oratio post s. communionem: Eya, nunc oro, dulcissime deus. — 29. Post communionem s. immediate dicenda: Anima Christi, sanctifica me. — Por. 17. — 30. Alia oratio ante s. communionem dicenda, quando statim vis communicare: Domine, deus meus, non sum dignus. — 31. Alia de eodem: Ne irascaris. — 32. Oratio post s. communionem: Ineffabilem misericordiam tuam ¹⁾.— 33. Oratio s. Ambrosii de passione domini, quam Anastasius papa primus confirmavit, dans singulis eam dicentibus quingentos dies indulgentiarum: D., J. C., fili dei vivi. — 34. In elevatione corporis Christi dic orationes sequentes: a) Ave, verum corpus.— b) Ave, caro Christi. — 35. Oratio s. Thomae de Aquino, in elevatione corporis Christi vel post dicenda infra actionem: Adoro te, devote latens deitas. — 36. Salutationes D. N., J. C., revelatae cuidam devoto viro, qui dum iuxta consuetudinem suam quotidie salutaret b. Virginem certis orationibus, tandem D. J. sibi apparens has salutationes eum docuit atque, ut eum quotidie sic salutaret, ammonuit: Ave, J. C., verbum patris. — 37. In elevatione: Ave, in aevum. — 38. De corpore Christi oratio devotissima, post elevationem dicenda: Domine, sancte pater. — 39. De eodem: Oriens splendor lucis.— 40. Oratio, in elevatione vel post vel aliunde coram imagine crucifixi dicenda, quam qui devote dixerit, tot dies indulgentiarum acquireret, quot fuerunt vulnera in corpore Jesu, tempore passionis eius, quae fuerunt sex mille sexcenta et sexaginta sex, quas indulgentias dominus Gregorius papa tertius contulit ad instantiam reginae Angliae: Precor te amantissime, D., J. C. — 41. De passione J. C. et de septem verbis ultimis oratio: Salve, J., patrem in hora necessitalis invocans. — 42. De eadem: Eya, rubens rosa. — 43. De passione Christi oratio ad patrem: Domine, sancte pater. — 44. De passione Christi oratio ad filium: O domine, J. C., cor meum. — 45. De eadem: Transfige, dulcissime Jesu. — 46. De singulis articulis passionis J. C. oratio multum devota: Ave, Jesu, splendor paternae gloriae. — 47. Post elevationem dic orationem sequentem, et notandum, quod quicunque

¹⁾ Powtórzona po 322.

inter elevationem corporis Christi et tertium Agnus Dei eam devote dixerit, consequitur indulgentiam viginti milium dierum, concessam a domino Innocentio papa sexto ad supplicationem domini Philippi, regis Franciae: D., J. C., qui hanc sacratissimam carnem. — 48. Dormituro dicenda est haec oratio: O Jesu, dulcissime. — 49. Oratio, mane dicenda ad cor Jesu: Laudo, benedico. — 50. Cum mane surgeris vel quoquam pergere velis, dic: Benedicat me, imperialis maiestas. — 51. Oratio s. Augustini, a spiritu s. sibi revelata: Deus, propitius. — 52. Alia oratio seu commendatio ad s. crucem: Signum s. crucis defendat me. — 53. Oratio: Sanctifica, domine. — 54. Oratio: Adesto. — 55. Oratio: Deus, qui in vexillo s. crucis. — 56. Alia recommendatio de mane dicenda: O., s. d., conditor mundi. — 57. Commendatio ad beatissimam V. Mariam: O domina mea. — 58. Alia de eodem pulchrior: a) Spes animae. — b) Sub tuum praesidium confugimus. — 59. Oratio: Protege, domine, famulos. — 60. Postquam mane surrexeris, primo dic flexis genibus: Gratias ago tibi, domine. — 61. Deinde dic orationes sequentes et primo ad patrem: Pater, de caelis deus. — 62. Ad filium oratio: Fili, redemptor mundi. — 63. Ad spiritum s.: Spiritus, s. deus. — 64. Ad s. trinitatem: S. trinitas, unus deus. — 65. Cum volueris ire dormitum, dic: Gratias tibi ago, domine. — 66. Oratio valde bona, qua, quicquid iustum petieris, impetrabis, et recitantur in ea nomina dei: Deus, pater piissime. — 67. Item alia oratio de eodem, pulchrior et efficacior: Adonay, domine deus. — 68. Oratio contra accusationes et machinationes falsas inimicorum: Domine, deus altissime. — 69. Oratio ad impetrandum remissionem peccatorum ac finem bonum, tam pro se quam pro amicis et inimicis: Domine deus, pater omnipotens. — 70. Oratio pro bono fine impetrando ad patrem: In manus inextinguibilis. — 71. Alia de eodem, ad filium: Eya, te precor, piissime Jesu. — 72. Alia etiam de eodem, ad filium: O segura mansio. — 73. Oratio s. Bernardi ad Jesum: O bone, Jesu. — 74. Tres orationes de passione domini, multum devotae, quae a sacerdote possunt dici in missa pro collectis ita, quod prima sit collecta ante epistolam, secunda secreta, tertia complenda; a non vero sacerdote dici possent ante et post elevationem sub missa; et dicitur, quod dominus Innocentius papa tertius concessit cuilibet illas devote dicenti remissionem omnium peccatorum suorum: a) D., J. C.,

fili dei vivi. — b) Auxilientur. — c) Domine, deus de deo. — 75. Oratio cum gratiarum actione ad patrem pro passione filii, dicenda post elevationem corporis Christi in missa, per quam proculdubio maximae acquiruntur indulgentiae et peccatorum omnium remissio, si cum devotione debita dicatur: Gratias tibi, domine. — 76. Oratio ad filium, de eiusdem passione, valde bona: D., J. C., qui pro nobis nasci voluisti. — 77. Psalterium a b. Augustino causa piae suae matris Monicae, terra marique eius vestigia insequentis, abbreviatum, quod potest dici in extremis, pro bono fine impetrando: Domine deus, pater omnipotens. — 78. Letania, post praedictum psalterium dicenda, pro fine bono consequendo. — 79. Legitur in vita s. Bernardi, abbatis Clarevallis, quod daemon sibi semel apparuit, dicens se scire octo versus in psalterio, quos qui quotidie diceret, tanti meriti acquireret acsi totum psalterium Davidicum decantasset; et cum b. Bernardus instaret, ut sibi eosdem versus ostenderet, ille vero hoc facere recusaret, tunc b. Bernardus: Scio, inquit, quid faciam, nam quotidie legam totum psalterium deinceps, sicque praedictos versus non obmittam. Quod cum audisset daemon, ne tantum bonum faceret, potius sibi hos versus ostendit, sunt autem hi, qui sequuntur: Illumina oculos meos. — 80. Oratio dicenda post hos versus: Omnipotens, aeternae deus, qui Ezechiae, regi Judae. — 81. Alia oratio: D., J. C., per illam amaritudinem. — 82. Oratio venerabilis Bedae, presbyteri de septem verbis ultimis, quae D., J. C. loquebatur, pendens in cruce, de qua fertur, quod quicumque eam flexis genibus devote dixerit, nec daemonis nec mali hominis nocumenta patietur neque incofessus morietur et est illa: D., J. C., qui septem verba. — 83. Oratio s. Gregorii papae de quinque vulneribus Christi Jesu et quicumque hanc cum devotione dixerit, habebit quingentos annos indulgentiarum, et est sciendum quod semper in fine unius clausulae debet dici *Pater noster*, *Ave Maria*: Ave, manus dextera Christi. — 84. Oratio: Concede quaesumus, omnipotens deus. — 85. Orationes dicendae ad imaginem pietatis, quae apparuit s. Gregorio et debent dici cum quinque *Pater noster* et totidem *Ave Maria*, pro quibus habentur maxime indulgentiae ab eodem s. Gregorio et aliis quam plurimis summis pontificibus: O D., J. C. adoro te. — 86. Oratio: Obsecro te, D., J. C. — 87. Salutationes ad omnia membra Christi, quas qui devote dixerit pro quolibet *Salve* CCC dies

indulgentiarum obtinebit: Salve, tremendum. — 88. Ad arma Christi salutatio: Cruci, clavis. — 89. Oratio: Deus, qui diversarum poenarum. — 90. Quindecim orationes de passione domini, revelatae sanctae Brigidae, reginae Suetiae, devotissimae mulieri, cum esset Romae reclusa apud s. Paulum. Kończy Oratio XVI: O dulcissime D., J. C., vulnera cor meum. — 91. Post quinque *Pater noster* semper dic orationem sequentem: D., J. C., fili dei vivi, suscipe. — 92. Salutatio vulnerum: Salutifera vulnera. — 93. Orationes quinque de quinque gaudiis dominicae resurrectionis, quae quicumque devote legerit, maximam a domino consequitur gratiam, prout revelatum fuit sacrae virgini Mechtildi. Pięć modlitw, zaczynających się od: Laudo, adoro. — 94. Subscriptae tres orationes habentur Romae in quadam capella, quae dicitur sanctae crucis septem Romanorum, quas qui devote dixerit, maximas et paene infinitas consequitur indulgentias, ut ibidem scriptum reperitur. Oratio: a) D., J. C., ego miser peccator. — b) D., J. C., salvator. — c) D., J. C., rogo. — 95. Oratio edita per dominum Johannem papam XXII, qui concessit omnibus eam devote dicentibus, inspiciendo faciem Christi, X milia dierum indulgentiarum et si quis eam ignoraverit dicat V *Pater noster*, inspiciendo Veronicam: Salve, s. facies. — 96. Oratio de eodem, de qua dedit Innocentius papa dicenti eam ante imaginem Veronice trium annorum indulgentiam: Ave, facies praeclara. — 97. Oremus: Deus, qui nobis signatis. — 98. Alia: O., s. d., de cuius munere. — 99. Planctus b. Mariae, quem qui corde devoto recitaverit, consequitur VII annos indulgentiarum et XL carenas a Bonifacio papa: Stabat mater dolorosa. — 100. Alia oratio de eodem: Memento, obsecro. — 101. Orationes de quinque doloribus Mariae, quas sanctus Anselmus, capellanus eius, composuit, incipientes singulae a singulis litteris nominis Mariae, quas qui devote dixerit, maximas consequitur gratias a domino, prout revelatum fuit b. Joanni evangelistae, qui cum (ut de eo scriptum reperitur) diu desiderasset videre b. Mariam Virginem, post eius assumptionem in caelum, tandem quadam vice raptus in caelum, in visione vidit et audivit, quod b. Virgo Maria narravit filio suo, quod in hoc mundo in quinque doloribus subscriptis praecipue fuerit nimium perturbata. Christus igitur, filius eius, hoc audiens, ob eius honorem plurimas promisit gratias et praerogativas se daturum illi, qui eosdem dolores devote recoleret. Sunt

igitur orationes tales: a) Mediatrix. — b) Auxiliatrix. — c) Reparatrix. — d) Illuminatrix. — e) Advocatrix. — 102. Aliae orationes de doloribus quinque b. Mariae: Salve, regina; oraz pięć modlitw, zaczynających się od: O s. Maria (admoneo). — 103. Oratio ad dominum nostrum Jesum de quinque doloribus potissimis, quos in sua beatissima passione sustinuit: a) O amantissime, J. — b) O mitissime agne dei, J. — c) O unice amator. — d) O refugium delectabile. — e) O dulcissime J. — f) Oremus: D., J. C., memento. — 104. Quicumque subscriptam orationem XXX diebus devote dixerit in honore sanctissimae passionis domini nostri, J. C., et in honore beatissimae Virginis, Mariae, matris eius, quaecunque licita petierit, misericorditer obtinebit, quod experimento saepius probatum est: Sancta, Maria. — 105. Quicumque subscriptam orationem quotidie dixerit in honore beatissimae Virginis Mariae ter centum dies indulgentiarum habebit ab Innocentio papa, qui eam instituit. Et eidem dicenti vult ipsa b. Virgo Maria praesentialiter astare, eum consolando triduo ante mortem suam et horam sui exitus pronuntiare et quod de numero salvandorum sit ei intimare, sicut in quodam monasterio ordinis s. Benedicti revelatum est cuidam abbatisae in extremis laboranti et exposit saepius expertum: O clementissima, domina. — 106. Alia oratio de eadem, similis efficaciae cum praedicta: Ad sanctitatis tuae pedes. — 107. Alia oratio ad beatissimam Virginem Mariam pro venia peccatorum impetranda: Sanctissima et beatissima, Virgo Maria. — 108. S. Edmundus, Cantuariensis archiepiscopus, sequentem orationem composuit eamque quotidie dicere consuevit in honorem sanctissimae dei genitricis, semper Virginis, Mariae, et b. Joannis evangelistae, tutoris eius, quam cum semel propter occupationem quandam dicere neglexisset, apparuit ei s. Joannes evangelista, ferulam in manu tenens et ut levaret manu imperans; qui cum levasset et ille ferulam alte levans, pie tamen submittens, blande eum corripuisset, subiungens ait: „Cave, ne amplius unquam omittas“. Quod diligenter observavit, maximamque ob hoc sanctitatis gratiam promeruit. Multa etiam alia leguntur facta miracula virtute illius orationis, quae brevitatibus causa hic obmittuntur: O intemerata. — 109. Sequens oratio dicitur „aurea“, eo quod nulla ea dulcior et b. Virgini Mariae acceptior sensu humano dictari potest, si cum devotione dicatur, prout ipsamet habens eandem salutationem aureis litteris in pectore suo

scriptam cuidam devotae personae legitur revelasse: Ave, rosa.— 110. Quicumque sequentem oratiunculam quotidie devote dixerit, sine poenitentia et mystico corporis Christi non decedet, sicut fuit revelatum b. Bernardo, cui ab angelo data est: Ave Maria, ancilla s. trinitatis. — 111. Bonifacius papa dedit omnibus, sequentem orationem devote dicentibus, centum dies indulgentiarum: Ave, Maria, alta stirps. — 112. Oratio de omnibus membris beatissimae Virginis Mariae, quam qui devote dixerit specialem ab ea gratiam consequitur; et debet dici post quamlibet clausulam unum vel duo *Ave Maria*, iuxta exigentiam membri vel membrorum eiusdem beatissimae Virginis: O dulcissima, regina mundi. — Jedenaście modlitw, zaczynających się od: Adoro et benedico. — 113. Subscriptam orationem edidit Sixtus papa quartus et concessit omnibus eam devote dicentibus coram imaginem b. Virginis in sole XI milia annorum verae indulgentiae: Ave, sanctissima Maria. — 114. Orationes de septem gaudiis corporalibus b. Mariae Virginis, et debet dici *Ave Maria* post quodlibet: Virgo templum trinitatis. — Secundum, tertium, quartum, quintum, sextum, septimum gaudium. — Kończy Oratio: D., J. C., unigenite. — 115. Alia oratio de eisdem gaudiis: Gaude Virgo, mater Christi. — Kończy Collecta: Deus, qui beatissimam V. M. — 116. Alia brevis de quinque gaudiis b. Mariae, et est b. Bernardi abbatis Clarevallis ut dicitur: Est tibi, o piissima, quasi osculum.— 117. Orationes de septem gaudiis spiritualibus, quae b. Virgo Maria nunc habet in caelis, prout per eam revelatum fuit cuidam devoto, qui cum alia gaudia corporalia ipsius, quae in hoc mundo habuit, devote quotidie recoleret, sibi dixit, ut illa spiritualia deinceps recitaret, in quibus sibi multo amplius complaceret: Gaude Virgo, mater Christi. — 118. Oratio: Supplicationem servorum tuorum. — 119. Oratio devota ad s. trinitatem et b. Mariam Virginem pro peccatorum venia et gratia impetranda: Pater clemens. — 120. Oratio devotissima b. Bernardi, abbatis Clarevallis, quam cum semel diceret ante imaginem crucifixi, ipsa imago, de cruce se inclinans, eum amplexata est: Salutatio ad pedes; ad genua; ad manus; ad latus; ad pectus; ad cor; Salutatio vultus.— Salutatio ad dolores singulorum membrorum Christi, domini nostri. — 121. Oratio: D., J. C., rogo te, per mysterium s. incarnationis tuae. — 122. Oratio ad b. Virginem: O domina gloriae, o regina letitiae. — 123. Alia de Virgine beata: Recordare, Virgo

Christi. — 124. Rosarium b. Mariae Virginis cum articulis vitae Christi, quod quicumque devote dixerit, maximas acquireret indulgentias: Suscipe rosarium, Virgo, deauratum. — 125. Oremus: Interveniat pro nobis, quaesumus D., J. C. — 126. Orationes seu contemplationes multum devotae cum gratiarum actionibus de omnibus beneficiis a deo humano generi impensis et specialiter in opere nostrae redemptionis, incarnationis et passionis Christi. (=Processus de vita, passione, resurrectione et ascensione domini nostri, J. C., necnon spiritus s. missione omnibusque aliis beneficiis a deo collatis; 42 modlitw, które kończy: Recommendatio iam dicti processus, in qua ponuntur utilitates, quas quilibet consequitur ex devota meditatione vitae et passionis domini nostri, J. C.). — 127. Gratiarum actiones domino deo omnipotenti super opere creationis mundi, per singulos dies hebdomadae dicendae, correspondentes rerum creationibus, in eisdem diebus a domino deo peractis (7 modlitw na każdy dzień tygodnia). — 128. Devotissimae orationes ante missam a sacerdote dicendae. Primo oratio s. Martini papae ante missam multum utilis: O D., J. C., fili dei vivi, miserere mihi misero peccatori. — 129. Imploratio patronorum: Et ut efficax mea deprecatio sit. — 130. Oratio s. Ambrosii ante missam: Summe sacerdos. — 131. Alia oratio ante missam: Maiestatem tuam totis viribus. — 132. Alia oratio: Ignosce mihi, domine. — 133. Alia oratio ante missam: Ante conspectum divinae maiestatis tuae. — 134. Alia de eodem: Contentia quidem trepidus. — 135. Alia oratio ante missam: Deus, qui non mortem sed poenitentiam desideras. — 136. Alia oratio ante missam: Ignosce, domine. — 137. Alia oratio: Deus misericordiae et veritatis. — 138. Deus, qui de indignis dignos. — 139. Alia oratio: Ante oculos tuos. — 140. Ad Virginem gloriosam: O serenissima et inclyta Virgo, Maria. — 141. Alia oratio ante missam, multum devota: Ecce benignissime, D., J. C. — 142. Gratiarum actio post missam a sacerdote dicenda: Gratias tibi ago, domine piissime. — 143. Post missam pro vivis et defunctis oratio: Eya, precor te, piissime deus. — 144. Oratio cancellarii Parisiensis per modum appellationis cuiusdam peccatoris a divina iustitia ad divinam misericordiam: In tua, o regina caeli et mundi totius domina. — 145. Informatio bona et optima religiosorum immo sacerdotum et omnium clericorum, qui ex ordinatione sacrorum canonum ad horas canonicas devote quotidie per-

solvendum sunt obligati, qualiter ad easdem horas se praeparare et quomodo ac qualiter in eisdem se habere debeant: Cadente seu signante horologio. — 146. Oratio dicenda ante psalmodiam vel horas canonicas vel alias orationes dicendas: Suscipe, s. trinitas. — 147. Oratio post psalmodiam vel horas canonicas vel alias orationes dicendas: Liberator animarum. — 148. Decretum sive constitutio saluberrima concilli Basiliensis, quomodo officium divinum in ecclesia sit celebrandum: Si quis principem. — 149. Quaedam meditationes seu orationes devotae de quibusdam principalioribus festivitibus anni et primo de natali domini nostri, J. C.: Sabaoth, arcem tenens. — 150. Alia oratio: Cantemus domino canticum novum. — 151. O, Jesu, benigne. — 152. Oratio de eodem: Qui egressus es. — 153. Oratio: Regina proles. — 154. Oratio: Qui in duorum animalium iacuisti medio. — 155. Alia oratio seu meditatio de natali domini: Gaudemus omnes, quia Maria peperit prolem. — 156. Alia oratio: Natus est nobis infans sine macula. — 157. Orationes de nativitate domini ad s. Mariam Virginem: S. Maria, mater domini nostri, J. C., te adoro. — 158. Alia oratio ad eandem: O pia, s. Maria dulcissima, ornamentum saeculi. — 159. Alia oratio: S. dei genitrix, Virgo gloriosissima. — 160. Alia oratio ad idem: S. dei genitrix, Virgo gloriosa, Maria. — 161. Alia oratio: Domina, s. Maria, in sinum tuae pietatis. — 162. Alia oratio ad eadem: S. Maria, Virgo perpetua. — 163. Oratio finalis de nativitate domini ad Christum, pro vivis et defunctis: D., J. C., suscipe preces. — 164. Orationes de resurrectione domini nostri, J. C.: In memoriam et gloriam et laudem s. resurrectionis tuae. — 165. Oratio: Concede, quaesumus, omnipotens deus. — 166. Alia oratio de eadem cum gratiarum actione: Liberator, restaurator, redemptor et reparator. — 167. Alia oratio: Redemptor deus, qui es vita viventium. — 168. Oratio: O., s. d., qui hac sacratissima nocte. — 169. Orationes de spiritu s., in die Penthecostes dicendae: Domine, s. spiritus, qui consubstantialis patri filioque existens. — 170. Alia oratio: a) Domine s. pater, omnipotens, aeternae deus, exaudi. — b) Antiphona: Veni, sancte spiritus, reple tuorum corda fidelium. — 171. Oratio: Deus, propitius esto mihi peccatori. — 172. Alia oratio: O s. spiritus, patris et filii fons. — 173. Oratio: O spiritus alme. — 174. Oratio: O s. spiritus, amator. — 175. Oratio: Tu purificator. — 176. Oratio: O paraclyte. — 177. Oratio:

S. spiritus, quaeso, assit mihi gratia. — 178. Oratio: Spiritus alme, remissio et peccatorum restitutio. — 179. Oratio: Fons et origo et consummatio. — 180. Oratio: O bone, pontifex. — 181. Oratio: O s. spiritus, hostem a me repelle. — 182. Oratio: a) S. spiritus gratia, quaeso.— b) Deus, qui spiritum s. in terra discipulis dedisti. — 183. Alia oratio: Domine, deus omnipotens, fac me humilem. — 184. S. spiritus assit nobis gratia. — 185. Oratio: Adesto precibus meis, spiritus alme. — 186. Orationes perpulcrae de dulcissimo nomine Jesu: O dulcissime et amantissime, Jesu. — 187. O nomen perdulce mihi et requies certa laborum.— 188. Orationes devotissimae dicendae in dedicatione templi, cum quis cupit adipisci indulgentias ibidem concessas (pięć modlitw).— 189. Suffragia pro fidelibus defunctis dicenda. (Letania defunctorum i t. d. oraz 9 modlitw). — 190. Oratio pro defunctis dicenda a transeuntibus per cimiterium: Avete. — 191. Alia de eodem, de qua habentur quadraginta dies indulgentiarum: Avete. — 192. Oratio: Deus, cuius miseratione. — 193. Oratio pro conservatione loci et salute congregationis: D., J. C., pater omnipotens, qui elegisti. — 194. Oratio bona de s. cruce et potest dici in die s. Parasceves, quando crux adoratur aut in utroque festo s. crucis vel etiam quotidie coram imagine crucifixi: Salve, crux sancta. — 195. Oratio: Sanctifica me, domine. — 196. Alia oratio de eodem: Crucem tuam adoramus, domine. — 197. Oratio: S., crux Christi. — 198. Invocatio s. trinitatis optima, cum quis aliquid vult incipere: Nomen dei patris et filii et spiritus s. sit benedictum in me. — 199. Oratio dicenda, quando quis vult iter incipere, quando domum exit et dicat: Deduc me, domine, in via tua.— 200. Oratio: Adesto, domine, supplicationibus. — 201. Oratio: Protector in te sperantium, deus. — 202. Deus, qui b. tres magos orientales. — 203. Contra raptores: Deus meus, de manu inimicorum extollas me. — 204. Contra tempestates: Titulus triumphalis. — 205. Oremus: O., s. d., parce metuentibus. — 206. Alia oratio: A domo tua. — 207. Orationes b. Augustini, doctoris ecclesiae s. ad s. trinitatem per ferias hebdomade distinctae et de libris doctorum excerptae (7 modlitw). — 208. Orationes quaedam devotae multum ad beatissimam Virginem Mariam, dicendae in eius solennitatibus aut in diebus sabbatinis et praesertim in ecclesiis ipsi beatissimae Virgini consecratis: Loquar ad cor tuum.— 209. Alia oratio ad s. Mariam s. Anselmi: Maria,

tu illa magna Maria. — 210. Alia oratio ad Virginem gloriosam: Ave, mundi spes, Maria. — 211. Orationes de angelis et primo de s. Michael archangelo: S., Michael, archangele domini nostri, J. C. — 212. Alia ut supra: Summae sedis minister. — 213. De omnibus angelis oratio: Omnes s. angeli et archangeli. — 214. Adhuc de eodem: Omnes s., Seraphin. — 215. Ad proprium angelum oratio: Inter quos et prae omnibus supernis civibus. — 216. Alia oratio ad proprium angelum: a) Obsecro te, angelice spiritus. — b) Antiphona: Angele, bone. — 217. Collecta: Deus, cuius providentia. — 218. De s. Johanne Baptista oratio: S., J. B., electe dei. — 219. Alia de eodem: S., J. B., qui meruisti. — 220. Ad omnes ss. patriarchas et prophetas oratio: S. patriarchae, s. prophetae. — 221. Ad s. Petrum, apostolorum principem, oratio: S. P., apostole et electe dei. — 222. Alia ut supra: O b. Petre, claviger aetheree. — 223. Ad sanctissimum Paulum, doctorem gentium, oratio: O, b. P., apostole, doctor gentium. — 224. Ad s. Andream, apostolum, oratio: Deprecor te, beatissime A. — 225. Oratio ad eundem: S. A., apostole dei, qui dimissa navi. — 226. Oratio: Maiestatem tuam. — 227. De s. Johanne evangelista oratio: S. J., evangelista domini, qui supra pectus domini. — 228. Alia oratio de eodem: S. J., e., caelestium secretorum sublimissimus scrutator. — 229. Oratio: Sit, domine, quaesumus, b. J., e., nostrae fragilitatis adiutor. — 230. De s. Thoma oratio: S. Th., qui propriis manibus. — 231. Oratio: Quaesumus o. d., ut b. Th., apostolus, tuum. — 232. De s. Mathia, apostolo, oratio: S. M., qui domino disponente. — 233. Oratio: Deus, qui b. M. apostolorum tuorum collegio sociasti. — 234. De s. Philippo, apostolo, oratio: S. Ph., apostole domini, qui ab omnipotenti deo. — 235. De s. Jacobo minori oratio: S. J., apostole domini, frater Johannis apostoli et evangelistae. — 236. Collecta: Exaudi nos. — 237. De s. Jacobo maiori oratio: S. J., Alphei, per gratiam. — 238. Collecta: Esto, quaesumus domine. — 239. De s. Bartholomeo, apostolo, oratio bona: S. B., per gratiam, quam meruisti. — 240. Oratio: Praesta, quaesumus. — 241. De s. Matheo, apostolo: S. M., apostole, per illam omnipotentis dei gratiam. — 242. Collecta: B. M., apostoli et evangelistae, quaesumus domine, precibus adiuvemur. — 243. De s. Simone, apostolo, oratio: S. S., zelotes, per gratiam ilius, qui te elegit de mundo. — 244. De s. Juda, apostolo, oratio: S. J.,

apostole, per illum, qui te sibi in amicum ascivit. — 245. Collecta: Protege, domine, populum tuum. — 246. De omnibus apostolis et domini discipulis oratio: Sanctissimi apostoli D., J. C. — 247. Collecta: Deus, qui nos per b. apostolos. — 248. Ad omnes apostolos oratio: Omnes s. apostoli dei, quibus ipse tradidit. — 249. Orationes de martyribus et primo de s. Stephano, protomartyre. Oratio: Sanctissime protomartyr et dignissime levita C. — 250. Alia oratio ad eundem: Obsecro te, s. S. — 251. Oratio: Da nobis, quaesumus domine, imitari. — 252. De s. Vincentio: O, b. V., martyr C., inclyte, exora. — 253. De s. Laurentio antiphona: Levita L. bonum opus. — 254. Collecta: Deus, cuius charitatis ardore b. L. — 255. De s. Sebastiano oratio: O b. S., magna est fides tua. — 256. Collecta: O., s. d., qui meritis b. S. — 257. De s. Georgio oratio: G., martyr inclyte. — 258. Oratio: O., s. d., qui deprecantium voces. — 259. Ad s. Dionysium, martyrem, oratio: S. D., Galliae doctor. — 260. Ad s. Christophorum oratio: S. C., martyr dei pretiose. — 261. Alia ad eundem: S. C., martyr D., J. C. — 262. Collecta: Concede, quaesumus. — 263. De s. Erasmo oratio: Gaude E., martyr C., dilectissime. — 264. Collecta: Deus, qui nos b. E., martyris tui, meritis. — 265. Oratio ad decem mille martyres et ad s. legionem Thebeorum: O, decem mille martyres. — 266. Collecta: O., s. d., qui per gloriosa bella. — 267. Ad quindecim auxiliares antiphona: Gaudent in caelis animae sanctorum. — 268. Collecta: Omnipotens et mitissime deus, qui electos sanctos tuos. — 269. Alia oratio: Da nobis, quaesumus. — 270. Alia oratio ad eosdem sanctos: Conditor et redemptor generis humani. — 271. Ad omnes s. martyres oratio: Ad vos, clarissimi. — 272. Orationes ad s. dei confessores et primo ad s. Gregorium papam oratio: S. G., pontifex C., funde preces. — 273. Ad s. Hieronymum oratio: Quasi stella matutina. — 274. Oremus: O., s. d., largitor. — 275. Oratio de s. Bernardo, Clarevallensi abbate et doctore egregio: O alme pater, B., et ardentissime amator. — 276. In doctorem ecclesiae, s. Augustinum: Doctor prae-fulgens litteris. — 277. Oratio: Deus, qui b. A., pontificem tuum. — 278. In confessorem C., Florentinum: Inclytus est prae-sul. — 279. Oratio: Deus, qui b. F., pontificem tuum. — 280. De s. Martino oratio: Rogo te, dilecte sacerdos dei, M. — 281. Oratio: Deus, qui conspicias. — 282. De s. Nicolao oratio: S. N.,

praesul dei. — 283. Oratio: Deus, qui b. N., pium pontificem
 tuum. — 284. In heremitam dei, Anthonium: O A., heremita. —
 285. Oratio: Deus, qui concedis. — 286. Alia oratio de s. An-
 thonio: O., s. d., misericordiam tuam supplices exoramus. —
 287. Ad omnes s. confessores oratio: S. Gregori, s. Martine. —
 288. Alia ad eosdem: Deus, qui es omnium sanctorum tuorum
 splendor mirabilis. — 289. De tribus regibus antiphona: Ab
 oriente venerunt magi. — 290. Oratio: Deus, qui tres magos
 orientales. — 291. De virginibus. De s. Barbara: Ave, martyr
 gloriosa. — 292. Oratio: Ostende nobis, quaesumus domine. —
 293. In C. virginem, Agnetem: O, gemma pudicitiae. — 294. Deus,
 flos virginum. — 295. De s. Agatha oratio: Salve, s. Agatha. —
 296. Oratio: Intercessionibus b. A. — 297. De s. Dorothea ora-
 tio: Invictissima C. martyr et virgo. — 298. Oratio: O., s. d., in
 cuius nomine. — 299. De s. Appolonia: Salve, s. Appolonia. —
 300. Oratio: Deus, pro cuius sanctissimi nominis honore. —
 301. De s. Margaretha, virgine: Gaude, virgo gloriosa. —
 302. Oratio: Indulgentiam nobis. — 303. De s. Maria Magda-
 lena: Gaude, pia Magdalena. — 304. Oratio: Deus, qui b. M.
 M. poenitentiam. — 305. De s. Anna, matre V. Mariae: Anna, pia
 mater, ave. — 306. Oratio: D., J. C., qui b. A. tantam gratiam
 donare dignatus es. — 307. In tranrolatam Katherinam: Ave,
 virgo K. — 308. Oratio: O., s. d., ineffabilem misericor-
 diam tuam. — 309. De s. Caecilia oratio: O, gloriosa virgo. —
 310. De s. Lucia oratio: Ad te, s. L., virgo. — 311. De s. Cri-
 stina oratio: O, b. virgo et martyr C. — 312. De s. Elisabeth
 oratio: Ave, gemma speciosa. — 313. De s. Ursula oratio: Salve
 et gaude, o tu, vera. — 314. Oratio ad undecim mille virgines:
 O, praeclarae, vos puellae. — 315. Oratio: Deus, qui affluentis-
 simae bonitatis tuae. — 316. Oratio ad omnes s. virgines: Im-
 mensae et inaestimabiles. — 317. Oratio de omnibus sanctis:
 Omnes s. spiritus. — 318. Oratio: O., s. d., qui nos omnium
 s. tuorum merita. — 319. De beatissima Virgine Maria oratio:
 Sanctissima et incontaminata, V. M. — 320. Oratio ad deum pro
 benefactoribus: Unice redemptor. — 321. Oratio ante missam:
 Rogo te D., J. C., qui te obtulisti deo. — 322. Oratio post
 missam: Iam, dulcissime atque amantissime, J. — Por. 32. —
 323. Alia (statim post communionem): Serenissima et inclyta
 mater domini nostri, J. C. — 324. Oratio de s. Rocho, contra

morbum epidimiae dicenda: Deus, qui es gloriosus in gloria sanctorum.

Wydanie weneckie z daty 1517 29/V zawiera kilka dodatków, które poniżej wyliczamy.

Po 51 idzie: 1. Oratio pro sacerdote: *Adiuvet me gratia tua*; po 65 następują: 2. Oratio valde compunctiva et devota: *Creator caeli et terrae*. — 3. Oratio pro impetranda gratia devotionis: *Domine, deus meus, omnia bona mea*. — 4. Oratio pro perficienda dei voluntate: *Concede mihi, benignissime pater*. — 5. Oratio contra malas cogitationes: *Domine, deus meus, ne elongeris a me*. — 6. Oratio ad deum: *Illumina, quaeso*.

Wykazywanie pokrewieństwa modlitewników, o których mówiliśmy, podobnie jak śledzenie ich wpływów, przekracza granice naszych dociekań; zaznaczamy tu jedynie, iż „Hortulus“ i „Antidotarius“ zużytkował w szerokiej mierze w XVII wieku, Benedyktyn, Dawid Grzegorz Corner w swoim: *Magnum promptuarium catholicae devotionis* (1610, 1635, 1645, 1663, 1672 i i.)¹⁾, z którego „Nucleus“ ogłosił, członek tej samej reguły, Bertold de Paar (1643, 1663)²⁾.

III.

Stwierdziliśmy poprzednio niezawodne istnienie szeregu wydań „Hortulusa“ polskiego (=HP). Bibliografia nasza nie wykazuje jednak ani jednego egzemplarza jakiejś edycji tego modlitewnika. Nic dziwnego, albowiem z „Hortulusów“ polskich przechowały się do dziś jedynie mniejsze (HP1, HF2) lub większe (HP3, HP4) fragmenty, pochodzące niewątpliwie z XVI wieku oraz edy-

¹⁾ Korzystaliśmy z edycji Viennae, I. I. Kürner, 1672 Wt 16 J 30.

²⁾ Znamy wydanie Viennae, I. I. Kürner, 1663 egz. Biblioteki Uniwersytetu we Wiedniu sygn. I 182828.

cy z XVII wieku, z brakującą kartą tytułową (HP5). Dla uproszczenia badań, zaczynamy od tej ostatniej.

HP5

Obszerna, blisko 700 stron licząca, ozdobiona drzeworytami, książka do nabożeństwa, zapisana u Estreichera pod wyrazem: „Modlitewnik¹⁾“, jest „Hortulusem“ polskim. Ostatnia jej strona poucza, że wydanie ukazało się „w Krakowie, w drukarniej Andrzeja Piotrkowczyka, typografa króla J. M. Roku P. 1636“.

Systematyczne zestawienie treści oraz opis bibliograficzny poprą najdowodniej nasze twierdzenie, dostarczając zarazem materiału do uwag o wcześniejszych wydaniach „Hortulusa“ (HP4, HP3, HP2, HP1).

Początkowe karty nieliczbowane modlitewnika zajmują:

1) k. 2—10 v. Kalendarz, zawierający „Cisiojanus“ polski oraz, dołączoną do każdego miesiąca, „jako się którego księżyca rządzić ile ciału naukę krótką“.

2) k. 10 v.—12 r. Rozbieranie sumnienia każdemu bogobojnemu chrześcianinowi do pobożnego życia i uwiarowania się grzechów bardzo potrzebne i pożyteczne (ma być czynione na każdy dzień raz przed obiadem, jeślić łącno, przez kwadrę godziny, a drugi raz w wieczór, odprawivszy wszystkie zabawki, niż się układziesz).

3) k. 12. r.—15. r. Nauka człowieka chrześciańskiego (Wyznanie wiary chrześciańskiej; Pacierz, abo modlitwa Pańska; Pozdrowienie Panny Maryej; Dziesięcioro Boże przykazanie; Przykazanie miłości; Przykazanie kościelne; Siedm świętości kościelnych; Trzy boskie cnoty; Cztery gruntowne cnoty; Siedm darów Ducha świętego; Dwanaście owoców Ducha świętego; Siedm uczynków miłosiernych duchownych; Siedm uczynków miłosiernych cielesnych; Ośmioro błogosławieństwo; Pięć zmysłów cielesnych;

¹⁾ Bibliografia polska, og. zb. t. XXII. Kraków, 1908, s. 481.

Siedm grzechów śmiertelnych; Trzy siły dusze naszej; Trzej nieprzyjaciele człowieczy; Cztery ostatnie rzeczy człowiecze).

4) k. 15 r.—15 v. Wzywanie Trójce przenaświętszej, gdy chcesz który uczynek fortunnie począć.

5) k. 15 v. Gdy biją we dzwon na pacierze.

6) k. 15 v.—16 v. Pozdrowienie P. Maryej, które Kościół św. powszechny śpiewa.

Po tych częściach zaczyna się właściwy „Hortulus“.

I. 1. s. 1—79. Godzinki P. Maryej, które mawiają ode dnia po Gromnicach aż do niesporu soboty przed pierwszą niedzielą Adwentu. — 2. s. 80—89. Godzinki P. Maryej w Adwent, które mawiają od niesporu soboty przed pierwszą niedzielą Adwentu aż do niesporu wigiliej Bożego Narodzenia i w dzień Zwiastowania P. Maryej. — 3. s. 100—14. Godzinki P. Maryej, które mawiają od niesporu wigiliej Narodzenia Pańskiego aż do dnia Gromnic.

II. s. 115—43. Godzinki o św. Annie, matce Panny przenaczystszej, Maryej.

III. 1. s. 144—53. Godzinki małe o P. Chrystusowym Krzyżu z Kościołem powszechnym swą rzecz prowadzące. — 2. s. 153—4. Siedm jest godzin kanonicznych. — 3. s. 154—61. Litania do Pana Jezusa.

IV. 1. s. 162—93. Siedm psalmów pokutnych przeciw siedmi grzechom śmiertelnym (wśród nich modlitwy przeciw pysze s. 167, łakomstwu s. 170, nieczystości s. 174, zazdrości s. 178, obżarstwu s. 183, gniewu s. 187, lenistwu s. 190). — 2. s. 194—206. Litania do wszech Świętych z psalmem 69 i prośbami przy litaniej. — 3. s. 206. Modlitwa św. Grzegorza papieża, którą przy wykładzie psalmów pokutnych położył.

V. Modlitwy, które mają być mówione, rano wstawszy. 1. s. 207. Nauka jako się ma człowiek rządzić, rano wstawszy. — 2. s. 208. Modlitwa, ilekroć w nocy ze snu ockniesz. — 3. s. 208. Modlitwa przed wstaniem. — 4. s. 208. Modlitwa przy wstaniu. — 5. s. 209—10. Rano wstawszy, a) modlitwa do Trójce przenaświętszej, b) druga i c) trzecia modlitwa. — 6. s. 210—11. Modlitwa, umywając się. — 7. s. 211. Dziękowanie Panu Bogu. — 8. s. 212—13. Polecanie samego siebie Panu Bogu, rano wstawszy. — 9. s. 214—15. a) Polecanie piękne ku

Pannie Maryej, b) drugie i c) trzecie. — 10. s. 216. Modlitwa, gdy rano na pacierze dzwonią. — 11. s. 216. Modlitwa, gdy co chcesz sprawować. — 12. s. 216—17. Modlitwa po ukończeniu wszelkiej sprawy dobrej albo prawej. — 13. s. 217. Wychodząc z domu, modlitwa. — 14. s. 217—18. Modlitwa do anioła własnego.

VI. Modlitwy, idąc do kościoła, wszedwszy do kościoła, przede mszą, przy mszej, po mszej. 1. s. 218. Wchodząc na cmyntarz. — 2. s. 218. Przychodząc ku kościołowi. — 3. s. 219. Wchodząc do kościoła. — 4. s. 219. Kropiąc się święconą wodą. — 5. s. 219—20. Pokłękawszy na kolana dwie (a, b) modlitwy. — 6. s. 220—21. Gdy chcesz zacząć swoją modlitwę. — 7. s. 221. Modlitwa przy obecności ciała i krwi Pana Chrystusowej na ołtarzu. — 8. s. 221—3. Modlitwa, nabożeństwa u Pana Boga prosząca. — 9. s. 223—6. Wyznanie grzechów, obyczajem syna marnotratnego. — 10. s. 226—7. Modlitwa przed kazaniem. — 11. s. 227—8. Modlitwa, gdy już umyślasz słuchać mszej św. — 12. s. 228—30. Gdy kapłan do ołtarza przystąpi. — 13. s. 230. Prośba o odpuszczenie grzechów. — 14. s. 230—31. Gdy kapłan mówi *Introit*. — 15. s. 231—2. Gdy *Kyrie elejson* śpiewają. — 16. s. 232. Gdy *Gloria in excelsis* śpiewają. — 17. s. 232—3. Gdy kapłan mówi *Dominus vobiscum*. — 18. s. 233—4. Gdy kapłan mówi *Oremus*. — 19. s. 234. Gdy kapłan epistolę czyta. — 20. s. 234—5. Po epistole, gdy gradual śpiewają. — 21. s. 235. Gdy *Alleluja* śpiewają. — 22. s. 236. Gdy ewangelią kapłan czyta. — 23. s. 236—7. Wyznanie wiary Kościoła powszechnego, które po ewangelii śpiewają. — 24. s. 237—8. Modlitwa po *Patrem*. — 25. s. 238—9. Modlitwa przy ofercie. — 26. s. 239. Gdy się kapłan obraca u ołtarza, mówiąc *Orate fratres*. — 27. s. 239—40. Przed prefacyą modlitwa. — 28. s. 240. Gdy kapłan mówi *Sursum corda*. — 29. s. 240—1. Gdy kapłan mówi *Gratias agamus Domino Deo nostro*. — 30. s. 241. Gdy śpiewają *Sanctus, Sanctus*. — 31. s. 241—3. Pamiątka żywych przed podniesieniem Ciała Bożego. — 32. s. 243—4. Gdy kapłan Ciało Boże podnosi. — 33. s. 244. Gdy kapłan krew Bożą w kielichu podnosi. — 34. s. 244—5. Modlitwa przy podniesieniu ciała i krwi Pana Chrystusowej. — 35. s. 245—6. a) Pamiątka umarłych po podnoszeniu ciała i krwi Pana Chrystusowej; b) druga i c) trzecia pamiątka. — 36. s. 246—7. Gdy kapłan mówi *Pater noster*. — 37. s. 247. Gdy kapłan mówi *Pax Domini*. —

38. s. 247—8. Gdy śpiewają *Agnus Dei* (z modlitwą). — 39. s. 248—9. Modlitwa, gdy już kapłan ciało i krew Bożą przyjmuje. — 40. s. 249—50. Gdy kapłan mówi ostatnie *Oremus*. — 41. s. 250—1. Gdy się kapłan do ludzi obróci, żegnając, mów tę modlitwę. — 42. s. 251. Po wysłuchaniu msze świętej modlitwa. — 43. s. 252. Modlitwa, którą Panu Bogu swoje prośby oddasz. — 44. s. 252. Gdy się chcesz do domu wrócić. — 45. s. 252. Modlitwa, wychodząc z kościoła.

VII. Modlitwy powszednie. 1. s. 252—4. Modlitwa, gdy w południe na pacierze we dzwon biją. — 2. s. 253. Modlitwa, gdy do stołu masz siadać. — 3. s. 253—4. Wzdychanie serdeczne ku Panu Bogu, czasu obiadu. — 4. s. 254. Gdy masz pić modlitwa. — 5. s. 254—5. a) Dziękowanie po obiedzie i b) drugie dziękowanie. — 6. s. 255. Gdy w wieczór dzwonią na pacierze. — 7. s. 255. Napominanie króciuchne. — 8. s. 255—7. a) Modlitwa nim pójdziesz spać i b) druga modlitwa, idąc spać. — 9. s. 257. Kładąc się na łóżko, mów. — 10. s. 257. Gdy się już położysz na łóżko. — 11. s. 258. Modlitwa, gdy się ockniesz, albo gdy zegar usłyszysz bijąc. — 12. s. 258—60. Spowiadanie grzechów św. Augustyna. — 13. s. 260—1. Modlitwa św. Bernarda o przedłużenie żywota. — 14. s. 261—3. Modlitwa do Pana Boga o odpuszczenie grzechów i dobre skonanie. — 15. s. 263—5. Modlitwa nabożna o dobre skonanie. — 16. s. 265—6. Modlitwa św. Augustyna przeciw nieprzyjaciołom naszym. — 17. s. 267—8. Modlitwa przeciw skokom i chytrościom nieprzyjacielskim. — 18. s. 268—9. Modlitwa przeciw wszelakim niebezpieczeństwom wszystkich nieprzyjaciół, widomych i niewidomych.

VIII. Modlitwy ku świętej Trójcy. 1. s. 270—6. a) Modlitwa ku świętej Trójcy, b) druga i c) trzecia modlitwa. — 2. s. 276—7. Do Boga Ojca modlitwa. — 3. s. 277. Do Syna Bożego modlitwa. — 4. s. 277—8. Do św. Ducha modlitwa. — 5. s. 278—9. Do Pana Jezusa modlitwa.

IX. Modlitwy o umęczeniu Pana naszego, Jezusa Chrystusa. 1. s. 280—7. a) Modlitwa o Bożym umęczeniu, b) druga i c) trzecia modlitwa. — 2. s. 287—8. Pozdrowienie Pana Jezusa. — 3. s. 288—94. Modlitwa z dziękami do Boga Ojca za mękę Jezusa Chrystusa. — 4. s. 294—8. Modlitwa do Syna Bożego o jego mękę. — 5. s. 298—301. Modlitwa przed Bożym miłosierdziem. — 6. s. 301—4. Modlitwa o siedmi słowach Pana Chrystusowych. —

7. s. 304—5. Pozdrawianie wszystkiej zbroje męki Pana naszego, Jezusa Chrysta. — 8. s. 305—7. Modlitwa św. Grzegorza o pięci ranach Pana Chrystusowych. — 9. s. 307—9. Modlitwa, która ma być mówiona przed Weroniką, to jest obliczem Bożym.

X. Modlitwy rozmaite o Pannie Naświętszej Maryej. 1. s. 309—19. *a)* Modlitwa ku Naświętszej Pannie Maryej, *b)* druga *c)* trzecia. — 2. s. 319—21. Płacz błogosławionej Panny Maryej. — 3. s. 321—6. *a)* Modlitwa ku Pannie Maryej i *b)* druga. — 4. s. 326—8. Modlitwa ku Pannie Maryej o jej siedmi smętkach. — 5. s. 328—30. Modlitwa o siedmi radościach błogosławionej Panny Maryej. — 6. s. 330—7. Wianek różany Panny Maryej, nadostojniejszej matki Bożej. — 7. s. 337—41. Modlitwa ku naświętszej Pannie Maryej. — 8. s. 341—4. Modlitwa ku Pannie Maryej, którą św. Edmundus, kantuaryeński biskup, złożył. — 9. s. 344—5. Modlitwa ku Pannie Maryej o jej siedmi radościach duchownych, które teraz ma w niebie. — 10. s. 345—8. Modlitwa ku napokorniejszej dziewicy, Pannie Maryej. — 11. s. 348—52. Modlitwa o siedmi radościach Panny Maryej. — 12. s. 353. Modlitwa do Panny Maryej, piękna i potrzebna. — 13. s. 353—5. Modlitwa do naświętszej Panny Maryej. — 14. s. 355—9. *a—e* Modlitwy o pięci smętkach Panny Maryej (pierwsza—piąta). — 15. s. 360—3. Modlitwa do Panny Maryej dla uproszenia odpuszczenia grzechów. — 16. s. 363—4. Gdy rano, w południe i w wieczór na pacierze dzwonią modlitwa. — 17. s. 364. Druga modlitwa do Panny Maryej, której też na ten czas używać możesz.

XI. Modlitwy o świętej Annie. 1. s. 364—5. Modlitwa o świętej Annie, matce Panny Maryej. — 2. s. 365—73. *a—h* Modlitwy o św. Annie (ośm modlitw).

XII. Modlitwy o rozmaitych świętych przez wszystkich rok a naprzód o św. Aniołach. 1. s. 374—6. Modlitwa ku świętemu Michałowi archaniołowi. — 2. s. 376. Modlitwa ku własnemu aniołowi. — 3. s. 377. Modlitwa ku wszystkim aniołom. — 4. s. 378—9. Modlitwa o świętym Janie Chrzcicielu. — Modlitwy porząd. o wszystkich apostołach. 5. s. 380—1. O św. Piotrze, kluczniku nieba. — 6. s. 381—3. O św. Pawle. — 7. s. 383—4. Ku św. Andrzejowi. — 8. s. 385—8. O św. Janie, apostołe i ewangelście. — 9. s. 388—9. Ku św. Tomaszowi, apostołowi. — 10. s. 390—1. O św. Macieju, apostołe. — 11. s. 391—3. O św. Filipie, apostołe. — 12. s. 393—4. Ku św. Jaku-

bowi mniejszemu. — 13. s. 395—6. O św. Jakubie większym. — 14. s. 396—8. Ku św. Bartłomiejowi, apostołowi. — 15. s. 398—400. O św. Mateuszu, apostołe i ewangelistcie. — 16. s. 400—1. O św. Szymonie, apostołe. — 17. s. 402—3. Do św. Judy Tadeusza. — 18. s. 403—4. O św. Marku, ewangelistcie. — 19. s. 405—6. O św. Łukaszu, ewangelistcie. — Modlitwy o św. męczennikach. 20. s. 406—8. O św. Wojciesze, patronie naszym. — 21. s. 408—411. Ku św. Floryanowi, patronowi polskiemu. — 22. s. 411—13. O św. Stanisławie, patronie korony polskiej. — 23. s. 414—15. O wielbnym św. Szczepanie, pierwszym męczenniku Pana Chrystusowym. — 24. s. 415—16. O św. Wincentym. — 25. s. 416—18. Ku św. Wawrzyńcowi. — 26. s. 418—20. O św. Sebastyanie. — 27. s. 420—2. O św. Jerzym, rycerzu. — 28. s. 422—4. Ku św. Dyonizemu. — 29. s. 424—7. O św. Krzysztoforze. — 30. s. 427—8. O św. Erazmie. — 31. s. 428—430. O dziesięci tysięcy rycerzach. — 32. s. 430—1. Ku tymże pomocnikom. — 33. s. 431—2. Ku piętnaście pomocnikom. — 34. s. 432—4. O św. Walentym. — 35. s. 434—6. O św. Wacławie. — Modlitwy o św. spowiednikach. 36. s. 436—8. O św. Hieronimie. — 37. s. 438—9. O św. Augustynie. — 38. s. 439—440. O św. Ambroży. — 39. s. 440—1. O św. Grzegorzu. — 40. s. 441—3. O św. Marcinie. — 41. s. 443. O św. Janie Jałmużniku. — 42. s. 444—6. O św. Mikołaju. — 43. s. 446—7. O św. Rochu. — 44. s. 447—8. O św. Antonim. — 45. s. 448—9. O św. Aleksym. — 46. s. 449—50. O św. Bernacie. — 47. s. 451—2. O św. Franciszku. — 48. s. 452—3. O św. Florentym. — 49. s. 453—5. O wielbnym Jacku, który leży w kościele świętej Trójcy w Krakowie. — 50. s. 455—6. O wielbnym Szymonie, który leży u Bernardynów w Krakowie. — 51. s. 456—8. O św. Lenarcie. — Modlitwy o rozmaitych święcicach, pannach i wdowach. 52. s. 458—60. O panie św. Agnieszce. — 53. s. 460—1. O św. Agacie. — 54. s. 461—2. O św. Dorocie. — 55. s. 462—3. O św. Apoloniej. — 56. s. 463—5. O św. Małgorzacie. — 57. s. 465—6. O św. Szczęsnej i Wiecznej. — 58. s. 466—8. O św. Maryej Magdalenie. — 59. s. 469. O św. Zofiej. — 60. s. 469—70. O św. Jadwidze. — 61. s. 471—3. O św. Urszuli i jedenaście tysięcy dziewic i męczenniczek. — 62. s. 473—4. O św. paniej Helźbiecie. — 63. s. 474—5. O św. Helenie. — 64. s. 475—6. O św. Cecy-

liej. — 65. s. 476—8. O św. Katarzynie. — 66. s. 478—9. O św. pannie Otyliej. — 67. s. 479—81. O św. pannie Barbarze. — 68. s. 481—2. O św. Lucyjej. — 69. s. 482. O św. Dobrochnie abo Bonozie.

XIII. Modlitwy o świętach uroczystych. 1. s. 483—5. O Nowym Lecie i o nowym imieniu Jezus. — 2. s. 485—7. O trzech królach. — 3. s. 488—9. W dzień Gromnic ku Pannie Maryej. — 4. s. 489—91. W dzień Zwiastowania Panny Maryej. — 5. s. 491—4. a) Modlitwa o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pana naszego, Jezu Chrysta i b) druga modlitwa. — 6. s. 495—8. O św. Krzyżu. — 7. s. 498. We dni krzyżowe. — 8. s. 499—500. W dzień Bożego wstąpienia. — 9. s. 500—2. O św. Duchu. — 10. s. 502—3. W dzień Bożego Ciała. — 11. s. 503—6. a) Modlitwa św. Tomasza z Akwinu ku Bożemu Ciału, b) druga i c) trzecia modlitwa. — 12. s. 506—8. O Nawiedzeniu, gdy Panna Marya nawiedzała św. Helźbietę. — 13. s. 508—9. W dzień św. rozesłańców abo rozdzielenia apostołskiego. — 14. s. 509—12. W dzień Wniebowzięcia najświętszej Panny Maryej. — 15. s. 512—13. O Narodzeniu Panny Maryej. — 16. s. 513—15. Ku wszystkim świętym. — 17. s. 515—16. Za dusze wszystkich chrześcianów wiernych, tu na świecie zmarłych. — 18. s. 516—17. W dzień Ofiarowania Panny Maryej. — 19. s. 517. W Adwent. — 20. s. 517—518. W dzień przeznaczystszoego Poczęcia Panny Maryej. — 21. s. 518—22. a) W dzień Bożego Narodzenia i b) druga modlitwa. — 22. s. 522—5. a) Ku Pannie Maryej o Narodzeniu Syna Bożego i b) druga modlitwa. — 23. s. 525—6. W dzień poświęcania kościoła.

XIV. 1. s. 527—41. Passya św. Mateusza, którą w kwietną niedzielę czytają. — 2. s. 541—52. Passya św. Marka, której w Wielki Wtorek używają. — 3. s. 552—64. Passya św. Łukasza, którą czytają w Wielką Śrrodę. — 4. s. 564—573. Passya św. Jana, którą w Wielki Piątek śpiewają. — 5. s. 574—9. Początek świętej ewangeliej według św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza i św. Jana. — 6. s. 579—84. Sposób Kościoła św. powszechnego, przez św. Atanazyusza biskupa napisany, wszelkiemu człowiekowi ku wiedzeniu godny. — 7. s. 584—5. Modlitwa do Panny Maryej nabożna Jana Gersona. — 8. s. 585. Modlitwa do wszystkich świętych Orygenesza doktora.

XV. 1. s. 585—8. Nauka spowiedania. — 2. s. 588. Napominanie do czytelnika. — 3. s. 588—9. Powszednia spowiedź. — 4. s. 489—90. Spowiedź z myśli. — 5. s. 590—1. Spowiedź z mowy. — 6. s. 592—3. Spowiedź z uczynków. — 7. s. 593. Spowiedź z łakomstwa. — 8. s. 593—4. Spowiedź z nieczystoty. — 9. s. 594. Spowiedź z zazdrości. — 10. s. 594—5. Spowiedź z obżarstwa. — 11. s. 595. Spowiedź z gniewu. — 12. s. 596. Spowiedź z lenistwa. — 13. s. 596—600. Spowiedź z dziesięciorga Bożego przykazania. — 14. s. 600—2. Spowiedź z pięci zmysłów cielesnych. — 15. s. 602. Spowiedź z siedmi uczynków miłosiernych. — 16. s. 602—3. Spowiedź z siedmi uczynków miłosiernych, duchownych. — 17. s. 603. Spowiedź ze dwunastu członków wiary św. chrześcijańskiej. — 18. s. 603—4. Spowiedź z siedmi świętości kościelnych. — 19. s. 604—5. Z siedmi cnót bogomownych. — 20. s. 605—6. Spowiedź z siedmi darów Ducha świętego. — 21. s. 606. Spowiedź ze dwunastu uczynków Ducha świętego. — 22. s. 606—7. Spowiedź z ośmi błogosławieństw. — 23. s. 607—8. Spowiedź z dziewięci cudzych grzechów. — 24. s. 609—11. Jaką ma być spowiedź. — 25. s. 611—12. Modlitwa, którą masz mówić po spowiedzi. — 26. s. 612—27. a—e Modlitwy, które mają być mówione przed przyjęciem naświętszego ciała Bożego (pięć modlitw). — 27. s. 627—8. Modlitwa, przystąpiwszy do ołtarza. — 28. s. 628—40. a—e Modlitwy po przyjęciu ciała Bożego (pięć modlitw).

XVI. 1. s. 641—60. Modlitwy św. Brygidy o męce Pańskiej, godne częstego mówienia. — 2. s. 660—2. Modlitwa św. Bernardyna ku Panu Jezusowi. — 3. s. 662—3. Modlitwa św. Augustyna, która wszystką mękę Pana Jezusową wysławia i wspomina nabożnie. — 4. s. 663—4. Modlitwa Salomonowa o zachowanie od grzechu i obrzydzenie jego. *Eccł.* 23. — 5. s. 664—5. Skruszone obżałowanie grzechów ciężkich. — 6. s. 665—6. Pokorne a żądliwe proszenie miłosierdzia Bożego. — 7. s. 666—8. Modlitwa upokorzenia nabożnego. — 8. s. 668. Prośba, aby człowiek w grzechu nie umarł. — 9. s. 668—9. Zalecenie człowieka Boskiej mocy.

XVII. Regestr snadniejszego znalezienia rzeczy.

Książkę, której treść tak obszernie wyliczyliśmy, kupił Karol Estreicher, za 15 rbs. (18 fl. 25), od J. K.

Giejsztora w Warszawie, dla Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie się dziś znajduje pod sygnaturą V. d. 414. Drugi jej egzemplarz, bardzo niekompletny ¹⁾, nabyty przez Konstantego hr. Przeździeckiego w r. 1889, od stróża Augustyna, za 25 złr., posiada w swej bibliotece Reinhold hr. Przeździecki w Warszawie.

Egzemplarz jagielloński „Hortulusa” polskiego z r. 1636, drukowany na zwykłym papierze, bez znaków wodnych, liczy (z brakującą kartą tytułową) 16 kart nieliczbowanych, po których idzie 669 stron (listów) liczbowanych oraz 7 stron nieliczbowanych, formatu ósemki. Brak w nim s. 279 i 280 oraz 301—304, których treść i ryciny uzupełniliśmy z egzemplarza hr. Przeździeckiego (=P). W liczbowaniu stron są pewne pomyłki (zamiast s. 30 wydrukowano: 39, 180: 108, 364: 384). Sygnatury arkuszy biegną od A—Z i od a—v. Całość „Hortulusa” odbito czarnym drukiem gotyckim, z wyjątkiem części wstępnej (k. nlb. 1—16), w której użyto także farby czerwonej. Pełna kolumna liczy (z nadpisem) 26 linii druku. Wydanie upiększono drzeworytami różnej wielkości oraz obramieniem (znanem z druków Andrzeja Piotrkowczyka), w które ujęto każdą kolumnę druku.

Ryciny, zdobiące edycję Andrzeja Piotrkowczyka, przechowały się do dnia dzisiejszego, prawie całkowicie, w wymienionym już zbiorze drzeworytów Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego. Następne wydania „Hortu-

¹⁾ Zaczyna się od s. 115 (Godzinkami o św. Annie). Oprawny jest razem z drukami: 1) Sposób mówienia psalterzyka Panny Maryej abo Rożanki. Kraków, A. Piotrkowczyk, 1643; 2) Koronka błogosławionej Panny Maryej, Matki Pana naszego, która w sobie zamyka siedm pacierzy i siedmdziesiąt Zdrowaś Maryej. Kraków, b. w. dr., 1646; oraz 3) z fragmentem druku p. t. Bractwo świętej Anny Samotrzeciej, z którego przechowały się, z arkuszy I i K., jedynie s. 127—152.

lusa“ polskiego (*HP4*, *HP3*), pochodzące z końca XVI wieku, dadzą nam sposobność do szczegółowszego ich opisu; tu wyliczymy je tylko ogólnie i zestawimy z publikacją Muczkowskiego (*=M*).

1. k. nlb. 16 r. Matka Boża różańcowa 84×60 . —
2. k. nlb. 16 v. Zwiastowanie Panny Maryi $95 \times 70 = M$ 381. —
3. s. 115 Matka Boża, podtrzymująca dzieciątko Jezus, stojące na kolanach św. Anny 95×67 . —
4. s. 144 Chrystus na krzyżu, po prawej jego stronie Matka Boża, po lewej św. Jan 94×67 . —
5. s. 162 Dawid $52 \times 37 = M$ 621 (owalny). —
6. s. 229 Msza święta $94 \times 67 = M$ 364. —
7. s. 270 Trójca święta $53 \times 37 = M$ 612 (owalny). —
8. s. 280=4, s. 144. —
9. s. 299 Symbole męki Pańskiej $66 \times 55 = M$ 410. —
10. (*P*) s. 302 Chrystus na krzyżu $51 \times 32 = M$ 606 (por. *M* 607; owalny). —
11. (*P*) s. 304 Zdjęcie z krzyża $52 \times 37 = M$ 608 (owalny). —
12. s. 307 św. Weronika z chustą 67×53 . —
13. s. 310 Matka Boża 94×66 . —
14. s. 326 Matka Boża bolesna 66×53 . —
15. s. 328 Narodzenie Chrystusa $67 \times 52 = M$ 332. —
16. s. 331=1, k. nlb. 16 r. —
17. s. 338 Matka Boża 95×69 . —
18. s. 349 Matka Boża wniebowzięta 51×36 (owalny). —
19. s. 354 Matka Boża 52×35 (owalny). —
20. s. 374 św. Michał 94×67 . —
21. s. 378 św. Jan Chrzciel $73 \times 60 = M$ 337. —
22. s. 380 św. Piotr $96 \times 68 = M$ 393. —
23. s. 382 św. Paweł $95 \times 66 = M$ 389. —
24. s. 384 św. Andrzej $97 \times 70 = M$ 368. —
25. s. 386 św. Jan $94 \times 67 = M$ 385. —
26. s. 389 św. Tomasz $95 \times 69 = M$ 394. —
27. s. 390 św. Maciej $94 \times 66 = M$ 390. —
28. s. 392 św. Filip $95 \times 90 = M$ 373. —
29. s. 394 św. Jakób mniejszy $94 \times 68 = M$ 387. —
30. s. 395 św. Jakób większy $97 \times 67 = M$ 371. —
31. s. 397 św. Bartłomiej $95 \times 70 = M$ 392. —
32. s. 399 św. Mateusz $97 \times 67 = M$ 386. —
33. s. 401. św. Szymon $94 \times 68 = M$

391. — 34. s. 402 św. Juda Tadeusz $97 \times 67 = M$ 370. —
 35. s. 404 św. Marek $92 \times 66 = M$ 388. — 36. s. 405
 św. Łukasz $94 \times 68 = M$ 384. — 37. s. 407 św. Wojciech
 $98 \times 66 = M$ 376. — 38. s. 409 św. Floryan $78 \times 59 = M$
 395. — 39. s. 412 św. Stanisław, wskrzeszający Piotro-
 winą 52×38 (owalny). — 40. s. 414. św. Szczepan
 $79 \times 56 = M$ 406. — 41. s. 417 św. Wawrzyniec 94×68
 $= M$ 379 (por. M 380). — 42. s. 418 św. Sebastian
 $77 \times 58 = M$ 397 (por. M 399). — 43. s. 420 św. Jerzy,
 zabijający smoka 77×65 . — 44. s. 423 św. Dyonizy
 $59 \times 48 = M$ 551. — 45. s. 425 św. Krzysztof $94 \times 67 = M$
 396. — 46. s. 429 Dziesięć tysięcy rycerzów $78 \times 58 = M$
 419 (por. M 417). — 47. s. 433 św. Walenty $95 \times 69 = M$
 375. — 48. s. 435 św. Wacław z proporcem i tarczą;
 na nich orzeł jednogłowy 97×67 . — 49. s. 437 św.
 Hieronim pod krzyżem, obok niego lew 95×68 . —
 50. s. 439 św. Augustyn $59 \times 47 = M$ 549 (por. M 552). —
 51. s. 441 św. Marcin, dzielący swój płaszcz 93×67 . —
 52. s. 444 św. Mikołaj 95×67 . — 53. s. 451 św. Fran-
 ciszek seraficki 77×57 . — 54. s. 453 św. Florenty
 $75 \times 56 = M$ 405. — 55. s. 457 św. Lenart $94 \times 67 = M$
 369. — 56. s. 459 św. Agnieszka $95 \times 67 = M$ 367. —
 57. s. 462 św. Apolonia $67 \times 53 = M$ 404. — 58. s. 464
 św. Małgorzata $67 \times 52 = M$ 408. — 59. s. 467 św. Ma-
 rya Magdalena $95 \times 68 = M$ 372. — 60. s. 471 św. Ur-
 szuła $95 \times 67 = M$ 377. — 61. s. 477 św. Katarzyna
 $95 \times 67 = M$ 366. — 62. s. 480 św. Barbara 94×66 . —
 63. s. 483 Obrzezanie $77 \times 57 = M$ 336. — 64. s. 486 Trzej
 królowie $52 \times 36 = M$ 586 (por. M 587; owalny). —
 65. s. 488 Ofiarowanie Pana Jezusa $77 \times 58 = M$ 335
 (por. M 334). — 66. s. 490=2, k. nlb. 16 v. — 67. s.
 491 Zmartwychwstanie $67 \times 54 = M$ 348. — 68. s. 495=11,
 s. 304. — 69. s. 499 Wniebowstąpienie 71×59 . —
 70. s. 500 Zesłanie Ducha świętego $52 \times 34 = M$ 613

(owalny). — 71. s. 502 Ustanowienie św. Sakramentu ołtarza 60×69 . — 72. s. 507 Matka Boża nawiedza św. Elżbietę 79×57 . — 73. s. 510 Wniebowzięcie Panny Maryej $94 \times 67 = M$ 365. — 74. s. 513 Wszyscy Święci $94 \times 66 = M$ 382. — 75. s. 519 Narodzenie Chrystusa 95×67 . — 76. s. 586 Spowiedź $69 \times 59 = M$ 668. — 77. s. 627 Sakrament Eucharystyi $51 \times 52 = M$ 528. — 78. s. 641 św. Brygida $95 \times 68 = M$ 383. — 79. s. 660 Dzieciątko Jezus $60 \times 71 = M$ 566 (por. *M* 567).

Z podanego tu zestawienia wypływa, że z „Hortulusa” A. Piotrkowczyka dochowało się do dni naszych 53 drzeworytów (2, 5—7, 9—11, 15, 16, 21—38, 40—42, 44—47, 50, 54—61, 63—68, 70, 73, 74, 76—79 = *M* 332, 335—7, 348, 364—373, 375—7, 379, 381—397, 404—6, 408, 410, 419, 528, 549, 551, 566, 586, 606, 608, 612, 613, 621, 668), przyczem niektóre z nich (1=16, 2=66, 11=68) powtórzone w modlitewniku. Inne ryciny, a mianowicie: 1, 3, 4 (=8), 12—14, 17—20, 39, 43, 48, 49, 51—53, 62, 69, 71, 72, 75, uległy prawdopodobnie zatraceniu. Dodać należy, że do kilku drzeworytów istnieją dwa, takie same lub niezwykle podobne, klocki, (10, 42, 46, 50, 64, 65, 79) ¹⁾.

Nie będziemy dalej opisywać „Hortulusa” A. Piotrkowczyka, wydobyliśmy bowiem z niego wszystko, co może mieć jakąkolwiek wagę przy dalszych badaniach.

Edycję z r. 1636 wysunęliśmy na czoło naszych uwag z tej przyczyny, że jest ona, pod względem treści i ilustracyi, jedyną zupełną, jaka z dziesiątek przedruków „Hortulusa” polskiego, doszła naszych czasów. Nie można tego powiedzieć o wydaniach daleko wcześniej-

¹⁾ Porównanie „Hortulusa” łacińskiego, ogłoszonego w r. 1585 przez A. Piotrkowczyka, z omawianem wydaniem wykazuje identyczność 6 drzeworytów (1585 nr. 34, 2, 3, 4, 24, 32=1636 nr. 5, 7, 10, 19, 39, 64).

szych, pochodzących z samego końca XVI wieku, o których teraz podamy wiadomość.

HP4, HP3

Zajmiemy się obecnie dwiema różnemi edycjami „Hortulusa” polskiego, z których jedna (*HP4*) jest własnością Biblioteki ordynacyi hr. Krasieńskich w Warszawie (sygnatura 1421), druga (*HP3*) Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie (sygnatura 8237).

Egzemplarz Krasieńskich jest bardzo uszkodzony; przechowały się w nim jedynie karty 27—30, 34—39, 41—119, 121—128, 131—135, 137—167, 169—179, 182, 183, 185—199, 202—239, 241—255, 258—263, 266—269, reszty kart brakuje. Liczbowanie zmylono po k. 111; zamiast k. 112 idzie 113, po tej jednak błąd poprawiono. Całość odbito czarnym drukiem gotyckim.

W egzemplarzu Ossolińskich brak kart: 2, 42, 108, 109, 120, 129, 132, 133, 135, 144, 145, 148, 149, 171, 181, 214, 216, 219, 225, 235, 302, 306 i kilkadziesiąt następnych końcowych. Kartę 256 liczbowano błędnie jako 156. Całość wytłoczono czarnym drukiem gotyckim i czerwonym, którym dodrukowano nadpisy nad kolumnami, tytuły modlitw i krzyżyki wśród nich, inicjały i t. d. Wyjątkiem w tym kierunku są arkusze *Y* i *Z* (k. 169—184) oraz *i*, *k*, *l* (k. 249—272), odbite tylko czarnym drukiem. Wynika z tego wniosek, że wymienione arkusze pozostały z dawniejszego nakładu i pochodzą z innego wydania (*HP3a*).

Poza naprowadzonymi tu szczegółami, obie edycje nie różnią się, na pierwszy rzut oka, między sobą; zgodne są zwłaszcza co do ścisłego rozmieszczenia identycznej treści na każdej karcie i jednakowych, objaśniających ją, drzeworytów.

Pełna kolumna, drukowana na zwyczajnym papierze, bez znaków wodnych, formatu ósemki, liczy (z nadpisem) 26 linii w obu wydaniach, upiękuszonych drzeworytami różnej wielkości oraz listwami, które w formie ramek ujmują każdą kolumnę druku. Listwy, użyte w opisywanych tu „Hortulusach“, dochowały się do dzisiaj w zbiorze Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego¹⁾. Cechą charakterystyczną dla jednej, dolnej, listwy²⁾ jest wyryta w jej środku data, mianowicie rok 1579. Sygnatury arkuszy, umieszczone w środku innej listwy dolnej³⁾, zaczynają się od *A(—Z)* i kończą się na *q*⁴⁾. Drzeworyty, zdobiące oba egzemplarze omówimy później, po zbadaniu równobrzmiącej treści modlitewników, którą ujmujemy w następujące grupy.

I. k. 1—42 r. Godzinki o przenaświetszej i ze wszech naczystszej Pannie Maryej i matce Bożej.

II. k. 42 r.—54 v. Godzinki o świętej Annie, o nąświetszej matuchnie Panny naczystszej, Maryej.

III. 1. k. 54 v.—58 v. Godzinki małe o Pana Krystusowym Krzyżu z Kościołem powszechnym swą rzecz prowadzące. — 2. k. 58 v.—59 r. Siedm jest godzin kanonicznych. — 3. k. 59 r.—62 v. Litania do Pana Jezusa.

IV. 1. k. 63 r.—78 r. Siedm psalmów pokutnych naprzeciw siedmi grzechom śmiertelnym (z modlitwami jak w „Hortulusie“ z r. 1636). — 2. k. 78 r.—84 v. Litania do wszystkich świętych z psalmem 69 i prośbami przy litanii.

V. Modlitwy, które mają być mówione, wstawszy rano. 1. k. 85 r. Nauki jako się ma człowiek rządzić, rano wstawszy. — 2. k. 85 r.—85 v. Modlitwa przed wstaniem. — 3. k. 85 v. Modlitwa przy wstaniu. — 4. k. 85 v.—86 r. Druga modlitwa. — 5. k. 86 r. Druga modlitwa, rano wstając. — 6. k.

¹⁾ Muczkowski, l. c., f. 135 a b.

²⁾ Identyczna (prócz daty, na którą miejsce) z listwą, odbitą u Muczkowskiego pod nr. 2237 i 2244.

³⁾ Podobna do listwy, odcisniętej u Muczkowskiego pod nr. 2228.

⁴⁾ W egzemplarzu Krasieńskich sygnatury idą od *F* do *i*.

86 r. Modlitwa, umywając się. — 7. k. 86 v. Dziękowanie Panu Bogu. — 8. k. 86 v.—87 v. Polecanie samego siebie Panu Bogu, rano wstawszy. — 9. k. 87 v.—88 r. Polecanie piękne ku Pan-
nie Maryej. — 10. k. 88 r.—88 v. Drugie polecanie. — 11. k. 88 v. Drugie polecanie. — 12. k. 88 v.—89 r. Modlitwa, gdy rano na pacierze dzwonią. — 13. k. 89 r. Modlitwa, gdy chcesz co sprawować. — 14. k. 89 r.—89 v. Modlitwa po dokonaniu wszelakiej sprawy dobrej albo pracy. — 15. k. 89 v. Wycho-
dząc z domu, modlitwa. — 16. k. 89 v. Druga do anioła wła-
snego.

VI. [Modlitwy, idąc do kościoła, wszedwszy do ko-
ścioła, przede mszą, przy mszej, po mszej]. 1. k. 89 v.—90 r. Wchodząc na smyntarz, modlitwa. — 2. k. 90 r. Przy-
chodząc ku kościołowi, modlitwa. — 3. k. 90 r. Wchodząc do
kościoła, modlitwa. — 4. k. 90 r.—90 v. Kropiąc się święconą
wodą. — 5. k. 90 v. Pokłękawszy na kolana swe mów.— 6. k.
90 v.—91 r. Druga modlitwa. — 7. k. 91 r. Gdy chcesz zacząć
swoje modlitwy. — 8. k. 91 r. Modlitwa przy obecności ciała
i krwi Pana Krystusowego w kościele. — 9. k. 91 v.—92 r.
Modlitwa, nabożeństwa u Pana Boga prosząca. — 10. k. 92 v.—
93 v. Wyznanie grzechów obyczajem syna marnotratnego. —
11. k. 93 v.—94 r. Modlitwa przed kazaniem. — Modlitwy,
które mają być przy mszej św. mówione.—12. k. 94 r.—94 v.
Modlitwa, gdy już umyślisz słuchać mszej. — 13. k. 94 v.—95 v.
Gdy kapłan do ołtarza przystąpi. — 14. k. 95 v.—96 r. Prośba
o odpuszczenie grzechów. — 15. k. 96 r. Gdy kapłan mówi In-
troit. — 16. k. 96 r.—96 v. Gdy *Kyrie elejson* śpiewają.— 17. k.
96 v.—97 r. Gdy *Gloria in excelsis* śpiewają. — 18. k. 97 r. Gdy
kapłan mówi *Dominus vobiscum*. — 19. k. 97 r.—97 v. Gdy ka-
płan mówi *Oremus*. — 20. k. 97 v. Gdy kapłan epistołę czyta.—
21. k. 98 r. Po epistole, gdy gradual śpiewają. — 22. k. 98 r.—
98 v. Gdy *Alleluja* i prozę śpiewają. — 23. k. 98 v. Gdy ewan-
gelią kapłan czyta. — 24. k. 98 v.—99 r. Wyznanie wiary Ko-
ścioła powszechnego, które po ewangelii śpiewają. — 25. k. 99
r.—99 v. Modlitwa po *Patrem*. — 26. k. 99 v.—100 r. Modlitwa
przy ofercie. — 27. k. 100 r. Gdy się kapłan obraca u ołtarza,
mówiąc: *Orate pro me*. — 28. k. 100 r.—100 v. Przed prefacją
modlitwa. — 29. k. 100 v. Gdy kapłan mówi *Sursum corda*. —
30. k. 100 v.—101 r. Gdy kapłan mówi *Gratias agamus Domino*

Deo nostro. — 31. k. 101 r. Gdy śpiewają *Sanctus, Sanctus.* — 32. k. 101 r.—102 r. Pamiątka żywych przed podniesieniem ciała Bożego. — 33. k. 102 r. Gdy kapłan ciało Boże podnosi. — 34. k. 102 r.—102 v. Gdy kapłan krew Bożą w kielichu podnosi. — 35. k. 102 v. Modlitwa po podnoszeniu ciała i krwi Pana Krystusowej. — 36. k. 102 v.—103 r. Pamiątka umarłych po podnoszeniu ciała i krwi Pana Krystusowej. — 37. k. 103 r.—103 v. Druga pamiątka umarłych. — 38. k. 103 v. Druga pamiątka umarłych. — 39. k. 103 v.—104 r. Gdy kapłan mówi *Pater noster*, mów też ty Ojcie nasz etc. — 40. k. 104 r. Gdy kapłan mówi *Pax Domini* etc. — 41. k. 104 r. Gdy śpiewają *Agnus Dei* etc. — 42. k. 104 r.—104 v. Potym mów tę modlitwę. — 43. k. 104 v.—105 r. Modlitwa, gdy już kapłan ciało i krew Bożą przyjmie. — 44. k. 105 r.—105 v. Gdy kapłan mówi ostatnie *Oremus.* — 45 k. 105 v. Gdy się kapłan obróci do ludzi, żegnając, mów tę modlitwę. — 46. k. 105 v.—106 r. Po wysłuchaniu msze modlitwa. — 47. k. 106 r. Modlitwa, którą Panu Bogu swoje prośby oddasz. — 48. k. 106 r.—106 v. Gdy się chcesz zwrócić do domu. — 49. k. 106 v. Wychodząc z kościoła, modlitwa.

VII. [Modlitwy powszednie]. 1. k. 106 v. Modlitwa, gdy w południe na *pro pace* we dzwon biją. — 2. k. 106 v.—107 r. Modlitwa, gdy do stołu siadać masz. — 3. k. 107 r. Wzdychanie serdeczne ku Panu Bogu czasu obiadu. — 4. k. 107 r. Gdy masz pić modlitwa. — 5. k. 107 r.—107 v. Dziękowanie po obiedzie. — 6. k. 107 v. Drugie dziękowanie po obiedzie. — 7. k. 107 v. Gdy wieczór dzwonią na *pro pace.* — 8. k. 107 v.—108 r. Napominanie króciuchne. — 9. k. 108 r.—108 v. Modlitwa niż pójdziesz spać. — 10. k. 108 v. Druga modlitwa, idąc spać. — 11. k. 108 v. Kładąc się na łóżę, mów. — 12. k. 108 v.—109 r. Gdy się już położysz na łóżę. — 13. k. 109 r. Modlitwa, gdy się ockniesz, albo gdy zegar usłyszysz bijąc. — 14. k. 109 r.—110 r. Spowiedanie grzechów św. Augustyna. — 15. k. 110 r.—110 v. Modlitwa św. Biernata o przedłużenie żywota. — 16. k. 110 v.—112 r. Modlitwa do P. Boga o odpuszczenie grzechów i o dobre skonanie. — 17. k. 112 r.—112 v. Modlitwa nabożna o dobre skonanie. — 18. k. 112 v.—113 v. Modlitwa św. Augustyna przeciw nieprzyjacielom naszym. — 19. k. 113 v.—114 r. Modlitwa przeciw skokom i chytróstom nieprzyjacielskim. —

20. k. 114 r.—114 v. Modlitwa przeciw wszelakim niebezpieczeństwom wszystkich nieprzyjaciół widomych i niewidomych.

VIII. Modlitwy ku świętej Trójcy. 1. k. 115. r.—117 r. [Modlitwa ku świętej Trójcy]. — 2. k. 117 r.—117 v. Druga modlitwa o świętej Trójcy. — 3. k. 117 v.—118 r. Ku św. Trójcy modlitwa. — 4. k. 118 r.—118 v. Ku Bogu Ojcu modlitwa. — 5. k. 118 v. Ku Synu Bożemu modlitwa. — 6. k. 118 v.—119 r. Ku Duchu świętemu modlitwa. — 7. k. 119 r.—119 v. Ku Panu Jezusowi modlitwa.

IX. [Modlitwy o Bożym umęczeniu]. 1. [k. ?]—122 v. [Modlitwa o Bożym umęczeniu]. — 2. k. 122 v.—123 r. Druga modlitwa o Bożym umęczeniu. — 3. k. 123 r.—123 v. Druga modlitwa o Bożym umęczeniu. — 4. k. 123 v.—124 r. Pozdrawianie Pana Jezusa. — 5. k. 124 r.—127 r. Modlitwa z dziękami ku Bogu Ojcu za mękę Jezu Chrysta. — 6. k. 127 r.—[?]. Modlitwa ku Synu Bożemu o jego mękę. — 7. [k. ?—130 v. Modlitwa przed Bożym miłosierdziem]. — 8. k. 130 v.—132 r. Modlitwa wielbnego Bedy o siedmi słowach, które Pan Jezus wyrzekł, wisząc na krzyżu. — 9. k. 132 r.—132 v. Pozdrawianie wszystkiej zbroje męki Pana naszego, Jezu Krysta. — 10. k. 132 v.—133 r. Modlitwa św. Grzegorza o pięci ranach P. Krystusowych. — 11. k. 133 v.—134 v. Modlitwa, która ma być mówiona przed Weroniką, to jest obliczym Bożym.

X. Modlitwy rozmaite o Pannie naświętszej Maryej. 1. k. 134 v.—137 v. [Modlitwa ku naświętszej Pannie Maryej]. — 2. k. 137 v.—139 v. Druga modlitwa ku naświętszej Pannie Maryej. — 3. k. 139 v. Modlitwa ku Pannie Maryej. — 4. k. 140 r.—140 v. Płacz błogosławionej Panny Maryej. — 5. k. 140 v.—142 r. Modlitwa ku Pannie Maryej. — 6. k. 142 r.—143 r. Modlitwa ku naświętszej Pannie Maryej. — 7. k. 143 r.—144 r. Modlitwa ku Pannie Maryej o jej siedmi smętkach. — 8. k. 144 r.—145 r. Modlitwa o siedmi radościach błogosławionej Panny. — 9. k. 145 r.—148 v. Wianek różany Panny Maryej nadostojniejszej matki Bożej. — 10. k. 148 v.—151 r. Modlitwa ku naświętszej Pannie Maryej. — 11. k. 151 r.—152 v. Modlitwa ku Pannie Maryej, którą św. Edmundus, kantuaryeński biskup złożył. — 12. k. 152 v.—153 r. Modlitwa ku Pannie Maryej o jej siedmi radościach duchownych, które teraz ma w niebie. — 13. k. 153 r.—154 r. Modlitwa ku napokorniejszej dziewicy Pannie Maryej.—

14. k. 154 v.—157 r. Modlitwy o siedmi radościach Panny Maryej. — 15. k. 157 r.—157 v. Modlitwa ku Pannie Maryej piękna i potrzebna. — 16. k. 157 v.—158 r. Modlitwa ku naświetszej Pannie Maryej. — 17. k. 158 r.—160 v. *a—e* Modlitwa o pięci smętkoch Panny Maryej (pierwsza—piąta). — 18. k. 160 v.—162 r. Modlitwa do Panny Maryej dla uproszenia grzechom odpuszczenia. — 19. k. 162 r.—162 v. Gdy ranò, w południe albo i wieczór na pacierze dzwonią, modlitwa. — 20. k. 162 v.—163 r. Druga modlitwa do Panny Maryej, której też może na ten czas używać.

XI. [Modlitwy o świętej Annie]. 1. k. 163 r. Modlitwa o świętej Annie, matce Panny Maryej. — 2. k. 163 v.—167 v. *a—h* Modlitwy o i ku świętej Annie (ośm modlitw).

XII. Modlitwy o rozmaitych świętych przez wszystkie rok. A naprzód o świętych aniołach. 1. k. 167 r.—168 v. Modlitwa ku świętemu Michałowi archaniołowi. — 2. k. 168 v.—169 r. Modlitwa ku własnemu aniołowi. — 3. k. 169 r.—169 v. Modlitwa ku wszystkim aniołom. — 4. k. 169 v.—170 v. Modlitwa o świętym Janie Krzycielu. — Modlitwy porządkowe o wszystkich apostołach. A napierwej 5. k. 170 v.—171 v. o św. Piotrze, kluczniku nieba. — 6. k. 171 v.—172 v. Modlitwa o św. Pawle. — 7. k. 172 v.—173 r. Modlitwa ku św. Andrzejowi. — 8. k. 173 v.—174 v. Modlitwa o św. Janie, apostołe i ewangeliscie. — 9. k. 174 v.—175 v. Modlitwa ku św. Tomaszowi, apostołowi. — 10. k. 175 v.—176 v. Modlitwa o św. Macieju, apostołe. — 11. k. 176 v.—177 r. Modlitwa o św. Filipie, apostołe. — 12. k. 177 v.—178 r. Modlitwa ku św. Jakubowi mniejszemu. — 13. k. 178 r.—179 r. Modlitwa o św. Jakubie większym. — 14. k. 179 r.—180 r. Ku św. Bartłomiejowi, apostołowi modlitwa. — 15. k. 180 r.—180 v. Modlitwa o św. Mateuszu, apostołe i ewangeliscie. — 16. k. 180 v.—? Modlitwa o św. Szymonie, apostołe. — 17. k. ?—182 v. [Do św. Judy Tadeusza]. — 18. k. 182 v.—183 r. Modlitwa o św. Marku, ewangeliscie. — 19. k. 183 r.—184 r. Modlitwa o św. Łukaszu, ewangeliscie. — Modlitwy o św. męczennikach, a naprzód 20. k. 184 r.—185 r. O św. Wojciesze, patronie naszym. — 21. k. 185 r.—186 v. Modlitwa ku św. Floryanowi, patronowi polskiemu. — 22. k. 186 v.—188 r. Modlitwa o św. Stanisławie, patronie korony polskiej. — 23. k. 188 r.—189 r. Modlitwa o wielbnym św.

Szczepanie, pierwszym męczenniku Pana Krystusowym. — 24. k. 189 r. Modlitwa o św. Wincentym. — 25. k. 189 r.—190 r. Modlitwa ku św. Wawrzyńcowi. — 26. k. 190 r.—191 r. Modlitwa o św. Sebestyanie. — 27. k. 191 r.—191 v. Modlitwa o świętym Irzym, rycerzu. — 28. k. 192 r.—192 v. Druga modlitwa ku św. Irzemu. — 29. k. 192 v.—193 r. Modlitwa ku św. Dyonizemu. — 30. k. 193 r.—194 v. Modlitwa o św. Krystoforze. — 31. k. 194 v.—195 r. Modlitwa o św. Erazmie. — 32. k. 195 r.—196 r. Modlitwa o dziesięci tysięcy rycerzów. — 33. k. 196 r.—196 v. Druga modlitwa ku tymże pomocnikom. — 34. k. 196 v.—197 r. Modlitwa ku piętnaście pomocnikom. — 35. k. 197 r.—198 v. Modlitwa o św. Walantym. — 36. k. 198 v.—199 r. Modlitwa o św. Wacławie. — Modlitwy o św. spowiednikach a naprzód 37. k. 199 r.—200 r. O św. Jeronimie. — 38. k. 200 r.—201 r. Modlitwa o św. Augustynie. — 39. k. 201 r. Modlitwa o św. Ambrożym. — 40. k. 201 v. Modlitwa o św. Grzegorzu. — 41. k. 201 v.—202 v. Modlitwa o św. Marcinie. — 42. k. 202 v.—203 r. Modlitwa o św. Janie Jałmużniku. — 43. k. 203 r.—204 r. Modlitwa o św. Mikołaju. — 44. k. 204 r.—204 v. Modlitwa o św. Rochu. — 45. k. 204 v.—205 r. Modlitwa o św. Antonim. — 46. k. 205 r.—205 v. Modlitwa o św. Aleksym. — 47. k. 205 v.—206 v. Modlitwa o św. Biernacie. — 48. k. 206 v.—207 r. Modlitwa o św. Franciszku. — 49. k. 207 r.—207 v. Modlitwa o św. Florentym. — 50. k. 207 v.—208 v. Modlitwa o wielbnym Jacku, który leży w kościele św. Trójce w Krakowie. — 51. k. 208 v.—209 r. Modlitwa o wielbnym Szymonie, który leży u Bernardynów w Krakowie. — 52. k. 209 r.—209 v. Modlitwa o św. Lenarcie. — Modlitwy o rozmaitych święcicach, pannach i wdowach a naprzód 53. k. 210 r.—211 r. O pannie św. Agnieszce. — 54. k. 211 r.—211 v. Modlitwa o św. Agacie. — 55. k. 211 v. Modlitwa o św. Dorocie. — 56. k. 211 v.—212 v. Modlitwa o św. Apoloniej. — 57. k. 212 v.—213 r. Modlitwa o św. Margorzacie. — 58. k. 213 r.—213 v. Modlitwa o św. Szczęsnej i Wiecznej. — 59. k. 213 v.—215 r. Modlitwa o św. Maryej Magdalenie. — 60. k. 215 r.—215 v. Modlitwa o św. Zofiej. — 61. k. 215 v.—216 r. Modlitwa o św. Jadwidze. — 62. k. 216 r.—217 r. Modlitwa o św. Urszuli i o jedenście tysięcy dziewic i męczenniczek. — 63. k. 217 r.—217 v. Modlitwa o św. paniej Elżbiecie. — 64. k. 217 v.—218 r. Mo-

dlitwa o św. Helenie. — 65. k. 218 r.—218 v. Modlitwa o św. Cecylię. — 66. k. 218 v.—219 v. Modlitwa o św. Katarzynie. — 67. k. 219 v.—220 r. Modlitwa o św. pannie Otylię. — 68. k. 220 r.—221 r. Modlitwa o św. pannie Barbarze. — 69. k. 221 r.—221 v. Modlitwa o św. Lucyę. — 70. k. 221 v.—222 r. Modlitwa o św. Dobrochnie albo Bonozie.

XIII. Modlitwy o świętach uroczystych a napirwej
1. k. 222 r.—223 r. o Nowym Lecie i o nowym imieniu Jezus. —
2. k. 223 r.—224 r. Modlitwa o trzech kroloch. — 3. k. 224 v.—225 r. Modlitwa w dzień Gromnic ku Pannie Maryej. — 4. k. 225 r.—226 r. Modlitwa w dzień Zwiastowania Panny Maryej. —
5. k. 226 r.—227 r. Modlitwa o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pana naszego, Jezu Krysta. — 6. k. 227 r.—227 v. Druga modlitwa o chwalebnym Zmartwychwstaniu Pana Jezusowym. — 7. k. 227 v.—229 v. Modlitwa o św. Krzyżu. — 8. k. 229 v. Modlitwa we dni krzyżowe. — 9. k. 229 v.—230 r. Modlitwa w dzień Bożego wstąpienia. — 10. k. 230 v.—231 r. Modlitwa o św. Duchu. — 11. k. 231 r.—231 v. Druga modlitwa. — 12. k. 231 v.—232 r. Modlitwa w dzień Bożego Ciała. — 13. k. 232 r.—232 v. Modlitwa św. Tomasza z Akwinu ku Bożemu Ciału. — 14. k. 232 v.—233 r. Druga modlitwa ku Bożemu Ciału. — 15. k. 233 r.—233 v. Druga modlitwa ku Bożemu Ciału. — 16. k. 233 v.—234 r. Modlitwa o nawiedzeniu, gdy Panna Marya nawiedziła św. Elżbietę. — 17. k. 234 r.—234 v. Modlitwa w dzień św. rozesłańców albo rozdzielienia apostołskiego. — 18. k. 234 v.—236 r. Modlitwa w dzień Wniebowzięcia najświętszej Panny Maryej. — 19. k. 236 r.—236 v. Modlitwa o Narodzeniu P. Maryej. — 20. k. 236 v.—237 v. Modlitwa ku wszystkim świętym. — 21. k. 237 v.—238 r. Modlitwa za dusze wszystkich krześcijanów wiernych tu na świecie zmarłych. — 22. k. 238 r.—238 v. Modlitwa w dzień Ofiarowania Panny Maryej. — 23. k. 238 v. Modlitwa w Adwent. — 24. k. 238 v.—239 r. Modlitwa w dzień przeznaczystszego Poczęcia Panny Maryej. — 25. k. 239 r.—240 v. Modlitwa w dzień Bożego Narodzenia. — 26. k. 240 v.—241 r. Druga modlitwa o Bożym Narodzeniu. — 27. k. 241 r. Modlitwa. — 28. k. 241 v.—242 r. Modlitwa ku Pannie Maryej o Narodzeniu Syna Bożego. — 29. k. 242 r.—242 v. Druga modlitwa ku Pannie Maryej, czasu Narodzenia Bożego. — 30. k. 242 v. Druga modlitwa. — 31. k. 243 r. Modlitwa w dzień poświęcania kościoła.

XIV. 1. k. 243 v.—250 v. Passya, albo Pana Jezusowa męka, podług św. Mateusza, którą Kościół św. śpiewa w kwie-
tną niedzielę. Math. cap. 26 & 27. — 2. k. 250 v.—256 v. Wtóra
passya albo Pana Jezusowa męka, według św. Marka, którą Ko-
ściół krześcijański śpiewa w Wielki Wtorek. Marci 14 & 15.— 3. k.
256 v.—262 v. Passya trzecia według św. Łukasza, którą Ko-
ściół św. krześcijański śpiewa w Wielką Środę. Luc. 22 & 23. —
4. k. 262 v.—267 r. Passya czwarta według św. Jana ewange-
listy, którą Kościół św. krześcijański śpiewa w Wielki Piątek.
Joan. cap. 18 & 19. — 5. k. 267 r.—268 r. Początek św.
ewangeliej według św. Mateusza. — 6. k. 268 r.—268 v.
Początek św. ewangeliej według św. Marka. — 7. k. 268
v.—269 r. Początek św. ewangeliej według św. Łukasza. —
8. k. 269 r.—269 v. Początek św. ewangeliej według św. Jana.—
9. k. 270 r.—272 r. Społek Kościoła św. powszechnego, przez
św. Atanazyusza biskupa napisany, wszelkiemu człowiekowi ku
wiedzeniu godny. — 10. k. 272 r.—272 v. Modlitwa do Panny
Maryej nabożna Jana Gersona. — 11. k. 272 v. Modlitwa do
wszystkich świętych Orygenesza doktora.

XV. 1. k. 273 r.—274 r. Nauka spowiedania. — 2. k.
274 r.—274 v. Napomnienie do czytelnika. — 3. k. 274
v.—275 r. Powszednia spowiedź. — 4. k. 275 r.—275 v. Spo-
wiedź z myśli. — 5. k. 275 v.—276 r. Spowiedź z mowy. —
6. k. 276 r.—276 v. Spowiedź z uczynków a napierwej z py-
chy. — 7. k. 276 v.—277 r. Spowiedź z łakomstwa. — 8. k.
277 r.—277 v. Spowiedź z nieczystoty. — 9. k. 277 v. Spo-
wiedź z zazdrości. — 10. k. 277 v.—278 r. Spowiedź z obżar-
stwa. — 11. k. 278 r. Spowiedź z gniewu. — 12. k. 278
r.—278 v. Spowiedź z lenistwa. — 13. k. 278 v.—280 v. Spo-
wiedź z dziesięciorga Bożego przykazania. — 14. k. 280 v.—281 r.
Spowiedź z pięci zmysłów cielesnych. — 15. k. 281 v. Spowiedź
z siedmi uczynków miłosiernych. — 16. k. 281 v.—282 r. Spo-
wiedź z siedmi uczynków miłosiernych, duchownych. — 17. k.
282 r. Spowiedź ze dwunaście członków wiary św. krześcijań-
skiej. — 18. k. 282 r.—282 v. Spowiedź z siedmi świętości ko-
ścielnych. — 19. k. 282 v.—283 r. Spowiedź z siedmi cnót bo-
gomownych. — 20. k. 283 r.—283 v. Spowiedź z siedmi darów
Ducha św. — 21. k. 283 v. Spowiedź ze dwunaście użytków Du-
cha św. — 22. k. 283 v.—284 r. Spowiedź z ośmiu błogosła-

wieństw. — 23. k. 284 r.—284 v. Spowiedź z dziewięci cudzych grzechów. — 24. k. 284 v.—286 r. Jaka ma być spowiedź. — 25. k. 286 r.—286 v. Modlitwa, którą masz mówić po spowiedzi. — 26. k. 286 v.—294 r. *a—e* Modlitwy, które mają być mówione przed przyjęciem naświętszego ciała Bożego (pięć modlitw). — 27. k. 294 r. Modlitwa, przystąpiwszy do ołtarza. — 28. k. 294 v.—301 r. *a—e* Modlitwy po przyjęciu ciała Bożego (pięć modlitw).

XVI. 1. k. 301 v.—305 v. Modlitwy św. Brygidy, księżny szwabskiej, które ona czasu żywota swego mawiała przed Bożym umęczeniem, z wielkim nabożeństwem.

Drzeworyty, zdobiące „Hortulus“ Krasińskich, idą w następującym porządku: 1. k. 37 v. Nawiedzenie św. Elżbiety 79×56. — 2. k. 42 v. Matka Boża z dzieciątkiem Jezus i św. Anna 94×66. — 3. k. 54 v. Chrystus w kielichu z krzyżem 48×36. — 4. k. 63 v. Dawid 68×53. — 5. k. 95 r. Msza święta 94×67. — 6. k. 115 r. Trójca święta 69×53. — 7. k. 131 r. Chrystus na krzyżu, u stóp Marya Magdalena, po bokach Matka Boża i św. Jan 51×34 (owal). — 8. k. 132 r. Zdjęcie z krzyża 48×34. — 9. k. 133 v. św. Weronika 94×67. — 10. k. 135 r. Matka Boża 93×66. — 11. k. 143 v. Matka Boża, bolesna 66×53. — 12. k. 144 v. Narodzenie Chrystusa 67×52. — 13. k. 145 v. Matka Boża, różańcowa 82×60. — 14. k. 149 r. Matka Boża 95×68. — 15. k. 155 r. Wniebowzięcie Matki Bożej 48×35. — 16. k. 157 v. Matka Boża 48×34. — 17. k. 170 r. św. Jan Chrzciciel 73×59. — 18. k. 171 r. św. Piotr 94×67. — 19. k. 172 r. św. Paweł 94×66. — 20. k. 173 r. św. Andrzej 92×69. — 21. k. 173 v. św. Jan 94×67. — 22. k. 175 r. św. Tomasz 95×69. — 23. k. 176 r. św. Maciej 94×66. — 24. k. 177 r. św. Filip 95×70. — 25. k. 177 v. św. Jakób mniejszy 94×67. — 26. k. 178 v. św. Jakób większy 92×66. — 27. k. 179 v. św. Bartłomiej 95×70. — 28. k. 182 r. św. Juda Tadeusz

91×66. — 29. k. 183 r. św. Marek 91×65. — 30. k. 183 v. św. Łukasz 92×67. — 31. k. 185 v. św. Flo-
 ryan 77×58. — 32. k. 187 r. św. Stanisław 78×57. —
 33. k. 188 v. św. Szczepan 79×55. — 34. k. 189 v.
 św. Wawrzyniec 94×66. — 35. k. 190 v. św. Sebastyan
 77×57. — 36. k. 191 v. św. Jerzy 77×64. — 37. k.
 192 v. św. Dyonizy 59×48. — 38. k. 193 v. św. Krzy-
 sztof 92×66. — 39. k. 195 v. 10.000 rycerzy 78×57. —
 40. k. 197 v. św. Walenty 94×68. — 41. k. 198 v.
 św. Wacław 96×67. — 42. k. 199 v. św. Hieronim
 95×67. — 43. k. 202 r. św. Marcin 93×66. — 44. k.
 203 v. św. Mikołaj 93×67. — 45. k. 206 v. św. Fran-
 ciszek 78×57. — 46. k. 207 v. św. Florenty 75×56. —
 47. k. 209 v. św. Lenart 93×66. — 48. k. 210 r. św.
 Agnieszka 94×66. — 49. k. 212 r. św. Apolonia
 67×52. — 50. k. 212 v. św. Małgorzata 66×51. —
 51. k. 214 r. Magdalena 94×67. — 52. k. 216 v. św.
 Urszula 95×67. — 53. k. 219 r. św. Katarzyna 95×66. —
 54. k. 220 v. św. Barbara 95×67. — 55. k. 222 r.
 Obrzezanie 77×58. — 56. k. 223 v. Trzej królowie
 47×35. — 57. k. 224 v. Ofiarowanie 76×58. — 58. k.
 225 v. Zwiastowanie 94×69. — 59. k. 226 v. Zmar-
 twychwstanie 66×54. — 60. k. 228 r. = 3, k. 54 v. —
 61. k. 230 r. Wniebowstąpienie 70×58. — 62. k. 230 v.
 Zesłanie Ducha św. 46×35. — 63. k. 231 v. Wieczerza
 Pańska 60×68. — 64. k. 233 v. = 1, k. 37 v. — 65. k.
 235 r. Wniebowzięcie N. Panny 94×67. — 66. k. 237 r.
 Wszyscy Święci 94×66. — 67. k. 239 v. Boże Naro-
 dzenie 94×66.

W egzemplarzu Ossolińskich brak (z powodu wy-
 darcia kart) drzeworytów: 2, 8—10, 12—14, 51—53,
 58, 65, jest natomiast sześć rycin, niedostających (z tej
 samej przyczyny) egzemplarzowi Krasieńskich. Są one
 następujące:

68 (1). k. 168 r. św. Michał 94×66. — 69 (2). k. 180 v. św. Mateusz 93×67. — 70 (3). k. 184 v. św. Wojciech 93×66. — 71 (4). k. 200 v. św. Augustyn 59×49. — 72 (5). k. 273 r. Spowiedź 69×59. — 73 (6). k. 294 v. Komunia św. 60×48.

Wspólne obu egzemplarzom drzeworyty są zupełnie identyczne; wyjątkiem w tym względzie jest jedynie rycina 7 na k. 131 r. W egzemplarzu Ossolińskich jest ona prostokątna (53×36) i przedstawia Chrystusa na krzyżu, z Matką Bożą po prawej i św. Janem po lewej ręce.

„Hortulusy“ Krasińskich i Ossolińskich, zestawione pod względem ilustracyjnym z „Hortulusem“ A. Piotrkowczyka, wykazują identyczność 60 rycin (nie licząc drzeworytu 64, powtórnego w modlitewniku; k. 37 v.=k. 233 v.) a mianowicie: 1(=64)=72, 2=3, 5=6 (Muczkowski 364), 7 Krasińskich =10 (M 606, 607), 10=13, 11=14, 12=15 (M 332), 13=1, 14=17, 17=21 (M 337), 18=22 (M 393), 19=23 (M 389), 20=24 (M 368), 21=25 (M 385), 22=26 (M 394), 23=27 (M 390), 24=28 (M 373), 25=29 (M 387), 26=30 (M 371) 27=31 (M 392), 28=34 (M 370), 29=35 (M 388), 30=36 (M 384), 31=38 (M 395), 33=40 (M 406), 34=41 (M 379, 380), 35=42 (M 397, 399), 36=43, 37=44 (M 551), 38=45 (M 396), 39=46 (M 419, 417), 40=47 (M 375), 41=48, 42=49, 43=51, 44=52, 45=53, 46=54 (M 405), 47=55 (M 369), 48=56 (M 367), 49=57 (M 404), 50=58 (M 408), 51=59 (M 372), 52=60 (M 377), 53=61 (M 366), 54=62, 55=63 (M 336), 57=65 (M 335, 334), 58=2 (M 381), 59=67 (M 348), 61=69, 63=71, 65=73 (M 365), 66=74 (M 382), 67=75, 68(1)=20, 69(2)=32 (M 386), 70(3)=37 (M 376), 71(4)=50 (M 549, 552), 72(5)=76 (M 668).

Z wyliczenia tego widać, że 43 drzeworytów dochoowało się do dnia dzisiejszego w zbiorze Drukarni

Uniwersytetu Jagiellońskiego, w którym ocalało również 8 innych drzeworytów (3[=60]=*M* 2295, 4=*M* 328, 6=*M* 403, 8=*M* 495, 15=*M* 504, 16=*M* 455, 56=*M* 484, 62=*M* 499). Reszta rycin (21) uległa w ciągu wieków zatraceniu.

Zauważyć nadto należy, że siedm rycin „Hortulusów” Krasińskich i Ossolińskich jest identycznych pod względem treści z drzeworytami „Hortulusa” łacińskiego z r. 1533 (9=2, 29=5, 30=6, 10=9, 40=16, 41=21, 68(1)=11), z których sześć zawiera także „Hortulus” A. Piotrkowczyka [29=5=35 (*M* 388), 30=6=36 (*M* 384), 10=9=13, 40=16=47 (*M* 375), 41=21=48, 68(1)=11=20].

Nim przejdziemy do oznaczenia drukarni, w której wytłoczono „Hortulusy” Krasińskich i Ossolińskich (*HP*3/4), zastanowimy się pokrótce nad materiałem ilustracyjnym opisanych „Hortulusów” polskich (*HP*3, *HP*4, *HP*5), przyczem uwzględnimy także „Hortulus” łaciński z r. 1533 (*HŁS*). Uwagi, poczynione w tym kierunku, okażą się ważne w wielu względach.

1. Karta tytułowa. Rycinę, tworzącą kartę tytułową *HŁS*, spotykamy w drukach: Pieśń o bożym umęczeniu, teraz nowo przełożona (Kraków, H. Wietor, 1532, karta tytułowa); Rubricella quotidiana Cracoviensis ad a. D. 1555 (Cracoviae, Lazarus Andreae, 1554, odwrót ostatniej karty).

2. Drzeworyt *HŁS* nr. 1=*HP*5 nr. 4 (= nr. 8) zawierają dzieła: Chelidonium Benedictus, Passio Jesu Christi (Cracoviae, H. Wietor, 1523, karta tytułowa); Compendiosum examen pro iis, qui sacris iniciandi sunt ordinibus collectum etc. (Cracoviae, Mathias Scharffenberg, 1529, odwrót karty tytułowej); Tosamo (Cracoviae, H. Wietor, 1541, odwrót karty tytułowej); Tosamo (Cracoviae, Haeredes Marci Scharffenbergerii, 1546, odwrót

karty tytułowej); Cosmius Joannes, Epistola (Cracoviae, Vidua Fl. Unglerii, 1549, odwrót ostatniej karty); Nowy Testament (=NT, Mikołaj Scharffenberger, Kraków, 1556, k. 117 v.); Passio albo kazanie o męce Pańskiej (Kraków, Stanisław Scharffenberger, około 1575, odwrót karty tytułowej).

3. Drzeworyt *HŁS* nr. 3 mieści *NT* (k. 39 v., 115 r.); Biblia (w drukarni Scharffenbergerów, 1561, fol., ark. *CC_m* v.).

4. Drzeworyt *HŁS* nr. 4 jest w *NT* (k. nlb. 8 v.).

5. Drzeworyt *HŁS* nr. 5=*HP3/4* nr. 29=*HP5* nr. 35=*M* 388 odbito w *NT* (k. 44 v.).

6. Drzeworyt *HŁS* nr. 6=*HP3/4* nr. 30=*HP5* nr. 36=*M* 384 mieści: Ecclesiastes. Księgi salomonowe (Kraków, H. Wietor, 1522, k. 19 r.); *NT* (k. 72 v., 156 v.).

7. Drzeworyt *HŁS* nr. 7 mieści *NT* (k. 120 v., 348 v.).

8. Drzeworyt *HŁS* nr. 9=*HP4* nr. 10=*HP5* nr. 13 zawiera Bonawentury-Opecia, Żywot Pana Jezu Krysta (Kraków, H. Wietor, 1522, fol., k. nlb. 3 r.).

9. Drzeworyt *HŁS* nr. 10 jest w Compendiosum examen etc. (Cracoviae, Mathias Scharffenberg, 1536, odwrót karty tytułowej).

10. Drzeworyt *HŁS* nr. 16=*HP3/4* nr. 40=*HP5* nr. 47=*M* 375 jest w drukach: Łaski Jan, Statuta provinciae Gnesnensis antiqua. (Cracoviae, Mathias Scharffenberger in domo Marci bibliopolae, civis Cracoviensis, 1527, *A_{mj}* v.); Cicero M. T., Somnium Scipionis (Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1527, odwrót karty tytułowej).

11. Drzeworyt *HŁS* nr. 18 jest w dziełku: Costenus Mathaeus, Cohortatio sarmaticarum ecclesiarum (Cracoviae, H. Vietor, 1543, odwrót karty przedostatniej).

12. Drzeworyt *HŁS* nr. 21=*HP3/4* nr. 41=*HP5* nr. 48 spotykamy w dziełach: Bielski Marcin, *Kronika wszystkiego świata* (Kraków, Fl. Unglerowa, 1551, list 145 r.); *Agenda ecclesiae cathedralis Plocensis* (Cracoviae, Nicolaus et Stanislaus Scharffenberger, 1554, k. nlb. 2 v.).

13. Drzeworyt *HŁS* nr. 22 jest w dziełku: Costenus M., *Cohortatio etc.* (Cracoviae, H. Vietor, 1543, karta ostatnia r.).

14. Drzeworyt *HŁS* nr. 28 mieści: *Rubricella quotidiana Cracoviensis ad a. D. 1554* (Cracoviae, Lazarus Andreae, 1553, odwrót karty ostatniej).

15. Drzeworyt *HŁS* nr. 46 zawiera *Bonawentury-Opecia, Żywot Pana Jezusa* (Kraków, H. Wietor, 1538, k. VIII v.).

16. Drzeworyt *HŁS* nr. 47 jest w dziełku: Johannes de Turrecremata, *Tractatus de efficatia aquae benedictae etc.* (Cracoviae, H. Vietor, 1533, odwrót ostatniej karty).

17. Drzeworyt *HP4* nr. 2=*HP5* nr. 3 spotykamy w książkach: *Żywot świętej Anny* (przekład Jana z Koszyczek; Kraków, H. Wietor, około 1530, karta tytułowa); Gorycki Szymon, *Panegyricum de diva Anna* (Cracoviae, b. w. dr., 1568, karta tytułowa); Mikołaj z Wilkowiecka, *Historia o świętej Annie* (Kraków, Stanisław Scharffenberger, 1577, odwrót karty tytułowej).

18. Drzeworyt *HP3/4* nr. 5=*HP5* nr. 6=*M* 364 zawierają druki: Łaski Jan, *Manuale sacerdotum* (Cracoviae, Marcus Scharffenberger, 1543, karta tytułowa); Długosz Jan (Mikołaj z Wilkowiecka), *Historia o św. Stanisławie* (Kraków, Stanisław Scharffenberger, 1578 i 1585 ark. *E_{II}* r.).

19. Drzeworyt *HP3/4* nr. 17=*HP5* nr. 21=*M* 337 zawiera *Biblia* (Kraków, w drukarni Scharffenbergerów, 1561, fol., ark. *AA_{II}* r.).

20. Drzeworyt *HP3/4* nr. 18=*HP5* nr. 22=*M* 393 jest w *NT* (k. 314 r.).

21. Drzeworyt *HP3/4* nr. 19=*HP5* nr. 23=*M* 389 jest w *NT* (k. 288 v.).

22. Drzeworyt *HP3/4* nr. 21=*HP5* nr. 25=*M* 385 jest w *NT* (k. 317 v., 348 r.).

23. Drzeworyt *HP3/4* nr. 25=*HP5* nr. 29=*M* 387 jest w *NT* (k. 303 v.).

24. Drzeworyt *HP5* nr. 32 jest w *NT* (k. 200 v., 220 r., 256 r.).

25. Drzeworyt *HP3/4* nr. 26=*HP5* nr. 30=*M* 371 jest w dziełku, przekładania Jana z Koszyczek, p. t. *Żywot błogosławionego Aleksego spowiednika i t. d.* (Kraków, Maciej Szayffenberk, 1529, odwrót karty tytułowej).

26. Drzeworyt *HP3/4* nr. 42=*HP5* nr. 49 jest w *NT* (k. 71 v.).

27. Drzeworyt *HP3/4* nr. 43=*HP5* nr. 51 jest w *Compendiosum examen etc.* (Cracoviae, Mathias Scharffenberg, 1536, odwrót ostatniej karty).

28. Drzeworyt *HP4* nr. 58=*HP5* nr. 2=*M* 381 mieszczą: *Bonawentury-Opecia, Żywot Pana Jezusa Krysta* (Kraków, H. Wietor, 1522, fol., list VI r.); *Biblia* (j. w., 1561, fol., ark. *EE_{III}* r.).

29. Drzeworyt *HP3/4* nr. 67=*HP5* nr. 75 zawierają: *Bonawentury-Opecia, Żywot i t. d.* (j. w., fol., list X r.); *Łaski Jan, Statuta nova inclitae provinciae Gnesnensis* (Cracoviae, Mathias Schaffenberg in domo Marci bibliopolae, civis Cracoviensis, 1527, k. *AA_{III}* v.); *Bielski Marcin, Kronika i t. d.* (Kraków, Fl. Unglerowa, 1551, list 46 r.).

Z dokonanych tu zestawień, które możnaby znacznie pomnożyć, widzimy, że materiały drzeworytnicze, zdobiące „Hortulusy”, tak łaciński jak trzy polskie, był używany w XVI stuleciu głównie w drukarniach Wietora i Scharffenbergerów, w XVII zaś wieku w oficynie Andrzeja Piotrkowczyka. Fakt ten, związany z rokiem 1579 (umieszczonym w ramkach kolumn „Hortulusów” polskich), upo-

ważnia do wniosku, że edycja *HP3* (egz. Ossolińskich) oraz *HP4* (egz. Krasińskich) pojawiły się u dziedziców Marka Scharffenbergera (um. 1545 r.), którymi byli jego synowie, Stanisław i Mikołaj. Badanie źródeł (identycznego) tekstu „Hortulusów“, o których mowa, nakazuje położyć datę ukazania się obu wydań w okres czasu po r. 1585. Wynika stąd konieczność przypisania ich drukarni Mikołaja Scharffenbergera (um. 1606 r.), co w zupełności popiera porównanie czcionek.

Pozostaje nam oznaczyć chronologiczne następstwo omawianych teraz „Hortulusów“ polskich.

Dopieroco wymieniona data 1579 stwierdza ponad wątpliwość, że w tym właśnie roku ukazał się „Hortulus“ polski, dla którego sporządzono osobne ramki¹⁾ (i część drzeworytów?). Egzemplarza tego wydania nie znamy, tyle zaś o nim, z całą pewnością, powiedzieć można, że tekst jego odbiegał w znacznej mierze od tekstu *HP3* i *HP4*. Drukarzem tej edycji był zapewne Stanisław Scharffenberger, ogłaszający, obok przedruków tej poczytności co „Regimen sanitatis“ Mymera (Kraków, 1575), „Bajki“ Ezopa (Kraków, 1578), „Disticha“ Katona (Kraków, 1582) i t. d., pokupne rzeczy

¹⁾ Estreicher (Bibliografia, og. zb. t. XXII, s. 481) notuje przy opisie *HP5* (s. v. Modlitewnik): „Tożsamo dzieło, lecz bez tytułu, było w r. 1889 u XX. Misyonarzy w Krakowie, z rycinami pięknie rytowanymi, noszącymi datę r. 1579. Zatem edycja pierwsza wyszła w XVI w.“. Przypuszczać należy, że wyrażenie (w skąpym, niestety, opisie) Estreichera odnosi się do daty umieszczonej w ramce drzeworytowej nie zaś do samych drzeworytów, używanych stale (od r. 1522), tak w „Hortulusach“ jak w innych drukach XVI w., zawsze jednak bez daty. W identyczność rycin egzemplarza XX. Misyonarzy z drzeworytami *HP5* wątpić nie należy, a to z tej przyczyny, że Estreicher w innym wypadku byłby zaznaczył ich odrębność. Egzemplarz XX. Misyonarzy do tej chwili nie odnalazł się; biblioteka Zgromadzenia, na Stradomiu i na Kleparzu, jak mi uprzejmie doniósł ks. Wilhelm Michalski, modlitewnika nie posiada; uroniła go prawdopodobnie w czasie, kiedy w domu XX. Misyonarzy na Stradomiu mieściło się seminarium dycezyjne t. j. przed r. 1900.

z zakresu literatury budującej i religijnej jak n. p. Mikołaja z Wilkowiecka, *Historia o św. Annie* (Kraków, 1577); tegoż (przekład z Długosza) *Historia o św. Stanisławie* (Kraków, 1578 i 1585); *Passio albo kazanie o męce Pańskiej* (Kraków, około 1575). Druki samego Stanisława Scharffenbergera znane są od r. 1567 do 1587. Nie bez zasady będzie przypuszczenie, iż popularny „Hortulus” ukazał się kilkakrotnie w oficynie Stanisława Scharffenbergera.

Po r. 1585, mniej więcej około r. 1587, wydawnictwo „Hortulusów” polskich podjął brat Stanisława, Mikołaj Scharffenberger i z jego drukarni pochodzą edycje *HP3* i *HP4*. Cechy wewnętrzne (tekstowe) i zewnętrzne (zużycie ozdób i drzeworytów) wskazują, że *HP4* jest młodszy od *HP3*, który znowu nie jest pierwszym wydaniem Mikołaja Scharffenbergera, a to z tej przyczyny, że znajdują się w nim arkusze (*Y, Z, i, k, l*), należące do innej, wcześniejszej, edycji (*HP3a*).

Tym sposobem otrzymujemy, pozytywne lub uzasadnione, wiadomości o następujących przedrukach „Hortulusa” polskiego wśród lat 1579—1606: 1) wydanie z r. 1579 (egzemplarz nieznany), 2) *HP3a* (znany arkusze *Y, Z, i, k, l*), 3) *HP3* (egzemplarz Ossolińskich), 4) *HP4* (egzemplarz Krasieńskich); — edycja z r. 1579 wyszła zapewne u Stanisława Scharffenbergera, drukarzem trzech dalszych był Mikołaj Scharffenberger.

HP2

Fragment druku, odnaleziony przez Karola Estreichera, przed r. 1882, w oprawie archiwalnej, składający się z 14 kart, jest ułamkiem jednej z bardzo wczesnych edycji „Hortulusa” polskiego. Znacznie uszkodzone karty, formatu ósemki, drukowane na tęgim, prążkowanym papierze, bez znaku wodnego, oprowione w nienależym

następstwie, są dziś własnością Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (sygn. Cimelia IX. c. 22). Z wielkiej całości, liczącej przeszło 207 kart (414 stron) druku, dochowały się jedynie dwa niezupełne arkusze, mianowicie dwunasty (*M*) i dwudziestyszósty (*Cc*). Z arkusza 12 są karty: LXXX (IX) z sygnaturą *M_{II}*, XC (liczba porządkowa karty i sygnatura *M_{III}* oddarta), XCI (l. p. karty oddarta) z sygnaturą *M_{III}*, CXII (sic!) z sygnaturą *M_V*, XCII, XCIII, CXIII — ogółem tedy 7 kart. Jak widzimy, już przed wymienionym arkuszem zmylono liczbowanie kart, skoro sygnatura *M_{II}* wypada na k. LXXXIX (powinno być *M*), w samym zaś arkuszu dwunastym oznaczono mylnie kartę następującą po k. XCI, liczbą porządkową CXII (zamiast XCII), liczbując najbliższą po niej jako XCII (zamiast XCIII) i t. d. Z arkusza dwudziestegoszóstego doszły nas karty CC z sygnaturą *Cc*, CCII z sygnaturą *Cc_{III}* oraz karty CCIII—CCVI (sygnatury oddarte) — ogółem tedy znowu kart 7. Środkowy i jeden z ostatnich arkuszy modlitewnika odbito pięknym drukiem gotyckim, czarnym i czerwonym, którym, poza nadpisami kart i tytułami modlitw, wytłoczono także wielkie litery, krzyżyki wśród tekstu, sygnatury oraz liczby porządkowe (rzymskie), umieszczone w prawym rogu każdej karty. Pełna kolumna (70×113 mm) liczy (z nadpisem) 26 linii druku.

Ocalałe arkusze świadczą, że całe wydanie było ozdobne; upięszono je kilkunastu odmianami krótkich (88 mm) i długich (113 mm) listew i drzeworytami, z których jeden dochował się w arkuszu dwunastym. Opisu-
jąc „Hortulus animae“, wydany przez Macieja Scharffenbergera w Krakowie, 1533 r., mieliśmy sposobność mówić obszernie o ramkach, ujmujących każdą kolumnę druku, złożonych z dwóch długich (boki) i dwóch krótkich (góra i dół) listew. Zaznaczając, że podane tam

wiadomości odnoszą się w każdym kierunku również do niniejszych arkuszy, podkreślamy tu jedynie ten szczegół, że jedna z listew krótkich (górna) mieści, wryty w jej środku (odwrotnie), rok: 1521 (k. 90 v.), druga zaś (dolna) zawiera trzy początkowe jego cyfry a mianowicie 152. (k. 92 r. + 205 v.).

Dochowany drzeworyt (93×69 mm) znajduje się na k. XCII v., przed „siedmiu psalmami pokutnymi“, i przedstawia Dawida i Betsabe. Jest on pod każdym względem identyczny z ryciną (nr. 8), umieszczoną na k. 65 r. łacińskiego „Hortulusa“, z r. 1533, przed „Septem psalmi poenitentiales“. Dodać należy, że na jednej ze stron karty CCI, brakującej w arkuszu 26, mieścił się, niewątpliwie, drzeworyt, wystawiający Narodzenie Chrystusa; był on najprawdopodobniej takisam jak w *HP3/4* nr. 67 (= *HP5* nr. 75), jak w Bonawentury-Opecia, *Żywocie Pana Jezusa Krysta* (Kraków, H. Wietor, 1522, fol., list X r.). Istnienie takiej ryciny, w tym właśnie miejscu, potwierdza tekst modlitewnika, zestawiony z tekstami *HP3*, *HP4* i *HP5*.

Opisany urywek pochodzi z całości, drukowanej przez Hieronima Wietora, w Krakowie. Świadczą o tem stanowczo jego czcionki, identyczne z czcionkami oficyny Wietora z lat 1521 i n. (n. p. *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołtem*. Kraków, H. Wietor, 1521; *Salomon, Ecclesiastes*. Kraków, H. Wietor, 1522; *św. Augustyn, Księgi o żywocie chrześcijańskim*. Kraków, H. Wietor, 1522; *Fortuny i cnoty różność*. Kraków, H. Wietor, 1524 i t. d.). Z daty: 1521, widocznej w obu listwach krótkich, możnaby wnosić, iż fragment jest ułamkiem „Hortulusa“ polskiego z r. 1521, ogłoszonego przez Wietora współcześnie z Bonawentury-Opecia, *Żywotem pana Jezusa Krysta* (1522, fol.), o którym mówi przywilej Zygmunta Starego z d. 10 lutego 1527 r. Szczegóły tekstu (o czem niżej), omyłki w zna-

czeniu kart, uszkodzenie daty w listwie dolnej (152.) sprzeciwiają się temu domysłowi i każą z uwagi na treść wspomnianego przywileju przesunąć datę ukazania się edycji w czasy około r. 1530¹⁾.

Tożsamość listew oraz drzeworytu z listwami i ryciną w *HLS*, z r. 1533, dowodzi ponownie, wykazanych już zresztą²⁾, stosunków Wietora z Markiem Scharffenbergerem, który był „węzłem dwu oficyn, tak znamienitej Wietora i skromniejszej w przedsięwzięcia, ale czynnej Macieja“.

Treść fragmentu jagiellońskiego przedstawia się, jak następuje:

I. (arkusz *M*).

1. k. 89 r. [Passya podług św. Jana r. XVIII i XIX] od słów: ...człowieka. Rzekł on: Nie jestem. I stali słudzy i służebnicy u ognia, bo zimno było i grzali się i t. d.

2. k. 92 r. Poczynają się siedm psalmów pokutnych naprzeciw siedmi grzechom śmiertelnym.

k. 92 v. a) Powstań łaskawy, Jezu Kryste, wspomóż nas i t. d.

k. 92 (!) r. b) Hymna. Duchu święty, raczy przydź k nam i t. d.

c) Antyfona. Nie wspominaj, Panie.

k. 92 (!) v. d) Psalm. Panie, nie w popędliwości twojej bakaj mię i t. d.

k. 93 r. e) Psalm. Błogosławieni, którym odpuszczony są nieprawości i t. d.

k. 93 v. f) Psalm. Panie, nie w popędliwości twojej bakaj mię i t. d. Abowiem strzały twoje powiażyły we mnie i t. d.

k. 94 v. g) Psalm. Zmiłuj się nademną, Panie Boże i t. d. aż do słów: Abowiem ja nieprawość...

¹⁾ Estreicher, któremu zawdzięczamy odnalezienie fragmentu, był zdania, że jest to „druk Unglera w Krakowie w r. 1521 lub nieco po tymże“; zanotował to na „Modlitewniku“ i wciągnął do swej Bibliografii, og. zb. t. VIII, Kraków, 1882, s. XLVII (1521, Modlitwy). Szkoda, że nie podał w jakiej to „oprawie książki archiwalnej“ urywki odszukał.

²⁾ Lelewel, Bibliograficznych ksiąg dwoje. T. I, Wilno, 1823, s. 91—97.

II. (arkusz Cc).

1. k. 200 r. a) [Modlitwa w dzień Ofiarowania Panny Maryej] od słów: ...na, od rodziców prowadzona i t. d.

b) Modlitwa. Boże wszechmogący i t. d.

c) Modlitwa w Adwent. Oto Pan przyjdzie i t. d.

d) Modlitwa. Sumnienia nasze i t. d.

k. 200 v. e) Modlitwa w dzień naczystszego Poczęcia Panny Maryej. O naczystsza, namiłosierniejsza Panno i t. d. aż do słów: mnie grzesznego od poży-...

k. 202 r. f) [Modlitwa w dzień Bożego Narodzenia] od słów: ...telnym być. Bądź, miły Jezu i t. d.

g) Druga modlitwa o Bożym Narodzeniu. Panie, Jezu Kryste, racz przyjąć i t. d.

h) Modlitwa druga. Któryś przyszedł przez żywot dziewiczy i t. d.

k. 203 r. i) Modlitwa ku Pannie Maryej o narodzeniu Syna Bożego. Święta Marya, matko Pana naszego i t. d.

k. 203 v. j) Modlitwa w dzień poświęcenia kościoła. O jako straszliwe jest miejsce i t. d.

h) Modlitwa. Panie Boże, wszechmogący i t. d.

2. k. 204 r. a) Poczyna się nauka spowiedzenia jako się kto ma spowiadać a których grzechów, bo rozmaitych. Naprzód słuszną wiedzieć, iż każdy krześcijanin i t. d.

k. 204 v. b) Skrucha jestci dobrowolne omierzenie grzechów i t. d.

k. 205 r. c) Powszednia spowiedź. Ja winny a bardzo grzeszny i t. d.

k. 205 v. d) Spowiedź z myśli. Napirwejem zgrzeszył myślą i t. d.

e) Spowiedź z mowy. Miły ojcie, wtóre zgrzeszyłem i t. d.

k. 206 v. f) Spowiedź z uczynków a naprzód z pychy. Trzeci, miły ojcie, zgrzeszyłem i t. d.

k. 207 r. g) Spowiedź z łakomstwa. Zgrzeszyłem też grzechem żądzej i t. d.

k. 207 v. h) Spowiedź z nieczystoty. Miły ojcie, zgrzeszyłem grzechem nieczystoty i t. d.

i) Spowiedź z zazdrości. Grzechem zazdrości zgrzeszyłem i t. d.

j) Spowiedź z obżarstwa. Zgrzeszyłem grzechem obżarstwa i t. d. aż do słów: drogo karmię przyprawiając. Go...

Stosunek dopiero podanej treści fragmentu ja-giellońskiego (HP2) do późniejszych wydań „Hortulusa” polskiego z czasów po r. 1585 (HP3, HP4) i z r. 1636 (HP5) wyjaśni poniższa tabela oraz zestawienie tekstów.

HP2 (około 1530)	HP3 i HP4 (po r. 1585)	HP4 (1636)
I. k. 89—94. 1.	k. 263 v.—267 r.	s. 566—573
2. a	k. 77 v. (z opuszczeniem)	s. 192 (z opuszczeniem)
b	k. 64 r.—64 v.	s. 164—165
c	k. 64 v.—65 r.	s. 166—167
d	k. 66 r.—66 v.	s. 168—170
e	k. 67 v.—68 v.	s. 171—174
f	k. 69 v.—70 v.	s. 175—176
II. k. 200—207. 1. a	k. 238 r.	s. 516
b	k. 238 r.—238 v.	s. 516—517
c	k. 238 v.	s. 517
d	k. 238 v.	s. 517
e	k. 238 v.—k. 239 r.	s. 517—518
f	k. 240 r.—240 v.	s. 520
g	k. 240 v.—241 r.	s. 521—522
h	k. 241 r.	s. 522
i	k. 241 v.—242 r.	s. 522—523
j	k. 243 r.	s. 525—526
k	k. 243 r.	s. 526
2. a	k. 273 r.—273 v.	s. 585—587
b	k. 273 v.—274 v.	s. 587—588
c	k. 274 v.—275 r.	s. 588—589
d	k. 275 r.—275 v.	s. 589—590
e	k. 275 v.—276 r.	s. 590—591
f	k. 276 r.—276 v.	s. 591—593
g	k. 276 v.—277 r.	s. 593
h	k. 277 r.—277 v.	s. 593—594
i	k. 277 v.	s. 594
j	k. 277 v.	s. 594—595

Zestawienie tekstów.

<i>HP2</i> (około 1530)	<i>HP3</i> i <i>HP4</i> (po r. 1585)	<i>HP4</i> (1636)
<p>k. 203 v. Modlitwa w dzień poświęcania kościoła. O jako straszliwe jest miejsce to, zaiste nie jest tu inna rzecz, jedno dom Boży a uliczka niebieska. V. Toć jest dom Pański mocno zbudowany; dobrze postawion jest na mocnej opoce. Modlitwa. Panie Boże wszechmogący, niewymownego miłosierdzia, który masz lutość nad wszystkimi a nie chcesz, iżby kto zginął, naszymi modlitwami ciebie pokornie prosimy, iżby nam łaskawie raczył</p>	<p>k. 243 r. Mod. w dzień poświęcania kościoła. O jako straszliwe jest miejsce to, zaiste nie jest tu inna rzecz, jedno dom Boży a uliczka niebieska. V. Toć jest dom Pański mocno zbudowany; dobrze postawion jest na mocnej opoce. Modlitwa. Panie Boże wszechmogący, niewymownego miłosierdzia, który masz lutość nad wszystkimi a nie chcesz, iżby kto zginął, naszymi modlitwami ciebie nabożnie prosimy, iżby nam łaskawie raczył odpu-</p>	<p>s. 525. Modlitwa w dzień poświęcania kościoła. O jako straszliwe jest miejsce to, zaiste nie jest tu inna rzecz, jedno dom Boży a uliczka niebieska. V. Toć jest dom Pański mocno zbudowany; dobrze postawion jest na mocnej opoce. Modlitwa. Panie Boże wszechmogący, niewymownego miłosierdzia, który masz lutość nad wszystkimi a nie chcesz, iżby kto zginął, naszymi modlitwami ciebie nabożnie prosimy, iżby nam łaskawie raczył</p>

odpuścić wszystkę naszą złość, dla którejechmy ciężko w twą mierzajączkę wpadli a za przyczynieniem błogosławionej i chwalebnej dziewice Maryej, ze wszystkimi świętymi i anioły twoimi, racz nam, niedostojnym, grzesznym miłosierdzie dać zupełne otrzymanie a pożywanie odpustów i dobrodziejstw tego kościoła i innych kościołów i wszystkiego inego dobra, które bywa ofiarowano po wszystkim świecie naświętszemu imieniu twemu. Przez tego, który ma przydz sędzić żywe i umarłe i świat przez ogień. Amen.

ścić wszystkę naszą złość, dla którejeśmy ciężko w twą mierzajączkę wpadli a za przyczynieniem błogosławionej i chwalebnej dziewice Maryej, ze wszystkimi świętymi i anioły twoimi, racz nam, niedostojnym, grzesznym miłosierdzie dać zupełne otrzymanie a pożywanie odpustów i dobrodziejstw tego kościoła i innych kościołów i wszystkiego inego dobra, które bywa ofiarowano po wszystkim świecie naświętszemu imieniu twemu. Przez tegoż, który ma przyść sędzić żywe i umarłe przez ogień. Amen.

skawie raczył odpuścić wszystkę naszą złość dla którejeśmy ciężko w twą mierzajączkę wpadli a za przyczynieniem błogosławionej i chwalebnej dziewice Maryej, ze wszystkimi świętymi i anioły twoimi, racz nam, niedostojnym, grzesznym miłosierdzie dać zupełne otrzymanie a pożywanie odpustów i dobrodziejstw tego kościoła i innych kościołów i wszystkiego innego dobra, które bywa ofiarowano po wszystkim świecie naświętszemu imieniu twemu. Przez tegoż, który ma przyść sędzić żywe i umarłe przez ogień. Amen.

Na tem kończymy nasze wywody o wietorowskim wydaniu „Hortulusa” polskiego i zajmujemy się pierwszą edycją modlitewnika, dochowaną również w urywku.

HP1

Teksty „Hortulusa” Ossolińskich (HP3), Krasińskich (HP4), oraz obu jagiellońskich (HP2, HP5) wyszły, pośrednio z pierwszego wydania „Hortulusa” polskiego, którego fragmenty, odnalezione w Wrocławiu, około r. 1887, ogłosił Władysław Nehring¹⁾, nie domyślając się, że ma przed sobą ułamki może najstarszej książki, drukowanej w języku polskim.

Z pierwszej edycji „Hortulusa” polskiego dochował się jedynie arkusz trzeci. Odszukano go w współczesnej oprawie dzieła Erazma z Rotterdamu p. t. *Adagia* (Basileae, Frobenius, 1515, fol. s. 633+3 nlb.; dawna sygnatura Gram. lat. 1. fol. 168, dzisiejsza App. phil. I. fol. 28)²⁾ i odłączono od obu wewnętrznych stron desek, do których, w formie rozłożonych ćwiartek, był przyklejony. Ćwiartki dopełniły się wzajemnie, tworząc arkusz małej ósemki (145×105 mm), który dziś, oprawiony osobno, nosi w księżnicy Uniwersytetu wrocławskiego tytuł: *Fragment eines polnischen Gebetbuches* (syg. ²Ascet. V. oct. 67); notatkę objaśniającą dodał na wstępie, z powołaniem się na artykuł Nehringa, dr. Rudolf Abicht.

Ozdobna oprawa, z której wydobyto arkusz modlitewnika, jest niewątpliwie oprawą współczesną; w środku

¹⁾ Ośm kartek z nieznaney starej książeczki do nabożeństwa (Prace filologiczne. T. II, Warszawa, 1888, s. 466—78).

²⁾ Oprócz Erazma, zajmującego lwią część woluminu, mieści się w opawie: *Opus Codri. Venetiis mandato et impensis Petri Liechtenstein, Colonien-sis, Germani. Anno MDVI*, fol. LXXII.

jej wierzchniej strony wyciśnięto (w kółku o średnicy 28 mm) złotem orła (o głowie zwróconej w lewo, z pierścieniem w dziobie), poniżej zaś figurę niewieścią (z koroną na głowie, z mieczem w prawicy, z okrętem w lewej ręce), przedstawiającą św. Urszulę (37 mm wysokości)¹⁾. Górą tych wycisków idzie napis: Adagia Erasmi Rote., pod nim zaś data: 1515; zgodna z datą druku drugiego dzieła, jest zarazem, bezwątpienia, rokiem oprawy²⁾, dokonanej przez jednego z introligatorów krakowskich. Dowodzą tego umieszczone na niej wyciski. Wyobrażenie św. Urszuli, identyczne pod każdym względem, spotykamy niezliczone razy na oprawach krakowskich z samego początku XVI wieku³⁾. Tosamo poniekąd można powiedzieć o drugim wycisku, przedstawiającym orła. Signum tego rodzaju posługiwali się introligatorzy krakowscy a dotychczas znane oprawy, wykonane przez nich w końcu XV lub w pierwszych latach XVI wieku, wykazały poważną ilość odmian tego znaku⁴⁾; godło z r. 1515, uderzająco podobne do jednej z tych odmian (w kółku o średnicy 28 mm), będzie zapewne dalszym jej wariantem.

Naprowadzone tu szczegóły dowodzą dostatecznie współczesności oprawy, stwierdzają przytem, ponad wątpliwość, jej pochodzenie. Adagia Erazma i Opus Codrusa oprawiono w r. 1515 w Krakowie; jaką drogą dzieła dostały się do pobliskiego Wrocławia, pó-

¹⁾ Dr. Rudolf Pfeleiderer. Die Attribute der Heiligen. Ulm, 1898

²⁾ Nie potrzeba tu, nowymi przykładami, stwierdzać, tylekroć razy udowodnionego i znanego, faktu, że rok, wyciśnięty na współczesnych oprawach dzieł XV i XVI wieku, oznacza prawie bez wyjątku datę oprawy.

³⁾ Dr. Wladislaus Wisłocki, Incunabula typographica Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis. Cracoviae, 1900, s. 527.

⁴⁾ Wisłocki, l. c., 22, 236—242 zwłaszcza zaś s. 169 i 572. Dr. Adam Chmiel, Z dawnych opraw introligatorskich (Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu polskiemu. Lwów, 1917, s. 13).

źniej zaś do Biblioteki jego Uniwersytetu, ściśle wysledzić dziś trudno.

Introligator krakowski użył do oprawy ćwiartek modlitewnika, nalepiając je na obie wewnętrzne strony desek. Ćwiartka pierwsza (k. 16 i 23) i czwarta (k. 19 i 20) były przyklejone tak, że stronic 19 r., 20 v., 16 v. i 23 r. były na wierzchu; z ćwiartki drugiej (k. 17 i 22) i trzeciej (k. 18 i 21) zostały na zewnątrz stronic 22 r., 17 v., 21 v. i 18 r. Świadczą o tem zapisiki, piórem, umieszczone na krawędziach kart, czynione na nich, już po naklejeniu, charakterem pisma z końca XV i początków XVI wieku. Na k. 16 v. oraz sąsiedniej 23 r. (z powodu rozłożenia półarkusza) napisano: Domine exaudi orationem meam | Et clamor meus ad te veniat. | Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano. | Domini est terra et plenitudo eius. | Sine Cerere et Baccho friget Venus | Et Venus ex tota gente tributa petit. Na k. 22 r. oraz na obok niej leżącej 17 v. (z tej samej przyczyny) znajduje się werset: Domini est terra et plenitudo eius.

Papier arkuszyka jest prążkowany. Znak wodny przedstawia wielkie gotyckie P, u dołu rozszczepione, ozdobione u góry trójlistkiem na pręcie (*lettre P, gothique, à fleuron à trèfle*),¹⁾ i znajduje się w samym środku półarkusza pierwszego (k. 16, 23, 19, 20=ćwiartka pierwsza i czwarta). Mimo starannych poszukiwań, nie udało się nam spotkać z takim samym lub podobnym filigranem w naszych drukach z początku XVI wieku²⁾.

¹⁾ Podobne filigrany zestawia C. M. Briquet, *Les filigranes*. T. III. Genève, Paris, 1917, nr. 8724—8749.

²⁾ Pomocy ś. p. dr. Stefana Sochaniewicza zawdzięczamy odnalezienie bardzo podobnego znaku w współczesnym papierze kancelaryjnym. Wykazuje go papier całego, obszernego, woluminu aktów ziemskich przeworskich (*Acta terrestria Prevorscensia*. T. 6, fol., s. 922), obejmujących sprawy wpisane

Nadmieniliśmy już, że z edycji, o której mowa, ocalał jedynie arkusz trzeci; wskazują to sygnatury *c*, *c_{ij}*, *c_{iii}* i *c_v* oraz liczby porządkowe kart (listów), idące od XVI do XXIII, umieszczone w prawym rogu każdej karty. Arkusz odbito drobnym, bardzo wyraźnym drukiem gotyckim, czarnym i czerwonym, którym, poza tytułami modlitw, wytłoczono także niektóre wielkie litery, krzyżyki wśród modlitw, sygnatury i t. d. Pełna kolumna (108×67 mm) liczy, bez liczby karty, 28 linii druku. Prócz wielkich liter spotykamy w dochoowanym arkuszu ozdobne inicjały dwójakiej wielkości; większe (14×14 mm) znajdują się na k. 16 r. (P), 18 v. (S), 19 r. (O), 20 r. (B, S odmienne), 20 v. (O), 22 r. (D), mniejsze 7×7 mm) na k. 17 v. (W), 20 r. (D), 20 v. (S), 21 v. (P i odmienne P), 22 r. (M, tak! zamiast N). Tło mniejszych inicjałów jest czarne; niektóre z większych (O, D) mają na czarnem tle gwiazdki.

Odszukany arkusz zdobią trzy drzeworyty oraz listwy, umieszczone po obu dłuższych bokach rycin.

Pierwszy drzeworyt (k. 16 v., 73×50 mm) przedstawia Dawida klęczącego i modlącego się, przy nim na ziemi korona i harfa, górą po lewej stronie w obłokach Pan Bóg, po prawej zamek; drugi (k. 18 r., 75×48 mm) ma za treść t. zw. Mszę św. Grzegorza (Missa s. Gregorii); trzeci (k. 22 v., 76×48 mm) wyobraża Trójkę św.: Boga Ojca, trzymającego Chrystusa ukrzyżowanego, nad nimi po prawej stronie unosi się gołębica.

od 12 października 1512 r. do 25 stycznia 1536 r. W poprzednim (5) i następnym (7) tomie spotykamy zgoła odmienny papier. Sądzić należy, że papier, o którym mowa, zakupiono do Przeworska w r. 1512, w większej ilości, zapewne w stolicy, w pobliżkim Krakowie. Inne akta z tych czasów, miejskie, ziemskie i grodzkie, przechowywane w archiwach Krakowa i Lwowa nie posiadają znaku, o który nam chodzi.

Z sześciu (1—6) listew bocznych (74×7 mm) dwie powtarzają się (1=6, 2=5); odrębnych tedy listew jest właściwie cztery.

Ogólnie powiedzieć należy, że całość fragmentu wrocławskiego czyni niezwykle świeże wrażenie: czcionki, drzeworyty i listwy są prawie zupełnie nieużyte.

Dane, dotyczące oprawy, z której wydobyto arkusz, dalej zapiski, na nim poczynione, stwierdzają oczywiście, że omawiany urywek pochodzi z pierwszych lat XVI wieku a mianowicie z czasów przed r. 1515. Dopiero co nakreślona charakterystyka zewnętrzna arkusza wystarczy w zupełności do ściślejszego oznaczenia czasu i miejsca druku oraz drukarza całego modlitewnika.

Druk gotycki, taki sam, jakim wytłoczono arkusz, o którym mowa, pojawił się w Krakowie, z początkiem r. 1511, w świeżo otwartej drukarni Floryana Unglera. Wybito nim między r. 1511 a 1515 cały szereg dzieł n. p. r. 1511 Joannes de Sacrobusto, *Algorismus* (Cracoviae, per Florianum Ungleb!!, 1511 31/1); w r. 1512 *Contra malos divites ac usurarios tractatus* (Cracoviae, opera Floriani, in platea Wislicensi 1512 10/4), Joannes de Komorowo, *Introductio in doctrinam doctoris subtilis... in gimnasio Cracoviensi congesta* (Cracoviae, in aedibus providi viri Floriani Unglerii, 1512 27/6), Proclus Diadochus, *Sphaera*, Thoma Linacro, Britanno, interprete (Cracoviae, per Florianum Unglerium 1512 5/7), Stanisław Zaborowski, *Ordo missae* (Cura Floriani Unglerii, Cracoviae in regia civitate, 1512 29/11), Philippus Beroaldus, *Modus epistolandi* (Cracoviae, apud Florianum Unglerium, 1512), Joannes de Stobnica, *Introductio in Ptholomei Cosmographiam* (Cracoviae, per Florianum Unglerium, 1512); w r. 1513 Joannes de Lanczut, *Algorithmus linealis* (Cracoviae, per Florianum Unglerium, 1513), *Trium librorum de anima Aristotelis fami-*

liaris expositio in gimnasio Cracoviensi congesta (Cracoviae, 1513, per Florianum Unglerium), Egidius Romanus, In theoremata... de esse et essentia... expositio (Cracoviae, per Florianum Unglerium, 1513), Sebastianus Pawschner, Linealis calculatio (Cracoviae, per Florianum Unglerium, 1513); w r. 1514 Joannes Glogoviensis, Tractatus praeclarissimus in iudiciis astrorum (Cracoviae, per Florianum et Wolfgangum 1514 26/1), Tenze, Introductorium astronomiae in ephemerides (Cracoviae, per Florianum et Wolfgangum, 1514), Computus novus et ecclesiasticus totius fere astronomiae fundamentum continens (Cracoviae, per Florianum Unglerium et Wolfgangum Leru!!, 1514); w r. 1515 Joannes de Komorowo, Introductio in doctrinam doctoris subtilis (Per Florianum Unglerium, Cracoviae, 1515), Valentinus Eckius, De arte versificandi (Cracoviae, per Florianum Unglerium... 1515). Poza wyliczonemi tu, ściśle datowanemi, dziełami, użyto takich samych czcionek w pracy Stanisława Zaborowskiego p. t. Orthographia seu modus recte scribendi et legendi polonicum idioma¹⁾ (Cracoviae, b. w. dr. i r., 8, k. nłb. 12), drukowanej przez Floryana Unglera, około r. 1513²⁾, dalej zaś

¹⁾ Wytłoczono tu niemi pewne ustępy łacińskie (Regula generalis) i polskie (Decem praecepta dei; Duo praecepta legis evangelicae; Lex naturae; Pecata mortalia) oraz idące po nich zakończenia.

²⁾ Świadczą o tem czcionki: antykwa i gotyk, wielki, średni i mały (por. Zaborowski, Ordo missae, 1512; Aristoteles, Libri de anima, F. Unglerius civis Cracoviensis, 1512; Stobnicensis, Parvulus philosophiae naturalis, 1513; Joannes Glogoviensis, Introductorium compendiosum in tractatum spere, Cracoviae, impensis J. Haller, per F. Unglerium, 1513; Laurentius Corvinus, Latinum ideoma, Cracoviae, impensis J. Haller, per F. Unglerium, 1513; Laudinus, Epistolarum Turci magni libellus, Cracoviae, impensis J. Haller per F. Unglerium, 1513; Michael Wratislaviensis, Introductorium astronomiae, Cracoviae, impensis J. Haller, per F. Unglerium, 1513; Johannes de Sacro-Busto, Algorithmus, Cracoviae, impensis J. Haller, per F. Unglerium, 1513; Joannes Esticampianus, Modus epistolandi, Cracoviae, ab F. Unglerio et Wuolgango Lern, 1513; Joannes Łaski,

w książkach: Paulus Crosnensis, *Saphicon* (Kraków, Floryan Ungler, około 1513), Joannes de Urbach, *Processus iudiciarius* (Cracoviae, per Florianum Unglerium, około 1512—1515), *Summarius* (Kraków, Floryan Ungler, około 1514), *Epistola de miseria curatorum seu plebanorum* (Per Florianum Unglerium, Cracoviae, około 1514), *Somnia Danielis* (Kraków, Floryan Ungler, około 1514), ¹⁾ Albertus Fantini, *Introductio in ter-*

*Oratio ad P. M. Leonem X. Cracoviae, venundatur apud F. Unglerium, 1513; Valentinus Eckius, Panegyricus in laudem Moravi, Kraków, F. Ungler, 1513; Franciscus Niger, Compendiosa ars de epistolis, Cracoviae, impensis J. Haller, per F. Unglerium et Wolfgangum Lern, 1514; Marsilius, Textus dialectices, Cracoviae, per F. Unglerium et W. Lern, 1514—1515, i i.) dalej inicjały, ozdoby i znaki drukarskie. Gryf w tarczy, umieszczony u dołu karty tytułowej, pod każdym względem takisam jak w „Ordo missae” Zaborowskiego (koniec r. 1512) i w panegiryku W. Ecka (1513), podobny jest do gryfa należącego do ryciny tytułowej, używanej przez Unglera w r. 1512 i 1513 (n. p. w drukach: *Contra malos ...tractatus*, 1512; *Proclus Diadochus, Sphera*, 1512; *Egidius Romanus, In theoremata*, 1513, i t. d.). Znaku tego, podobnie jak rycinki u góry karty tytułowej i drzeworytu na przedostatniej stronie (k. 12 r.), przypominającego (w dolnej swej części) godło, położone w „Epistola de miseria curatorum” (około 1514 r.), nie spotkaliśmy w późniejszych drukach Unglera; słusznie tedy mniemać należy, że są to najwcześniejsze signa jego oficyny. Nie bez wskazówki jest, umieszczone na tytule, *Carmen Joannis Lupuli Bodmanensis. Lupulus* (Wölfflin), scholar Uniwersytetu Jagiellońskiego (zapisany 28 maja 1512: *Johannes Simonis de Bodma*, por. *Album studiosorum*, ed. A. Chmiel, T. II, Cracoviae, 1892, s. 136), ogłaszał właśnie w tym czasie swe wiersze j. n. p. *Epithaphium Joannis Esticampiani* (*J. Esticampianus, Modus epistolandi*, 1513), *Carmen ad R. D. Joannem de Lasko* (*J. Łaski, Oratio ad P. M. Leonem X*, 1513), *Carmen in circumforaneum autoris obtrectatorem* (*V. Eckius, Panegyricus in laudem Moravi*, 1513) oraz *Ad solertes artis impressoriae magistros Fl. Unglerium et W. Lern carmen extemporaneum* (tamże). Nie ulega tedy wątpliwości, że „Ortographia” Zaborowskiego, zbliżonego do Unglera wydaniem „Ordo missae”, ukazała się około r. 1513, w Krakowie, w drukarni Floryana Unglera. Jedyń egzemplarz wydania unglerskiego, niegdyś własność W. J. K. Gieysztora w Warszawie, posiada dziś Muzeum Emeryka hr. Hutten-Czapskiego w Krakowie (por. *Felix Kopera, Spis druków epoki jagiellońskiej*. Kraków, 1900, szp. 230—1, nr. 327). W r. 1882 wznowiono je w odręcznej podobiznie. Druga edycja, dotąd, najniesłuszniej, za pierwszą uchodząca, pojawiła się w kwietniu 1518 r., nakładem J. Hallera (4, k. nlb. 6); w r. 1882 ogłoszono jej przerys z egzemplarza Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie.*

¹⁾ Znane dwa egzemplarze; jeden Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie, drugi Biblioteki parafialnej w Nysie na Śląsku; właściciel ostatniego, Bar-

minorum cognitionem (Per me Florianum, Cracoviae, około 1515).

Nadmienić wypada, że po r. 1515 przestano posługiwać się czcionkami, o których mowa; pomimo poszukiwań, nie natrafiliśmy na ich ślad w ówczesnych drukach.

Wyszczególniliśmy wyżej inicjały większe i mniejsze, zdobiące karty dochowanego arkusza. Inicjały tego typu są własnością oficyny Unglera i pojawiają się w niej między r. 1513 a 1515. Zawiera je n. p. „Orthographia” Zaborowskiego (Kraków, F. Ungler, około 1513; z większych wyliczamy: C, D, G, R, W), cytowane już „Introductorium astronomiae” Głogowczyka (Kraków, Ungler i Lern, 1514; z większych wymieniamy: dwojaki D, I, P, z mniejszych: A, C, D, G, I, P, S, T i dwojaki V), przywiedzione „Opusculum de arte versificandi” Ecka (Kraków, Ungler, 1515; z większych podajemy: C, czworaki D, M, N, O, P, Q, dwojaki S, T, W, z mniejszych: A, B, C, D, trojaki E, H, I, L, M, N, dwojaki O, R, dwojaki S, dwojaki T, V).

Tosamo powiedzieć należy o listwach, ujmujących dłuższe boki drzeworytów. Ukazały się one w drukarni Unglera około r. 1513. W traktacie Zaborowskiego (około 1513 r.) jest listwa 1 (=6), w „Introductorium” Głogowczyka (1514) znajduje się listwa 2 (=5), listwy 3 i 4 są w tytule i w zakończeniu dziełka p. t. *Algorithmus proportionum* (Impressum Cracoviae per Wolfgangum de Argentina, a. 1514, d. 29 Julii). Nadmienić wypada, że dziełko Zaborowskiego mieści (obok wskazanej) także inne listwy tego samego rodzaju, podobnie jak „Modus

tholomaeus Jonas à Schweydnitz, umieścił na nim daty: Anno 1514 et 1515. Por. Ks. Kazimierz Miaskowski, Z teki bibliograficznej X. (Pamiętnik literacki. T. IX. Lwów, 1910, s. 72—3).

epistolandi“ Joannis Esticampiani (Impressum Cracoviae in aedibus J. Haller, 1519) oraz Miechowity „Descriptio Sarmatarum“ (Cracoviae, apud J. Haller, 1521; jest tu listwa 3); listwy w ostatnich dwóch książkach ¹⁾, drukowanych przez Unglera w domu i nakładem Hallera ²⁾, są już mocno zużyte a nawet połamane. Wymienione obecnie listwy, nieobjęte urywkiem wrocławskim, zdobyły niewątpliwie dalsze, dziś nam nieznane, arkusze modlitewnika.

Obfitość i różnorodność rycin i ozdób drukarskich są wybitną cechą oficyny Unglera, od samego początku jej istnienia. Już w r. 1512/1513 posiadała wymieniona drukarnia cały zapas drzeworytów, objaśniających żywot i mękę Jezusa Chrystusa (por. Zaborowski, Ordo, 1512, odwrót karty tytułowej: Wieczera Pańska; Crosnensis, Saphicon, 1513, odwrót karty końcowej: Zmartwychwstanie Chrystusa). Użyła ich niebawem w druku p. t. Passio Jesu Christi vario carminum genere F. Benedicti Chelidonii descripta (Impressum Cracoviae per Florianum et Wolfgangum de Paffenhofen, 1514), później w dziele Bonawentury-Opecia p. t. Żywot Pana Jezu Krysta (Kraków, Floryan Bawar i Jan Sandecki, nakładem J. Hallera, 1522, 4-to), wreszcie w t. zw. Testamencie starym i nowym w wyjątkach (Kraków, Floryan Ungler, około r. 1530) ³⁾. Dochowane trzy drzeworyty pochodzą

¹⁾ Z nich właśnie pochodzi przerys listew u Lelewela na tablicy V do „Bibliograficznych ksiąg dwoje“, odbitej, podobnie jak tablica III, w: Album rytownika polskiego. Poznań, 1854.

²⁾ Wzajemne stosunki i związki Unglera, Lerna i Hallera są dziś dostatecznie wyświetlone; mówić o nich obszerniej nie ma tedy potrzeby.

³⁾ Unikat Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich (p. l. inw. 60.862), kupiony w r. 1870 łącznie z wykładem „Psalmu Dawidowego pięćdziesiątego“ Sadoleta (Kraków, Floryan Ungler, 1531) i „Pozdrawianiem wszystkich członków Pana Jezusowych“ (B. w. m. ir. — Kraków, Floryan Ungler, około 1533), z którymi był razem oprawiony. Po wzmiance Antoniego Małeckiego (Biblia królowej

bezwątpienia z tych samych czasów t. j. z lat około r. 1514. Pozatem niczego więcej o nich powiedzieć nie możemy, nie znaleźliśmy bowiem żadnego ich śladu w drukach krakowskich aż po r. 1550. Twierdzić można, że modlitewnik nasz, podobnie jak „Hortulusy“ zagraniczne, zawierał znaczny poczet drzeworytów. Przypuszczać można, że ryciny, wyobrażające: św. Wojciecha, Stanisława i Floryana (Legendae ss. Adalberti, Stanislai, Floriani, inclyti regni Poloniae patronorum. Impressum Cracoviae, opera et impensis Joannis Haller, 1517), św. Jana Chrzciciela i Weronikę (Bonawentura-Opeć, Żywot Pana Jezu Krysta. Kraków, Fl. Ungler i Jan Sandecki, nakładem J. Hallera, 1522, 4-to) oraz św. Brygity (Libellus de quibusdam futuris ex s. Brigittae revelationibus. Impressum Cracoviae per Florianum, 1522), zgodne pod względem wymiarów z ocalałymi drzeworytami i przypominające poniekąd ich technikę, należały niegdyś do cyklu ilustracyi, zdobiących modlitewnik.

Dochowane ryciny są mało udolnemi kopiami w zrozumieniu odwrotnem (*im Gegensinn*) drzeworytów Hansa Baldunga Grūna, mianowicie zaś tych, jakie mieszczą edycye „Hortulusa“, ogłoszone, w Strasburgu, w drukarni Marcina Flacha, w r. 1511 (3/2 łac.), 1512 (20/12 łac.), 1513 (11/3 niem.) ¹⁾. Zestawienie rycin artysty nie-

Zofii. Lwów, 1871, s. XLIX, przypisek), Władysław Wisłocki podał o tym ciekawym i ważnym fragmencie wyczerpującą wiadomość (Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich. R. 1871. Kraków, 1874, s. 284—311) z wnioskiem, iż: „sądząc po treści, języku, ortografii, czcionkach, obramowaniu i rycinach, jest to może najstarszy druk polski, tłoczony dla Jana Hallera przez Floryana Unglera około r. 1520“. Dane, które służyły Wisłockiemu do postawienia i poparcia takiego domysłu, stwierdzają najniewątpliwiej, że druk rzeczony ukazał się w drukarni Fl. Unglera sporo lat później po r. 1520, mianowicie około r. 1530, o czem na innem miejscu będzie mowa.

¹⁾ O drzeworytach, zawartych w wydaniach M. Flacha (1510, 1511, 1512), por. Muther, l. c., s. 212 i 213 nr. 1396—8.

mieckiego z drzeworytami, o których mowa, wyda o tym stosunku jasne świadectwo.

Uwydatnić potrzeba jeszcze jedną cechę fragmentu wrocławskiego, mianowicie jego pisownię, której właściwością jest użycie greckiej litery α dla oznaczenia samogłosek nosowych ($\alpha = \text{ę}$, $\alpha = \text{ą}$). Podobne użycie tego znaku spotykamy w „Ortografii” Zaborowskiego (około 1513), w „Agendzie” (Impressum Cracoviae, arte et impensis J. Haller, 1514) oraz w „Początku ewangelii św. Jana” (Septem canonicae epistolae. Kraków, J. Haller, około r. 1516).

Zbierając razem wszystkie szczegóły, dotyczące zachowanego arkusza, dochodzimy do twierdzenia, zdaje się, wyczerpująco udowodnionego, że urywek wrocławski jest ułamkiem całości, drukowanej w Krakowie, w oficynie Floryana Unglera, około r. 1514.

Pozostaje nam do omówienia treść fragmentu i jej stosunek do późniejszych wydań „Hortulusa” polskiego (HP3, HP4 i HP5). Poniżej podana tabela oraz zestawienia tekstów będą najlepszą i najwymowniejszą informacją w tym kierunku.

Treść.

1. k. 16 r. a) [Modlitwa przeciw skokom i chytróściam nieprzyjacielskim] od słów: nie raczy nas karać i t. d.

b) Modlitwa na uproszenie odpuszczenia grzechów i dobrego skonania tako za się jako i za przyjaciele i nieprzyjaciele. Panie Boże, ojcze wszechmogący i t. d.

k. 17 v. c) Druga o dobre skonanie. W ręce niezgaszonego miłosierdzia i t. d.

2. k. 18 r. Ku mszy a

k. 18 v. a) naprzód, gdy kapłan do ołtarza przystępuje mów tak. Stworzycielu nieba i ziemi i t. d.

k. 19 r. b) *Dominus vobiscum*. Mów tak. O miłościwy ojczy i t. d.

c) Ku ewangelii. Światłości niewymowna, Boże i t. d.

d) *Sursum corda*. Podniesi ksobie, Panie i t. d.

e) *Gratias agamus*. Dziękujemy tobie, studnio, i t. d.

f) Gdy się kapłan obraca, mówiąc: *Orate fratres*, mów. Łaskę ducha i t. d.

g) Pamiątka żywych przed Bożym ciałem. O mądrości niezmierzona i t. d.

k. 19 v. h) Kiedy Boże ciało podnoszą. Modlitwa. Bóstwo zupełne i t. d.

k. 20 r. i) Ku Bożej krwi. Bądź prawa, krwi Pana naszego i t. d.

j) Po podniesieniu ciała. Duszo Krystowa, poświęci mię i t. d.

k. 20 v. k) Pamiątka umarłych po Bożym cielem, pamiętaj rodzice, przyjaciele i dusze puste a mów tę modlitwę. O studnio oplwita i t. d.

l) Druga modlitwa, od której tyle dni odpustu otrzymasz, ile ciał pogrzebionych tam, gdzie mówisz. Zmiłuj się, miły Panie i t. d.

k. 21 r. m) *Pax tecum*. Mów. Daj pokój, miły Panie i t. d.

k. 21 v. n) Modlitwa, gdy ostatni raz mówi *Agnus*, ma dzień tysiąc lat odpustu od Bonifacyus papieża. Mów nabożnie. Panie, Jezu Kryste, któryś i t. d.

o) Druga modlitwa, którą gdy kto mówi, mając skrucę za swe grzechy, zupełne odpuszczenie otrzyma. Proszę cię, namilosciwszy Panie Jezu Kryste i t. d.

k. 22 r. p) Na pożegnanie tako się módl. Naślachetniejsza korono i t. d.

3. k. 22 v. a) Modlitwa z dziękami do Boga Ojca za mękę Pana Jezu Krysta, od której są wielkie odpusty i grzechów odpuszczenie, którą z prawym nabożeństwem będzie mówił. Dziękujemy tobie, Panie święty i t. d. aż do słów: nałaskawszego syna twego tak nie...

Stosunek podanej treści fragmentu wrocławskiego (*HP1*) do późniejszych wydań „Hortulusa” polskiego z czasów po r. 1585 (*HP3/4*) i z r. 1636 (*HP5*) wyrazi następująca tabela.

<i>HP1</i> (około 1514)	<i>HP3/4</i> (po r. 1585)	<i>HP5</i> (1636)
1. <i>a</i>	k. 113 v.—114 r.	s. 267—268
<i>b</i>	k. 110 v.—112 r.	s. 261—263
<i>c</i>	k. 112 r.—112 v.	s. 264—265
2. <i>a</i>	k. 94 v.—95 v.	s. 228—230
<i>b</i>	k. 97 r.	s. 232—233
<i>c—f</i>	odmienne	= <i>HP3</i> , <i>HP4</i>
<i>g</i>	k. 101 r.—102 r.	s. 241—243
<i>h</i>	k. 102 r.	s. 243—244
<i>i</i>	k. 102 r.—102 v.	s. 244
<i>j</i>	k. 102 v.	s. 244—245
<i>k</i>	k. 102 v.—103 r.	s. 245
<i>l</i>	k. 103 r.—103 v.	s. 245—246.
	k. 89 v.—90r., 106 v.	s. 218, s. 252
<i>m</i>	k. 107 v.	s. 255
<i>n</i>	k. 104 r.—104 v.	s. 248
<i>o</i>	brak	brak
<i>p</i>	k. 105 v.	s. 250—251
3. <i>a</i>	k. 124 v.—125 v.	s. 288—291

Zestawienie tekstów.

<i>HP1</i> (około 1514)	<i>HP3/4</i> (po r. 1585)	<i>HP4</i> (1636)
<p>k. 16 r... nie raczy nas karać. Ale ty, namięłociwszy, od nienawiści gich i od uwłaczania nieposromocone wyrwi a potargaj sidła dyabelskie i wszystkich nieprzyjaciół naszych, widomych i niewidomych, którymi nas chcą położyć, zdradzić i posromocić, abyśmy nie upadli przed oblicznością nieprzyjaciół naszych, by się nad nami nie weselili a nam nie urągali. Panie, który rozsypujesz rady pogańskie a odmiatasz myśli ludzkie i wzgardzasz uradzenie książąt, jakoś rozsypał Achytofelia, złom a rozrzuć przez twoje miłosierdzie wszystkę nienawiść</p>	<p>k. 113 v.—114 r... nie racz nas karać sromotą. Ale ty, namięłociwszy Panie, od nienawiści ich i od uwłaczania nas wyrwi nieposromocone a potargaj sidła dyabelskie i wszystkich nieprzyjaciół naszych, widomych i niewidomych, któremi nas chcą położyć, zdradzić i posromocić, abyśmy nie upadli przed oblicznością nieprzyjaciół naszych, by się nad nami nie weselili a nam nie urągali. Panie, który rozsypujesz rady pogańskie a odmiatasz myśli ludzkie i wzgardzasz uradzenie książąt, jakoś rozsypał radę Achytofela, złam a rozrzuć przez</p>	<p>s. 267—268... nie racz nas karać sromotą. Ale ty, najmiłociwszy Panie, od nienawiści ich i od uwłaczania nas wyrwi nieposromocone a potargaj sidła dyabelskie i wszystkich nieprzyjaciół naszych, widomych i niewidomych, któremi nas chcą położyć, zdradzić i posromocić, abyśmy nie upadli przed oblicznością nieprzyjaciół naszych, by się nad nami nie weselili a nam nie urągali. Panie, który rozsypujesz rady pogańskie a odmiatasz myśli ludzkie i wzgardzasz uradzenie książąt, jakoś rozsypał radę Achytofela, złam a rozrzuć przez two</p>

<i>HP1</i> (około 1514)	<i>HP3/4</i> (po r. 1585)	<i>HP4</i> (1636)
<p>i wszystkie chytróści, złe rady, przewrotności wszystkich nieprzyjaciół naszych, boć nie wiemy kędy się uciec, jedno do ciebie, Boże nasz, j e n żywiesz i królujesz na wieki wieków. Amen.</p> <p>k. 18 v.—19 r... gdy kapłan do ołtarza przystępuje, mów tak¹⁾. Stworzycielu nieba i ziemie, króliu nad królmi, Panie nad panmi, j e n żeś wszystko z niczego stworzył a człowieka pierwszego, Adama, w raju na swe święte podobieństwo jesteś uczynił, a rodzaj człowieczy swą drogą krwią odkupił, spowiedam się tobie, namiłościwszy ojcie i Boże wszechmogący, mogich grzechów, którychci</p>	<p>twe miłosierdzie wszystkę nienawiść i wszystkie chytróści, złe rady, przewrotności wszystkich nieprzyjaciół naszych, bo nie wiem kędy się uciec, jedno ktobie, Boże nasz, j e n żywiesz i królujesz na wiek wieków. Amen.</p> <p>k. 94 v.—95 v. Gdy kapłan do ołtarza przystąpi¹⁾. Stworzycielu nieba i ziemie, królu nad królmi, Panie nad pany, j e n żeś wszystko z niczego stworzył a człowieka pierwszego, Adama, w raju na swe święte podobieństwo jesteś uczynił, a rodzaj człowieczy swą drogą krwią odkupił, spowiedam się tobie, namiłościwszy ojcie i Boże wszechmogący, moich</p>	<p>miłosierdzie wszystkę nienawiść i wszystkie chytróści, złe rady i przewrotności wszystkich nieprzyjaciół naszych, bo nie wiem kędy się uciec, jedno ktobie, Boże nasz, k t ó r y żyjesz i królujesz na wieki wieków. Amen.</p> <p>s. 228—230. Gdy kapłan do ołtarza przystąpi¹⁾. Stworzycielu nieba i ziemie, królu nad królmi i Panie nad pany, k t ó r y s wszystko z n ic z e g o stworzył a człowieka pierwszego, Adama, w raju na swe święte podobieństwo uczyniłeś i rodzaj człowieczy swoją drogą krwią odkupił, spowiedam się tobie, namiłościwszy ojcie i Boże wszechmogący, moich</p>

ja przez twego miłosierdzia pozbyć nie mogę. Zgrzeszyłem przeciw twemu zakonu i twemu przykazaniu pychą, łakomstwem, gniewem, obżarstwem, nieczystością, zazdrością, naśmiewaniem, urąganiem i giny mi grzechy moimi, którychem się dopuścił. Moję winę, moję wielką winę przed tobą wyznawam i proszę cię, aby mi raczył odpuścić, iżbych uczestnikiem mógł być tej świętej msze i wszystkiego dobrego, które się dzieje tego dnia po wszystkim chrześcijaństwie. Wszakżeś ty dla odkupienia grzesznych z nieba zstąpił a niewieście kanańskiej łaskawość był, Maryej Magdaleny grzechy odpuścił, Piotra, chocia

¹⁾ Przed tą modlitwą umieszczono dzeworyt (k. 18 r.), przedstawiający t. zw. Mszę św. Grzegorza.

grzechów, którychci ja przez twego miłosierdzia pozbyć nie mogę. Zgrzeszyłamci przeciw twemu zakonowi i twemu przykazaniu pychą, łakomstwem, gniewem, obżarstwem, nieczystością, zazdrością, naśmiewaniem, urąganiem i inymi grzechy moimi, którychem się dopuściła. Moję winę, moję wielką winę przed tobą wyznawam, proszę cię, aby mi raczył odpuścić, iżbych uczestniczką była tej świętej msze i wszystkiego dobrego, które się dzieje tego dnia po wszystkim chrześcijaństwie. Wszakżeś ty dla odkupienia grzesznych z nieba zstąpił a niewieście pogańskiej łaskawość był, Maryej Magdaleny grzechyś odpuścił, Piotra, chocia się ciebie trzy ra-

¹⁾ Wśród tej modlitwy (k. 95 r., względnie s. 229) znajduje się rycina, wyobrażająca t. zw. Mszę św. Grzegorza.

grzechów, których ja przez twego miłosierdzia pozbyć nie mogę. Zgrzeszyłamci przeciw twemu zakonowi i twemu przykazaniu pychą, łakomstwem, obżarstwem, nieczystością, zazdrością, naśmiewaniem, urąganiem i innymi grzechy moimi, którychem się dopuściła. Moję winę, moję wielką winę przed tobą wyznawam i proszę cię, abyś mi raczył odpuścić, iżbych uczestniczką była tej świętej msze i wszystkiego dobrego, które się dzieje tego dnia po wszystkim chrześcijaństwie. Wszakżeś ty dla odkupienia grzesznych z nieba zstąpił i niewieście pogańskiej łaskawość był, Maryej Magdaleny grzechyś odpuścił, Piotra, chocia się ciebie trzy razy zaprzął, przy-

<i>HP1</i> (około 1514)	<i>HP3/4</i> (po r. 1585)	<i>HP4</i> (1636)
<p>się ciebie trzykroć zaprzął, przyjął, łotrowi na krzyżu rajeś otworzył. O miły Panie, więcszeć jest miłosierdzie twoje, niżli grzechy moje, więcej ty mnie możesz odpuścić, niżli ja mogę zgrzeszyć, więcej ty możesz dać, niżli ja mogę żędać, nie patrzyż na grzechy moje ale na miłosierdzie swoje. A gdyż nie chcesz śmierci grzesznego, ale iżby się nawrócił a żyw był, przyjmiz mię tedy k sobie, ojcie nieprzeczypanego miłosierdzia a zbaw mię Panie Boże mój zbawienia mego, dawszy mi dobrą skrucę, szczęsne skonanie i żywot wieczny. Amen.</p>	<p>zy zaprzął, przyjąłeś, łotrowi na krzyżu otworzyłeś raj. O miły Panie, więtszeć jest miłosierdzie twoje, niżli grzechy moje, więcej ty możesz odpuścić, niżli ja mogę zgrzeszyć, więcej ty możesz dać, niżli ja mogę żędać, nie patrzyż na grzechy moje ale na miłosierdzie swoje. A gdyż nie chcesz śmierci grzesznego, ale iżby się nawrócił a był żyw, przyjmiz mię tedy k sobie, ojcie nieprzeczypanego miłosierdzia a zbaw mię, Panie Boże mój zbawienia mego, dawszy mi dobrą skrucę, szczęsne skonanie i żywot wieczny. Amen.</p>	<p>jąłeś i łotrowi na krzyżu otworzyłeś raj. O miły Panie, więtszeć jest miłosierdzie twoje, niżli grzechy moje, więcej ty możesz odpuścić, niżli ja mogę zgrzeszyć, więcej ty możesz dać, niżli ja mogę żędać, nie patrzyż na grzechy moje, ale na miłosierdzie swoje. A gdy nie chcesz śmierci grzesznego, ale iżby się nawrócił a był żyw, przyjmiz mię tedy k sobie, ojcie nieprzeczypanego miłosierdzia a zbaw mię, Panie Boże, zbawicielu mój, dawszy mi dobrą skrucę, szczęsne skonanie i żywot wieczny. Amen.</p>

IV.

Poza opisanymi edycjami „Hortulusów“ istniał cały szereg wydań tego modlitewnika w języku polskim. Praktyczność książki, tępienie jej przez Kościół, wreszcie pojawienie się „Harfy“ ks. Jezuitę Marcina Laterny (1585 r.) przyczyniły się do jej zagłady. Zebranie śladów o egzystencji innych wydań jest celem niniejszego ustępu.

Modlitewnik unglerski przypomina w wysokim stopniu „Hortulusy“ strasburskie Marcina Flacha, z lat 1511—13, zdobione drzeworytami Hansa Baldunga Grūna, które, jak już nadmieniliśmy, były pierwowzorem rycin *HP1*. Następne wydania „Hortulusów“, podjęte przez Hieronima Wietora (*HP2*) oraz oficynę scharffenbergerowską (*HLS*), naśladowały „Hortulusy“ norymberskie, drukowane dla Jana Kobergera, ilustrowane głównie przez Jana Springinklee'go i Erharda Schöna¹⁾, których drzeworyty (i ramki) stały się, bezpośrednio lub pośrednio, wzorem „Hortulusów“, ogłaszanych w Polsce XVI i XVII wieku.

Nie mamy zamiaru szczegółowo zajmować się tą sprawą, poprzestaniemy więc na kilku przykładach, biorąc pod uwagę najpierw (tabela 1) ryciny *HLS*, później zaś (tabela 2) drzeworyty *HP3—5*, przyczem posłużymy się edycjami „Hortulusów“ Jana Kobergera z r. 1516 15/III (łac.; =*H2*) i 1521 2/III (niem.; z rycinami z r. 1518; =*HN*).

¹⁾ Springinklee zdołał dwukrotnie „Hortulusy“ Jana Kobergera. Pierwszy raz uskutecznił 53 drzeworytów (90×67 mm i 60×48 mm) do „Hortulusa“ ogłoszonego w r. 1516 15/III (łac.; Lyon, Clein), drugi raz wygotował 37 rycin (118×83 mm) do „Hortulusa“ z r. 1518 8/V (niem.; Norymberga, Peypus). Ogółem tedy dostarczył do tego modlitewnika 90 rycin, których używano w późniejszych edycjach (1516—1521) głównie z drzeworytami Schöna. Por. Muther, I. c., s. 178—80 oraz tablice 206, 207 i 212.

1.

Drzeworyt <i>HŁS</i>	Jest kopią ryciny <i>H2</i>	Jest kopią ryciny <i>HN</i>
Nr. 1 Chrystus na krzyżu= <i>HP5</i> nr. 4 Nr. 2 św. Weronika= <i>HP3/4</i> nr. 9 Nr. 3 Chrystus w Ogroju Nr. 4 św. Mateusz Nr. 5 św. Marek <i>HP3/4</i> nr. 29= <i>HP5</i> nr. 35 Nr. 6 św. Łukasz= <i>HP3/4</i> nr. 30= <i>HP5</i> nr. 36 Nr. 7 św. Jan Ewangelista Nr. 8 Dawid i Betsabe= <i>HP2</i> Nr. 10 Trójca św. Nr. 11 św. Michał= <i>HP3</i> nr. 68 (1) Nr. 12 św. Filip Nr. 13 św. Bartłomiej Nr. 14 św. Andrzej Nr. 35 św. Anna Nr. 48 Komunia św.	k. 21 r., 41 v. powiększoną k. 43 v. w zrozumieniu odwrotnem k. 46 r. powiększoną k. 51 v. „ w z. o. k. 56 r. „ „ k. 61 r. „ k. 138 r. powiększoną w z. o.	 k. 43 v. w z. o. k. 49 r. w z. o. k. 75 v. „ k. 90 r. k. 93 v. k. 98 v. w z. o. k. 101 v. „ k. 155 v. zmniejszoną w z. o.

2.

Zasadniczego wzoru drzeworytu <i>HP3</i> i <i>HP4</i>	Identycznego z drzeworytem <i>HP5</i>	Szukać należy w rycinie <i>HN</i>
Nr. 2 św. Anna	nr. 3	k. 127 v. w z. o.
Nr. 5 Msza św. Grzegorza	nr. 6	k. 37 r. „
Nr. 18 św. Piotr	nr. 22	k. 95 v. „
Nr. 19 św. Paweł	nr. 23	k. 96 v.
Nr. 20 św. Andrzej	nr. 24	k. 101 v.
Nr. 21 św. Jan Ewangelista	nr. 25	k. 104 r. w z. o.
Nr. 22 św. Tomasz	nr. 26	k. 102 v.
Nr. 23 św. Maciej	nr. 27	k. 92 v. w z. o.
Nr. 24 św. Filip	nr. 28	k. 93 v. „
Nr. 25 św. Jakób mniejszy	nr. 29	k. 94 v.
Nr. 26 „ „ większy	nr. 30	k. 97 v.
Nr. 27 św. Bartłomiej	nr. 31	k. 98 v.
Nr. 69 (2) św. Mateusz	nr. 32	k. 99 r. w z. o.
Nr. 28 św. Juda Tadeusz	nr. 34	k. 101 r. „
Nr. 33 św. Szczepan	nr. 40	k. 111 r. zmniejszony
Nr. 34 św. Wawrzyniec	nr. 41	k. 110 r. w z. o. powiększony
Nr. 38 św. Krzysztof	nr. 45	k. 109 r. w z. o.
Nr. 43 św. Marcin	nr. 51	k. 122 r. „
Nr. 58 Zwiastowanie	nr. 2	k. 1 v. „

Przykłady powyższe dowodzą ścisłej zawisłości rycin „Hortulusów“ polskich od drzeworytów Jana Springinkle’go (i Erharda Schöna), powtarzanych, w różnych zestawieniach, w „Hortulusach“ norymberskich, Kobergerów, z lat 1516—1521. Szczegółowe studyum w tym kierunku byłoby wysoce pouczające, zwłaszcza gdy mamy dowody, iż ryciny Springinkle’go, stworzone w r. 1518, pojawiły się po r. 1521 w oryginałach w Polsce. Używała ich drukarnia Hieronima Wietora. Tak n. p. rycinę: Dawid i Betsabe (*HN* k. 49 r.) zawierają obie edycje „Psalterza“ Dawida (Kraków, Wietor, 1532 i 1535, odwrót ostatniej karty) oraz „Zołtarz Dawidów“ (Walentego Wróbla; Kraków, Wietor, 1540, list 336 v.), w którym spotykamy nadto (k. nlb. 6 v.) drzeworyt, przedstawiający Mszę św. Grzegorza (*HN* k. 37 r.).

Z omawianych rycin Springinkle’go, z r. 1518, sporządzono u nas, około r. 1539, najwierniejsze kopie. Wykonał je drzeworytnik C. S., który, bez troski, położył litery swego nazwiska w miejsce monogramu właściwego ich twórcy.

Edycja „Psalterium Davidis“ (Zołtarz Dawidów Walentego Wróbla), ogłoszona w Krakowie, u Macieja Scharffenbergera, w r. 1547, mieści na samym końcu dwa drzeworyty, z których jeden przedstawia Matkę Boską bolesną (80×58 mm), drugi, oznaczony literami C. S. i r. 1539, Jezusa Chrystusa na krzyżu (100×70 mm)¹⁾. Drzeworyty te są wiernem powtórzeniem rycin Springinkle’go; pierwszy zawiera *HN* k. 31 r. (kopię jego w zrozumieniu odwrotnem umieszczono w Manuale sacerdotum. Cracoviae, Mathias Schaffenberg, 1533,

¹⁾ Por. Ludwik Kossicki, *Brevis bibliorum polonicorum conspectus* (Miscelanea Cracoviensia. Fasc. I. Cracoviae, 1814. s. 92). Estreicher, Bibliografia, og. zb. t. XV, Kraków, 1897, s. 69. Kopera, Spis, nr. 184, szp. 149.

odwrót ostatniej karty), który zdobi również *HN* k. 77 r. (był on wzorem drzeworytu umieszczonego w drukach: Jan Łaski, *Statuta nova inclytæ provincie Gnesnensis Cracoviae*, Mathias Scharffenberger in domo Marci, 1527, odwrót karty tytułowej; Pozdrawianie wszystkich członków Pana Jezusowych. Kraków, Floryan Ungler, około r. 1533, odwrót karty tytułowej).

Dalsze kopie, oznaczone w ten sposób, przechowały się do dzisiaj w zbiorze drzeworytów Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wyliczamy je tu, odsyłając do publikacyi Muczkowskiego.

1. *M* 824 Zwiastowanie Panny Maryi 117×79 (*HN* k. 1 v.). — 2. *M* 362 Trójca św. 88×65 (*HN* k. 75 v.). — 3. *M* 359 św. Jan Chrzciel 114×77 (*HN* k. 91 v.). — 4. *M* 352 św. Jakób mniejszy 99×79 (*HN* k. 94 v.). — 5. *M* 354 św. Piotr 118×79 (*HN* 95 v.). — 6. *M* 351 św. Paweł 93×77 (*HN* k. 96 v.). — 7. *M* 358 św. Jakób większy 118×80 (*HN* k. 97 v.). — 8. *M* 355 św. Juda Tadeusz 114×79 (*HN* k. 101 r.). — 9. *M* 360 św. Andrzej 116×79 (*HN* k. 101 v.). — 10. *M* 361 św. Tomasz 115×78 (*HN* k. 102 v.). — 11. *M* 356. św. Jan Ewangelista 117×79 (*HN* k. 104 r.). — 12. *M* 285 Trzej królowie 89×78 (*HN* k. 133 v.). — 13. *M* 357 św. Brygida 117×81 *HN* k. 218 r.).

Do rycin powyższych doliczyć należy jeszcze trzy drzeworyty, zawarte w zbiorze, a mianowicie:

14. *M* 363 Msza św. Grzegorza 93×68 (*HN* k. 37 r.). — 15. *M* 534 św. Krzysztof 89×61 (*HN* k. 109 r.). — 16. *M* 353 św. Szymon 116×79.

Nie noszą one monogramu C. S., pochodzą jednak z wszelkiem prawdopodobieństwem z pracowni tego artysty. Dwa z nich (jak wskazaliśmy) są bezpośrednimi kopiami rycin Springinklee'go, dla trzeciego nie znaleźliśmy wzoru.

Osiemnaście drzeworytów, o których mówimy, zdo-
biło niewątpliwie jakąś, dziś bliżej nieznaną, edycję
„Hortulusa“ polskiego, ogłoszoną zapewne w drukarni
Macieja Scharffenbergera (um. 1547 r.) lub jego
dziedziców. Dowodzi tego umieszczenie pewnej ilości
wyszczególnionych rycin w „Kronice“ Marcina Biel-
skiego, wydanej w Krakowie, przez syna Macieja Scharf-
fenbergera, Hieronima, w r. 1554 (fol.). Spotykamy tu
rycinę nr. 1 (k. 124 v.), nr. 5 (k. 129 v.), nr. 6 (k.
130 v.) a nadto drzeworyt, przedstawiający św. Woj-
ciecha (k. 223 v.), identyczny niemal z ryciną *HP3* nr.
70(3) = *HP5* nr. 37 (*M* 376), pochodzący tedy również
z nieznanego „Hortulusa“ ¹⁾.

Litery C. S. oznaczają Kryspina Scharffenbergera²⁾,
który, o ile nam wiadomo, mniej więcej od r. 1539 zaj-
mował się drzeworytnictwem³⁾ a później, w czasie od
r. 1553 do 1576, miał drukarnię w Wrocławiu. Nie po-
pełnimy tedy zbyt grubej omyłki, jeśli z uwagi na r.
1539, umieszczony na drzeworycie, wystawiającym Ukrzy-
żowanego, przyjmiemy, jako datę powstania, ośmnastu,
dopiero co opisanych, rycin, lata około r. 1540, które,

¹⁾ O drzeworytach, wyobrażających św. Wacława (67×50) i św. Stanisława (94×68), zawartych również w „Kronice“ (fol. 223 v., 241 r.) trzeba by
może to samo powiedzieć.

²⁾ Por. o nim Nagler, l. c. T. II, nr. 653, 665 oraz Muczkowski, l. c.,
wstęp, s. 1. Nie należy go mieszać z wnukiem jego (C. S. = Kryspin Scharf-
fenberger miał syna Jana, ożenionego z Magdaleną Schromm, których syn,
Kryspin, był drukarzem, około r. 1615, w Nysie na Śląsku). Por. Tomkowicz,
l. c., s. 307. W jakim stosunku pokrewieństwa był Kryspin do Marka i Macieja
Scharffenbergerów niewiadomo.

³⁾ Dodatkowo wspominamy tu jeszcze o drzeworycie, przedstawiającym
Zygmunta Starego, mieszczącym się w „Kronice“ Bielskiego (fol. 269 v. *M* 1204),
oznaczonym literami C. S. Jest on najwierniejszą kopią ryciny, zawartej w jednym
z wydań Statutów Zygmunta I z r. 1524 (Cracoviae, Hieromin Vietor, 1524),
powtórzonej w Speculum Saxonum Mikołaja Jaskiera (Cracoviae, Vietor, 1535),
sygnowanej monogramem, zestawionym z liter HR.

ze względu na przeznaczenie drzeworytów, byłyby zarazem czasem ukazania się, zatraconej, edycji „Hortulusa“ polskiego, ogłoszonej najprawdopodobniej w drukarni Macieja Scharffenbergera, posiadającego, od r. 1537, osobny przywilej na wydawnictwo tego modlitewnika „cum precibus illi adnexis, ab ecclesia Romana approbatis“.

Publikacya Muczkowskiego zawiera również dalszy, obfity i różnorodny, materiał drzeworytniczy, jaki należał niegdyś do „Hortulusów“ i „Hortulusków“, drukowanych w Polsce XVI i XVII wieku (te ostatnie, zapewne polskie, wymienia inwentarz Baltazara Hubnera z r. 1592 a *M* fol. 75—6 mieści cały szereg rycin, jakie je zdobiły). Da się on sprowadzić (poprzez *HŁS* i *HP2—5*), prawie bez wyjątku, do rycin „Hortulusów“ norymberskich i może służyć do wskazania niejednej jeszcze edycji modlitewnika. Trud ten jednak, ze względu na wysoką wątpliwość wyników, nie przedstawia dla nas większych korzyści i z tej przyczyny zostawiamy go przyszłemu historykowi polskiego drzeworytnictwa, którego poszukiwaniom wytknęliśmy już pewną drogę.

Wspomnieliśmy wyżej o „Harfie duchownej“, groźnej rywalce „Hortulusa“ polskiego, ogłoszonej w r. 1585 przez ks. Jezuitę Marcina Laternę, rozchwytywanej przez współczesnych ¹⁾, wyszydzanej niemiłosiernie przez kalwina, ks. Krzysztofa Kraińskiego ²⁾.

¹⁾ Editus hoc anno (sc. 1585) Cracoviae liber precarius Polonicus per P. Martinum Laterna *Decachordum* seu Polonico idiomate *Harfa* dictus, qui tanta aviditate ab omnibus susceptus erat, ut iam dum haec scribimus plusquam sedecim vicibus impressus fuerit. Por. ks. Jan Wielewicki T. J., *Historici diarii domus professorum S. J. Cracoviensis*. (*Scriptores rerum polonicarum*. T. VII. Kraków, 1881, s. 87).

²⁾ Przedewszystkiem w nieznanem dziś pisemku p. t. Dawid jezuicki z Belzebuba harfą. B. w. m. dr. 1615, 8-vo.

Głównym celem pojawienia się „Harfy“ był zamiar wytrącenia z rąk wiernych popularnego „Hortulusa“, do czego zmierzały również współczesne zarządzenia Kościoła. Ojciec Jezuita zdawał sobie doskonale sprawę z trudnego zadania, to też we wstępie ¹⁾ do książki przekładał pokornie „prawowiernemu chrześcijaninowi“:

„Katolickich zasię modlitw którychkolwiek (Hortulusy stare) ganić nie godzi się, i owszem praca pisarzów albo tłumaczy ich pewnie większą zapłatą, niżli kubek wody zimnej, o którym w ewangeliej świętej Pan mówi, od Boga będzie opatrzona, jedno iż niektóre niepewnemi odpusty, drugie opaczny tłumaczeniem i innym drobniejszym proszkiem nieco się przykurzyły a niektóre też, prze krótkość, niemało rzeczy tym czasom potrzebnym nie dołożyły; nie wiem jeśli się tym obrazisz, żeć się po wielkiej części kościelne i z doktorów świętych zebrane modlitwy a... przy nich pożyteczne nauki tu podają“,

a wymieniając autorów i pisma, z których zebrał materiały do swego modlitewnika, zapewniał:

„Nie zaniedbały się też do końca i Raje duszne albo Hortulusy stare, ale z wyborem, aby i na tych tu modlitwach tobie nie schodziło, którymeś zdawna albo skoro od macierzyńskich piersi odsadzony przywykł“.

Z tem wszystkiem pomieścił Laterna kilka własnych przekładów z „Hortulusa“ łacińskiego oraz przeróbkę z „Raju dusznego“, który był „Hortulusem“ polskim.

Wyliczymy tu, dla dowodu, modlitwy, tak zapobiegliwie wyjęte z owych modlitewników „przykurzonych drobniejszym proszkiem“.

¹⁾ Mieliśmy pod ręką wydanie czwarte z r. 1592 (Kraków, Andrzej Piotrkowczyk; egzemplarz Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie) z przedmową datowaną: w Krakowie na końcu sierpnia 1592 r., oraz edycję z r. 1611 (Kraków, A. Piotrkowczyk; egzemplarz Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie) opatrzoną wstępem z datą: we Lwowie, w styczniu 1598 r.

1) „Harfa“ 1611, s. 59. Pozdrowienie nabożne Bożej rodzicielki. Z Hortulusów starych po większej części. (=H1 IV 8).

2) s. 289. Pozdrawiania nabożne Pana Jezusa, bądź tuż przed przyjęciem, bądź już przyjąwszy. Z Hortulusów i Rajów dusznych starych, mało coś odmienione. (=H1 VII 18—20 oraz HP1 2 h =HP3/4 VI 33 =HP5 VI 32).

3) s. 294. Trzecia (modlitwa) kościelna do Pana Jezusa (po przystępowaniu). Z Rzymskich Godzin P. Maryej i Hortulusów starych. (=H1 VII 12).

4) s. 296. Do Panny Maryej modlitwa po przystępowaniu. Z Hortulusów starych. (=H1 VII 15).

5) s. 319. Zamknięcie nabożeństwa w dzień używania naświętszego sakramentu (drugie). Z Hortulusów starych. (=H1 VII 16).

6) s. 347. Nabożne wznowienie wszytkiej historyej żywota i męki Pańskiej. Ma ją Verepaeus capit: 10 i stare Hortulusy. (=H1 VII 6).

7) s. 355. Podziękowanie za mękę Pańską, z prośbą o rzeczy rozliczne. Z Rzym. Godzin P. Maryej i starych Hortulusów. (=H1 VII 11).

Daleko więcej wartościowych szczegółów o „Hortulusach“ polskich, czyli „Rajach dusznych“ da się wydobyć z kalwińskiej „Postylli“ ks. Krzysztofa Krainńskiego (fol.; pięć części; Łaszczów, 1611—1617).

Czytamy tu co następuje:

1) fol. 404 v. — 405 r. Żle tedy czynią Rzymianie, którzy w chorobach swoich uciekają się do stworzenia, prosząc nie tylko o przyczynę, ale i o zdrowie, jako jakich bogów. Czego nie mogą się zaprzecć, bo się tak modlą świętemu Sebestyanowi: „Wysłuchaj mię pokorną, przyimi mię niedostojną, przez twe święte zachowanie, oddał niemoc, która szkodzi a duszę z sobą przywiedź w niebieskie radowanie“. (*Raj duszny*. Fol. 423. Roku 1604 druk.). A do świętego Stanisława tak mówią: „Racz odemnie oddalić wszelką niemoc duszną i cielesną i wszelki wrzód odemnie odrzuć daleko, uczyn też i ty, proszę cię, zemną miłosierdzie swoje“. (*Ibid.* fol. 416).

2) fol. 426 r. Do Cecyliej, w Raju dusznym, tak szemrzą: „O chwalebna panno, Cecyljo, nakłoń łaskawie ucha swego

ku mnie, słuźde twojej, a na swą pracę przyjmi mię“. (*Raj duszny*. Roku 1604. Fol. 479).

3) fol. 489 v. Krzyżowi tak się modlą: „O chwalebne znamię krzyża świętego, broń mię ode wszystkiego złego“. (*Raj duszny*, folio 449).

4) fol. 617 v. W Raju też dusznym tak szepcą do świętego Marcina: „Wielkie moje dufanie i wielką nadzieję kładę w prośbie twojej“. (*Raj duszny*, fol. 446).

5) fol. 626 r. I z tej modlitwy: „O chwalebne znamię krzyża świętego, broń mię od wszystkiego złego“. (*Raj duszny*, folio 499).

6) fol. 635 v. Co iż tak jest, nie mogą tego przeciwnicy zaprzec, abowiem w Raju dusznym tak mu się modlą: „Stanisławie święty, racz oddalić odemnie wszelaką niemoc duszną i cielesną, i wszelki wrzód odemnie odrzuć daleko, i od nastawających szkód racz mię wyrwać“. (*Raj duszny*, folio 416).

7) fol. 755 r. A mniszki i insze niewiastki, tak się mu modlą: „Wielkie moje ufanie i wielką nadzieję, miły święty Marcinie, kładę w prośbę twoję. Racz odelżyć niniejsze moje uciski, smętki, ubóstwo i nieprzyjaciele wszystki. Raczyż mię strzedz od niemocy i od wrzodu przeciwnego“. (*Raj duszny*, folio 446, An. 1604).

8) fol. 1055. A do świętego Marcina w Raju dusznym tak szepcą: „Wielkie moje dufanie i wielką nadzieję, miły święty Marcinie, kładę w prośbę twoję (a w starych egzemplarzach jest: w tobie). Na twe przykazanie zimnice i wrzody uzdrawiasz i członki zarażone. Racz odelżyć niniejsze moje uciski, smętki, ubóstwo i nieprzyjaciele wszystkie. Raczyż strzedz mnie od niemocy i od wrzodu przeciwnego“. (*Raj duszny*, roku 1583, fol. 446). — A do świętego Sebestyana tak mówią: „Wysłuchaj mię pokorną, przyjm mię niedostojną, przez twe święte zachowanie, oddal niemoc która szkodzi, a duszę z sobą przywiedzi w niebieskie radowanie“. (*Ibidem*, fol. 422).

9) fol. 1219. A do Sebestyana świętego tak mówią w Raju dusznym: „Wysłuchaj mię pokorną, przyjm mię niedostojną, przez twe święte zachowanie oddal niemoc, która szkodzi, a duszę z sobą przywiedzi w niebieskie radowanie. (*Raj duszny*, fol. 422). — A do Rocha świętego tak się zasię modlą: „Raczyż tedy, miły święty Rochu, przez zasługi twoje, uchować nas od wszego złego, od powietrza morowego, i od wszelkiej nie-

mocy, i wrzodu szkodliwego a potym racz nas dowieść do królestwa wiecznego". (*Ibidem*, fol. 451).

Z przytoczeń Kraińskiego wynika szereg wniosków i twierdzeń, przede wszystkim zaś niezaprzeczony i niezachwiany pewnik, że „Hortulus” polski a „Raj duszny” to jedna i ta sama książka. Wystarczy porównać wyimki w „Postylli” z tekstem „Hortulusów” polskich, by się przekonać o najzupełniejszej prawdziwości tego faktu, wynikającego również z „Harfy” Laterny. Dla dowodu, podajemy tutaj odpowiednie ustępy z modlitw o św. Sebastyanie i św. Marcinie.

HP3/4 XII 26 = HP5 XII 26.

Modlitwa o św. Sebestyanie.

.....
Wysłuchaj mię pokorną,
Przyjmi mię niedostojną.
Przez twe święte zachowanie
Oddal niemoc, która szkodzi,
A duszę z sobą przywiedzi
W niebieskie radowanie. Amen.

(Por. Kraiński, Postylla, 404 v.—405 r., 1055, 1219).

HP3/4 XII 41 = HP5 XII 40.

Modlitwa o św. Marcinie.

Wielkie moje dufanie i wielką nadzieję,
Miły, święty Marcinie, kładę w prośbę twoję.

.....
Na twe przykazanie zimnice i wrzody uzdrawiasz i członki zarażone.
Racz odelżyć niniejsze moje uciski,
Smętki, ubóstwo i nieprzyjaciele wszystkie.
Raczyż strzedz mnie od niemocy i od wrzodu przeciwnego,

.....
(Por. Kraiński, Postylla, fol. 617 v., 755 r., 1055).

Przykłady Kraińskiego ¹⁾ brane były, jak świadczy „katalog osób i concilii”, „*authentice* z ksiąg druko-

¹⁾ Mieszczą się także we wstępie do jego „Katechizmu” (kilka wydań).

wanych“¹⁾ i pochodzą z dwóch wydań „Raju dusznego“, ogłoszonych w r. 1583 i 1604. Autorowi „Postylli“ nie były obce starsze edycje „Raju dusznego“, których tekst różnił się tu i ówdzie, brzmieniem pojedynczych wyrazów, od wydań przez niego cytowanych, używanych podówczas głównie przez kobiety, tak świeckie jak zakonne.

Powyższemi uwagami kończymy obecny ustęp a temsamem stajemy u kresu części pierwszej naszych studyów. Od wiadomości źródłowych o istnieniu „Hortulusa“ polskiego, poprzez modlitewniki średniowieczne tego rodzaju jak „Horae Beatae Mariae Virginis“, „Hortulus animae“ i „Antidotarius“ Saliceta, doszliśmy do egzemplarzy, wydań i właściwego tytułu „Hortulusa“ polskiego, którego tekst będzie przedmiotem naszych badań w drugiej części niniejszej pracy.

¹⁾ „Postylla“ zawiera również (fol. 533 r., 824, 1055) cytaty z łacińskiego „Hortulusa animae“, przejęte jednak „z dzieł rozmaitych autorów“, podane w własnem tłumaczeniu Kraińskiego.

II.

WYKAZ SKRÓCEN.

- B*=Bobowski Mikołaj, Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku. (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. T. XIX. Kraków, 1893, i odb. Kraków, 1893).
- Ch*=Chevalier Ulysse, Repertorium hymnologicum. T. I—IV. Louvain, 1892—1912.
- D*=Daniel Herm. Adalbert, Thesaurus hymnologicus. T. I—V. Lipsiae, 1862—6.
- H1*=Hortulus animae. Strasburg, J. Grüninger, 1500 31/I.
- H2*=Hortulus animae. Norymberga, J. Koberger, 1516 15/III.
- HŁS*=Hortulus animae. Kraków, Maciej Scharffenberger, 1533.
- HŁP*=Hortulus animae. Kraków, A. Piotrkowczyk, 1585.
- HP1*=„Hortulus“ polski. Kraków, Fl. Ungler, około 1514.
- HP2*=„Hortulus“ polski. Kraków, H. Wietor, około 1530.
- HP3*=„Hortulus“ polski. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, po r. 1585.
- HP4*=„Hortulus“ polski. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, po r. 1585.
- HP5*=„Hortulus“ polski. Kraków, A. Piotrkowczyk, 1636.

LH=Livres d'heures (Horae Beatae Mariae Virginis).
LHP=Livres d'heures. Paris, T. Kerver, 1499 9/IV.

M=Mone F. J., Lateinische Hymnen des Mittelalters.
B. I—III. Freiburg in Br. 1853—5.

MB=Modlitwy białogłowskie. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, 1587.

MK=Modlitewnik siostry Konstancyi z r. 1527 z rękopisu Biblioteki Jagiellońskiej (nr. 3268) wydał dr. Wł. Wisłocki (Sprawozdania Komisji językowej Akademii Umiejętności. T. III. Kraków, 1884, s. 73—179, i odb. Kraków, 1882).

MN=Modlitewnik Nawojki (=Książeczka do nabożeństwa Jadwigi, księżniczki polskiej. Powtórnie wydał Stanisław Motty. Poznań, 1875).

MP=Modlitewnik dla kobiet z w. XVI. Ułomek z rękopisu senatora Konstantego Małkowskiego. Wydał Stanisław Ptaszycki. Kraków, 1905.

MR=Modlitewnik rękopismieny z XV wieku (dziś niezany).

MZ=Modlitewnik króla Zygmunta I. Rękopis Biblioteki Uniwersyteckiej w Monachium p. l. 3663.

S=Salicetus Nicolaus, Antidotarius animae. Strasburg, J. Grüninger 1494 4/III.

I.

W niniejszym ustępie drugiej części naszej pracy omówimy systematycznie źródła „Hortulusa“ polskiego. Zaczniemy od wydania najstarszego (HP1), po niem uwzględnimy edycję wietorowską (HP2), poczem zajmujemy się całością, dochowaną w przedrukach scharffenbergerowskich i Piotrkowczyka (HP3—5).

HP1

1. a. [Modlitwa przeciw skom i chytróściom nieprzyjacielskim.

Panie Boże nawyższy, jenież trzy młodzieńce: Sydrach, Misach i Abdenago z płomienia ognia palającego, Zuzannę z fałszywej potwarzy, Jonasza z brzucha wielorybowego, Daniela z dołu od lwów wybawiłeś, któryś niewieście, na cudzołóstwie ułapionej i od swych przeciwników potępionej, swego miłosierdzia nie bronił, aleś jej łaskawie rzekł: Ja ciebie nie potępiam, nie dopuszczajże nas, sług swoich, za nasze złości być potępionych, i na tym świecie i na onym, a przez nienawiść, obmowę, złorzeczenie i przesła-

Oratio contra accusationes et machinationes falsas inimicorum.

Domine, deus altissime, qui tres pueros: Sydrach, Mysach et Abdenago de flamma ignis ardentis, Susannam de falso crimine, Jonam de ventre ceti, Danielelem de lacu leonum liberasti, domine, qui mulieri in adulterio deprehensae, a suis persecutoribus condemnatae, tuam misericordiam non negasti, sed dixisti misericorditer: Non ego te condemnabo, non permitte nos, famulos tuos, multis criminibus deprehensos, condemnare, in hoc saeculo neque in futuro, neque, per invidiam et accusationem et maledictio-

dowanie nieprzyjaciół naszych] nie raczy nas karać. Ale ty, namilósciwszy, od nienawiści gich i od uwłaczania nieposromoczone wyrwi a potargaj sidła dyabelskie i wszystkich nieprzyjaciół naszych, widomych i niewidomych, którymi nas chcą połowić, zdradzić i posromocić, abyśmy nie upadli przed oblicznością nieprzyjaciół naszych, by się nad nami nie weselili a nam nie urągali. i t. d.

Źródłem modlitwy, której początek uzupełniliśmy z *HP3 VII 19*, jest *S 68*.

1. b. Modlitwa na uproszenie odpuszczenia grzechów i dobrego skonania, tako za się jako i za przyjaciele i nieprzyjaciele.

Panie Boże, ojczcie wszechmogący, któryś sprawiedliwym odpłatę a grzesznym odpuszczenie obiecał i nie chcesz śmierci grzesznych ani się kochasz w ginieniu umarłych, ciebie pokornie proszę, aby mnie, słudze twemu N., raczył dać przez zasługi naświetszej Boga rodzice Maryej i wszystkich świętych i wybranych twogich, przez twoje miłosierdzie odpuszczenie wszystkich grzechów mogich a przewiedź mię do owej pokuty, przez którąś Dawida zbawił, na Piotraś płaczącego weźrzał i Maryaś Magdalenę oczyścił. i t. d.

Źródło: *S 69*.

nem et persecutionem inimicorum nostrorum confusos, puniri. Sed tu, clementissime, ab illorum invidia et detractone et odio et maledictione, vivos et inconfusos, nos erue et confringe laqueos diaboli et omnium inimicorum nostrorum, visibilibus et invisibilibus, quibus nos volunt decipere et confundere, ut non corruamus in conspectu adversariorum nostrorum, ne gaudeant de nobis inimici nostri. etc.

Oratio ad impetrandum remissionem peccatorum ac finem bonum, tam pro se quam pro amicis et inimicis.

Domine deus, pater omnipotens, qui iustis praemium et delinquentibus veniam promisisti, qui non vis mortem peccatorum nec laetaris in perditione morientium, te suppliciter deprecor, ut mihi, famulo tuo N., dones per merita sanctissimae dei genitricis Mariae et omnium sanctorum et electorum tuorum et per tuam misericordiam remissionem omnium peccatorum meorum et perducas me ad illam poenitentiam, per quam David salvasti et Petrum flentem respexisti et Mariam Magdalenam mundasti. etc.

1. c. Druga o dobre skonanie.

W ręce niezgaszonego miłosierdzia twego, ojcze święty, ojcze sprawiedliwy i namilszy, polecam ducha mego, podług mnóstwa miłości, którą się tobie dusza syna twego naświećtsza na krzyżu poleciła. i t. d.

Źródło: S 70.

2. a. Ku mszy. Modlitwy we mszą a naprzód, gdy kapłan do ołtarza przystępuje.

Stworzycielu nieba i ziemi, króliu nad królmi, panie nad panmi, jenżeś wszystko z niczego stworzył a człowieka pierwszego, Adama, w raju na swe święte podobieństwo jesteś uczynił a rodzaj człowieczy swą drogą krwią odkupił, spowiedam się tobie, namilosiwszy ojcze i Boże wszechmogący, mogich grzechów, którychci ja przez twego miłosierdzia pozbyć nie mogę. Zgrzeszyłciem przeciw twemu zakonu i twemu przykazaniu pychą, łakomstwem, gniewem, obżarstwem, nieczystołą, zazdrością, naśmiewaniem, urąganim i giny-mi grzechy mymi, którychem się dopuścił. Moję winę, moję winę przed tobą wyznawam i proszę cię, aby mi raczył odpuścić, iżbych uczestnikiem mógł być tej świętej mszej i wszystkiego dobrego, które się dzieje tego dnia po wszystkim krze-

Oratio pro bono fine impetrando ad patrem.

In manus inextinguibilis tuae misericordiae, pater sancte, pater iuste et amantissime, commendo spiritum meum, secundum magnitudinem amoris, quo se anima filii tui sanctissima in cruce tibi commendavit. etc.

Creator caeli et terrae, domine Jesu Christe, rex regum et dominus dominantium, qui me de nihilo fecisti, qui me ad imaginem et similitudinem tuam plasmasti, qui me preciosissimo sanguine redemisti, quem ego peccator non sum dignus nominare, nec ore appellare, nec corde cogitare, te suppliciter deprecor, te humiliter exoro, te lachrymabiliter obsecro, respice in me nequam servum tuum et miserere mei, qui misertus es mulieri Cananeae, Mariae Magdalenae, publicano et latroni in cruce esistenti. Te deprecor miserere mei, tibi confiteor, pater piissime, peccata mea, quae etsi vellem abscondere non possem, tibi peccavi et malum coram te feci, parce mihi, domine, parce mihi, Christe, quoniam ego miser peccator multum te offendi in superbia, avaritia, gula,

ściaństwie. Wszakżeś ty dla odkupienia grzesznych z nieba zstąpił a niewieście kanańskiej łaskawieś był, Maryej Magdalenieś grzechy odpuścił, Piotraś, chociaż się ciebie trzykroć zaprzął, przyjął, łotrowi na krzyżu rajeś otworzył. i t. d.

luxuria, vana gloria, ira, discordia, odio, adulterio, fornicatione, furto, rapina, sacrilegio, mendatio, falso testimonio, blasphemia, ioco et risu, in dormiendo et somniando, in verbo otioso, decimis et primitiis, in visu, auditu, gustu, tactu et odoratu, cogitanto, loquendo, operando et in omnibus modis, quibus fragilis homo peccare potest. Mea culpa. etc.

Modlitwa 2a rozpoczyna szereg tekstów, dla których można wskazać jedynie źródło pośrednie. Książka Saliceta nie jest źródłem przytoczonej modlitwy, będącej dość swobodną przeróbką tekstu łacińskiego (zauważyć należy, że najpierwsze edycje *S*, więc: Strasburg 1489, 1494, Hagenau 1494, Norymberga 1494, Wenecja 1501, Paryż 1504 nie mają jej tekstu, który dodano dopiero w wydaniu Wenecja 1517 k. 46 r.). Oryginału jej nie spotkaliśmy w „Hortulusach“ zagranicznych (znaleźliśmy go natomiast w „Hortulusach“ łacińskich, drukowanych w Polsce a mianowicie w *HŁSK1* i *HLP* k. 50 v.: Oratio praeparatoria ante confessionem sacramentalem). Przekład francuski modlitwy zawierają *LH*, mieści ją także *HLP95* (k. 112 v.: O Dieu, createur du ciel et de la terre, roy des roys, seigneur des seigneurs, etc.). Sądzimy, że przeróbki modlitwy, o której mowa, dokonano nie z oryginału łacińskiego, ale na podstawie dawniejszego jej przekładu, jaki zawierał nieznany dziś, rękopismieny modlitewnik (=MR), podobny do łacińskich *LH*. Tasama uwaga dotyczy następujących krótkich modlitw 2 b—f, których pierwowzory nie znajdują się ani w *S* ani w „Hortulusach“ (jedynie dla 2f wskazać można *LHP72*). Silnego dowodu na to

dostarczy nam t. zw. Modlitewnik Konstancyi z r. 1527 (=MK), w którym spotykamy, w części zatytułowanej: „Kochanie i modlenie przy mszy, świętej Macheldis objawione“, modlitwy 2b, d—f, przepisane niewątpliwie z nieoznaczonego dotąd źródła. Zestawienie tekstów poprze niniejszy wywód.

2. b. *Dominus vobiscum*. Mów tak: O miłościwy ojcze, takie nas swoją łaską racz uczynić, z którymi by chciał na wieki mieszkać.

2. c. Ku ewangelii. Światłości niewymowna, Boże, racz mi dać serce skruszone, któreby łatwo przyjęło Boską naukę a powolne było jarzmu Krystowemu i brzemieniu przykazania Bożego. Amen.

2. d. *Sursum corda*. Podniesi ksobie, Panie, serca nasze, aby tu na ziemi żadnej lubości nie mieli, jedno się w tobie kochali. Amen.

2. e. *Gratias agamus*. Dziękujemy tobie, studnio i początku dobrego, za wszystkie dobrodziejstwa nam od ciebie dane, jako żeśmy tobie prawie zawsze powinni.

2. f. Gdy się kapłan obraca, mówiąc *Orate fratres*, mów:

Łaska Ducha świętego racz objaśnić i oświecić serce twoje,

Dominus vobiscum. O miłościwy ojcze, takie nas swoją łaską racz uczynić, z którymi byś chciał mieszkać na wieki.

MK k. 236 v.

Sursum corda. Podniesi ksobie, Panie miły, serce moje, aby tu na ziemi żadnej lubości nie miało, jedno się w tobie kochało.

MK k. 239 r, i v.

Gratias agamus domino. Dziękując tobie, studnio i początku wszego dobrego, za wszystkie dobrodziejstwa mnie od ciebie dane, jako żech ja tobie prawie zawsze powinna.

MK k. 239 v.

Orate fratres. Łaska Ducha świętego racz objaśnić i oświecić serce moje, aby przyjął, Panie Boże, tą ofiarą

aby przyjął Pan Bóg tę ofiarę
z ręki twoich wdzięczną za
grzechy i za występy nasze.

serdeczną, raczy być wdzięczna
za grzechy i za występy moje.
MK k. 239 r.

Quant le prestre se re-
tourne dy:

Spiritus sancti gratia illustret
et illuminet cor tuum et labia
tua, et accipiat dominus hoc sa-
crificium de manibus tuis pro
peccatis et offensionibus nostris.

LHP 72.

2. g. Pamiątka żywych przed
Bożym ciałem.

O mądrości niezmierzona,
wierny Boże, proszę cię, aby
przez moc tej świętej mszej ła-
skawie się zmiłował nad wszystki-
mi tymi, które ja w swej pa-
mięci mam, którzy mi są przy-
rodzeni albo którąkolwiek przy-
jaźnią złączeni i nad onymi, któ-
rzy mi nieco dobrego czynili tak
uczynki jako i słowy. Zmiłuj się
też, miły Panie, nad onymi, któ-
rzy przez mię w grzech upadli
a którym ja swą niektórą przy-
czyną ku złości przywiódł; dajże
gim tu, miły Panie, żywota
przedłużenie, czas pokutowania
i wszystkich grzechów odpuszcze-
nie a zachowaj je ode wszego
złego. O miły Panie, proszę
cię, ukaż swe miłosierdzie nad
wszystkimi smętnymi, ubogimi,
uciśnionymi, którzy swego skło-
nienienia nie mają, pocieszy a wspo-
moży je w gich niedostatkoch,
aby prze nędzę w rozpacz nie

Oratio s. Martini papae ante
missam multum utilis.

... *Miserere* igitur, clemen-
tissime domine, Jesu Christe,
per huius vivifici sacramenti vir-
tutem sanctae et universali ec-
clesiae, ... populo christiano mi-
serere, clerum defende, religiosos
in servitio tuo sancto conser-
vere dignare, omnesque labo-
rantes conforta, tristes conso-
lare, infirmis sanitatem corporis
et animae restitue, pauperibus
ac egentibus omnia corporis et
animae necessaria tribue, pere-
grinis et exulantibus cum salute
ad propria fac remeare, in pe-
riculis aquarum positis ad por-
tum suae voluntatis fac pertin-
gere, pregnantibus partum gaudii
miseri corditer largire, in vinculis
et carceribus detentos absolue,
omnibus cum quibus peccavimus
vel quos ad peccandum induxi-
mus et nobis misericors pater
indulge, omnibus quos contur-
bavimus, laesimus, scandalizavi-

wpadli albo w grzechy gine. Pocieszysz, miły Panie, wszystkie ludzi niemocne i jęte a wspomóż je podług wolej twojej i potrzeby zbawienia gich, daj też wszystkim krześcijańskim brzemienным niewiastom wesołe oglądanie porodzenia swego, z którego kory wybranych twogich mają być napełniony. Zmiłuj się też nad wszystkimi, którzy się swą ciężką pracą obchodzą. O miłościwy ojcze, weźrzy na niedostatek wszystkiego krześcijaństwa a sam ty racz sprawić rząd jego, tak duchowny jako świecki, podług wiecznego przeźrzenia twego, aby tobie z tego chwała wieczna była a nam grzesznym tu na ziemi pocieszenie i potym w królestwie niebieskim. Amen.

Źródłem modlitwy jest S128; przystosowano ją stąd dla użytku osób świeckich.

Następna modlitwa, dla której, poza S, można wykazać także inne źródła, jest prawdopodobnie przeróbką wzorów łacińskich.

2. h. Kiedy Boże ciało podnoszą. Modlitwa.

α.

Bóstwo zupełne,
ciało Krystowe,
świata odkupienie,
prawy człowiecze,
prawe ciało,
z dziewice narodzone;

mus vel defraudavimus tu, gratiose creator, persolve, omnibus parentibus, amicis et inimicis, confratribus et consanguineis, familiaribus et benefactoribus et quorum utimur vel usi sumus elemosynis, omnibusque pro nobis deum exorantibus vel orationibus nostris se commendantibus omnia bona tribue, et eos ab omni malo defende in tuoque eos servitio fac perseverare usque ad finem. Et post huius cursum miseriae ad te, qui es vera patria, merces, praemium aeternum et gloria, da pervenire, etc. etc.

In elevatione corporis Christi.

1.

Christi corpus ave, sancta de virgine natum, | viva caro, deitas integra, verus homo, | salve vera salus, via, vita, redemptio mundi, | liberet a cunctis tua dextra malis. | etc.

M I, 281; D II, 238; Ch nr. 3050.

β.

Słowo wcielone,
na tym ołtarzu poświęcone,
chlebie żywy anielski,
zbawienie i nadziejo krze-
ściańska.

2.

*Ave verbum incarnatum,
in altari consecratum,
panis vivus angelorum,
salus, spes christianorum. etc.
D II, 328; M I, 283; Ch nr.*

2169.

γ.

Bądź pozdrowiona światłości
naszego żywota,
spyżo pielgrzymujących,
zdrowie prawe
i upominku nasz w tej nę-
dzy rozkoszny;

3.

*Ave principium | nostrae cre-
ationis, | ave praemium | no-
strae reparationis, | ave pre-
tium | nostrae redemptionis, |
ave viaticum | nostrae peregri-
nationis etc.*

M I, 292; Ch nr. 2059.

δ.

Widzę cię w tym chlebie
naświętszym, jakoś był w żywo-
cie dziewiczym naczystszym i pro-
szę tego, czego łotr prosił u cie-
bie, gdyś za nas na krzyżu umie-
rał, aby twa święta prawica od
wszystkich złości nas wybawiła,
a przez twoją dobrootę daj nam
zbawienie, przez twą łaskę daj
tu dobre pomieszkanie a potem
z tobą wieczne kroliowanie.
Amen.

4.

*Adoro te devote, latens deitas,..
Visus, gustus, tactus in te fallitur,..
In cruce latebat sola deitas,
sed hic latet simul et humanitas,..
peto, quod petivit latro poenitens.
etc.*

*D I, 248; M I, 275; Ch nr.
519.*

W modlitwie 2h wyróżniliśmy cztery części; zesta-
wiliśmy też odpowiednie źródła, z których ustępy, zda-
nia lub myśli złożyły się na jej całość. Uznaliśmy tym
sposobem modlitwę za polską komplikację źródeł łaciń-
skich. Nie wyklucza to jednak możliwości, że modlitwa
wymieniona jest przekładem oryginału łacińskiego, który
już sam był komplikacją. Kilka uwag, dotyczących źró-
deł: 1 (dla α i δ) jest modlitwą, przypisywaną św. An-

zelmowi kantuaryeńskiemu; — 2 ($=\beta$) pochodzi z XIV w., mieści się także w *S* 34 *b* (tworząc tu drugą zwrotkę pieśni: Ave, caro Christi, cara, z odmianą: salus et spes infirmorum), *H1* VII 19=*D* I, 333, *Ch* 1710; — 3 (dla γ) pochodzi z XV w.; należy ją zestawić z modlitwą w *D* II, 328—9; — 4 (dla δ) jest modlitwą św. Tomasa z Akwinu, zawiera ją *S* 35 oraz *H1* VII 22. Dla α — γ można ponadto wskazać: Salutationes D. N. J. C. w *S* 36=*D* II, 327, *Ch* 1844. Zdanie w δ : „widzę cię w tym chlebie naświeższym i t. d.” przypomina: „et da sicut te nunc videre merui in forma panis”... w pieśni: „Ave, verum corpus Christi” z XIV w., papieża Innocentego,=*D* II, 327, *MI*, 280, *Ch* 2175=*S* 34 *a*, *H1* VII 18. Pozostaje otwarte zagadnienie czy rozebraną tu modlitwę skompilowano dla *HP1* czy też, podobnie jak modlitwy 2 α — f , przejęto z nieznanego dziś *MR*. Domyśl drugi ma więcej prawdopodobieństwa: a to z tej przyczyny, iż *S*, z którego, obok *MR*, autor *HP1* wprost wiernie korzystał, nie mieści wszystkich tu wskazanych modlitw, jakie można przyjąć za źródła 2 *h*.

2. i. Ku Bożej krwi.

Zdrową bądź, prawa krwi,
Pana naszego, Jezu Krysta, któ-
raś z boku jego z wodą wypły-
nęła; bądźże ty moją radą, mo-
ją pomocą, moją obroną i zasz-
czycenim ciała mego i dusze
mojej w niniejszym żywocie
a i w będącym przez nieskoń-
czone wieki wieków. Amen.

Ave, vere sanguis domini no-
stri, Jesu Christi, qui de latere
eius cum aqua fluxisti, tu mihi
sis consilium, protectio atque de-
fensio corporis et animae in prae-
senti vita et in futuro saeculo
per infinita saeculorum saecula.
Amen.

LHP 74. *D* II, 326; *Ch* 2171.

Przytoczona modlitwa zawarta w *LHP* 74, nie mieszcząca się ani w *S* ani w „Hortulusach”, pochodzi niewątpliwie z *MR*, podobnego do *LH*.

2. j. Po podniesieniu ciała.

Duszo Krystowa, poświęci mię,
ciało Krystowe, zbaw mię,
krwi Krystowa, upój mię,
wodoboku Krystowego, omyj mię,
męko Krystowa, potwierdzi mię,
pocie oblicza Krystowego, uzdrów

[mię,

o dobry Jezu, wysłuchaj mię,
a nie dopuszczaj, abych odłą-
[czon od ciebie,
od złościwego nieprzyjaciela

[obroń mię,

w godzinę śmierci wzowi mię,
podle siebie postawi mię,
abych ze wszystkimi anioły chwa-

[lił cię,

Pana zbawiciela mego, na wieki
[wieków. Amen.

Anima Christi, sanctifica me,
corpus Christi, salva me,
sanguis Christi, inebria me,
aqua lateris Christi, lava me,
passio Christi, conforta me,
sudor vultus Christi virtuosissimi,

[sana me,

o bone Jesu, exaudi me
et ne permittas me separari te,
ab hoste maligno defende me,
in hora mortis voca me,
et pone me iuxta te,

*ut cum angelis et sanctis tuis
laudem te dominum salvatorem
meum in saecula saeculorum.
Amen.*

LHP73.DI, 333—4; Ch 1090.

Najbardziej przekonującym dowodem, iż autor *HP1* korzystał z gotowych tekstów nieznanego dziś *MR*, podobnego do łacińskich *LH*, jest modlitwa 2j. Łaciński jej oryginał, zawarty w *S 29* (= *H1 VII 24*) odbiega w wysokiej mierze od tekstu mieszczącego się w *LH* (*LHP73*), różniąc się od niego brakiem wiersza 6 (*sudor vultus Christi virtuosissimi, sana me*) oraz odmienieniem zakończeniem (po: *voca me*, idzie: *et iube me venire ad te, ut cum sanctis tuis laudem te in saecula saeculorum*). Modlitwa 2j jest wiernym przekładem pełniejszego tekstu łacińskiego, takiego jaki mieszczą *LH*.

2. k. Pamiątka umarłych po
Bożym Ciele, pamiętaj rodzice,
przyjaciele i dusze puste a mów
tę modlitwę:

O studnio oplwita wiecznego
miłosierdzia, udziel swej łaski

Domine Jesu Christe, suscipe
preces mei peccatoris pro anima

opłwitej wszystkim wiernym duszom, które ty masz w twojej świętej woli a zwłaszcza duszom ojca mego, matki mojej, braciej, sióstr i wszystkich przyjaciół moich, daj im odpocznienie wieczne a ukaż im łaskę swą i duszom onych, którzy mi niegdy co dobrego czynili, którym modlitwę powinien, których prace ninie pożywam, miły Panie, ześli im anioła swego, który im niechaj strzeże i przewiedzie do królestwa niebieskiego. Amen.

patris mei et matris meae, et pro omnibus fidelibus vivis et defunctis, qui me peccatorem aliqua charitate te inspirante specialiter unquam dilexerunt, et pro omnibus illorum animabus, qui de nostra congregatione ex hoc saeculo migraverunt, et pro illis, qui me aliquid boni docuerunt et quorum me precibus commendavi vel qui se meis commendaverunt et qui de terrenis facultatibus suis mihi solatia prae-buerunt, qui propriis manibus laborando mihi servierunt etc.

Podobnie jak „Pamiętka żywych przed Bożym ciałem“ 2g (*Memoria vivorum*) jest „Pamiętka umarłych po Bożym ciele“ (*Memoria mortuorum*) przeróbką modlitw zawartych w S, głównie zaś S 163. Dla toku myśli i ich rozprowadzenia możnaby wskazać jeszcze inne wzory j. n. p. S 22, S 28, S 125, S 130, S 320. Wyrażenie: fons misericordiae jest bardzo częste w S (por. S 15, S 17, S 26, S 30). Nie sądzimy, by omawiana modlitwa była dosłownym przekładem jakiegoś oryginału łacińskiego.

2. I. Druga modlitwa, od której tyle dni odpustu otrzymasz, ile ciał pogrzebionych tam, gdzie mówisz.

α Zmiłuj się, Panie, nad duszami, które osobnych u ciebie nie mają pomocników, ani w mękach mają którego pocieszenia, ani żadnej nadzieje, jedno iż na twój obraz i na twe podobieństwo są stworzone, i t. d.

β Pozdrawiam was, wszystkie dusze wierne, których ciała tu

Miserere mi, domine, animabus, qui singulares apud te non habent intercessores, quibus consolatio non est in tormentis neque spes ulla, nisi quod ad imaginem et similitudinem tuam creatae sunt, etc.

Salvete, vos omnes fideles animae, quarum corpora hic et

i wszędy odpoczywają w prochu,
i t. d.

γ Mieścież się dobrze, wy
wszyscy dusze wierne, które le-
życie w łonie ziemi długo i szy-
roko, i t. d.

δ Weźrzy, prosimy cię, wszech-
mogący Boże, na dusze sług i słu-
żebniczek twoich i wszystkich
wiernych umarłych, i t. d.

ubique requiescunt in pulvere,
etc.

Valete, vos omnes fideles
animae, quae iacetis in gremio
terrae longe lateque, etc.

Respice, quaesumus omnipo-
tens deus, super animas famulo-
rum famularumque tuarum et om-
nium fidelium defunctorum, etc.

Modlitwa za zmarłych, opatrzona charakterystycznym odpustem, składa się z 4 części t. j. wstępu (Zmiłuj się), pozdrowienia (Pozdrawiam was), pożegnania (Mieście się dobrze) i zakończenia (Weźrzy). Łacińskiego jej tekstu niema w *S* ani w *LHP*, zawierają go „Hortulusy“ (*HI* IX 2—5) z odpustami Piusa II i Jana IV (tot dies indulgentiarum... quot animarum corpora ibi sepulta). Sądzić należy, że modlitwę 21 przejęto z *MR*.

2. m. *Pax tecum*. Mów.

Daj pokój, miły Panie, czasów
naszych, bo ginego nie mamy,
ktoby walczył za nami jedno ty,
Boże nasz. † Odrzekam się cie-
bie † szatanie a przystawam to-
bie, Kryste † Jezu Nazareński,
króliu żydowski.

Quant on prent la paix.

Da pacem, domine, in diebus
nostris, quia non est alius, qui
pugnet pro nobis, nisi tu, deus
noster.

Modlitwa niniejsza, której częściowy tekst łaciński mieszczą *LH* (*LHP* 77, *HP* 1 VIII 27), pochodzi najprawdopodobniej z *MR*.

2. n. Modlitwa, gdy ostatni
raz mówi *Agnus*, ma dziesięć ty-
siąc lat odpusta od Bonifacyus
papieża. Mów nabożnie.

Panie, Jezu Kryste, któryś to
naświętsze ciało i nadroższą

Domine, Jesu Christe, qui
hanc sacratissimam carnem de

<p>krew z żywota nawieliebniejszej panny Maryej raczył wziąć a też zasię krew z naświetszego boku twego, na ołtarzu krzyżowym, dla zbawienia naszego, wylał, i t. d.</p>	<p>gloriosa virgine Maria assump- sisti et hunc pretiosum sangui- nem de sanctissimo latere tuo, in ara crucis, pro nostro salute, effudisti, etc.</p>
--	--

O pochodzeniu tej modlitwy rozstrzyga tytuł, w którym jest mowa o odpustach (10000 lat), udzielonych pobożnym przez papieża, Bonifacego. Tekst łaciński, znajdujący się w *S 47* (= *H1 VII 23*) przytacza odpusty Innocentego VI (20000 dni), tekst *LHP76* podaje odpusty Bonifacego (2000 lat). Fakt ten jest nowym dowodem na to, iż autor *HP1* posługiwał się nieznanym *MR*, podobnym *LH*.

2. o. Druga modlitwa, którą
 gdy kto mówi, mając skrucę za
 swe grzechy, zupełne odpuszcze-
 nie otrzyma.

Proszę cię, namilóściwszy Pa-
 nie, Jezu Kryste, przez onę nie-
 zmierną łaskę twoją, którąś [tekst
 w druku zepsuty] ty, króliu nie-
 biecki, wisiał na krzyżu z boską
 miłością, z nasmierniejszą duszą,
 z nasmienniejszą postawą, i t. d.

Precorte, amantissime domine,
 Jesu Christe, propter illam exi-
 miam charitatem, qua *humanum*
genus dilexisti, quando tu, cae-
lestis rex, pendebas in cruce
cum deifica charitate, cum mi-
tissima anima, cum tristissimo
gestu, etc.

Przy oznaczeniu źródła tej modlitwy, której niema w *LHP*, powodować się należy tymi samymi względami, co przy *2n*. Łaciński jej tekst, zawarty w *S 40* (= *H1 II 16*), opatrzony jest odpustami Grzegorza III (6666 dni), gdy w przekładzie polskim *HP1* jest mowa jedynie o „zupełnem odpuszczeniu”. Wskazuje to na przejście tekstu z innego źródła, którym był zapewne *MR*. Z *MR* pochodzi również kopia z XVI w. tej samej modlitwy, wpisanej w *MK* (k. 158 v.), zatytułowanej: „Modlitwa

przed obrazem ukrzyżowania Bożego ma być mówiona, kto ją będzie mówić nabożnie, telo dni odpustów zasłuży, ile było ran w ciele Jezusowym czasu jego męki, które poczwirdził Grzegorz papież, na prośbę króla angielskiego“. Zestawienie, poniżej przytoczonego tekstu, z tekstem *HP1* stwierdzi, ponad wątpliwość, wspólność źródła.

Prosze cie, namiłościwszy Panie, Jezu Kryste, przez one niezmierną łaskę twoję, którąś *umiłował rodzaj tudzki, gdyś ty, królu niebieski, wisiał na krzyżu, z boską miłością, z nasmierniejszą duszą, z nasmutniejszą postawą, zasmęconymi zmysły, z przekłótym sercem, z krwawymi ranami i t. d.*

2. *p.* Na pożegnanie tako się módl.

Naślachetniejsza korono wszystkich świętych, Jezu Kryste, racz mi ninie i zawsze dać swoje pożegnanie, i t. d.

Modlitwy 2*p.*, kończącej szereg „modlitw we mszą“ niema w *LHP*, *S* ani w „Hortulusach“; tekst jej pochodzi zapewne z *MR*.

3. *a.* Modlitwa z dziękami do Boga ojca za mękę Pana Jezu Krysta, od której są wielkie odpusty i grzechów odpuszczenie, którą z prawym nabożeństwem będzie mówił.

Dziękuję tobie, Panie święty, ojczy wszechmogący, wieczny Boże, i niechaj dziękuje tobie kołzdy język za przenaszczodrszą oplwitość miłosierdzia twego, któryś jedynemu synowi serca

Oratio cum gratiarum actione ad patrem pro passione filii, dicenda post elevationem corporis Christi in missa, per quam proculdubio maximae acquiruntur indulgentiae et peccatorum omnium remissio, si cum devotione debita dicatur.

Gratias tibi, domine sancte, pater omnipotens, aeterne deus, referat omnis lingua pro superabundantia pietatis tuae, qui unico filio cordis tui non peperisti, sed pro nobis illum tradidisti

twego nie przepuścił, ale za nasę gi na śmierć wydał, abyśmy takiego i tak wielkiego rzecznika mieli przed tobą w niebie; i t. d.

Oto, jen grzechu nie uczynił, grzechy moje podjął i niemocy moje swoją sinością uzdrowił. Weźrzy, namilościwszy ojczę, na nałaskawszego syna twęgo, tak nie-[miłościwie za mię umęczonego].

Źródło: *S* 75.

Szczegółowy rozbiór dwudziestu modlitw, ocalałych w fragmencie *HP1* udowodnił, iż 4 modlitwy (*1 a—c*, *3a*) są dosłownym przekładem tekstów, zawartych w „*Antidotarius*“, z którego przerobiono nadto dwie modlitwy (*2 g*, *2 k?*), wykazał dalej, że grupa modlitw *2 a—f*, *2 h—j*, *2 l—p* nie wyszła z „*Antidotarius*“ ani z „*Hortulusa*“.

Tekstowa zgodność modlitw *2b*, *d—f*, [*o*] z odpowiedniami modlitwami *MK* świadczy, że wchodzi tu w grę wspólne źródło, z którego czerpał zarówno autor *HP1* jak kompilator *MK*.

Niezwykła zaiste identyczność treści modlitw w *HP1* (nie pochodzących z „*Antidotarius*“) z modlitwami, umieszczanymi zazwyczaj w *LH* (*2 a*, *2 f*, *2 j*, *2 i*, *2 m*, *2 n*) każe domyślać się, że wspólnym źródłem dla *HP1* i dla *MK* był nieznany dziś modlitewnik rękopismieny z końca XV wieku (*MR*), zawierający szereg modlitw codziennego użytku, w wysokim stopniu podobny, układem i treścią, do łacińskich *LH* (które były częściowo jego źródłem). Rozbiór *HP3—5* utwierdzi nas także w tem przypuszczeniu.

Streszczając wywody w odniesieniu do źródeł *HP1*, dochodzimy do następujących wniosków. Wśród modlitw, zawartych w *HP1*, można wyróżnić dwie grupy

in mortem, ut tantum tanque fidelem advocatum haberemus in caelis coram te; etc.

Ecce, qui peccatum non fecit, peccata mea pertulit et languores meos suo livore sanavit. Aspice, piissime pater, piissimum filium tuum, tam impie pro me passum.

a mianowicie modlitwy przełożone bezwątpienia z „Antidotarius animae” M. Saliceta oraz modlitwy, przejęte z modlitewnika polskiego, podobnego do *LH*, pochodzącego co najmniej z końca XV wieku.

HP2

I. 1. Fragment *HP2* zaczyna się pasyą podług św. Jana (r. XVIII i XIX). Historia męki Chrystusowej w *HP2* jest najwcześniejszym, znanym dziś, obszerniejszym, tekstem Pisma świętego Nowego Zakonu. Fakt ten usprawiedliwi przytoczenie jej tu w całości. Zaznaczyć należy, że w modlitewniku Saliceta pasyi tej (ani żadnej innej) nie ma a dalej, że pasyę według św. Jana podawały *LH* (*LHP8*) oraz „Hortulusy” (*H1* II 19). W „Hortulusach” (do których dopiero po r. 1510 przydano pasyę podług Mateusza, Marka i Łukasza) następują po niej zwykle psalmy pokutne z litanią (letania maior cum precibus).

[Pasya według św. Jana].

R. XVIII.

17.
człowieka? Rzekł on: Nie jestem. 18. I stali słudzy i służebnicy u ognia, bo zimno było i grzali się. I był też z nimi i Piotr, stojąc i grzejąc się. 19. A biskup pytał Jezusa o zwolników jego i o nauczanie jego. 20. Odpowiedział jemu Jezus: Jakiem jaśnie kazał światu i ja zawsze nauczałem w bożnicy i w kościele, gdzie się wszyscy żydowie schodzili, a pokątnie nie mówiłem nic. 21. I co mnie pytasz? Pytaj tych, którzy słyszeli, com im mówił. Otoć ci wiedzą, com ja mówił. 22. A gdy to wyrzekł, jeden z sług stojąc dał pogębek Jezusowi, mówiąc: I tak odpowiadasz biskupowi? 23. Odpowiedział mu Jezus: Jestli źle rzekł, wydaj świadectwo o złym, a jestli dobrze, czemuż mnie bijesz? 24. I posłał go Annasz związanego do Kaifasza biskupa. 25. A Szymon Piotr stał i grzał się. I rzekli mu: Snadzież i ty ze zwolników onego jest? A on zaprzął i rzekł: Nie jestem. 26. Rzekł mu jeden z biskupich sług, przyrodzony onego, któremu uciał Piotr

ucho: Ażem ja ciebie nie widział w ogrodzie z nim. 27. A zaś Piotr zaprzął i natychmiast kur zapiał. 28. I przywiedli Jezusa od Kaifasza na ratusz, a było rano, a oni nie weszli na ratusz, iżby się nie pomazali ale iżby pożywali wielkiejnocy. 29. I wyszedł Piłat knim precz na dwór i rzekł: Skargę opowiadacie przeciw temu człowiekowi. 30. Odpowiedzieli i rzekli jemu: By nie był to złośnik, nie wydalibychmy go tobie. 31. I rzekł im Piłat: Weźmicie go wy, a podług zakonu waszego sędźcie go. I rzekli jemu żydowie: Namci nie słuszno zabijać kogo. 32. Aby mowa Jezusowa wypełniła się, którą mówił, dając znak, którą śmiercią miał umrzeć. 33. I zaś wszedł na ratusz Piłat, i wezwał Jezusa, i rzekł jemu: I ty jesteś król żydowski? 34. Odpowiedział Jezus: Sam od siebie to mówisz, czylić drudzy powiadali tobie o mnie? 35. Odpowiedział Piłat: I zciem ja jest żyd? Lud twój i biskupowie twoi wydali mi ciebie, i coś uczynił. 36. Odpowiedział Jezus: Królestwo moje nie jest z tego świata, bo by było z tego świata królestwo moje, słudzy moi wždy by walczyli, iżbych nie był wydan żydom. Ale teraz królestwo moje nie jest stąd. 37. I rzekł mu Piłat: Więć ty wždy król? Odpowiedział Jezus: Ty mówisz, iżem ja jest król. Ja na to narodziłem się i na tom przyszedł na świat, iżbych świadectwo wydał prawdy. Bo wszelki, który jest z prawdy, słucha głosu mego. 38. Rzekł jemu Piłat: Co jest prawda? A gdy to rzekł, zaś wyszedł do żydów i rzekł im: Ja nie znajduję w nim żadnej przyczyny. 39. A i macie ten zwyczaj, iżbych wam jednego wypuszczał w wielką noc. I chcecie, iżbych wam wypuszczył króla żydowskiego. 40. I zawołali wszyscy, rzekąc: Nie tego, ale Barrabasa. A był ten Barrabasz łotr.

R. XIX.

1. Tedy jął Piłat Jezusa i ubiczował. 2. A rycerze, uplotwszy koronę z cienia, włożyli na głowę jego a w odzienie pawłoczne oblekli go. 3. I przystępowali kniemu i mówili: Bądź pozdrowion, królu żydowski. I dawali mu pogębki. 4. Tedy wyszedł zaś Piłat na dwór i rzekł im: Otoć go ja wywiodę tu na dwór wam, abyście uznali, iż żadnej nie znajduję w nim przyczyny. 5. I wyszedł Jezus, nosząc ciniową koronę i pawłoczne odzienie. I rzekł im: Oto człowiek. 6. A gdy go uźrzeni biskupowie i słudzy, wołali, rzekąc: Ukrzyżuj go, ukrzyżuj go. Rzekł

im Piłat: Weźmicie go wy a ukrzyżujcie, bowiem ja nie znajduję w niem przyczyny. 7. Odpowiedzieli jemu żydowie: My zakon mamy i podług zakonu ma umrzeć, bo sie synem Bożym czynił. 8. A gdy usłyszał Piłat tę mowę, więcej sie lęknął. 9. I wszedł zasię na ratusz i rzekł ku Jezusowi: Skądś ty? A Jezus nie odpowiedział mu. 10. I rzekł jemu Piłat: Nic nie odpowiadasz? Nie wiesz, iż moc mam ukrzyżować cię, a i moc mam wypuścić cie? 11. Odpowiedział Jezus: Nie miałbyś mocy naprzeciw mnie żadnej, być nie było dano zwirzchu. Dlatego, który mie wydał tobie, większy grzech ma. 12. A stąd żądał Piłat wypuścić go. A żydowie wołali, rzekąc: Jestli tego wypuścisz, nie jesteś przyjaciel cesarski, bowiem wszelki, który sie królem czyni, przeciwie sie cesarzowi. 13. A Piłat, gdy słyszał ty mowy, wywiódł na dwór Jezusa i siadł na stolcu na miejscu, które rzeczone Likostratos a po żydowsku Gabata. 14. A było zgotowanie wielkanocne jakoby szóstej godziny, i rzekł żydom: Oto król wasz. 15. A oni wołali: Weźmi, weźmi, ukrzyżuj go. Rzekł im Piłat: Króla waszego ukrzyżuję? Odpowiedzieli biskupowie: Nie mamy króla, jedno cesarza. 16. Tedy wydał go im, iżby był ukrzyżowan. I przyjęli Jezusa i wywiedli go. 17. A niosąc sobie krzyż, przyszedł na to miejsce, które zwano Łyse a po żydowsku Golgata. 18. Gdzie go ukrzyżowali, a z nim drugich dwu i stąd i zowąd a w pośrodku Jezusa. 19. I napisał napis Piłat i włożył nad krzyż. A było napisano: Jezus Nazarański, król żydowski. 20. A ten napis wiele żydów czło, bowiem blisko miasta było miejsce, gdzie ukrzyżowan jest Jezus. A było napisano po żydowsku, grecku i po łacinie. 21. I mówili Piłatowi biskupowie żydowscy: Nie pisz król żydowski, ale iż ten mówił: Król jestem żydowski. 22. Odpowiedział Piłat: Com napisał, tom napisał. 23. A rycerze, gdy go ukrzyżowali, wzięli odzienie jego i uczynili czterzy części, każdemu drabowi część, i suknią. A była suknia nie szyta, zwirzchu tkana przez wszystko. 24. I mówili spółem: Nie krajmy jej, ale puszczajmy losy o nią, czyja ma być. Iżby sie pismo napełniło, które mówi: Rozdzielili odzienie moje sobie a o odzienie moje puszczali losy. A rycerze uczynili to. 25. I stały podłe krzyża Jezusowego matka jego i siostra matki jego, Marya Kleofe i Marya Magdalena. 26. A gdy uźrzał Jezus matkę i zwolenika stojącego, którego miłował, rzekł matce swojej: Niewiasto oto syn twój. 27. Potym rzekł zwolenikowi: Oto

matka twoja. A od onej godziny wziął ją zwolenik za swoją. 28. Potym wiedząc Jezus, iż się wszystko spełniło, iżby się wypełniło pismo, rzekł: Pragnę. 29. A był sąd postawiony, octu pełny. A oni gębkę pełną octu, yzopem obłożywszy, dali ku ustom jego. 30. A gdy ukusił octu Jezus, rzekł: Popelniło się jest. A skłoniwszy głowę, wypuścił ducha. † 31. A żydowie, iż zgotowanie było, iżby nie zostały na krzyżu ciała w dzień święty. Bowiem był on wielki dzień sobotni, prosili Piłata, iżby były połamane goleni ich, a byli zięci. 32. I przyszli drabi, a pirwego goleni złamali i drugiego, który był ukrzyżowan z nim. 33. A do Jezusa gdy przyszli, a uźrzeni go umarłego, nie złamali jego goleni. 34. Ale jeden z rycerzów włócznią bok jego otworzył a natychmiast wyszła krew i woda. 35. A który widział, świadectwo wydawał a prawdziwe jest świadectwo jego. A on wie, iż prawdziwe rzeczy mówi, iżbyście i wy uwierzyli. 36. Bowiem się to stało, iżby się pismo wypełniło: Kości nie połamiecie w niem. 37. A zasię drugie pismo mówi: Oglądają, którego krzyżowali. 38. A potym prosił Piłata Józef od Arymatyej, dlatego iż był zwolenik Jezusów, tajemny dla bojaźni żydowskiej, iżby wziął ciało Jezusowo. I dopuścił Piłat. I przyszedł i wziął ciało Jezusowo. 39. I przyszedł też i Nikodem, który był przyszedł do Jezusa w nocy napirwej, nosząc zmieszanie mirry i aloes jakoby sto funtów. 40. I wzięli ciało Jezusowo i związali je prześcirałdy z maściami, jako zwyczaj jest żydom grześć się. 41. A był na miejscu, gdzie ukrzyżowan jest, ogród, a na ogrodzie grób nowy, w którym jeszcze nikt nie był położon. 42. A tam dla zgotowania żydowskiego, bo blisko był grób, włożyli Jezusa.

Siedm psalmów pokutnych naprzeciw siedmi grzechów śmiertelnym.

I. 2. a—c. Wstęp do siedmiu psalmów pokutnych, których niema w *S*, tworzą: a) inwokacya (Powstań, łaskawy, Jezus Kryste i t. d. Chwalimy cie, Panie, Jezus Kryste i t. d. i t. d.), b) Hymna „Duchu święty“, zakończona c) antyfoną (Nie wspominaj). Hymn „Veni, creator spiritus“, identyczny prawie pod względem tekstu z przekładem, mieszczącym się w hallerowskiem wydaniu „Żywota Pana Jezus

Krysta“ (4-to, 1522, k. 177 r.; por. *B* s. 157, nr. LXXVIII), podajemy poniżej.

Duchu święty, raczy przydź knam,
Dusze twoich nawiedz sam,
Raczyż swą łaską napęlić
Serca, któreś raczył stworzyć.
Ty jeś sam nasz pocieszyciel, 5
Darów boskich nadarzyciel,
Studnia żywa, ogień, miłość
I wszytka niebieska radość.
Siedmiorakie dary dawasz,
Ręką boską ty sam władasz, 10
Co nam był ociec obiecał,
Toś ty już miłosiernie dał.
Oświeciż nasze ciemności,
W serca nam nalej miłości,
Racz umocnić nasze ciało, 15
Abowiem barzo struchlało.
Od nieprzyjaciela racz szczyścić,
Pokoja swego użyzyć,
A sam racz chodzić przed nami,
Bowiem pobłądzimy sami. 20
Daj nam wesołą zapłatę,
Byśmy mieli każdą cnotę,
Racz dać zgodę, miłowanie,
Oddal przeciwne gabanie.
Ukaż drogę ojca poznać 25
I syna jego miłować,
Ciebie też, ducha świętego,
Wierzyć z nimi boga jednego.
Chwała bądź ojcu żywemu
I z synem duchu świętemu, 30
Aby nam syn przezeń posłał,
Jako był przedtym obiecał.

I. d—g. Następujące teraz psalmy pokutne, z których jedynie: 6, 31, 37 i urywek 50 ocalał w fragmencie *HP2*, są najwcześniejszym drukowanym tekstem

Pisma świętego Starego Testamentu i z tej przyczyny zasługują tutaj na przedruk.

Psalm (6).

1. Panie nie w popędliwości twojej bakaj mie, ani w gniewie twoim karzy mie.

2. Zmiłuj sie nademną Panie iżeciem niemocen, uzdrów mie Panie abowiem sie zasmąciły kości moje.

3. I dusza moja zasmąciła sie barzo, ale ty Panie jako długo.

4. Obróci sie Panie a wyrwi duszę moję, zbaw mie dla miłosierdzia twego.

5. Abowiem nie jest w śmierci ktoby pamiętał ciebie, a w piekle kto sie tobie spowiedać będzie.

6. Pracowałem w stękanu moim, będę umywał po wszystkie nocy łoże moje, łzami moimi pościel swoją pokropię.

7. Zasmąciło sie od popędliwości oko moje, zastarzałem sie między wszemi nieprzyjacielmi moimi.

8. Odstępcie odemnie wszyscy, którzy czynicie nieprawość, bowiem wysłuchał Pan głos płaczu mego.

9. Wysłuchał Pan prośbę moję, Pan modlitwę moję przyjął.

10. Zapłoną sie i zasmącą sie prędko wszyscy nieprzyjaciele moi, obróć sie i zapłoną sie barzo rychło.

Chwała Ojcu i Synu i Duchu świętemu, jako była na początku i ninie i zawsze i na wiek wiekom. Amen.

Święty Boże, święty mocny, święty i nieśmiertelny, zmiłuj sie nad nami.

Zdrowaś Marya, miłości pełna.

Psalm (31).

1. Błogosławieni, którym odpuszczony są nieprawości, a których zakryty są grzechy.

2. Błogosławiony mąż, któremu Pan nie policzał za grzech, ani jest w duchu jego zdrada.

3. Iżem milczał zastarzały sie kości moje, gdym wołał przez cały dzień.

4. Abowiem we dnie i w nocy uciążyla sie nademną ręka twoja, nawróciłem sie w nędzy mojej, gdym był klót tarnem.

5. Grzech mój wiadomym tobie uczynił, a niesprawiedliwości mojej od ciebie nie zakrył.

6. Rzekłem: wypowiem naprzeciw sobie niesprawiedliwość moję Panu, a tyś odpuścił nieprawość grzechu mego.

7. Za tę będzie się modlić ktobie wszelki święty, w czas podobny.

8. A wszakoż w wylaniu wód mnogich, kniemu sie nie przybliżą.

9. Ty jeś ucieczka moja od smętku mego, która mie ogarnęła, radość moja wyrwi mie od obstępujących mie.

10. Rozum tobie dam i naucze cie na drodze tej, którą pójdziesz, umocnię nad tobą oczy moje.

11. Niechciejcie być jako koń i muł, w których niemasz rozumu.

12. Ogłowią i uzdą ściskaj czeluści ich, którzy nie przybliżają sie ktobie.

13. Wieleć biczów grzesznych, ale nadzieję mającego w Panie miłosierdzie ogarnie.

14. Weselcie sie w Panie a radujcie sie sprawiedliwi, a wielbcie sie wszytcy prawego serca.

Chwała Ojcu i t. d., i t. d.

Psalm (37).

1. Panie nie w popędliwości twojej bakaj mie, ani w gniewie twoim każy mie.

2. Abowiem strzały twoje powiązły we mnie, a utwierdziłeś nademną rękę twoję.

3. Niemasz zdrowia w ciele moim od oblicza gniewu twego, nie mają pokoja kości moje od obliczności grzechów moich.

4. Abowiem złości moje nadeszli są głowę moję, jako brzemień ciężkie uciżyły sie nademną.

5. Zjątrzyły sie i skaziły sie blizny moje, od obliczności niemądrości mojej.

6. Nędznym sie stał i skrzywionem aż do końca, przez całym dzień zasmuconym chodził.

7. Abowiem biodra moje napełniony są nagrawania, i nie masz zdrowia w ciele moim.

8. Udręczonym i upokorzonym stałem się barzo, ryczałem od stękania serca mego.

9. Panie przed tobą wszystka żądza moja, a stękanie moje przed tobą nie jest skryto.

10. Serce moje zasmąciło się, opuściła mnie moc moja, i światłości oczu moich, i tej nie masz zemną.

11. Przyjaciele moi i blizcy moi, naprzeciw mnie się przybliżyli i stanęli.

12. A którzy podle mnie byli zdaleka stanęli, i silili się którzy szukali dusze mojej.

13. A którzy wynajdowali złości mówili mi są próżności, a zdrady przez cały dzień rozmyślali.

14. Ale ja jako głuchy nie słuchał, a jako niemy nie otwieraając ust swoich.

15. I stałem się jako człowiek nie słyszący, a nie mając w uśmiech swoich odporu.

16. Abowiemem tobie dufałem Panie, ty wysłuchasz mnie Panie Boże mój.

17. Bowiemem rzekł aby nigdy nie weselili się nademną nieprzyjaciele moi, a gdy się poruszają nogi moje naprzeciw mnie wiele mówili.

18. Abowiemem ja na karanie gotów, a boleść moja przed oblicznością moją zawżdy.

19. Bowiem nieprawość moję oznajmię i będę myślał za grzech mój.

20. A nieprzyjaciele moi żywą i potwierdzeni są nademną, i rozmnożeni są którzy mnie nienawidzieli nieprawie.

21. Którzy oddawają złe za dobre, omawiali mnie iżem naśladował dobroci.

22. Nie opuszczaj mnie Panie Boże mój, nie odchodzi odemnie.

Psalm 50.

1. Zmiłuj się nademną Panie Boże, według wielkiego miłosierdzia twego.

2. I podług mnóstwa lutości twych, zgładź nieprawość moję.

3. Odtychmiast omyj mnie od nieprawości mojej, a od grzechu mojego oczyść mnie.

4. Abowiem ja nieprawość

.

Psalmu powyższe omówił prof. dr. Aleksander Brückner¹⁾. Wywód jego streszcza się w twierdzeniu, iż tekst niniejszych psalmów, zawsze oparty na redakcyi średniowiecznej, znacznie się różni od tekstu z r. 1532 i okazuje tu najwyraźniej pochodzenie z tekstu modernizowanego, nie zaś pierwotnego²⁾.

Dodać należy, że psalmy pokutne odmawiano u nas od bardzo dawnych czasów w języku narodowym³⁾ a dalej, iż w pierwszej połowie XVI wieku wydawano je w osobnych, niezachowanych niestety, drukach⁴⁾. Domyślać się godzi, że krążyły w różnych odpisach⁵⁾ a także,

¹⁾ Psalterze polskie do połowy XVI wieku (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXXIV, Kraków, 1902, s. 308—11, odbitka, Kraków, 1902, s. 52—5). Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. T. III, Warszawa, 1904, s. 143—5.

²⁾ Jan Łoś, Przegląd językowych zabytków staropolskich. Kraków, 1915, s. 172, 232.

³⁾ Ks. Jan Fijałek, Bogurodzica (Pamiętnik literacki. R. II, Lwów, 1903, s. 178, przypisek) oraz recencya prac Brücknera (Pamiętnik literacki. R. III. Lwów, 1904, s. 662—4).

⁴⁾ Inwentarz po Macieju Scharffenbergerze 1547 r. podaje: Septem psalmi op. ex. 2; inwentarz po Helenie Unglerowej 1551 r. wymienia: Septem psalmi polonici ex. 11 in sedecimo. Por. Benis, Materyały I (l. c., s. 7, 44 nr. 29, 1101). Inwentarz po Baltazarze Hubnerze z r. 1592 wylicza dwukrotnie: 7 psalmów polskich (Acta consularia Leopoliensia 1591 i 1592, T. 14, s. 1178).

⁵⁾ Wskazujemy tu odpis p. t. „Poczynają się siedm psalmów pokutnych naprzeciw siedmi grzechom śmiertelnym“, zawarty w rękopisie Biblioteki Uniwersytetu warszawskiego sygn. 1°/₂, z trzeciego dziesiątka lat XVI w. Dla porównania przytaczamy początek psalmu 6: Panie nie w popędliwości twojej bakaj mie, ani w gniewie twoim karzy mie. Zmiłuj sie nademną, iżeciem niemocen, uzdrów mie Panie, abociem sie zasmucili kości moje. A dusza moja zasmuciła sie bardzo, ale ty Panie jako długo. Obróci sie Panie a wyrwi duszę moję, zbaw mie dla miłosierdzia twego, i t. d. (O rękopisie 1°/₂ por. W. A. Maciejowski, Dodatki do Piśmiennictwa polskiego. Warszawa, 1853, s. 324—5, nota. A. Brückner, Drobne zabytki języka polskiego XV wieku. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXV. Kraków, 1897, s. 232—4). Rękopis Biblioteki Kórnickiej z lat 1551—5 (opisany przez B, s. 180—1 i Brücknera, Literatura religijna. T. I. Warszawa, 1902, s. 193—5) mieści na kartach 165—183 Siedm psalmów pokutnych za siedm grzechów śmiertelnych, poprzedzonych modlitwą (Powstań, łaskawy Panie, Jezu Kryste, wspomóż nas dla imienia twego) i hymnem „Veni, creator“ (O stwórzycielu, duchu święty, raczy knam ninie przyć, dusze twoich wiernych nawiedzić).

że mieściły je dawne rękopismienne modlitewniki polskie, podobnie jak *LH* (por. *LHP* 10).

Całość *I* 1—2 *a—g* jest wzorowana na „Hortulusach” łacińskich, w których, jak już wyżej nadmieniliśmy, po pasyi podług św. Jana idą psalmy pokutne (*H1* II 21).

Modlitwy uroczyste.

II. 1. a. [Modlitwa w dzień
Ofiarowania Panny Maryej.

Dziś jest święto nowej chwały,
świat wesół jest z anioły,
wszyscy niebiescy mieszczanie
chwałą świętość w tejto pannie.

Dziś Marya, młoda panna, 5
do kościoła ofiarowa]na,
od rodziców prowadzona,
w trzech leciech Bogu dana.

Jak oliwa swą tłustością
wszystko przewysza i też pło-
[dnością 10

tak Marya cnotliwością
przewysza wszystkie i świętością.

Marya, matko wszej lutości,
łaski pełna i miłości,
Ktobie grzeszni wołamy, 15
racz się zmiłować nad nami.

In festo Praesentationis Beatae
Mariae Virginis.

Novae laudis adest festivitas,
grata mundi ac celi civibus,
qua beatae Mariae sanctitas
templo data est a parentibus,
ut olivae pinguis suavitas
uberibus redundet fructibus.

Źródłem modlitwy *II 1 a*, której początek (w. 1—6) uzupełniliśmy z *HP3* XIII 22, jest *H1* VI 34. Prof. Brückner (Psałterze, I. c., s. 311; Literatura religijna, t. III, s. 145) doradza poprawki: w. 10 przewyższa płodnością, w. 12 wszystkie świętością, w. 15 grzesznicy.

1. b. Modlitwa. Boże wszech-
mogący i wieczny, któryś na-
świętszą Maryą, matkę syna

Oratio. Omnipotens, sempi-
terne deus, qui sanctam filii tui
genitricem, templum sancti spi-

twego, kościół ducha świętego, raczyłeś, by była po trzech leciech do kościoła ofiarowana, i t. d.

ritus, post triennium in templum domini praesentari voluisti, etc.

Źródło: *H1 VI 35.*

1. c. Modlitwa w Adwent¹⁾.

Oto Pan przyjdzie i wszyscy święci jego z nim, i t. d.

In Adventu domini.

Ecce dominus veniet et omnes sancti cum eo, etc.

Źródło: *H1 VI 36.*

1. d. Modlitwa.

Sumnienia nasze, prosimy miły Panie, nawiedzając racz oczyścić, i t. d.

Oratio.

Conscientias nostras, quaesumus domine, visitando purifica, etc.

Źródło: *H1 VI 37.*

1. e. Modlitwa w dzień naczystszego Poczęcia Panny Maryej.

O naczystsza, nam iłosierniejsza panno, matko Boża, dziewico od wieków przeźrzana, kościele Trójce świętej, panno przed porodem, przy porodzeniu i po porodzeniu, wielka a wysoka łaska Boga wszechmogącego jest wlana w duszę twoję naświetszą, i t. d.

Źródła nie znamy. *MR?*

1. f. Modlitwa w dzień Bożego Narodzenia.

Spiewajmy Panu pień nowe [z weselim, jen dziś odnowił świat stracony.

Alia oratio (de natali domini nostri, Jesu Christi).

Cantemus domino canticum novum, [vum, iocundum, qui perditum hodie renovavit mundum.

¹⁾ Modlitwie tej brak zakończenia. Tekst jej urywa się najniespodzianie na słowach: „ze wszystkimi świętymi swoimi“. Ponieważ niema żadnych przyczyn zewnętrznych na usprawiedliwienie opuszczenia, przeto przypisać je należy zerowowi, składającemu z drukowanego tekstu.

Chwała tobie, święta Marya,
iż przez cię ojczyzna nam nie-
[bieska wrócona.

Tobie, synu Boży, wielka cześć
[i sława wieczna,
iż cię nam dziś dzieciątkiem po-
[rodziła dziewica wielbna.

Błogosławiona jest, która cię po-
[rodziła,
bo ona świat od złorzeczenia wy-
[zwoliła.

Moc, lekarstwo i panowanie bądź
[Jezusowi malutkiemu,
w błahych pieluszkach płaczą-
[cemu,
boć on przez swoje narodzenie
odjął nam ciężkie więzienie.

Jasność niechaj tobie będzie, po-
[cieszycielu,
któryś niepokalanej dziewice ży-
[wot nawiedził,
a swą mocą zaćmiwszy,
prawym bóstwem napełnił.

O Trójco nierozdzielna,
bądź tobie chwała wieczna,
ciebie sercem, ciebie głosem,
[ciebie wszystkimi
siłami czcimy i wielbimy.

O królu nad królmi,
nie racz mię wzgardzać nędznej,
ale przez twoje narodzenie,
daj mi w smętku pocieszenie;
A w tej dziecinnej małości
zapamiętaj moich wszystkich zło-
[ści,
boś dla mnie tak się raczył unżyć,
a jako i my śmier-]telnym być.

Pangamus tibi laudes, pia mater
[Maria,
quia per te nobis caelestis red-
[dita est patria.

Genito summa laus sit et gloria,
quia puer natus est hodie de
[virgine Maria.

Benedicta, quae nos solvit
a maledicto.

Virtus et imperium sit par-
vulo vagienti in cunis, qui libe-
ravit nos a legibus duris.

Claritas et celsitudo sit ti-
bi spiritus et alme, qui virginis
inviolatae penetraveras aurem,
ipsam tua obumbrans virtute, di-
vino fecundasti germine.

O trinitas indivisa, te toto
mentis collaudamus nisu corde,
voce, labiis persolventes debitum
laudis.

O rex regum, non me abho-
mineris reum, sed te laudantium
ultimum per nativitatis tuae exaudi
gloriam, obliviscere delicta iu-
ventutis meae, qui vestem induisti
mortalitatis nostrae.

Bądź, miły Jezu, łaskaw
wszystkim rodzicom a przyrodzo-
nym moim, któreć tobie dziś po-
lecam. A przez twoją przena-
czystszą matuchnę, tak żywym
jako umarłym daj odpłatę wie-
czną, a duszom wszystkich wier-
nych zmarłych racz dać wyzwolenie z mąk i żywot wieczny.
Amen].

Źródłem modlitwy, której tekst podaliśmy w prze-
ważnej części z *HP3 XIII 25*, jest *S 150*.

1. g. Druga modlitwa o Bo-
zym narodzeniu.

Panie Jezu Kryste, racz przy-
jąć modlitwy moje, sługi swego
grzesznego za dusze ojca mego,
matki mojej i za wszystkie wierne,
żywe i umarłe, i t. d.

abociemeś ty syn Boga ojca je-

[dyny,

dziś z dziewice Maryej cielesnie

[narodzony;

tyś wzdrój prawej światłości,

tyś pasterz trzody swej,

tyś słońce wierzących,

droga błędzących,

tyś nauczyciel poganów,

tyś powyszony nad wszystkie

[króle,

tyś Ducha świętego spełnienie,

ty panujesz wszemu niebu,

tyś wieczny syn Boży,

tyś na wspomóżenie swoim przy-

[szedł,

Esto cunctis propitius, quos
tibi commendo, precibus omnium
bonorum congregationem per
tuam sanctam conserva genitri-
cem. Et animas famulorum fa-
mularumque tuarum, etc., etc.

Oratio finalis de nativitate
domini ad Christum pro vivis
et defunctis.

Domine, Jesu Christe, suscipe
preces mei peccatoris pro anima
patris mei et matris meae et pro
omnibus fidelibus, vivis et de-
functis etc.

Tu es enim filius patris unige-

[nitus,

hodie ex virgine et matre Ma-

[ria corporaliter natus;

tu fons veri luminis,

tu pastor gregis,

tu lux credentibus,

tu via errantibus,

tu magister gentibus,

tu prior dominantibus,

tu primum mirabile,

tu plenitudo spiritus sancti,

tu regnum caeli tenes,

tu sempiternus es dei filius,

tu adiutor venturus es,

ty rozpraszasz wszystko zaćmienie,
 tyś nasze wszystko dobre,
 ty oświecasz wszyscy ludzi,
 tyś chwała Boga ojca,
 ty trwasz bez końca,
 a królujesz z Bogiem ojcem na
 [wiek wieków. Amen.

Źródło: S 163.

1. h. Modlitwa.

Któryś przyszedł przez żywot
 dziewiczy, o pokarmie anielski,
 racz mie od moich złości wyba-
 wić, boś dla nas dziecinne nie-
 dostatki raczył przyjąć, w jasłach
 leżeć, w pieluchach płakać.

Zapaliż serce moje w swej
 miłości, abym cię prawie mógł
 miłować.

O słońce wiecznej sprawie-
 dliwości, któryś raczył stąpić do
 nas, aby oświecił wszystkich ciem-
 ności.

Obleczon w sprośną osobę
 człowieczeństwa, ku wiecznejś
 nas cudności przyprowadził, z czego
 sie anieli weselili i to pienie śpie-
 wali:

Chwała na wysokości Bogu
 a na ziemi ludziom pokój do-
 brej woli. Raczyż nam pokój tu
 pomnożyć / a potym do] swej
 chwały, która jest na wysokości
 z sobą nas raczy przewieść. Amen.

Źródło: S 151.

tu spargis nebulam,
 tu totius boni inventor,
 tu illuminas gentes,
 tu gloria dei patris,
 tu futurus es sempiternus,
 tu regnas in saecula saeculorum.
 Amen.

Oratio de eodem.

Qui egressus es per virginis al-
 [vum,
 me a delictis effice salvum,
 angelorum cibus, qui teneros
 [propter
 nos sustinuisti vagitus.

Cor meum in tuo amore accende,
 ut te diligere valeam digne.

O lucifer aeternae,
 qui hodie tenebras nostrae visi-
 [tasti terrae,
 glorificamus te cum supernis ci-
 [vibus,
 qui desiderabilis tuis apparuisti
 [ovibus.

Indutus humanitatis nostrae forma
 [vili,
 ut nos paradisiaco redderes ovili.
 Illi nos, quaesumus, profunde pace,
 quam angeli nobis in caeli conti-
 [nebant arce,
 ut iuxta praesagium Gabrielis,
 tu nobiscum esse digneris.

Illuc nos tecum transvehendo
 super astra, ubi nunquam deeras
 cum nostrae humilitatis nascendo
 visitares castra, etc.

1. i. Modlitwa ku pannie Maryej o Narodzeniu Syna Bożego.

Święta Marya, matko Pana naszego, Jezu Krysta, ciebie chwale, ciebie czcisz, ciebie błogosławie w to naświetsze narozdzenie jedyne go syna twego, i t. d.

Źródło: *S* 157.

1. j. Modlitwa w dzień poświęcenia kościoła.

O jako straszliwe jest miejsce to i t. d.

Źródło: *H2* (= *HŁS* F1).

1. k. Modlitwa.

Panie Boże wszechmógący, niewymownego miłosierdzia, który masz lutość nad wszystkimi a nie chcesz, iżby kto zginął, i t. d.

Źródło: *H1* VII 47.

Oratio de nativitate domini, ad sanctam Mariam virginem.

Sancta Maria, mater domini nostri, Jesu Christi, te adoro, te laudo, te glorifico, te benedico, te magnifico in hac sancta nativitate unigeniti filii tui, etc.

In dedicatione ecclesiae, pro indulgentiis consequendis.

O quam metuendus est locus iste etc.

Oratio.

Domine deus, pater omnipotens, immensae pietatis, qui omnium misereris et neminem vis perire, etc.

Nauka spowiedania.

Po modlitwach na święta uroczyste następuje w *HP2*, taksamo jak w „Hortulusach“ łacińskich (*H1* VII 1—2 = *H2* = *HŁS* G), „nauka spowiedania“, którą zawiera także modlitewnik Saliceta (*S* 10). Źródłem owej „Confessio generalis“, tak w „Hortulusach“ jak w „Antidotarius“, jest „Modus confitendi“ Benedyktyna Andrzeja Hiszpana, drukowany często i u nas n. p. 1508 (J. Haller, 4-to; oprawiany razem z „Scrutatorium confessionis peroptimum“ Celsi Maphei, tamże, 1508), 1535 (Mathias Scharffenberger, 8-vo), 1541 (H. Wietor, 8-vo), spotykany w inwentarzach po księgarzach krakowskich i lwowskich. Źródłem „nauki spowiedania“ w *HP2* jest tekst *S* 10, trzymający się ściśle przewodnika Andrzeja Hiszpana, czego nie

można powiedzieć o tekstach, podawanych przez „Hortulusy“¹⁾).

2. *a—b*. Ustępów *a)* Naprzód słuszną wiedzieć, iż każdy krześcijanin z przykazania Kościoła świętego powinien przynajmniej jeden raz w rok przyjąć ciało Pana naszego Jezu Krysta i t. d. oraz *b)* Skrucha jest ci dobrowolne omierzenie grzechów z umysłem spowiadania i dosyć uczynienia i t. d. niema w tekstach „Modus confitendi“. Sądzić należy, że są one wstępem tłumacza względnie autora polskiego. Dalsze części (*c—j*) są już dosłownym przekładem.

2. *c*. Powszednia spowiedź.

Ja winny a barzo grzeszny człowiek spowiadam sie Bogu wszechmogącemu i błogosławionej pannie Maryej i wszystkim świętym i tobie, ojcze mój duchowny, iżem barzo grzeszył od godziny, którejem począł grzeszyć aż do dzisiejszego dnia, śmiertelnie, powszednie, przyzwolenim, kochanim i t. d.

Incipit confessio.

Ego reus et peccator maximus confiteor deo omnipotenti et beatae Mariae semper virgini et omnibus sanctis et tibi, patri meo spirituali, quod peccavi nimis ab hora, qua incepi peccare usque in praesentem diem mortaliter, criminaliter, venialiter, cogitatione, consensu, delectatione etc.

2. *d*. Spowiedź z myśli.

Napirwejem zgrzeszył myślą, iżem o cielesnych lubościach, obżarstwa, nieczystoty, świeckie czci, pychy, bogactwa, rozmyślałem a żądałem ich mieć i t. d.

De cogitatione.

Primo peccavi cogitatione, quod carnis delicias, gulas, luxurias, saeculi pompas, honores et divitias habere cogitavi et multum concupivi etc.

2. *e*. Spowiedź z mowy.

Miły ojcze, wtóre zgrzeszyłem mówieniem, bom często

De locutione.

Secundo, pater, peccavi in locutione, quod saepius superflue

¹⁾ Zwracamy tu uwagę na podobny przewodnik do spowiedzi, ułożony około r. 1530 dla królowej Jadwigi, córki Zygmunta I (ur. 1513 r., um. 1573 r.), ogłoszony, z rękopisu Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen nr. 1798, przez Lucyana Malinowskiego (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXVIII. Kraków, 1900, s. 1—32). Por. o nim Łoś, l. c., s. 242.

zbytnie a niepocześnie mówił, bogom mego i święte jego bluźnił i t. d.

2. f. Spowiedź z uczynków a naprzód z pychy.

Trzecie, miły ojcze, zgrzeszyłem uczynki i działaniem rozmaicie. A naprzód spowiadam się, iżem zgrzeszył przeciw Bogu memu i bliżniemu pychą, bowiem osobnym powyszeniem chciałem nad ine przełożon być i t. d.

2. g. Spowiedź z łakomstwa.

Zgrzeszyłem też grzechem żądzej i łakomstwa, iżem nierządnie bogactw, czci, pieniędzy i urzędów żądał i onym miłował, i t. d.

2. h. Spowiedź z nieczystoty.

Miły ojcze, zgrzeszyłem grzechem nieczystoty, iżem z myślenia, z kochania pomazania swego ciała miał i t. d.

2. i. Spowiedź z zazdrości.

Grzechem zazdrości zgrzeszyłem, iżem sławy i dobrego mienia prze zazdrość bliżniemu nie życzył i t. d.

2. j. Spowiedź z obżarstwa.

Zgrzeszyłem grzechem obżarstwa, iżem godzinę jedzenia

et inepte locutus sum. Deum meum et sanctos eius blasphemavi etc.

De septem peccatis mortalibus et de peccatis operis. Et primo de superbia.

Tertio, pater, peccavi opere et actione multipliciter. Et primo confiteor me peccasse contra deum meum et proximum et septem peccata mortalia commisisse. Superbiam enim commisi, quod singulari excellentia aliis praeesse volui etc.

De avaritia.

Item peccavi in peccato cupiditatis et avaritiae, quod inordinate divitias, honores, pecunias et beneficia concupivi et amavi. etc.

De luxuria.

Item peccavi in peccato fornicationis et luxuriae, quod delectatione et cogitatione gulae et luxuriae corporis pollutiones in corpore meo habui etc.

De invidia.

Item peccavi in peccato invidiae, nam honorem et famam ac promotionem proximi propter invidiam destruere et impedire procuravi etc.

De gula.

Item peccavi in peccato gulae, quod horam comedendi et bi-

i picia często uprzedzał, w kar- bendi semper praeveni, sine siti
miechem przebierał, smakim et fame comedi et bibi et ebrie-
wymyślał, więcej niżli potrzeba tate me replevi. etc.
jedząc i pijąc aż do zrzucenia.
i t. d.

Dopiero ukończony przegląd źródeł *HP2* prowadzi do szeregu twierdzeń i wniosków. Na tekst fragmentów *HP2* złożyły się głównie dwa źródła: 1) „Antidotarius“ Saliceta i 2) „Hortulus animae“ w jednym z późniejszych wydań, najprawdopodobniej Kobergerów z czasu około r. 1516. To ostatnie źródło, którego w prostej linii nie można było wskazać dla *HP1*, stało się tu nadto wzorem układu treści modlitewnika. Z Saliceta pochodzą niewątpliwie 4 modlitwy *HP2* (*II 1 f—i*) oraz „nauka spowiedania“ (*II 2 c—j*); „Hortulus“ jest bezpośrednim źródłem 6 modlitw (*II 1 a—d, j, k*), pośrednim (ze względu na teksty Pisma św. i hymnu „Veni, creator“) dla *I 1* (pasya podług św. Jana), *I 2 b* (Hymn), *I 2 d—g* (psalmy). Części *I 2 a, c* (wstęp do 7 psalmów pokutnych) oraz *II 2 a—b* (wstęp do „nauki spowiedania“) nie dadzą się sprowadzić ani do *S* ani do „Hortulusów“. Być może, że pasyę podług św. Jana oraz psalmy pokutne, mieszczące się zazwyczaj w *LH*, przejęto z dawniej już istniejących tekstów.

W układzie części składowych i zawartych w nich modlitw kierowano się ściśle porządkiem przyjętym w „Hortulusach“ łacińskich: po pasyi według św. Jana idą psalmy pokutne, po modlitwach na święta uroczyste następuje nauka spowiedzi.

HP3—HP5

Z poprzednio dokonanych opisów i zestawień przekonaliśmy się, że fragmenty *HP1* pokrywają się tekstem *HP3*, *HP4* i *HP5*, do których jest również w tym sa-

mym stosunku urywek *HP2*. Ułamki *HP1* nie mają takiego odpowiednika w *HP2*, a to z tej przyczyny, że pochodzą z zupełnie innej części, jakiej, niestety, *HP2* nie przechował. Ścisłe od siebie zależne, *HP3*, *HP4* i *HP5* muszą nam tedy służyć do dalszych rozważań o całkowitym tekście „Hortulusa” polskiego.

Rozpoczynamy je uwagami nad, dochowaną jedynie w *HP5*, częścią kalendarzową. Mieści ona „Cisiojanus” polski oraz ważną „jako sie którego księżyca rządzić ile ciała naukę krótką”.

Podajemy tekst „Cisiojanusa”, łącząc rozbite w nim wyrazy. Cyfry, umieszczone przez nas po każdym miesiącu, wskazują daty świąt, uwzględnionych w „Cisiojanusie” modlitewnika.

Styczeń.

Nowe la styczeń Trzech krolów jest potym dzień w oktawę Marcel z Pryszką Fab Ag Wincenty Paweł Jan złotousty.

1, 6, 16, 18, 20, 21, 22, 25, 27.

Luty.

Brygid Grom Błażej Ag Dor luty Ap Szkoła potym Walent Julianie przydaj Piotra Macieja teże.

1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 14, 16, 22, 24.

Marzec.

Marcowe dni potym nastaną A bój z Grzegorzem długi z Gierką Józef Benedyktcie Maryej Zwiastowanie.

10, 12, 17, 19, 21, 25.

Kwiecień.

Kwietnia więc Ambroży przyjdzie święcić to będą z Tyhurcym czekaj idzie tam Wojciech i Marków też Witalis.

4, 14, 22, 25, 28.

Maj.

Fil Zyg Krzyż Flor Got Jan a Staszka też Bolesław ciał Zofka w maj. o... Helenę... ¹⁾ Urban chodzi jako pan.

1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 15, 21, 25.

¹⁾ Karta uszkodzona.

Czerwiec.

Czerwieccy już nadchodzi tu najdziesz Barnabę o Wicie nie
poje słowik Dziesięć Jan okrzci Ładzka Piotr Paw.

11, 15, 22, 24, 27, 29, 30.

Lipiec.

Idź Nawiedz Prokop lipca Kilianie on Grecie Rozsła lekszem
dary o Magdy Kryst Jak Annie Śpią Marty swej.

2, 4, 8, 13, 15, 16, 22, 24, 25, 26, 28, 29.

Sierpień.

Piotr sierp ma więc Śnieg Przemienił post Wawrzyniec cze-
kał Wzięcia Maryej Biernat pisał Bartłomiej taj Aug Jan zbożny.

1, 5, 6, 10, 15, 20, 24, 28, 29.

Wrzesień.

Idzi września więc się tam Narodzi Marya Krzyż podniósł
Lampert wziął gi Matusz dał mu giny Stan Wac Mich Jer.

1, 8, 14, 17, 21, 27, 28, 29, 30.

Październik.

Listopad Franciszka zasiad Dziwiszu bracie daj Jad Gawle
Luka nieś Dziewic tysiąc przyjdzieć też Szymon się grzać.

4, 9, 15, 16, 18, 21, 28.

Listopad.

Święci wszyscy grud ma przyszedłci też Marcin z Brykcy
a więc potym Elżbieta w Kościół Klimunt z Katarzyną i Andr.

1, 11, 13, 19, 21, 23, 25, 30.

Grudzień.

Prosi mia Barba Miko Poczęcie Maryej Lucya czciła i święty
Tomasz Boży rod Szczep Jan Młodź pobito.

4, 6, 8, 13, 21, 24, 26, 27, 28.

Przytoczony tekst jest skażony licznymi błędami;
wina to częstych przedruków. Drobne przeistoczenia po-
prawiliśmy (n. p. w sierpniu: Ma-ty-ey, zamiast: Ma-
ry-ey), o innych mówimy poniżej; w czerwcu zamiast:
poje, czytaliibyśmy: pieje ¹⁾, w lipcu byłaby wskazana

¹⁾ Por. przysłowia zestawione u. S. Adalberga (Księga przysłów. War-
szawa, 1889—1894, s. 600—601).

lekcyja: On Grecie Rozsł Alekszem dary, w sierpniu, listopadzie i grudniu zamiast: sierp-ma, grud-ma, prosimia jest bardziej na miejscu: sierpnia, grudnia, prosinia. Wyrażenia: Staszka też Bolesław ciął; Urban chodzi jako pan; Grecie Rozsł Alekszem dary — przypominają żywo „Cisiojanus” płocki z końca XIV wieku, w odpisie z początku wieku XV ¹⁾). Nazwy miesięcy: Listopad=Październik, Grudzień=Listopad, Prosień=Grudzień przywodzą na pamięć „Calendarium Plocense” z XIV wieku, z dopisaniami w XV wieku nazwami miesięcy ²⁾). Całość i szczegóły dowodzą tedy starożytności tekstu, o którym mowa. „Cisiojanus” z *HP5* jest, po takim samym zabytku płockim, drugim z kolei znanym kalendarzem pamięciowym polskim. Do, przypadkowego zapewne, połączenia: Biernat pisał (sierpień) nie przywiązujemy żadnej wagi. Nadmienić należy, że nasz „Cisiojanus” przestrzega ściśle zasady zgłosek; jedynie w lutym, listopadzie i grudniu są w tym kierunku drobne usterki ³⁾).

Korzystamy z nadarzonej sposobności i ogłaszamy dwa inne, dotąd nieznane, teksty „Cisiojanusa”, pochodzące z XVII wieku.

Pierwszy z nich, z rękopisu Biblioteki Z. N. I. Osolińskich p. l. 221 (s. 143—4), podaje „Cisiojanus po polsku” w poprawniejszym brzmieniu, niż rękopis Akademii Umiejętności w Krakowie p. l. 865 (??), cyto-

¹⁾ Jan Łoś, *Cisiojanus płocki* (Materiały i prace Komisji językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. T. V. Kraków, 1912, s. 436—43).

²⁾ *Calendarium Plocense* wydał dr. Wojciech Kętrzyński (*Monumenta Poloniae historica*. T. V. Lwów, s. 444—61).

³⁾ O „Cisiojanusie” w Polsce por. Jerzy Samuel Bandtkie, *Historia drukarni krakowskich*. Kraków, 1815, s. 193—200. Teodor Wierzbowski, *Vademecum*. Warszawa, 1908, s. 1—2. Jan Łoś, l. c. oraz Przegląd językowych zabytków, s. 451—3. Aleksander Brückner, *Zabytki średniowieczne* (Pamiętnik literacki. R. XII. Lwów, 1913, s. 94—5).

wany przez prof. Brücknera. Z tej przyczyny zasługuje tutaj na przedruk.

Januarius. Styczeń.

Nowego lata królowie opowiadają posłowie, iż Pryszka i Agnieszka chcą Pawła ochrzcić braciszka.

Februarius. Luty.

Acz Grom Błażej chce Dorotyą, Połonka goni Walka, a Janko z Konstacyą Piotra z Maciejem mija.

Martius. Marzec.

Marca chłopek miele, poście Grzegorz kapustę sieje, i Giertka pokój z Bieńkiem miała, Maryej zwiastowała.

Aprilis. Kwiecień.

Kwiat wdzięczny Ambrożemu, kwiecień, wiedzie woły Tyburcemu późno. Więc Wojciech ciepło, Marka weneckiego.

Maius. Maj.

Filip, Jakub z Floryanem, z Stanisławem Polonem, Zofia len sieje, Urban z bliźniętami przed nimi idzie.

Junius. Czerwiec.

W raku róża nastaje wonność wdzięczną daje, zna Wit słowika, nocnego łotra, Jan śle do Rzymu Piotra.

Julius. Lipiec.

Dziś ciotkę swą Matka nawiedziła, lipiec, Małgorzata z Jakubem, piwem Magdalenę Anna upoiła.

Augustus. Sierpień.

Piotr zapala kopy, przelicza Wawrzek snopy, po Wniebowzięciu Maryej będzie Bartłomiej, siewy przywiedzie.

September. Wrzesień.

Idzi września nastawa, narodzoną Pannę krzyż waży, Nikod, o tym Matus słyszał, po Staszku Michał.

October. Październik.

Ubogi Franciszku, niemasz grosza w mieszku, międli Jadowiga Łukasza, Jedenaście tysięcy miał Symon Juda.

November. Listopad.

Wszyscy święci zimę czują, zatym Marcin z Brykcym jeść gotują, Alszka z Panną, Klimunt z Kachną poszli do Andrzeja.

December. Grudzień.

Tu Adwent Baśka z Mikołą poczynają i Lucya, już mocno wierzy Tomasz, że się narodził Zbawiciel nasz.

Inny, odmienny, „Kalendarz alias Cisiojanus polskie domowe“, który teraz przytaczamy, pochodzący również z XVII wieku, mieści się w rękopisie Biblioteki hr. Raczyńskich w Poznaniu p. l. 34.

Styczeń.

Nowy rok w styczniu, Trzej królowie idą za gwiazdą jasną, Antonim, tuż Jagnieszka mknie, Paweł wiarę przymuje.

Luty.

Lut Grom Błażej przed Dorotą lamentuje na Walentego, że mówił na Piotra Maciejowi coś.

Marzec.

Marzec dziś Kaźmirza z Tomkiem witał i Grzegorza, po Giertrudzie i Benedykcie Zwiastowanie nadchodzi.

Kwiecień.

Kwiecień na Ambrożego czeka, za nim kroczy Tyburcy, po tym się złączywszy Wojciech, Mark ten miesiąc kończą.

Maj.

Fil Zyg Krzyż z Floryanem Stanisław ścięty w sławie, Zofia rwie kwiatki z Heleną a Urban lato przynosi.

Czerwiec.

Czerwiec łąki siecze, siano na zimę gotując, Wit około zboża chodzi a Jan kłosa rwie i Piotr Paw.

Lipiec.

Szła Marya w lipcu k ciotce a Prokop snopy Małgorzacie będzie podawał z Magdą wil Jak An Pant Naz Marta k nim.

Sierpień.

Piotr sierp stępił, Śnieg przemienił, Post, Wawrzyniec czekał Wzięcia Maryej żywota, plon, Bartłomiej, po nim Jan ścięty.

Wrzesień.

Idzi września powiadaj Narod Mar po niej tuż krzyża podniesienie za Mateuszem bieżą Stan Wac Mich Jer.

Październik.

Październik Franciszka wie dzie, Dziewisz za nim dybkiem Jad
Gawel z Łukaszem, Dziewic stado, mróz nastał, Simon uziął.

Listopad.

Wszyscy święci radują się, oto Marcin tłustą gęś piecze
a Elżbieta pomaga z Katarzyną i Andr.

Grudzień.

Grudzień ma Barb Sab Mik Ambr Poczęcie, zatym Łuca Wa-
leryan, po nich Tomasz Krzysztof Rodz Szczep Jan papież Silw.

„Cisiojan“ poznański kończy, uszkodzony, czterowiersz:

Ostrożnie czytelnik niech sądzi,
Jeśli ten kalendarz błądzi,
A będzieli chciał poprawić

— — — — —

Nie zatrzymujemy się tu dłużej nad „Cisiojanusem“
HP5 i podobnymi mu tekstami; przechodzimy do dal-
szej części kalendarza, którą tworzy „jako się któ-
rego księżyc rządzić, ile ciała nauka krótka“. Wypisujemy poniżej jej osnovę, umieszczoną pod każ-
dym miesiącem w formie czterowiersza (ośmioletkowe
dwójki rymowane).

I.

Kiedy przyjdzie księżyc styczeń,
Rzeczy ciepłych pożywaj weń,
Pij co słuszne, miodu niechaj,
Idź do łaźniej, a krew puszczaj.

II.

Picia, jedzenia wielkiego 5
Waruj się we dni lutego,
Puszczaj krew z palca pierwszego,
Miód jedz a chroń się zimnego.

III.

Marzec rodzi zbyt wilgości,
Stąd idą wielkie boleści, 10
Jedz rzeczy pieczone, niewiele pij,
Krwie nie puszczaj, w łaźniej się myj.

IV.

Kwietnia kwiatki nastawają,
Ciała się też otwarzają,
Gdy się mnoży krew, tedy ją puszczaj, 15
Żywotowi mieszkać nie daj.

V.

Maja miej żywot wolniejszy,
We krwi, w łaźniej bądź bezpieczniejszy,
Z korzeniem pokarm przyprawiaj
A szałwiją w piciu miewaj. 20

VI.

Nie pij czerwca piwa młodego,
Wina się chroń, miodu silnego,
Jedz laktukę z podróżnikiem,
Wodę ze źródłu pij nachyłkiem.

VII.

Lipca ni żelki nie ruszaj, 25
A o miód się nie pokuszaj,
Nie pij wiele, łaźniej niechaj,
Kopru z szałwiją pożywaj.

VIII.

Sierpniać trzeba uśmierzenia,
Wiaruj się długiego spania, 30
Krwie nie puszczaj, łaźniej niechaj,
A w jedzeniu miarę chowaj.

IX.

Września zdrowszy owoc zstały,
Z koziem mlekiem jedz chleb biały,
Warz pokrzywy, wodę z nich pij, 35
Żyłę zatni, cieplej się miej.

X.

Gdy list padnie, już pij co chcesz,
Miód i wino a miary strzeż,
Możesz zjeść dobrą pieczeńią,
Abo i gęś nadziewaną. 40

XI.

Kiedyć gruda, boty obuj,
Z imbierem miodu posmakuj,
Łażniej i Wenusa poniechaj,
Chodź w kapturze a krew puszczaj.

XII.

Grudnia głowę zakrywaj, 45
A z jej żyły krwi nie puszczaj,
Jedz z chrzanem nogi wieprzowe,
Mycie częste nie jest zdrowe.

Tę samą naukę zatytułowaną „Jako sie którego miesiąca rządzić ma ten, co się sprawuje miernie“ znajdujemy w dziele p. n. Lekarstwa doświadczone, które zebrał uczony lekarz pana Jana Pileckiego (wydał Marcin Siennik, Kraków, Łazarz Andrysowicz, 1564); tworzy tu ona rozdział ósmy (k. 42 v. — 44 r.) księgi trzeciej. Spotykamy ją również, jako „stare wiersze polskie“ w „Memoriale oeconomicum“ Teodora Zawackiego (Kraków, dziedzice Jakuba Sibeneichera, 1616, k. *F* i *F*₂)¹⁾. Dla ścisłości notujemy w przypisku, drobne zresztą, odchylenia tekstu „Lekarstw“ (=L) i „Memoriale“ (=M)²⁾.

¹⁾ Przedrukowanem przez prof. dra Józefa Rostafińskiego (Biblioteka pisarzów polskich T. 15. Kraków, nakładem Akademii Umiejętności, 1891).

²⁾ Wiersz 2: pożywaj] używaj M. 3 słusznej] słusze L, słusza M. 4 łaźniej] łaźni M. 6 się] sie L. 8 się] sie L. 9 wilgości] wilkości L. 10 idą wielkie] bywają ciężkie L M. 11 Jedz rzeczy pieczone] Jedz pieczone L, jedz pieczone M. 12 W łaźniej się] w łaźni sie L, w łaźni się M. 14 się] sie L. 15 Gdy się] Gdyć sie L, Gdyć się M; tedy ją puszczaj] tam puszczaj L M. 18 łaźniej] łaźni L M; bezpieczniejszy] hojniejszy L M. 19 korzeniem] korzenim L; pokarm] karmie L M. 20 szalwiją] szalwią L M. 21 czerwca] czyrwca L, w czerwcu M. 22 się] sie L. 23 laktuke] łącygę L, sałatę M. 24 wodę ze zdroju] wodę z zdroju L, wodę zdroju M. 25 żelki] żyłki L M. 26 się] sie L. 27 pij] spi L M; łaźniej] łaźni M. 28 szalwiją pożywaj] szalwią używaj M. 29 Sierpień] Sierpnia M; uśmierzenia] umierzenia L, umiarkowania M. 30 Wiaruj się długiego] Niechaj paniej ani L M. 31 Krwi nie puszczaj, łaźniej niechaj] W łaźni nie bądź, krwi nie puszczaj L. W łaźni i t. d. M. 32 A w jedzeniu miarę chowaj] A wiele sie nie objadaj L, A wiele się i t. d. M. 33 Września] Wrześniac L M; zstały] stały L M. 36 się] sie L. 41 Kiedyć] Kiedy M. 42 imbierem] imbirem L M. 43 Łażniej i Wenusa poniechaj] Paniej, łaźniej tedy niechaj L, teraz niechaj M. 46 Krwie nie puszczaj] Krwie upuszczaj L M.

Odmianki te pouczają, że tekst „Memoriale” pochodzi z „Lekarstw”, które przechowały „naukę” w najpoprawniejszym jej brzmieniu. Wykazuje ona jednak i tu grube omyłki; winą to zapewne Marcina Siennika, wydawcy dzieła, nieznanego sobie z nazwiska, lekarza domu Pileckich.

Na zasadzie „Lekarstw” dałyby się łatwo usunąć liczne błędy „nauki” w *HP5*. Pomijając sprawę zupełnej rekonstrukcji jej tekstu, zwracamy uwagę jedynie na nazwy miesięcy, wymienione kolejno w czworowierszach przepisów. Wynika z nich nazwa identyczna dla listopada i grudnia a mianowicie: grudzień (9: września; 10: Gdy list padnie = listopad; 11: Kiedyć gruda = grudzień; 12: grudnia). Sądzymy, że wiersz 45 „nauki” należy poprawić i, wprowadzając nazwę dla grudnia z „Cisiojana”, czytać: „Prosinia głowę zakrywaj”; uzupełni to nadto brakującą zgłoskę. Tym sposobem „naukę” *HP5* odnieść można do równie odległych czasów jak jego „Cisiojana”.

Oryginał łaciński „Hortulusa” zawiera w swej obszernej części kalendarzowej (bez „Cisiojana”), której wogóle brak w modlitewniku Saliceta, także przepisy „dobrego zdrowia rządzenia”, składają się tu one z dwóch części, mianowicie z czworowiersza i trójwiersza ¹⁾. Przy-

¹⁾ Część pierwszą przepisów zastępowano bardzo często innym czterowierszem; dla przykładu przywodzimy tutaj wskazówki na styczeń:

Pocula laeta pius amat et convivia Janus,
Mittatur sanguis, lactuca cicerla serenda,
Nasturci et semen, vitis vetus ablaqueanda,
Lunaque decrescens bona ligna fabrilia caedit.

Ungere crura cave, i t. d.

Takie rady znajdują się n. p. w „Hortulusach” Knoblocha (1507 21/I, 1516 26/VIII), A. Kobergera (1511 5/VII, 1513 24/I), Flacha (1511 3/II, 1512 20/XII), J. Philippe’a - W. Hopyla (Paryż, 1513), J. Kobergera (1516 15/III, 1517 9/XI, 1518 12/XII, 1519 9/II, 29/III, 1520 10/III, 5/IX, 1521 13/XII).

taczamy poniżej rady, o których mowa, podając na styczeń całkowity ich tekst, na inne miesiące tylko pierwszą jego część (czworowiersze).

I.

In Jano claris calidisque cibis potiaris,
Atque decens potus post fercula sit tibi notus,
Laedit enim medo tunc potatus, ut bene credo,
Balnea tutius intres et venam scindere cures.

[Ungere crura cave, cum Luna videbit Aquosum,
Inserere tunc plantas, excelsas erige turres,
Et si carpis iter, tunc tardius ad loca transi].

II.

Nascitur occulta febris Februario multa, 5
Potibus et escis, si caute minuere velis,
Tunc cave frigora, de pollice funde cruorem,
Sugge mellis favum, pectoris qui morbos curabit.

III.

Martius humores gignit variosque dolores, 10
Sume cibum pure, cocturas si placet ure,
Balnea sunt sana, sed quae superflua vana,
Vena nec abdenda, nec potio sit tribuenda.

IV.

Hic probat in vere vires Aprilis habere,
Cuncta renascuntur, pori tunc aperiuntur,
In quo scalpescit corpus, sanguis quoque crescit, 15
Ergo solvatur venter, cruorque minuat.

V.

Maio secure laxari sit tibi curae,
Scindatur vena et balnea dentur amoena,
Cum calidis rebus sint fercula seu speciebus, 20
Potibus astricta sit salvia cum benedicta.

VI.

In Iunio gentes perturbat medo bibentes,
Atque novellarum fuge potus cerevisiarum,

Ne noceat colera valet haec refectio vera,
Lactucae frondes ede, ieiunus bibeque fontes.

VII.

Qui vult solamen Iulio hoc probat medicamen: 25
Venam non scindat, nec ventrem potio laedat,
Somnum compescat, et balnea cuncta pavescat,
Prodest recens unda, allium cum salvia munda.

VIII.

Quisquis sub Augusto vivat medicamine iusto, 30
Raro dormitet, estum coitum quoque vitet,
Balnea non curet, nec multum comestio duret,
Nemo laxari debet vel fleubothomari.

IX.

Fructus maturi Septembris sunt valituri,
Et pira cum vino, panis cum lacte caprino, 35
Aqua de urtica tibi potio fertur amica,
Tunc venam pandas, species cum semine mandas.

X.

October vina praebet cum carne ferina,
Nec non auccina caro valet et volucrina,
Quamvis sit sana, tamen est repletio vana, 40
Quantum vis comede, sed non praecordia laede.

XI.

Hoc tibi scire datur, quod rheuma Novembre curatur,
Quaeque nociva vita tua sint preciosaque dicta,
Balnea cum Venere tunc nullum constat habere,
Potio sit sana atque minutio bona.

XII.

Sanae sunt membris res calidae mense Decembris, 45
Frigus vitetur, capitalis vena scindatur,
Lotio sit vana, sed vasis potio cara,
Sit tepidus potus frigore contrario totus.

Przepisy te zawiera n. p. „Hortulus“ Grüningera
(1500 31/I), Flacha (1510 30/X), Knoblocha (1519
7/VII).

Kalendarze najstarszych, drukowanych *LH* mieszczą również „naukę“, o której mowa; jest tu jednak tylko jej część pierwsza ¹⁾, druga ²⁾ pojawia się późno i rzadko, jako samoistna całość, kierująca się znakami zodyaku. Źródłem rad lekarskich, podawanych w *LH*, a także w niektórych „Hortulusach“, jest t. zw. Regimen sanitatis Salernitanum, względnie wyjęte z niego, popularne w średniowieczu, rymy (znane z licznych rękopisów i inkunabułów) p. t. Carmina de sanitatis regimine, quae quondam schola solennis Anglicorum regi conscripsit, ogłoszone u nas przez Franciszka Mymera, z jego przekładem niemieckim i polskim, w książeczce p. t. Regimen sanitatis medicorum Parisiensium, pro tuenda sanitate regis Angliae compositum (Kraków, Maciej Scharffenberger, 1532 i 1543, Stanisław Scharffenberger, 1575) ³⁾.

Porównanie polskiego tekstu „nauki“ z łacińskim „Regimen sanitatis“ nie pozostawia żadnej wątpliwości co do jej pochodzenia.

Zdaje się nie ulegać kwestyi, że wysoce starożytna część kalendarzowa *HP5*, mieszcząca „Cisiojanus“ i „naukę“, była już przy pierwszej edycji polskiego „Hortulusa“: do tekstu (przełożonego głównie z „Antidotarius“ Saliceta i zasilonego istniejącymi już modlitwami) dodano, na wzór popularnych modlitewników, kalendarz z „Cisiojanem“ (przejęty z *MR?*), opatrzony „nauką

¹⁾ Por. Soleil, l. c., s. 31—41, 275—80. Lacombe, l. c., s. LIX. — Spotykamy ją także w naszych brewiarzach (por. n. p. Liber horarum canoniarum. Cracoviae, J. Haller, 1508. Breviarium. Venetiis, P. Liechtenstein, 1538).

²⁾ Lacombe, l. c., s. LVII—LVIII.

³⁾ Znanej także z rękopisów n. p. Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie p. l. 1159, Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie p. l. 5151, wznowionej przez prof. Teodora Wierzbowskiego (Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVII—XVIII w. Zeszyt XI. Warszawa, 1899).

dobrego zdrowia rządu", której źródłem jest „Regimen sanitatis“.

Następujące w *HP5*, po kalendarzu: Rozbieranie sumnienia, Nauka człowieka chrześcijańskiego (por. *HŁP*: *Institutio christiana*), Wzywanie Trojce, Anioł Pański oraz Pozdrowienie P. Maryej... (2—6), nie dochowane w innych polskich „Hortulusach“, nie zawierają nic szczególnego, nie zastanawiamy się też nad nimi i przechodzimy do głównego tekstu „Hortulusa“.

Zaczyna się on Godzinkami P. Maryej (*HP1* i *HP2* nie posiadają tej części), których znaczne fragmenty przechował *HP4*, *HP3* i *HP5* zaś całość. Ze-stawienie obu tekstów „Godzinek“, (w którym główny nacisk położymy na starszy *HP3*) da nam sposobność wypowiedzenia kilku uwag o wzajemnym ich stosunku.

A.

Godzinki o przenaświetszej i ze wszech naczystszej Pannie Maryej, matce Bożej.

HP3 I = HP4 I = HP5 I.

I. Jutrznia.

A. Invitorium. — 1. Psalm 94 — (reszty Invitorium brak w *HP3* i *HP4*).

B. 1. Nokturn. — 1. Psalm 8. — 2. Psalm 18. — 3. Psalm 23. — 4. Lekcja 1. — 5. Lekcja 2. — 6. Lekcja 3.

2. Nokturn. — 1. Psalm 44. — 2. Psalm 45. — 3. Psalm 86.

4. Lekcja 4.

Wielkością grzechów obciążeni,
ktobie się, królowa dziewico, uciekamy żądając,
racz wysłuchać nasze prośby,
uliczko wiecznego żywota,
skłońże knam swego ucha.
Przez cię się nadzieja wróciła,

5

którą była Jewa, grzesząc, straciła.
 O matko wiecznego sędziego,
 pomóż nam do zbawienia naszego.
 To nam dzisiaj racz uprosić, 10
 by nam dał czas się polepszyć.
 Proś, Panno, syna swojego,
 życz wspomżenia niniejszego.
 Abyśmy to oplakali,
 cośmy nieprawie działali. 15

5. Lekcja 5.

Prawa dziewico po porodzeniu,
 wysłuchaj nas w naszym proszeniu.
 Bowiem ty wszystko odierzysz,
 o cokolwiek syna prosisz. 5
 Jeśli ty będziesz raczyła,
 będzie zmyta nasza wina.
 Przetoż pokornie wołamy,
 racz się zmiłować nad nami.
 Gdy się naświętsza Panno modlisz,
 tedy się też święci modlą, 10
 jeśli milczysz, też umilkną,
 a tak przez twoje proszenie
 możemy mieć odpuszczenie
 a na twój głos miłościwy,
 będzie łaskaw Pan gniewliwy. 15

6. Lekcja 6.

Święta Marya, racz wzglądnać
 a modlitwy nasze przyjąć.
 Byśmy tych grzechów pozbyli,
 któreśmy już popełnili. 5
 Raczy nas strzedz od złego
 niniejszego i będącego.
 Wysłuchaj nas, Panno miła,
 uskromże nam twego syna.
 Iż odpuści winy kapłańskie
 a wysłucha prośby żeńskie. 10

Aby nas po tym przemienieniu
przywiódł ku wiecznemu weselu.

3. Nokturn. — 1. Psalm 95. — 2. Psalm 96. — 3. Psalm 97. — 4. Lekcja 7.

5. Lekcja 8.

Raczyż przypuścić Marya, Panno miłościwa, modlitwy nasze
przed obliczność swoją a racz nam dać zjednanie z synem swym.

Niechaj będzie przez cię wymówiono,
czego żałujem, iż przez nas jest popełniono.

Niechaj to przez cię otrzymamy,
czego z wielką wiarą pożądamy.

przyjmi, coć ofiarujemy,
racz dać to, o co cię prosimy
wypraw nas z tego, czego się boimy.

Bądź gotowa wysłuchać nasze prośby, niechaj praca twa
będzie modlić się za lud Boży, boś ty, błogosławiona Panno, za-
służyła nosić zapłatę wszęgo świata, Pana naszego, Jezu Krysta.
Ale ty, miły Panie, zmiłuj się nad nami. Bądź Bogu chwała.

R. Radujcie się ze mną wszyscy i t. d.

V. Czyste panieńskie wnętrzości,
pełne niebieskiej miłości,
żywot dziewiczy w sobie miał
tajemnice, których nie znał.

6. Lekcja 9.

Powstańże, błogosławiona Panno, przyczyniać się miłosiernie
za nami...

Racz uprosić żywota przedłużenie,
w którymbychmy otrzymali wieczne zbawienie.
Święte cnoty racz w nas wpoić,
grzechom od nas każy odyść.

O błogosławiona i chwalebna, dziewico Marya, my, którzy
wierzymy, iżeś dziewicą i matką Bożą, i t. d.

7. Te Deum laudamus.

Ciebie Boga chwalimy, ciebie Pana wyznawamy.

Ciebie, wiecznego Ojca, wszystka ziemia wielbi.

Tobie wszyscy angeli, tobie niebiosa i wszystkie mocarstwa.

Tobie Cherubin i Serafin nieprzystawiającym głosem wołają:
 Święty, święty, święty Pan Bóg zastępów.
 Pełny są nieba i ziemie wielmożności chwały twojej.
 Ciebie chwalebne apostolskie zebranie.
 Ciebie sławna liczba prorocka.
 Ciebie jasny zastęp męczennicy chwali.
 Ciebie po okręgu ziemie święty Kościół krześcijański wyznawa.
 Ojca bezmiernej wielmożności.
 Wielebnego twego prawego i jedynego Syna.
 Pocieszyciela także Ducha świętego.
 Tyś król chwały, Kryste.
 Tyś wiecznego Ojca syn.
 Ty, ku wykupieniu mając przyjąć człowieka, nie żadziłeś się pa-
 [nieńskim żywotem.
 Ty, zwyciężywszy żądło śmierci, otworzyłeś wierzącym królestwo
 [niebieskie.
 Ty na prawicy Bożej siedzisz w chwale u Ojca.
 Wierzmy, iż sędzią masz przyść.
 Ciebie przeto prosimy, sługom twoim racz wspomóc, któreś drogą
 [krwią odkupił.
 Daj, abyśmy z świętymi twemi w wiecznej chwale byli policzeni.
 Uczyn zbawiony lud twój, Panie, i błogosław dziedzictwu twemu.
 Rządź je i powyzszaj ony aż na wieki.
 Przez wszystkie dni błogosławimy cię.
 I chwalimy imię twoje bez przestania zawsze i na wiek wieków.
 Raczyż, miły Panie, dnia tego od grzechu nas strzedz.
 Zmiłuj się nad nami, Panie, zmiłuj się nad nami.
 Niechaj będzie miłosierdzie twoje nad nami, Panie, jakośmy mieli
 [dufanie w tobie.
 W tobiem, Panie, dufał, nie będę posromocon na wieki.

C. Laudes. — 1. Psalm 92. — 2. Psalm 99. — 3. Psalm 62. — 4. Psalm 6. — 5. Pienie trojga dziattek. — 6. Psalm 148. — 7. Psalm 149. — 8. Psalm 150.

9. Hymna.

O nachwalebniejsza Panno,
 powyzszona nad gwiazdami,
 przez któregoś stworzona była,
 tegoś swym mlekiem karmiła.

Co Jewa smężna straciła,	5
tyś przez syna naprawiła,	
oknemeś się w niebie stała,	
iżby grzeszne ksobie brała.	
Ty jeś uliczka królewska,	
najaśniejsza brona rajska,	10
wszyscy jej ludzie śpiewajcie,	
bo od niej zbawienie macie.	
O Marya, matko miłości.	
Marya, Panno nad pannami.	
Chwała tobie, królewicze.	15

10. Pieśń Zacharyasza. — 11. Modlitwy (wśród nich: Ku św. Janowi ewangelście, Modlitwa do św. Stanisława).

II. Na Prime.

1. Hymna.

Duchu święty zawitaj knam,
dusze swoich ty nawiedz sam,
napelni zwierchniej miłości,
ty, któryś stworzył wnętrzości.

Kryste, królu miłościwy,	5
raczyż nam dać umysł chciwy,	
bychmy cię godnie chwalili,	
a w twej służbie nie tesknili.	

Zbawicielu racz wspominać,	
iżes człowieczeństwo raczył przyjąć,	10
naszejeś postaci podobien był,	
kiedyś się z Panny narodził.	

Marya matko miłości etc.

2. Psalm 53. — 3. Psalm 84. — 4. Psalm 116. — 5. Psalm 119. — 6. Modlitwy.

III. Na Tercyę.

1. Zdrowaś Marya i t. d. — 2. Boże na pomoc moję wejrzy i t. d. — 3. Hymna: Kryste królu miłościwy. Jako na Pri-

mie. — 4. Antyfona. Wielebna Panno. — 5. Psalm 120. Podniosłem oczy moje na góry, skądby mi przyszedł ratunek. — 6. Chwała Ojcu i Synowi i Duchu św. Jako była na początku i ninie i t. d. — 7. Psalm 126. Jeśli Pan nie zbuduje domu, próżnicy robili ci, którzy gi budowali. — 8. Chwała Ojcu i t. d. — 9. Psalm 127. Błogosławieni wszyscy, którzy się boją Pana, którzy chodzą w drogach jego. — 10. Chwała Ojcu i t. d. — 11. Antyfona. Wielebna Panno nad pannami, któraś porodziła Krysta, przyczyni się za nami. — 12. Capitulum. Jako na Syon utwierdzonam a w mieście poświęconam, takżeż odpoczywała, a w Jeruzalem moc moja. Chwała bądź Bogu. — 13. Responso-
ria. Błogosławionaś ty między niewiastami, święta Boża rodzicielko, i błogosławion owoc żywota twego. Święta Boża rodzicielko. Chwała Ojcu i t. d. Błogosławionaś ty. V. Po porodzeniu dziewicą niepokalaną zostałam, Boża rodzicielko, przyczyni się za nami. V. Panie wysłuchaj modlitwę moję, a wołanie moje niechaj ktobie przydzie. — 14. Modlitwa. Racz dać, prosimy, miłosierny Boże, krewkości naszej wspomóżenie, iż my, którzy świętej Bożej rodzicielki, Maryej, pamiątkę obchodzimy, wspomóżeniem jej przyczynienia moglibyśmy powstać od naszych złości. — 15. Ku świętemu Duchu. Prosimy, miły Panie, w dusze nasze Ducha świętego łaskawie wlej, którego mądrością jesteśmy stworzeni i opatrnością bywamy rządzeni. — 16. Ku św. Janowi. Niechaj zawsze będzie, prosimy, miły Panie, święty Jan, apostoł i ewangelista twój, naszej krewkości pomocnik, a za nami do ciebie się modląc obfity wspomóżyciel. — 17. Ku wszystkim Świętym. Świętych wszystkich twoich, prosimy, miły Panie, prośbą uśmierzony, odpuszczenie naszym grzechom raczy dać, a wiecznym nas lekarstwem uleczyć. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen. Błogosławmyż Panu. Chwała bądź Bogu. — 18. Antyfona. O kwitnąca różo, nadroższa matko Boża, o Panno pokorna. O napłodniejsza macico, jaśniejsza nad świtanie, racz się modlić zawsze za nami. V. Anioł Pański zwiastował Maryej, a poczęła z Ducha świętego. — 19. Modlitwa. Boże, których z błogosławionej dziewice, Maryej, żywota słowo twoje przez anielskie zwiastowanie raczył, aby ciało przyjęło, daj nam pokornym twoim, iż którzy ją Bożą rodzicą być wierzymy, aby u ciebie jej przyczynieniem bylibyśmy wspomżeni. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen.

IV. Na Sextę.

1. Hymna: Zbawicielu racz wspominać i t. d. — 2. Psalm 128. — 3. Psalm 129. — 4. Psalm 130. — 5. Modlitwy.

V. Na Nonę.

1. Hymna: Marya matko miłości. — 2. Psalm 131. — 3. Psalm 132. — 4. Psalm 133. — 5. Modlitwy.

VI. Na Nieszpor.

1. Psalm 109. — 2. Psalm 112. — 3. Psalm 121. — 4. Psalm 126. — 5. Psalm 147.

6. Hymna.

Zdrowaś gwiazdo morska,
chwalebna matko Boża,
i zawsze Panno,
szczęsna uliczko niebieska.

Wzięłaś pocieszenie 5
przez Gabryelowo pozdrowienie,
racz nas w pokoju postawić,
imię Jewino przemienić.

Rozwiń zwiazanych przekowy,
ślepych raczy dać wzrok nowy, 10
to, co jest złe, oddalić,
wszego dobrego użyzyć.

Matką się dziś ukaży,
tego nam, Panno, uśmierzy,
który stał się synem twoim, 15
dla zbawienia grzesznym.

Użyj czystego żywota,
otwórz nam rajske wrota,
byśmy Jezusa ujrzeli 20
a z niego wesele mieli.

Bądź chwała Ojcu wiecznemu,
Synowi jego jedynemu,
cześć sława Duchu świętemu,
Bogu w Trójcy jedynemu. Amen.

7. Pienie błogosławionej i przeznaczystszej Panny Maryej. —
8. Modlitwy.

VII. Na Kompletę.

1. Psalm 3. — 2. Psalm 12. — 3. Psalm 120. — 4. Psalm 133.

4. Hymna.

Stała uliczka otworzona,
Duchem świętym napelniona,
przez którą sam król przechodził,
panieństwu nic nie zaszkodził.

Rodzaj nawyższej światłości 5
wyszedł z dziewiczych wnętrzności,
oblubieniec, odkupiciel,
swego zboru obrocniciel.

Cześć matki swej, radość wieczna, 10
nadzieja wierzących pewna,
przez swe ciężkie ucierpienie,
rozwiązał nasze związanie.

Maryo matko miłości (aż do końca, jako pierwszej).

5. Pienie Symeonowo. — 6. Antyfona. Wielbimy cię, Boża rodzico, dziewico i t. d. Kryste elejson i t. d. — 7. Potym mów pacierz i wszystko jako w Primie po psalmiech aż do modlitw tamże. — 8. Modlitwa. Grzechom sług twoich, prosimy, miły Panie, racz być miłościw, a iż tobie uczynki naszemi nie możemy być lubi, daj abyśmy przyczynieniem Panny Maryej, matki Syna twego, byli zbawieni. Przez Krystusa Pana. — 9. Modlitwa ku św. Duchu. Boże, któryś apostołom twoim świętym Ducha dał, racz też nasze modlitwy wysłuchać a którymeś dał wiarę, racz też dać i pokój. — 10. Modlitwa ku św. Janowi. Boże, jen baczysz, iż złości nasze zewsząd nas udręczają, racz dać, aby wielbego Jana modlitwa i chwalebne przyczynienie nas obroniło. — 11. Modlitwa ku wszystkim Świętym. Święci wszyscy, prosimy, miły Panie, nas na wszelkim miejscu niech wspomagają, a gdy ich zasługi wspominamy, byśmy też ich pomoc poznali. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen. Błogosławmyż Panu. Chwała Bogu. — 12. Antyfona. Bądź pozdrowiona, królowa miłosierdzia, żywocie, słodkości i nadziejo nasza, bądź pozdrowiona. Ktobie wołamy wygnani synowie Jewini, ktobie wdychamy, łkając i płacząc w tym z łez padole. A dlatego, orędowniczko nasza, ony twoje miłosierne oczy knam nawróci, a Jezusa błogosławionego, owoc żywota

twego, nam po tym wygnaniu ukaż. O łaskawa, o miłościwa, o słodka dziewico Marya. V. Módl się za nami, błogosławiona Marya, abyśmy byli godni obietnic Krystusowych. — 13. Modlitwa. Wszechmogący wieczny Boże, któryś chwalebnej dziewice Maryej ciało i duszę z rządzenia Ducha świętego zgotował, iżby się stało dostojnym mieszkaniem Syna twego, Pana naszego, Jezu Krysta, racz nam dać, iż my, którzy się z jej wspomnienia weselimy, abyśmy jej przyczynieniem od nastawających szkód, od wiecznej i nagłej śmierci byli wybawieni. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen. A dusze wszystkich wiernych, przez nawyższe miłosierdzie Pana naszego, Jezu Krysta, niechaj mają odpoczynienie wieczne. Amen. Nas z Synem swoim racz błogosławić, dziewico Marya. — 14. Antyfona. Daj pokój, miły Panie, czasów naszych, abowiem nie jest któryby walczył za nas, jedno ty, Boże nasz. V. Bądź pokój w mocy twojej, a obfitość na wieżach twoich. — 15. Modlitwa. Boże, od którego święte żądze i prawe rady i sprawiedliwe są uczynki, daj sługom twoim on pokój, którego nie może świat dać, aby serca nasze przykazaniu twemu były poddane, a odjawszy wszystek strach nieprzyjacielski, czasy nasze w twojej obronie niechaj będą spokojne. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen.

„Godzinki“ *HP5* rozpatrzmy krócej.

I. Jutrznia.

A. Invitatorium. — 1. Psalm 94.

2. Hymna.

Którego świat, ziemia, morze
dosyć chwalić nie może,
wszego stworzenia dziedzica,
nosiła czysta dziewica.

Tego, komu miesiąc, gwiazdy,
słońce, służy żywioł każdy,
pełne niebieskiej miłości,
noszą panieńskie wnętrzości.

5

O matko błogosławiona,
jakoś jest barzo wslawiona,

10

Który świat w garści zakrywa,
w żywocie twym odpoczywa.

Od aniołaś pozdrowiona,
Duchem świętym napełniona,
przez cięśmy już oglądali, 15
kogośmy dawno żądali.

Chwała bądź Panu naszemu,
z dziewice narodzonemu,
i Ojcu jego wiecznemu,
także Duchowi świętemu. Amen. 20

B. 1. Nokturn. — 1. Psalm 8. — 2. Psalm 18. — 3. Psalm 23.

2. Nokturn. — 1. Psalm 44. — 2. Psalm 45. — 3. Psalm 86.

3. Nokturn. — 1. Psalm 95. — 2. Psalm 96. — 3. Psalm

97. — 4. Lekcja 1. — 5. Lekcja 2. — 6. Lekcja 3.

7. Hymn św. Ambrożego i Augustyna.

Ciebie Boże chwalimy, ciebie Panem wyznawamy.

Tobie Ojcu wiecznemu wszystka ziemia cześć oddawa.

Ciebie wszyscy aniołowie, tobie niebiosy i wszystkie mocarstwa.

Tobie Cherubinowie i Serafinowie, nie przestając głosem śpie-
Święty, święty, święty Pan Bóg zastępów. [wają:

Pełne są niebiosy i ziemia majestatu chwały twojej.

Ciebie przesławny chór apostołski.

Ciebie chwalebny poczet prorocki.

Ciebie świetne wojsko męczenników wysławia.

Ciebie po wszystkim świecie święty Kościół wyznawa.

Ojca niezmiernego majestatu.

Chwalebno też i prawdziwego a jedyne Syna twego.

I Ducha świętego pocieszyciela.

Tyś jest król chwały, o Panie Chryste.

Tyś jest syn Boga Ojca wiekuisty.

Ty, mając przyjąć człowieczeństwo nasze, dla wybawienia na-
[szego, nie brzydziłeś się w panińskim żywocie mieszkaniem.

Ty, skruszywszy żądło śmierci, otworzyłeś wierzącym królestwo
[niebieskie.

Ty na prawicy Bożej siedzisz w chwale Ojca twego.

Skąd wierzymy, że nas przyjdiesz sądzić.

Przeto cię prosimy, racz wspomóc sługi twoje, drogą krwią swoją
[odkupione.

A racz nas z twemi świętymi chwałą wiecznej obdarzeniem opa-
[trzyć.

Zbawże lud twój, Panie, i błogosław dziedzictwu swojemu.

A rządź je i podwyższaj je aż na wieki.

Na każdy dzień błogosławimy ciębie.

I chwalimy imię twoje na czas wieczny i na wieki wieków.

Racze tego dnia, Panie, grzechu nas każdego uchować.

Zmiłuj się nad nami, Panie, zmiłuj się nad nami.

Niechaj będzie miłosierdzie twoje, Panie, nad nami, gdyż w tobie
[nadzieję pokładamy.

W tobie, Panie, nadzieję położył, niechże nie będę pohańbion
[na wieki.

C. Laudes to jest Chwały. — 1. Psalm 92. — 2. Psalm 99.—
3. Psalm 62. — 4. Psalm 66. — 5. Pieśń trzech młodzieńców.—
6. Psalm 148. — 7. Psalm 149. — 8. Psalm 150.

9. Hymna,

O gospodze uwielbiona,
nad niebiosą wywyższona,
twórcę swego porodziła,
mlekiem swym karmiła.

Co Jewa smętna straciła, 5
tyś przez Syna naprawiła,
oknem stałaś się do nieba,
smęcić się już nam nie trzeba.

Drzwiamiś króla wysokiego 10
i fortką nieba świetnego,
wszyscy jej ludzie śpiewajcie,
bo przez nią zbawienie macie.

Chwała bądź Panu naszemu,
z dziewicy narodzonemu,
i Ojcu jego wiecznemu, 15
także Duchowi świętemu. Amen.

10. Pieśń Zacharyaszowa. — 11. Antyfony, z których wy-
mieniamy *Salve regina* (s. 44—5)¹⁾ oraz rymowaną:

¹⁾ Tekst jej wykazuje tu szereg odmian od redakcyi, podanej w części wstępnej *HP5*.

Bądź pozdrowiona, królowo niebieska,
bądź pozdrowiona, Pani anielska,
witaj, święte pokolenie,
z którego wyszło świata zbawienie.

Wesel się chwałą wślawiona, 5
ślicznością nad wszystkie ozdobiona,
żyj, o dziewico prześliczna,
a za nami w przyczynie racz być ustawiczna.

V. Daj mi, abych cię chwalił, Panno naświetsza. R. Daj mi
moc naprzeciw nieprzyjaciołom twoim.

(Antyfonę tę odmawiano w Laudes od Gromnic aż do kom-
plety Wielkiej Soboty; „Salve Regina“ była antyfoną, przezna-
czoną na czas od komplety Soboty po świątkach aż do Adwentu).

II. Prima.

1. Hymna.

Wspomni, o sprawco zbawienia,
żeś dla ludzkiego plemienia,
z czystej Panny narodzony,
ciałem naszym obieczony.

Marya, matko miłości, 5
matko wszelakiej litości,
broń nas od skonania złego
i od czarta przekłętego.

Chwała bądź Panu naszemu, 10
z dziewice narodzonemu,
i Ojcu jego wiecznemu,
także Duchowi świętemu. Amen.

2. Psalm 53. — 3. Psalm 84. — 4. Psalm 116.

III. Na Tercyę.

1. Hymna.

Pamiętaj, zbawienia sprawco,
żywota wiecznego dawco,
żeś z Panny wziął nasze ciało,
które dla nas ucierpiało.

Dalsze zwrotki hymnu są tesame, co w hymnie na Primę
(w. 5—12). — 2. Psalm 119. — 3. Psalm 120. — 4. Psalm 121.

IV. Na Sextę.

1. Hymna=Na Primę (Wspomni, o sprawco zbawienia). —
2. Psalm 122. — 3. Psalm 123. — 4. Psalm 124.

V. Na Nonę.

1. Hymna (=Na Tercję). — 2. Psalm 125. — 3. Psalm 126. — 4. Psalm 127.

VI. Na Nieszpor.

1. Psalm 109. — 2. Psalm 112. — 3. Psalm 121. —
4. Psalm 126. — 5. Psalm 147.

6. Hymna.

Zdrowaś, gwiazdo morska,
wierna matko Boska,
Panno wiekuista,
brano rajska czysta.

Anielskim zjawieniem, 5
Marya uczczona,
obdarz nas pokojem,
nad Ewę wślawiona.

Zjednaj win zgładzenie, 10
ślepych oświecenie,
złego oddalenie,
łaski przyczynienie.

Bądź matką bez groźby,
odnieś nasze prośby 15
Synowi twojemu,
nam narodzonemu.

Panno osobliwa,
matko miłościwa,
obdarz nas cichością 20
i świętą czystością.

Daj żywot tuteczny,
święty i bezpieczny,
z Jezusem mieszkanie,
i z nim królowanie.

Chwała Bogu Ojcu,
Jezusowi Panu,
Duchowi świętemu,
Bogu jedynemu. Amen.

25

7. Pieśń Błogosławionej Panny Maryej.

VII. Na Kompletę.

1. Psalm 128. — 2. Psalm 129. — 3. Psalm 130. —
4. Hymna (=Na Tercyje). — 5. Pieśń Symeonowa.

Na podstawie powyższego zestawienia możemy przystąpić do zbadania wzajemnego stosunku tekstów „Godzinek” *HP3* (= *HP4*) i *HP5*. Rozpoczynamy od psalmów zawartych w obu redakcjach.

„Godzinki” *HP3* mieszczą psalmy:

- I. 94, 8, 18, 23, 44, 45, 86, 95—7, 92, 99, 62, 66, 148—50. — II. 53, 84, 116, 119. — III. 120, 126, 127. — IV. 128—130. — V. 131—133. — VI. 109, 112, 121, 126, 147. — VII. 3, 12, 120, 133.

W „Godzinkach” *HP5* znajdujemy psalmy:

- I. 94, 8, 18, 23, 44, 45, 86, 95—7, 92, 99, 62, 66, 148—50. — II. 53, 84, 116. — III. 119—21. — IV. 122—4. — V. 125—7. — VI. 109, 112, 121, 126, 147. — VII. 128—30.

Widoczne z tego, że jedynie Jutrznia, Prima i Nieszpor, tak w *HP3* jak w *HP5*, mają te same psalmy, czego o innych godzinach nabożeństwa powiedzieć nie można. Sprawa zaznaczonej różnicy nie wchodzi teraz w zakres naszych uwag, poświęconych wyłącznie tekstowi przekładu psalmów. W obu redakcjach są następujące psalmy, identyczne pod względem treści:

- 8, 18, 23, 44, 45, 53, 62, 66, 84, 86, 92, 94—7, 99, 109, 112, 116, 119—21, 126—30, 147—50.

Zestawienie tekstu przekonywa nas jednak, że mamy tu do czynienia z odrębnymi przekładami. Dla stwierdzenia tego faktu porównamy psalm 120.

HP3, Psalm 120.

1. Podniosłem oczy moje na góry, skądby mi przyszedł ratunek.

2. Ratunek mój od Pana, który stworzył niebo i ziemię.

3. Nie da w poruszenie nogi twej, ani zaśnie ten, który cię strzeże.

4. Otoć nie będzie drzymał ani spał, który strzeże Izraela.

5. Pan cię strzeże, Pan obrona twoja po prawej ręce twojej.

6. Przez dzień słońce nie upali cię, ani miesiąc przez noc.

7. Pan cię strzeże od wszego złego, niechaj strzeże Pan dusze twojej.

8. Pan niechaj strzeże weszcia twego i wyszcia twego, od tych miast aż na wieki.

HP4, Psalm 120.

1. Podniosłem oczy moje na góry, skądby mi przyszła pomoc.

2. Pomoc moja od Pana, który stworzył niebo i ziemię.

3. Nie da się zachwiać nogom twoim, ani się zdrzymie ten, który cię strzeże.

4. Oto się nie zdrzymie, ani zaśnie ten, który strzeże Izraela.

5. Pan cię strzeże, Pan jest obroną twoją, po prawej ręce twojej.

6. Nie upali cię słońce we dnie, ani księżyc (uziębi cię) w nocy.

7. Pan cię strzeże od wszego złego, Pan niech strzeże dusze twojej.

8. Pan niech strzeże weszcia i wyszcia twego, odtąd aż i na wieki.

Źródłem z którego zaczerpnięto przekład psalmów do „Godzinek“ w *HP3* jest „Biblia, to jest księgi starego i nowego Zakonu“, wyłożona przez Jana Leopolię, a mianowicie jej drugie wydanie, ogłoszone w r. 1575 (Kraków, Mikołaj Scharffenberg, fol.)¹⁾. Tłumaczenie psalmów w „Godzinkach“ *HP4* pochodzi z Psalterza Dawidowego, przełożonego przez Jakuba Wujka (Kraków, Andrzej Piotrkowczyk, 1594, 1616, 1626)²⁾.

¹⁾ Biblia z r. 1577 jest, jak wiadomo, wydaniem tytułowem edycji z r. 1575. Psalterz Dawidów „jako jest w Biblii polskiej wydrukowany“ (Kraków, Łazarz, 1579) ma liczne odmiany, dokonane w tekście z r. 1575.

²⁾ W Biblii Wujka (Kraków, Łazarz, 1599) są w psalmach poprawki, pochodzące zapewne od cenzorów-wydawców (Grodzickiego, Radziszewskiego, Raba, Branka, Łaskiego) tekstu z r. 1594.

Poniżej przywiedzione wiersze z psalmu 120, w przekładzie Leopoldy i Wujka, przekonają o prawdziwości twierdzenia.

Biblia 1575, Psalm 120.

Psalterz Dawidowy 1594,
Psalm 120.

1. Podniosłem oczy moje na góry, skądby mi przyszedł ratunek.

3. Nie da w poruszenie nogi twej, anić zaśnie ten, który cie strzeże.

8. Pan niechaj strzeże wieszcia twego i wyjścia twego, od tych miast aż na wieki.

1. Podnosiłem oczy moje na góry, skądby mi przyszła pomoc.

3. Nie da się zachwiać nogom twoim, ani się zdrzymie ten, który cię strzeże.

6. Nie upali cię słońce we dnie, ani miesiąc *uziębi cię* w nocy.

Nie wszystkie jednakowoż psalmy w „Godzinach“ *HP3* pochodzą z dopieroco wymienionego źródła. Z trzydziestu pięciu bowiem psalmów tylko trzydzieści i trzy odpowiada, prawie w zupełności, brzmieniu przekładu Leopoldy, dwa pozostałe, t. j. psalm 3 i 12, odbiegają całkowicie od wszelkich dotąd znanych, drukowanych, tłumaczeń. Podajemy tu tekst obu psalmów:

Psalm 3 (HP3).

1. Panie, czemu weselim rozmnożeni są, którzy mię smućą, mnodzy powstają naprzeciw mnie.

2. Mnodzy mówią duszy mojej, niemasz zbawiciela jej w Bo-dze jej.

3. Aleś ty, Panie, przyjemca mój, chwała moja i powyższając głowę moję.

4. Głosem moim ku Panu wołałem, i wysłuchał mię z góry świętej swojej.

5. Jam drzymał i zasnąłem i powstałem, abowiem Pan przyjął mię.

6. Nie będę się bał tysięcy ludu obstępujących mię, powstań, Panie, a zbaw mię, Boże mój.

7. Abowiemeś ty pobił wszystkie przeciwiające się mnie bez przyczyny, zęby grzesznych pokruszyłeś.

8. Pańskieć jest zbawienie, a na lud twój błogosławienie jego.

Psalm 12 (HP3).

1. Jakoż długo, Panie, zapomnisz mię do końca, jakoż długo odwrócisz oblicze swoje odemnie.

2. Jako długo będę pokładał rady w duszy mojej, boleść w sercu moim przez dzień.

3. Jako długo będzie podniesion nieprzyjaciół mój nademną, wejrzy a wysłuchaj mię, Panie, Boże mój.

4. Oświeć oczy moje, bych nigdy nie zasnął w śmierci, aby niekiedy nie rzekł nieprzyjaciół mój, przemogłem naprzeciw jemu.

5. Którzy mię smucają, będą się radować je [śli będę] . . .

Wyniki porównania psalmów obu oficjów wystarczają zupełnie do określenia wzajemnego stosunku „Godzinek“ *HP3/4* i *HP5*. „Godzinki“ *HP5* przedstawiają całkiem odmienną redakcję nabożeństwa maryjnego, przełożoną na język polski po r. 1594. Redakcję tę wprowadzono do „Hortulusów“ w miejsce dawniejszych „Godzinek“, które po r. 1575 poddano u nas rewizji tekstowej, polegającej w tym wypadku na uzyciu, nowego, tłumaczenia psalmów z drugiego wydania „Biblii“ Leopoldy.

Przyczyny wprowadzenia nowej redakcji oficjum maryjnego do „Hortulusów“ polskich szukać należy w reformach modłów kościelnych, dokonanych przez papieża Piusa V (na skutek uchwał soboru trydenckiego), które objęły także oficjum, o którym mowa. Wystarczy porównać „Godzinki“ *HP5* z „Officium Beatae Mariae Virginis, S. Pii V Pontificis Maximi iussu editum“ ¹⁾,

¹⁾ Romae, in aedibus Populi Romani, 1571. Por. o tem P. Suitbert Bäumer O. S. B., Geschichte des Breviers. Freiburg in Br., 1895, s. 452—3.

by się przekonać, że jest to przekład tego a nie innego nabożeństwa.

Stwierdziwszy źródło „Godzinek” *HP5*, wypada zapytać o autora ich tłumaczenia. Identyczność przekładu psalmów w „Godzinkach” *HP5* i w „Psalterzu Dawidowym” Wujka (1594) prowadzi na domysł, że mamy tu do czynienia z „Godzinkami” przekładu Wujka; po zestawieniu „Godzinek” *HP5* z Wujkowem „Officium” ²⁾ przypuszczenie to zamienia się w pewnik.

Wyjaśniwszy sprawę różnicy tekstu oficjum maryjnego w obu modlitewnikach, wracamy do „Godzinek” w *HP3*. Zaznaczyliśmy wyżej, że „Godzinki” hortulu-

²⁾ Officium abo Godziny Błogosławionej Panny Maryej, niedawno reformowane i z rozkazania Piusa papieża V wydane a przez ks. Jakuba Wujka, teologa S. J. przełożone i znowu z pilnością przejrzane i do druku dane. Kraków, Andrzej Piotrkowczyk, 1598 (12-ka, 15 k. nlb, 661 s. l., 3 s. indeksu). Jedyne egzemplarz w Bibliotece Zygmunta hr. Czarneckiego w Rusku (dziś w Bibliotece hr. Baworowskich we Lwowie). Korzystał z niego ks. dr. Józef Surzyński w swej publikacji: Polskie pieśni Kościoła katolickiego od najdawniejszych czasów do końca XVI stulecia (Poznań, 1891), w której ogłosił wyjątki z „Officium” Wujkowego. Wydanie pierwsze (między r. 1594 a 27/VII 1597, data śmierci Wujka) dotąd nieznanne. Dalsze edycje pomijamy. Do przekładu „Officium” odnoszą się słowa Antoniego Possevina (Apparatus sacer. T. II. Venetiis, 1606, s. 87); ks. Stanisław Załęski (Jezuici w Polsce. T. I, 2. Lwów, 1900, s. 716—7) ostatnio zaś ks. Jan Sygański (Ks. Jakób Wujek z Wągrówca 1540—97 w świetle własnej korespondencji. Odbitka z „Przeglądu powszechnego”. Kraków, 1914, s. 69—70, 75) ściągają je, najmylniej, do innych „Godzinek” maryjnych, śpiewanych do dziś dnia (Zacznijcie, wargi nasze, | Chwalić Pannę świętą), przetłumaczonych, z łacińskiego oryginału (Officium in conceptione immaculata B. M. Mariae, ut habetur in horis quibusdam antiquis. Cracoviae, 1625. Ad matutinum: Eia, mea labia nunc annunciate | Laudes et praeconia Virginis Beatae...), Jezuity Alfonsa Rodrígueza (um. 31/X 1617), żarliwego wyznawcy i gorliwego krzewiciela kultu Niepokalanego Poczęcia. Por. ks. Jan Wielewicki S. J., Diarii historici. T. III (Scriptores rerum polonicarum T. XXIV) Kraków, 1889, s. 221—2, Augustin et Alois de Backer, Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus. T. V. Liège, 1859, s. 629—30. Estreicher, l. c., og. zb. t. XXVI, Kraków, 1915, s. 326—8 pomieszał go z innym Alfonssem Rodríguezem (um. 21/II 1616), autorem dzieła: Exercicio de perfeccion (O postępowaniu w doskonałości), tłumaczonego, po wielokroć, na europejskie języki. Por. de Backer, l. c. T. III. Liège, 1856, s. 672—81.

sowe uległy po r. 1575 pewnej rewizji tekstowej. Dowód na to posiadamy w wprowadzeniu, do tekstu „Godzinek“ *HP3/4*, psalmów podług przekładu Leopolicy, przyczem jednak niektóre psalmy uszły tej wymiany i pozostały w brzmieniu pierwotnem, zapewne najwcześniejszem (por. psalm 3, 12). Sądzić należy, że redakcja tekstu i układu „Godzinek“ *HP3/4* różni się tylko tymi szczegółami od najstarszej, która, niestety, nie dochowała się w wcześniejszych „Hortulusach“. Że tak jest istotnie, dowodzi t. zw. „Książka do nabożeństwa króla Zygmunta I“ (=MZ), zawierająca w swej drugiej części, obok innych modlitw z „Hortulusa“ polskiego, także odpis jego „Godzinek“. Aby się o tem przekonać, wystarczy, dla porównania, przytoczyć odpowiednie części „Godzin o Pannie Maryej“ z rękopisu monachijskiego. Czynimy to poniżej.

Godziny o Pannie Maryej.

1. (z *Tercyi*, k. 157 v. — 160 v.).

11. Antyfona. Wielebna Panno nad pannami, któraś porodziła Krysta, przyczyn się za nami. — 12. Capitulum. Jako na Syon utwierdzona a w mieście poświęconam, także odpoczywała, a w Jeruzalem moc moja. Chwała bądź Bogu. — 13. Responsoria. Bogosławionaś ty między niewiastami, święta Boża rodzicielko, i bogosławion owoc żywota twego. Święta Boża rodzicielko. Chwała Ojcu i Synu i Duchu świętemu. Bogosławionaś ty. V. Po porodzeniuś dziewica niepokaloną została, Boża rodzicielko, przyczyn się za nami. V. Panie, wysłuchaj modlitwe moje. — 14. Modlitwy. Racz dać, prosimy, miłosierny Boże, krewkości naszej wspomnienie, iż my, którzy świętej Bożej rodzicielki, Maryej, pamiątkę obchodzimy, wspomnieniem jej przyczynienia moglibyśmy powstać od naszych złości. — 15. Ku świętemu Duchowi. Prosimy, miły Panie, w dusze nasze Ducha swietego łaskawe wlej, którego mądrością jesteśmy stworzeni i opatrnością bywamy rządzeni. — 16. Ku swietemu Janowi. Niechaj zawždy bedzie, prosimy, miły Panie, święty Jan, apostoł i ewangelista twój,

naszej krewkości pomocnik, a za nami do ciebie się modląc obfity wspomóżyciel. — 17. Świętych wszystkich twoich, prosimy, miły Panie, prozbą uśmierzony, odpuszczenie naszym grzechom raczy dać, a wiecznym nas lekarstwem ulecz. Prez Krystusa, Pana naszego. Amen. Bogosławmyż Panu. Chwała bądź Bogu. — 18. O kwitnąca róża, nadroższa, matko Boża, Panno pokorna, o napłodniejsza macico, jaśniejsza nad świtanie, racz się modlić zawżdy za nami. V. Anioł Pański zwiastował Maryej, a poczęła z Ducha świętego. — 19. Modlitwa. Boże, któryś z bogosławionej Maryej, dziewice, żywota słowo tw. prez anielskie zwiastowanie raczył, aby ciało przyjął, daj nam pokornym twoim, iż którzy ją Bożą rodzicielką być wierzymy, aby u ciebie jej przyczynieniem bylibyśmy wspomóczeni. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen.

2. (z *Komplety*, k. 194 v. — 196 r. i 199 v. — 205 r.).

3. Antyfona. Z rozkosznym. — 4. Psalm. Panie, czemu rozmnożeni są, którzy mnie smucą, mnodzy powstają naprzeciw mnie.

Mnodzy mówią duszy mojej, niemasz zbawienia jej w bodze jej. Aleś ty, Panie, przyjemca mój, chwała moja i powyszając
[głowe moje.

Głosem moim ku Panum wołał, i wysłuchał mnie z góry świe-
[tej swojej.

Jam drzemał i zasnąłem i powstałem, abowiem Pan przyjął mnie.

Nie bede się bał tysięcy ludu obstepujących mnie, powstań,

[Panie, a zbaw mnie, Panie, Boże mój.

Abowiemeś ty pobił wszystkie przeciwiające się mnie bez przy-
[czyny, zeby grzesznych pokruszyć.

Pańskieć jest zbawienie, a na lud twój bogosławienie jego.

5. Chwała Ojcu i Synu i Duchu świętemu. — 6. Psalm. Jakoż długo, Panie, zapomnisz mnie do końca, jakoż długo odwrócisz oblicze swoje odemnie.

Jako długo bede pokładał rady w duszy mojej, boleść w sercu
[mojem przez dzień.

Jako długo bedzie podniesion nieprzyjaciół mój nademną, wej-

[rzy a wysłuchaj mnie, Panie, Boże mój.

Oświeć oczy moje, bych nigdy nie zasnął w śmierci, aby niekiedy

[nie rzekł nieprzyjaciół mój, przemogłem naprzeciw jemu.

Którzy mnie smuca, beda się radować, jestli bede

[Psalm. Ninie opuść sługę twego, Panie, podług słowa twego
[w pokoju.

Boć widziały oczy moje zbawienie twoje.

Któreś uczynił przed oblicznością wszystkich ludzi.

Światłość ku objawieniu poganów i chwałę ludu izra-
[elskiego.

Chwała Ojcu i Synu.

Antyfona. Wielbimy cie, Boża rodzice, dziewico, bo sie z ciebie narodził Krystus, racz zbawić wszyscy, którzy cie chwalą].

7. Kyrze elejson, Kryste elejson, Kyrze elejson. Potym mów pacierz. Nie dopuszczaj nas w pokuszenie, ale nas zbaw od złego. Amen. Słowo ciałem stało sie i będzie mieszkało w nas. V. Racz dać, abych cie chwalił, dziewice naświetsza. Daj mi moc przeciw nieprzyjacielom twoim. V. Śliczna stałaś sie i przyjemna w rozkoszach twoich, święta Boga rodzice. V. Po porodzeniuś dziewica niepokalona została. Boża matko, racz sie przyczynić za nami. Niechaj czuja wszyscy twoje wspomnienie, którzykolwiek obchodza pamiatke twoje. V. Módl sie za nami, święta Boża rodzice. Abyśmy sie stali godni obietnic Krystusowych. V. Panie, racz wysłuchać modlitwe moje. A wołanie moje ktobie niechaj przydzie. — 8. Modlitwa. Grzechom sług twoich, prosimy, miły Panie, racz być miłościw, a iż tobie uczynki naszymi nie możemy być lubi, daj, abyśmy przyczynieniem Panny Maryej, matki Syna twego, byli zbawieni. — 9. Ku świętemu Duchu. Boże, któryś apostołom twoim świętego Ducha dał, racz też nasze modlitwy wysłuchać a którymeś dał wiare, racz też dać i pokój. — 10. Ku świętemu Janowi. Boże, jen baczysz, iż złości nasze zewszad nas udraczają, racz dać, aby wielbego Jana modlitwa i chwalebne przyczynienie nas obroniło. — 11. Ku wszystkim świętym. Świeci wszyscy twoi, prosimy, miły Panie, nas na wszelkiem miejscu niechaj wspomagają a gdy ich zasługi wspominamy, byśmy też ich pomoc poznali. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen. Bogosławmyż Panu. Bądź chwała Bogu. — 12. Bądź pozdrowiona, królowa miłosierdzia, żywocie, słodkości i nadziejo nasza, bądź pozdrowiona. Ktobie wołamy wygnani synowie Jewini, ktobie wzdyhamy, łkając i płacząc w tym złez padole, a dlatego, oredowniczo nasza, ony twoje miłosierne oczy knam nawróci, a Jezusa bogosławionego, owoc żywota twego, nam po tym wygnaniu ukaży. O łaskawa, o miłościwa, o słodka dziewice Marya. Módl sie za nami, bogo-

śławiona Marya. — 13. Modlitwa. Wszechmogący, wieczny Boże, któryś chwalebnej dziewicy Maryej ciało i dusze z zrządzenia Ducha świętego zgotował, iżby się stało dostojnym mieszkaniem Syna twego, Pana naszego, Jezu Krysta, racz nam dać, iż my, którzy się z jej wspamiętania weselimy, abyśmy jej przyczynieniem od nastawających szkód, od wiecznej i nagłej śmierci byli wybawieni. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen. A dusze wszystkich wiernych, przez nawysze miłosierdzie Pana naszego, Jezu Krysta, niechaj mają odpocznienie wieczne. Amen. Nas z Synem swoim racz bogosławić, dziewice Marya. — 14. Modlitwa. Daj pokój, miły Panie, czasów naszych, abowiem nie jest, któryby walczył za nas, jedno ty, Boże nasz. V. Bądź pokój w mocy twojej, a obfitość na wieżach twoich. — 15. Modlitwa. Boże, od którego święte żądze i prawe rady i sprawiedliwe są uczynki, daj sługom twoim on pokój, którego świat nie może dać, aby serca nasze przykazaniu twemu były poddane, a odjąwszy wszytek strach nieprzyjacielski, czasy nasze w twojej obronie niechaj beda spokojne. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen.

Wyjątki powyższe ¹⁾ stwierdzają najoczywiściej, iż tekst „Godzin o Pannie Maryej“ zaczerpnięto do mo-

¹⁾ Podaliśmy je z oryginału modlitewnika, przechowywanego obecnie w Bawarskiem Muzeum Narodowem (l. inw. 3,663) w Monachium (Führer durch das Bayerische National-Museum in München. München, 1900, s. 125), jako własność tamecznej Biblioteki Uniwersyteckiej. Należał on niegdyś do zbiorów ks. Ferdynanda Orban, Jezuita, (um. 30/XII 1723. Por. de Backer, l. c. T. IV. Liège, 1858, s. 497) w Ingolstadzie i przeszedł z nimi do biblioteki tamtejszego uniwersytetu (Orbanische Sammlung), z którym dostał się w r. 1800 do Landshut (Th. F. Dibdin, A bibliographical, antiquarian and picturesque tour in France and Germany. T. III^a, London, 1829, s. 180), w r. 1826 zaś do Monachium. Opiisał go pierwszy J. Łepkowski (O modlitewniku Zygmunta I, króla polskiego, rękopisie dochowanym w Bibliotece Uniwersytetu monachijskiego. Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. T. I. Kraków, 1874, s. 113—118, i odb. Kraków, 1873), kładąc główny nacisk na 15 miniatur, któremi zajmował się także prof. Maryan Sokołowski (por. jego recenzję w Przeglądzie krytycznym. Kraków, 1874, nr. 3, łam. 85. — Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. T. XIII. Kraków, 1908, nr. 7, lipiec, s. 9). Pod względem treści i języka, podając wyjątki, do których odsyłamy, opracował zabytek dr. Jan Hanusz (O książce do nabożeństwa króla Zygmunta I w rękopisie monachijskim. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. T. XI. Kraków, 1886, s. 44—146, i odb. Kraków, 1884). W ostatnich czasach poświęcił mu parę uwag, w artykule o „zabytkach polskich

dlitewnika Zygmunta I z jednego z najpierwszych wydań „Hortulusa” polskiego, że tym sposobem rękopis mo-

w Monachium” (Czas, Kraków, 1916, nr. 125, z 9/III), dr. Michał Żmigrodzki, który ogłosił z niego luźno „Króla Zygmunta Starego modlitwę za Kraków” (Kraków, druk. „Czasu”, Imprimatur konsystorskie z d. 17/II 1916). W najściślejszym związku z polskim modlitewnikiem Zygmunta I (zwanym także modlitewnikiem biskupa Chojęńskiego) stoi modlitewnik łaciński (Clypeus spiritualis. 1524; — „a quodam devoto heremita”) tegoż samego króla, ozdobiony 4 miniaturami (S. C.), przechowywany w londyńskim British Museum (syg. Add. 15281), opisany przez J. Maddena (Prayer book of Sigismond I of Poland. The Gentelmanns Magazine. Vol. XXIV. New Series. June to December. London, 1845; July 1845, s. 25—8), Jana Tadeusza Lubomirskiego (Książka do nabożeństwa Zygmunta Starego, i inna królowej Bony, zachowujące się w Anglii. Biblioteka warszawska. T. IV, Warszawa 1856, s. 623—629), Edwarda Rastawieckiego (Słownik malarzy polskich. T. III, Warszawa, 1857, s. 521—4), J. O. Westwood’a (Palaeographia sacra pictoria. London, H. G. Bohn, b. r., 36: The prayer book... or the Stuart missal), Józefa Kallenbacha (British Museum 1889. Czasy i ludzie. Warszawa, 1905, s. 376—8), A. Warschauera (Mitteilungen aus der Handschriftensammlung des Britischen Museums zu London. Mitteilungen der k. preussischen Archivverwaltung. Heft 13. Leipzig, 1909, s. 22—25), dotąd mimo wielokrotnych prac przygotowawczych nie opublikowany. W takiej samej łączności jest z nimi modlitewnik Krzysztofa Szydłowieckiego (Clypeus spiritualis. 1524), ozdobiony miniaturami (S. C.), dochowany w Medyolanie, częścią w „Ambrozianie” (dr. Władysław Podlacha, Historia malarstwa polskiego. Zeszyt 3. Lwów, 1914), częścią w „Trivulzianie” (Józef Kallenbach, Wiadomość o bibliotece „Trivulziana” w Medyolanie. Kwartalnik historyczny. R. XIV. Lwów, 1900, s. 45—8). O modlitewnikach tych por. nadto Jerzy Kieszkowski, Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Poznań, 1912, s. 140 i n. oraz przypisy s. 565 (108 i n.), dr. Władysław Podlacha (Kwartalnik historyczny. R. XXVIII. Lwów, 1914, s. 516—8) i ks. Gerard Kowalski O. C., Żarys życia i prac Stanisława z Mogiły (Stanislaus Claretumbensis), miniaturzysty z pierwszej połowy XVI wieku. (Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. Tom XXII. Kraków, 1917, nr. 6, s. 16—7). Podobizny, podane przez dra Henryka Biegeleisena (Illustrowane dzieje literatury polskiej. T. II. Wiedeń, s. 330—1) nie mają nic wspólnego z modlitewnikiem Zygmunta I; pochodzą one z modlitewnika Maryi Kazimiery Sobieskiej, znajdującego się również w Monachium. Oto wszystko, czego doczekały się bezcenne pomniki naszej kultury, podobnie jak, odkryty w r. 1893, przez dra Józefa Korzeniowskiego, modlitewnik Warneńczyka (Stanisław Michalski, Biblioteka Bodlejańska w Oxfordzie. Przegląd biblioteczny. T. II, 1909. Warszawa, 1910—11, s. 297—309) i Bony (londyński; ogłosił go George F. Warner, Miniatures and borders from The book of hours of Bona Sforza, duchess of Milan in the British Museum. Published by the trustees, 1894). Spodziewać się należy, że zaniedbanie to powetują studia prof. dra Wł. Podlacha, znakomitego znawcy naszego malarstwa miniaturowego.

nachijski mieści najstarszy polski tekst „Godzinek“ hortulusowych ¹⁾. Wynika z tego pewnik, że „Godzinki“ uległy, częściowej, rewizji dopiero po r. 1575 a dalej, że redakcyę tę reprezentuje tekst „Godzinek“ w *HP3/4*.

Źródłem „Godzinek“ *HP3/4* (wogóle zaś najpierwszych edycji „Hortulusa“ polskiego) był brewiarz krakowski (secundum usum ecclesiae Cracoviensis) ²⁾. Na poparcie tego twierdzenia podamy kilka przykładów z współczesnego „Breviarium“ (1507) ³⁾.

Ad tertiam. 1. Hymnus. Rex Christe, ut in Prima cum aliis. — 2. Antiphona. Alma virgo Maria, quae genuisti Christum, intercede pro nobis. — 3. Psalmus. Levavi oculos. — 4. Psalmus. Nisi dominus aedificaverit. — 5. Psalmus. Beati omnes, qui timent. — 6. Capitulum. Et sic in Syon. — 7. Responsoria. Benedicta tu in mulieribus. Sancta dei genitrix. V. Et benedictus fructus ventris tui. Sancta. Gloria. Benedicta tu. V. Post partum virgo. — 8. Oratio. Concede, quaesumus, misericors deus, fragilitati nostrae praesidium, ut qui sanctae dei genitricis Mariae memoriam agimus, intercessionis eius auxilio a nostris iniquitatibus resurgamus. Per dominum. — 9. Oratio. Mentibus nostris, quaesumus domine, spiritum sanctum benignus infunde, cuius sapientia conditi sumus et providentia gubernemur. — 10. Oratio. Sit, quaesumus domine, beatus Johannes, apostolus tuus et evangelista, nostrae fragilitati adiutor et pro nobis tibi supplicans copiosus auxiliator. — 11. Oratio. Omnium sanctorum

¹⁾ Słusznie tedy domyślał się dr. Hanusz, „iż ten, który przełożył „Clipeus“, dołączył do swego „Szczytu“ istniejący już dawniej przekład łacińskich „Horae“, zmieniając tylko tu i ówdzie język i pisownię“ (l. c., odb. s. 40).

²⁾ Nie potrzebujemy tu chyba nadmieniać, że nie było niem „Officium“, drukowane zazwyczaj po „Hortulusach“ zagranicznych, a także w naszym *HLS*, przemienione około r. 1519 na „Horae gloriosae V. M. secundum consuetudinem ecclesiae Romanae“ (por. edycye Fr. Peypusa dla J. Kobergera z daty 1519 9/II i 29/III).

³⁾ Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Cracoviensis novissime impressum (Cracoviae, J. Haller, 1507): De domina quotidie, fol. CL v. i. CLI r. Por. nadto: Liber horarum canonicarum secundum veram rubricam sive notulam ecclesiae Cracoviensis (Cracoviae, 1508, 29 Januarii): Horae B. V. M., fol. 229 r. i v.

tuorum, quaesumus domine, supplicatione placatus, et veniam delictorum nostrorum nobis tribue et remedia sempiterna concede. Per dominum.

Ad sextam. 1. Hymnus. Memento, ut supra cum aliis. — 2. Antiphona. Sancta dei genitrix, virgo semper Maria intercede pro nobis ad dominum, Jesum Christum. — 3. Psalmus. Saepe expugnaverunt. — 4. Psalmus. De profundis. — 5. Psalmus. Domine, non est ex. — 6. Capitulum. Et radicavi. — 7. Responsorium. Post partum virgo. Inviolata permansisti. V. Dei genitrix, intercede pro nobis. Inviolata. Gloria. Post partum. V. Dignare me. — 8. Oratio. Protege, domine, fideles tuos subsidiis pacis et beatae Mariae semper virginis patrocinis confidentes a cunctis hostibus et a periculis redde securos.

Śledzenie historii „Officium Beatae Mariae Virginis” w Polsce byłoby niezmiernie ciekawe i pouczające ¹⁾.

¹⁾ Sprawa ta łączy się jak najściślej z dziejami kultu maryjnego u nas. Naukowo nieopracowane, czekają swego monografisty, który, poza Bibliografią (og. zb. t. XXII. Kraków, 1907, s. 159—166) Estreichera, znajdzie znakomitego przewodnika i doradcę w pracy prof. dra Wilhelma Bruchnalskiego p. t. Bibliografia Maryologii polskiej od wynalezienia sztuki drukarskiej do r. 1902 (Księga pamiątkowa Maryańska. T. II, 1, s. XVI i 314, 3546 pozycyi. Lwów, 1905), w studyach zaś prof. dra Aleksandra Brücknera (zebranych w dziele p. n. Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. T. 1—3. Warszawa, 1902—1904) i ks. prof. dra Jana Fijałka p. t. Nauka nasza o Niepokalanem Poczęciu N. P. Maryi (Przegląd polski, og. zb. t. 136, Kraków, 1900, s. 420—85), Królowa Korony Polskiej (Przegląd kościelny. Poznań. T. I, 1902, s. 409—18, T. II, 1902, s. 108—25, 255—86, 422—47, T. III, 1903, s. 23—41, 81—93), Bogurodzica (Pamiętnik literacki. R. II. Lwów, 1903, s. 1—27, 163—91, 353—78; por. nadto recenzje dzieła Brücknera w tymże Pamiętniku R. II, s. 130—45 i R. III, 1904, s. 657—80) bogactwo szczegółów i wiadomości, do jakich niejedno dorzuciła „Księga pamiątkowa Maryańska”. T. 1—3. Lwów, 1905.

Ważne i obfite wyniki, w tym i w innym kierunku, powinno przynieść naukowe zbadanie naszych, rękopiśmiennych i drukowanych, brewiarzy XV i XVI wieku, przed reformą trydencką (1568). Z katalogów księży: lg. Polkowskiego, T. Trzeńskiego, A. Lisieckiego i i. wiemy jakie bogate materiały kryją się w bibliotekach kapituł czy seminariów duchownych, że pominiemy inne biblioteki kościelne lub klasztorne a nie wskażemy, dostępnych wszystkim, księżnic publicznych i prywatnych Polski i zagranicy. Breviarze drukowane XV w. przechowały się tylko częściowo. W Bibliotece Uniwersytetu lwowskiego uratowało się Breviarium Cracoviense z r. 1498 (Norimbergae, Georgius Stuchs impensis J. Haller; por. dr. Eugeniusz Barwiński, Katalog inkunabułów Biblioteki

Nie czujemy się jednak do tego powołani i kończymy rzecz naszą kilkoma uwagami o najstarszym wogóle tekście oficyum maryjnego, który przechowały „Godzinki staropolskie“¹⁾. Przedtem jednak słówko o nich samych powiemy.

Kodeks Biblioteki Uniwersytetu w Budapeszcie, pod syg. VI nr. 2, odkryty w r. 1870 przez Aleksandra hr. Przeździeckiego, dwukrotnie, a zawsze niepoprawnie, wydany przez Lucyana Malinowskiego²⁾, pisany w całości ręką Wacława (Ubogiego) z Brodni³⁾, w ostatnich

Uniwersyteckiej we Lwowie. Lwów, 1912, s. 21—2). Obok „Breviarium tripartitum Cracoviense, Gnesnense et Posnaniense“ (Gaspar Hochfeder, 1494; por. Adam Jocher, *Obraz. T. III. Wilno, 1842, s. 96, nr. 6477*) notowano jeszcze „Diurnalia“ krakowskie (Nurmbergae, G. Stuchs, 1494; i drugie z XV w.; por. Jocher, l. c., s. 97, nr. 6478—9). Podajemy tu wiadomość o dwóch brewiarzach. Pierwszy, krakowski: *Breviarium secundum ordinem s. Dominici* (Venetiis, per Nicolaum de Franckfordia, 1483, 12-o, k. 404), znany Panzerowi (*Annales. T. III, 1795, s. 118, nr. 662*) z Biblioteki Uniwersyteckiej lwowskiej (spłonął 1848 r.), dochował się w innym egzemplarzu w Ołomuńcu (Dr. Anton Schubert, *Die Wiegendrucke der k. k. Studienbibliothek zu Olmütz vor 1501. Olmütz, 1901, s. 182—3, nr. 433*). Drugi, płocki: *Breviarium secundum morem et ordinationem s. ecclesiae Plocensis* (Venetiis, arte et industria Joannis Hertzog, 1498, 31/VII, 8-o, k. 396), dotąd u nas zupełnie nieznany, posiada Biblioteka ks. Parmy w Schwarzaui (Alès, l. c., nr. 123. Bohatta, *Katalog. T. I, s. 303—4, nr. 204*).

¹⁾ Najniesłuszniej przezwane „Modlitwami Wacława“; nazwę „Godzinek“ nadał im trafnie Prochaska.

²⁾ Modlitwy Wacława, zabytek języka polskiego z wieku XV (Pamiętnik Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. T. II. Kraków, 1875, s. 1—104, i odbitka Kraków, 1875). Tosamo... powtórnie wydał. Kraków, 1887. Por. A. Semenovic, *Kritische Bemerkungen zu altpolnischen Texten* (Archiv für slavische Philologie. VII Band. Berlin, 1884, s. 424—33). L. Nehring, *Altpolnische Sprachdenkmäler*. Berlin, 1886, s. 47—50, 305. A. A. Kryński (Prace filologiczne. T. II. Warszawa, 1888, s. 791—3). Stanisław Ptaszycki (Przegląd literacki. Dodatek do Kraju. T. I. Petersburg, 1889, nr. 1, s. 15—16, oraz Pamiętnik literacki. R. III. Lwów, 1904, s. 684). A. Brückner, *Literatura religijna. T. III. Warszawa, 1904, s. 99—103*. Antoni Prochaska, *Modlitewnik czy Godzinki staropolskie* (Pamiętnik literacki. R. XIII. Lwów, 1913, s. 50—2). Łoś, *Przegląd językowych zabytków*, s. 224—5.

³⁾ O nim Władysław Wisłocki, *Wacław de Brodnia Ubogi i jego rękopisy* (Sprawozdania z posiedzeń Akademii. T. X. Kraków, 1884, s. X). Tenże,

dziesiątkach lat XV wieku, zawiera trzy oficyna a mianowicie: 1) O Niepokalanem Poczęciu Panny Maryi, 2) O św. Annie samotrzeciej i 3) O Aniele stróżu.

Godzinek tych nikt dotąd szczegółowo nie zbadał; nie zauważono nawet braków, jakie wykazuje sam tekst rękopisu, pozornie kompletny, mechanicznie tylko uszkodzony. Nie zajmowano się także źródłami oficynów, polegając na zdaniu Malinowskiego, który używał do studyów brewiarza rzymskiego w edycji: Campoduni, 1855! Spostrzeżenia, które niżej uczynimy, dowiodą twierdzenia, że „Godzinki staropolskie” skopiował Wacław Brodnianin z rękopisu już zdefektowanego, który mieścił wszystkie trzy a może i więcej podobnych oficynów. Zapatrywanie, by wymieniony pisarz złożył w całość oficyna, o których mówimy, jest tedy stanowczo mylne.

Fakty powyższe wynikają najoczywściej z tekstu „Godzinek staropolskich”, zwłaszcza zaś z odsyłaczy wśród wszystkich oficynów, które tu przytaczamy:

A.

Oficjum o Niepokalanem Poczęciu Panny Maryi.

k. 18 r. — 18 v. Tu za umarłe tako sie módl i takóž po Kompletie. Antyfona. Wyzwól

B.

Modlitwy i oficjum o św. Annie.

[k. 56 nie łączy się z k. 57.]

k. 63 r. Antyfona. O błogosławiony, który obrał sobie matkę świętej Anny, jako na gorze pisano.

Incunabula, s. 522—4. Ks. Fijałek, Nauka nasza o Niepokalanem Poczęciu N. P. Maryi (I. c., s. 448—9, 479—85, nadto Pamiętnik literacki. R. III. Lwów, 1904, s. 666).

k. 72 v. Poczyna sie Tercya. Naprzód modlitwę mówcie, którą pisano z przodku przed Jutrznią.

k. 77 r. Modlitwa. Panie Boże wszechmogący, szukajcie po Primie.

k. 78 v. — 79 r. Ad Sextam modlitwa. Pozdrowiona bądź, Panno naświętsza; macie ją na przodku przed Jutrznią.

k. 83 r. Modlitwa. Panie Boże wszechmogący, po Primie patrzajcie.

k. 84 v. Ad Nonam modlitwa, jako na górze pisano. Panie Boże wszechmogący, raczy etc. Hymna jako na Tercyi... Psalm. Memento domine David, jako macie w dedominach.

k. 85 v. Modlitwa jako na Primę.

k. 86 v. Tu sie poczyna Nieszpor. Panie Boże wszechmogący, racz mi być na pomocy, jako na górze pisano.

k. 96 r. Magnificat. Wielbi dusza moja Pana, jako w dedominach... Modlitwa jako na Primę.

k. 102 v. — 103 r. Nunc dimittis. Ninie opuszczasz sługą twego, jako w dedominach. Panie, wysłuchaj modlitwę moją etc. Modlitwa, na Primie patrzajcie.

C.

Godziny o własnym Aniele.

k. 123 v. Psalm Te Deum laudamus. Ciebie Boga chwalimy, ciebie Boga wyznawamy. Patrzajcie tego u Panny Maryej, potem mówcie.

Z dopieroco wyliczonych odsyłaczy widzimy, że w „Godzinkach“ maryjnych (De domina) brak Jutrzni i Laudes, oprócz tego Nony, Nieszporu i znacznej części Kompletu. W Jutrzni tego oficyum było: Te Deum, w Nonie: psalm 131 (Memento domine David), w Nieszporze: Magnificat, w Komplecie: Canticum Simeonis i Antyfona: Wyzwól. W „Godzinkach o św. Annie“ braki są mniejsze. W modlitwach, poprzedzających samo oficyum, modlitwa: W sobotę, o innych przyjaciółch Panny Maryej, ma zaledwie dwa wstępne wiersze, reszty jej brak, podobnie jak początku i końca Jutrzni oraz

początku Laudes. Inne części są zupełne. W „Godzinach o własnym aniele“ niema końca Laudes, całej Prymy i początku Tercyi.

Przyczyny tych braków szukać należy nie w drobnych i widocznych lukach kodeksu budapeszteńskiego, jeno w potężnych uszkodzeniach, jakie dotknęły tekst oryginału, z którego Wacław niewolniczo skopiował „Godzinki staropolskie“. Wynika z tego, że oryginał „Godzinek“, z którego poszedł odpis Brodnianina, był pierwotnie sporej objętości a dalej, że on właśnie wchłonął w siebie „Godzinki“, ułożone przez różnych autorów, w różnych okresach czasu, co udowodniono już dawniej, na podstawie dokładnych studyów nad językiem pomnika.

Nie mamy zamiaru omawiać dalej oficyum maryjnego z „Godzinek staropolskich“; zajęliśmy się niem jedynie dlatego, by podkreślić znaczne podobieństwo modlitw wspólnych z „Godzinkami“ w *HP3/4*, zwłaszcza zaś tych, które zawierają komplety obu oficyów.

Poniższe zestawienie wskaże to podobieństwo.

Godzinki staropolskie
k. 41 r.—44 r.

Modlitwa. Pożycz, prosimy cie miłosierny Panie, krewkości naszej pomocy, iże, którzy naświetszej dziewicy Maryej jej święte poczęcie czyniemy, jej pomocą od naszych złych złości powstałibyśmy. Przez onego, który ma przydz sędzić żywe i martwe i świat przez ogień. Amen. Błogosławimy Panu. Bogu dzięki.

Salve Regina. Zdrowa bądź, królowo miłosierdzia, ży-

Godzinki *HP3/4*, k. 28 v.,
41 v.—42 r.

Modlitwa. Racz dać, prosimy miłosierny Boże, krewkości naszej wspomóżenie, iż my, którzy świętej Bożej rodzicielki Maryej pamiątkę obchodzimy, wspomóżeniem jej przyczynienia moglibyśmy powstać od naszych złości.

Salve Regina. Bądź zdrowiona, królowa miłosierdzia,

wot, słodkości i nadziejo nasza, zdrowa bądź. Ktobie wołamy wygnani synowie Jewini, ktobie wzdyhamy, łkając i płacząc w tem to padole z łez. A przeto ty, rzecznica nasza, ony twoje miłosierne oczy knam lutościwie nawróci a Jezusa błogosławionego, owoc żywota twego, nam po tym wyszciu ukaży. O miłościwa, o lutościwa, o słodka panno Marya. Wirszyk. Prosi za nami, miłościwa panno Marya, abyśmy dostojni byli obiady bożej.

Piosnka. Antyfona. Daj pokój, Panie, dniów naszych, boć nie jest inszy, któryby walczył za nami, jedno ty, Boże nasz. Wirszyk. Niechaj będzie pokój w mocy twojej i obfitość w wieżach twoich.

Modlitwa. Boże, od którego święte żądze i prawe rady i sprawiedliwe są uczynki, raczy dać sługam twoim on, którego świat nie może dać, pokój, aby serca i ciała nasza przykazaniu twemu była poddana a nieprzyjaciół oddaliwszy bojaźń, czasy nasze pod twoją obroną, aby były spokojne. Przez Pana naszego, Jezu Krysta. Amen.

Wspólne źródło odgrywa w tem podobieństwie niewątpliwie wielką rolę, mimo to nie bez zasady będzie przypuszczenie, że młodsze „Godzinki“ hortulusowe wyszły z „Godzinek staropolskich“ w chwili jakiejś, dziś bliżej nieznanej, reformy oficjum maryjnego w języku

żywocie, słodkości i nadziejo nasza, bądź pozdrowiona. Ktobie wołamy wygnani synowie Jewini, ktobie wzdyhamy, łkając i płacząc w tym z łez padole. A dlatego, orędowniczko nasza, ony twoje miłosierne oczy knam nawróci, a Jezusa błogosławionego, owoc żywota twego, nam po tym wygnaniu ukaży. O łaskawa, o miłościwa, o słodka dziewico Marya. V. Módl się za nami błogosławiona Marya, abyśmy byli godni obietnic Krystusowych.

Antyfona. Daj pokój, miły Panie, czasów naszych, abowiem nie jest któryby walczył za nas, jedno ty, Boże nasz. V. Bądź pokój w mocy twojej a obfitość na wieżach twoich.

Modlitwa. Boże, od którego święte żądze i prawe rady i sprawiedliwe są uczynki, daj sługom twoim on pokój, którego nie może świat dać, aby serca nasze przykazaniu twemu były poddane, a odjąwszy wszystek strach nieprzyjacielski, czasy nasze w twojej obronie niechaj będą spokojne. Przez Krystusa, Pana naszego. Amen.

narodowym, czego śladem byłoby wyżej wskazane powinowactwo tekstowe.

Mniemać należy, że „Godzinek“, mieszczących się w „Hortulusach“ polskich, nie przetłumaczono specjalnie dla tego modlitewnika; przejął on, zapewne, do swej treści, dawniej już istniejący, ich przekład (przedtem? i potem luźno drukowany)¹⁾.

Pozostaje do załatwienia pytanie czy pierwsza edycja „Hortulusa“ polskiego (HP1) zawierała oficjum maryjne. Sądzymy, że nie. Zajmujące, zawsze i stale, naczelne miejsce w „Hortulusach“ łacińskich (Cursus de B. V. *sive* Hortulus animae!!), niemieckich a później i w polskich, nie mogłoby się pomieścić na kilkunastu kartach, jakie były przed dochowaniem fragmentem HP1. Domyślać się trzeba, że pojawiło się ono dopiero w wydaniu wietorowskim (1521 r.), skąd przeszło niebawem do modlitewnika Zygmunta Starego.

Następną częścią składową „Hortulusów“ polskich są:

B.

Godzinki o świętej Annie, o naświętszej matuchnie Panny naczystszej, Maryej.

HP3 II = HP4 II = HP5 II.

„Godzinki o św. Annie“ przechowały oba „Hortulusy“ Scharffenbergera (HP3, HP4) oraz „Hortulus“ Piotrkowczyka.

¹⁾ Inwentarz po Macieju Scharffenbergerze, 1547 r., wymienia: Cursus Polonicus, ligatus, ex. 1, Cursus Cracovienses, ex. 2, nadto Cursus Gnesnenses inaurati, ex. 2; inwentarz po Helenie Unglerowej, 1551 r., podaje: Horae B. Virginis, ex. 1 (Benis, Materyały I, l. c., s. 6, 22, 43, nr. 3, 452, 462, 1077); inwentarz po Helenie Gałczance (żonie Macieja Scharffenbergera), 1549 r., wylicza: Cursus Cracovienses ex. 3, Cursus Polonicus ex. 1; inwentarz po Stanisławie Tirlikowskim, 1549 r., zawiera: Cursus Cracovienses in sedecimo ex. 7, Cursus Gnesnenses ex. 4, Cursus Gnesnenses ex. 9 (Benis, Materyały II, l. c., s. 216, 217, nr. 218, 223, 237, 238, 246). W inwentarzu po Hanuszu Brickyerze,

Podajemy tu rozkład ich treści, opuszczając inwokacye, antyfony, responsory, capitula, benedykcyę.

I. Jutrznia.

A. Invitorium. 1. Psalm 94.

2. Hymna.

Anno święta, racz się skłonić
a nasze pienie nawiedzić;
godnaś sławy znamienitej
dla Maryej, córuchny twej.

Obu z rodzaju świętego, 5
ciebie i męża twojego,
raczył złączyć Bóg w miłości,
ku swej matki poczesności.

Chciał was Pan Bóg tak zachować, 10
iż wam dziwne dary miał dać,
szczęść jest wasze złączenie,
bo stąd jest nasze zbawienie.

Przetoż cię pani sławimy,
za matkę sobie bierzemy, 15
samotrzecia nam pomoży,
we wszystkich cnotach pomnoży. Amen.

B. Nokturn. 1. Psalm 8. — 2. Psalm 18. — 3. Psalm 23. —
4. Lekcyja 1. — 5. Lekcyja 2. — 6. Lekcyja 3. — 7. Te Deum
laudamus.

8. [Hymna].

Łaska Ojca nawyższego,
przez Syna sobie równego
chcąc naszą niemoc uleczyć,
w Panny Maryej żywocie,
nie szkodząc jej czystocie, 5

księgarzu lwowskim, 1573 r., spotykamy: Kursa krakowskie (Acta officii iurisdictionum, 1558—1577, 2, s. 945. Por. Łoziński, l. c., s. 454), inwentarz po Baltazarze Hubnerze, bibliopoli we Lwowie, 1592 r., mieści: Modlitwy kursowe 3 egz. (Acta Consularia Leopoliensia, 1591 i 1592, T. 14, s. 1198).

dał się mu dla nas wcielić.
 Ta podług proroctwa dawnego
 wyszła z rodzaju świętego,
 jak różdzka zakwitnęła.
 Bo jej matka, święta Anna, 10
 z plemienia Jesse wybrana,
 Joachima męża miała.
 Z tegoż małżeństwa świętego,
 jako szczepu wybornego,
 Marya się narodziła. 15
 Wielkiegoć godna święta Anna chwalenia,
 iż Krystus poszedł z jej pokolenia,
 który przez krzyż śmierć zwyciężył
 a nas na wieki ożywił.
 Ten (!) z Ojcem i z Duchem świętym króluje
 [na wieki wieków. Amen.

C. Laudes. 1. Psalm 92.

2. Hymna.

Joachim, mąż sprawiedliwy,
 z Anną długo żałościwy,
 oddalon był z ludzkiej ważności,
 [dla swojej niepłodności].
 Bóg angiola ku Annie posłał, 5
 by poselstwo zorędownał:
 poczniesz dziewczkę i porodysz
 wszystek ją świat uweselisz,
 Z której się Krystus narodzi,
 panieństwu jej nic nie zaszkodzi, 10
 nic w niej nie będzie grubego,
 ni grzechu pierworodnego.
 Przetoż cię pani sławimy,
 za matkę sobie bierzemy,
 samotrzecia nam pomoży, 15
 [we wszystkich cnotach pomnoży. Amen].

3. Pieśń Zacharyasza. — 4. Modlitwa.

II. Na Primę.

1. Hymna.

Wszyscy niebiescy mieszczanie,
radujcie się świętej Annie,
bociem jest przednie ślachtetna,
a wszystkich cnót barzo pełna.

Przeciem dostojna była, 5
by Maryą porodziła,
która nasz żywot ożywiła,
a śmierć wieczną umorzyła.

Szczesnaś ty między innemi 10
paniami świętymi
i szcześnie twoje poczęcie,
nie przyszło na nie przekłęcie.

Przetoż cię pani sławimy. etc.

2. Psalm 84. — 3. Modlitwa.

III. Na Tercyę.

1. Hymna.

Zdrowaś, matko matki zbawiciela,
Anno czci wysokiej,
sędzie rosy niebieskiej.

Matko łaskawa i miłości pełna, 5
z rodu wysokiego,
dla płoduś powyższona.

Z czego chwała Bogu i jego Synowi
społem z Duchem świętym
na wiek wieków. Amen.

2. Psalm 127. — 3. Modlitwa.

IV. Na Sextę.

1. Hymna.

Święta Anno, wesele masz,
na Maryą kiedy wzglądasz,
podle Jezusa siedzącą,
z nim na wieki królującą.

Tameś też ty powyższona,
od wszystkich świętych uczciona,
godnaś, Anno, chwały takiej
jako matka [matki] Bożej.

Przeto cię pani sławimy etc.

2. Psalm 130. — 3. Modlitwa.

V. Na Nonę.

1. Hymna.

Matka matki Bożej,
wzięta z nędzy świeckiej,
w niebo wprowadzona
i wielce uczciona.

Tamóż z swą rodziną,
z Jezusem i z Maryą,
wieczne wesele ma,
za nas się przyczynia.

Bądź chwała jednemu
Bogu trojakiemu,
jen nas w niebie z Anną
nasyć swą manną. Amen.

2. Psalm 132. — 3. Modlitwa.

VI. Na Nieszpor.

1. Psalm 112.

2. Hymna.

Słońce z gwiazdy mając wynieść,
tej gwiazdy chciał matkę czystą mieć,
z tysięcy ją niewiast obrał
i znamienite dary dał.

Anna, córka Aaronowa
i z plemienia Abramowa,
weszła jak gwiazda jutrzenna,
ta pani barzo chwalebna.

Z którejci wyszła królowa,
Marya, matka Chrystusowa,

która, gdy nam zaświeciła,
wszystki kacerstwa zgubiła.

W żywocie córki Anninej,
z tajemnice barzo dziwnej,
Syn Boży ciało przyjąć chciał,
a panieństwo jej zachował.

15

Ocućmyż się a nie spimy,
nabożnie, jako możemy,
prośmy tej paniej wielebnej
i córuchny jej naświetszej,

20

Aby tu Bóg z swej miłości
raczył zgładzić nasze złości,
przez prośby ich ustawiczne
przyjął nas w królestwo wieczne. Amen.

3. Magnificat. — 4. Modlitwa.

VII. Na Kōmpletę.

1. Psalm 3.

2. Hymna.

Anno, matuchno osobna,
barzo cicha i pokorna,
uczyńże nas też pokorne
a kaźni Bożej powolne.

Żywot uczynń oczyściony
a wchód do nieba przestrony,
byśmy Jezusa widzieli,
wieczną radość z tego mieli.

5

Bądź chwała Bogu Ojcu,
jen ciało swemu Synowi
sprawił w żywocie Maryej,
naświetszej córki Anninej. Amen.

10

3. Pieśń Symeona. — 4. Modlitwy.

„Godzinki o św. Annie“ nie znajdują się w modlitewniku Saliceta ani w żadnej edycji łacińskiego „Hortulusa“. Są one dalszym objawem kultu św. Anny

w Polsce, którego początki sięgają schyłku XV wieku ¹⁾. Z tych bowiem czasów pochodzą „Godzinki o św. Annie samotrzeciej“, skopiowane ręką Wacława Brodniana w „Godzinkach staropolskich“, (używane przez Bractwo św. Anny u OO. Bernardynów na Stradomiu, ułożone przez bł. Ładysława z Gielniowa, około r. 1475?); do ostatnich lat tej epoki lub też zarania następnego stulecia odnoszą się modlitwy ²⁾ oraz pieśni o św. Annie ³⁾. „Godzinki“, modlitwy i pieśni, zawarte w „Hortulusach“ polskich, obok „Historyi o św. Annie“, przekładania Jana z Koszyczek ⁴⁾, świadczą o rozwoju kultu w pierwszej połowie XVI w., którego koniec wznowi z całą siłą cześć i nabożeństwo, o którym mowa ⁵⁾.

¹⁾ Podobnie jak na zachodzie Europy. Por. E. Schaunkell, *Der Kultus der heiligen Anna am Ausgange des Mittelalters*. Freiburg i. B. und Leipzig 1893.

²⁾ Zapisane na okładce inkunabułu p. t. *Tabula thematium dominicarum totius anni* (Por. Kopera, l. c., nr. 12, szp. 17, 18 z podobizną) i w „Rozmyślniu o żywocie Pana Jezusa“. (Z rękopisu gr.-kat. kapituły przemyskiej wydał Aleksander Brückner. [Biblioteka pisarzy polskich. Nr. 54]. Kraków, 1907, s. 461—2).

³⁾ Teodor Wierzbowski, *Pieśń o św. Annie z końca wieku XV*. (Prace filologiczne. T. V. Warszawa, 1899, s. 99—105). Aleksander Brückner, *Drobne zabytki języka polskiego XV wieku. Pieśni, modlitwy, glosy* (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXV. Kraków, 1897, s. 238—9). Franciszek Krczek, *Tekst pełny pieśni „Marya, panno szlachetna“*. (Pamiętnik literacki. R. V. Lwów, 1906, s. 217—8).

⁴⁾ Ludwik Bernacki, *Nieznana praca Jana z Koszyczek*. (Pamiętnik literacki. R. VI. Lwów, 1907, s. 363—70).

⁵⁾ Mikołaj z Wilkowiecka, *Historia o świętej Annie, Panny Maryjej, matki Pana Jezsowej, matce, a Pana Chrystusowej starce*. Kraków, Stanisław Scharffenberger, 1577. Hagenow Szymon, *Bractwo świętej Anny w Krakowie*, to jest ustawy, artykuły, porządku, nauki i nabożeństwa bractwa świętej Anny za wolą i wiadomością JOKs. JMKs. Kardynała Radziwiłła, biskupa krakowskiego etc. i za przyzwoleniem JWielebnego JMKs. Jana Dymitra Solikowskiego, arcybiskupa lwowskiego, jako pierwszego fundatora tego bractwa, etc. na wieczne czasy namówione, spisane, przyjęte i w druk podane. Kraków, Łazarz, 1594 (dwie edycje), Andrzej Piotrkowczyk, 1630, 1634 i i. Joannes Mislanius, *Societas s. Annae aviae maternae Christi, servatoris nostri, in Polonia, sub rege Stephano et Anna Jagellonia regina, instituta*, MDLXXVIII. Samosci, in typographia Academiae, 1599. Mysław z Kościana, *Bractwo świętej Anny albo artykuły, ustawy*,

Czas powstania omawianych „Godzinek“ nie da się dokładnie oznaczyć; sądzić należy, iż istniały one już w pierwszych latach XVI wieku i dopiero później, łącznie z „Godzinkami“ maryjnemi, wprowadzono je do „Hortulusa“ polskiego. Mieścił je zapewne *HP2*.

Zauważyć tu trzeba, iż „Godzinki o św. Annie“, spojone w „Hortulusach“ polskich jak najściślej (przez liczne odsyłacze) z takim samem nabożeństwem maryjnym, różnią się całkowicie od znacznie wcześniejszego oficyum o św. Annie w „Godzinkach staropolskich“, a także od „Małych Godzinek“, odmawianych pod koniec XVI wieku przez „Bractwo św. Anny“.

Źródłem „Godzinek o św. Annie“ jest najprawdopodobniej odpowiednie oficyum łacińskie. Świadczy o tem znaczna część hymnów nabożeństwa, przełożonych z oryginałów, pochodzących z XIV i XV wieku, które poniżej przytaczamy.

Dla I. B. 8.

De s. Anna, sequentia.

Summi patris gratia,	prophetarum praeconia
coaeternum per filium	de sanctorum est exorta
vitae parans remedia,	patriarcharum genealogia.
incarnari constituit	Nam ipsius inclyta
hunc de virgine Maria.	genitrix Anna
Quae cunctorum per promissa	Jesse stirpis propago...
	(Reszta oryginału nieznana).

D V, 83. Morel, l. c., s. 198. Joseph Kehrein, Lateinische Sequenzen des Mittelalters. Mainz, 1873, s. 520. *Ch* nr. 19727.

porządki, odpusty, modlitwy tego bractwa, pierwiej przez Ojca Mysława z Kościana, Bernardyńskiego zakonu kapłana zebrane i spisane a potem w druk podane, za dozwoleństwem starszych, a teraz znowu przedrukowane, Poznań, 1606, Kraków, Andrzej Piotrkowczyk, 1612 i i. Por. Johann Daniel Janozki, Nachricht. I. Dresden, 1747, s. 51—3.

Dla I. C. 2. (?).

De s. Anna.

.....
Legis namque maledictum Joachim est destinatus,
patitur sterilitas ambos vos laetificans
Joachimque sic afflictum de futuraque affatus
fecit infoecunditas. sobole certificans.

Salve Anna, semper gaude, Viro tuo occurristi,
tibi namque dominus angelus ut monuit,
angelum transmisit, plaude, gravidata peperisti
quia nihilominus filiam, quae genuit

Virgo virum sine viro,
verum dei filium,
sine spina more miro
rosa ferens lilium.

M III, 191. Ch nr. 2099.

Dla II. 1. (?) i IV. 1. (?).

De s. Anna. Ad nocturnos.

Omnis sanctorum contio Anna matrona nobilis,
claro laudis praekonio virtutibus spectabilis
matrem attolat virginis mira refulget gratia
tam gloriosi nominis. tali dotata filia.

.....
Hanc filia cum filio
caeli locatam solio
laeto iam cernit oculo,
sancto salutatur osculo.

M III, 194. Ch nr. 14138.

Dla III. 1.

De s. Anna.

Salve sancta parens Mater gratiosa,
matris salvatoris, pietate grata,
Anna labe carens, stirpe generosa,
vas caelestis roris. prole sublimata.

Deo laus immensa
qui caelesti manna
nos in sua mensa
recreet, o Anna!

M III, 189. Ch nr. 18201, 33309.

Dla V. 1.

De s. Anna, in primis vesperis.

.	
Mater matris Christi
ex hoc mundo tristi	Caelo jam sublata
migrans fide bona	mulier beata
sumit vitae dona.	sua nos precatu
.	purget a reatu.

Trino laus et uni
deo sit communi,
cum quo vivit Anna
simul cum Maria.

M III, 189. D I, 295, IV 278. Morel, l. c., s. 198. Ch 10698, 38713.

Dla VI. 1.

De s. Anna hymnus.

De stella sol oriturus
stellae matrem profert purus
ut radium lucis novae
summae deus clementiae.

Anna filia Abrahae,
quae fulsit ex Aaron stirpe,
quasi stella matutina,
o gloriosa domina.

Ex qua caelorum regina
mundique clemens domina,
ut haereses interimat,
aurora lucis rutilat.

In Annae prolis utero
pro nobis factus est caro
aeterni patris filius
exultet caelum laudibus.

Conemur nos excutere
de tenebrarum pulvere
deique regnum quaerere
iam lucis orto sidere.

O mater beatissima
cum prole clementissima,
posce semper prece pia
beata nobis gaudia.

Praesta laudanda trinitas, ut transferamur candidi
da adoranda unitas, ad coenam agni providi.

D I, 279. M III, 188. Ch nr. 4257.

Trzecią część „Hortulusów“ polskich stanowią:

C.

Godzinki o Panu Krystusowym Krzyżu z Litanią do Pana Jezusa.

HP3 III 1—3 = HP4 III 1—3 = HP5 III 1—3.

a.

Godzinki małe o Pana Krystusowym Krzyżu, z Kościołem powszechnym swą rzecz prowadzące.

I. Na Jutrznię.

1. Psalm 50, 17. — 2. Psalm 69, 2.

3. Hymna. Patris sapientia.

Ojca wszechmogącego mądrość, prawda Boża,
Bóg i człowiek jęty jest w północne zorza,
od swoich dyscypułów wnet jest opuszczony
a od żydów przedany, wydany, zmęczony.

4. *Wierszyk.* Rom. 8, 32.

Własnemu Synowi swemu Bóg nie przepuścił
ale go tu dla nas wciornastkich spuścił.

5

5. Modlitwa.

II. Na Primę.

1. Psalm 69, 2.

2. Hymna.

Godziny pierwszej na dzień sędziemu wiedziony,
fałszywemi świadectwy barzo oskarżony,
poszyjkami stłuczony, za ręce związany,
na twarzy jasnoboskiej wszędzie jest poplwany.

10

3. *Wierszyk.* Psalm 26, 12.

Obrzucili się na mię świadkowie złośliwi,
i oszwabili się sami jako niesprawiedliwi.

4. Modlitwa.

III. Na Tercyę.

1. Psalm 69, 2.

2. Hymna.

Godziny trzeciej na dzień: ukrzyżuj, wołają,
naszydziwszy się z niego, pawłokę wdziewają,
głowę jego naświętszą cierznim koronują, 15
krzyż okrutny nań kładą, na Golgot forują.

3. *Wierszyk*. Psalm 128, 3.

Na grzbiecie moim grzesznikowie budowali,
nieprawość swoją im dalej tym więcej rozdłużali.

4. Modlitwa.

IV. Na Sextę.

1. Psalm 69, 2.

2. Hymna.

Godziny szóstej na dzień na krzyżu przybity,
miedzy łotry wiszący, ze wszech stron ubity, 20
dla ciężkich mąk pragnący, żółcią napojony,
i tak do czysta zgładził grzech nasz zjadowiony.

3. *Wierszyk*. Psalm 21, 18.

Przedziurawili ręce moje i nogi moje,
policzyli prawie wszystkie kostki moje.

4. Modlitwa.

V. Na Nonę.

1. Psalm 69, 2.

2. Hymna.

Godziny dziewiętej w dzień Ojcu się polecił, 25
Heli, Heli wołając, jemu duszę zlecił,
rycerz bok włócznią przebił, niebo się zmierzało,
ziemia z strachem zadrżała, słońce się zaćmiło.

3. *Wierszyk*. Psalm 30, 6.

W ręce twoje, Panie, polecam ducha mego,
odkupiłeś mię, Panie Boże, prawa prawdziwego. 30

4. Modlitwa.

VI. Na Nieszpor.

1. Psalm 69, 2.

2. Hymna.

Godziny wieczornej w dzień z krzyża go zbijają,
moc Bożą zatajoną wszyscy już w nim czują.

Taką śmierć ciężką podjął medyk życia tego,
patrz, chwalebna korona jak go zdęła tego.

3. *Wierszyk*. Filip 2, 8.

Chrystus Pan stał się posłusznym dla nas aż do
[śmierci 35
a nie do ledajakiej, ale do krzyżowej śmierci.

4. Modlitwa.

VII. Na Kompletę.

1. Psalm 84, 5. — 2. Psalm 69, 2.

3. Hymna.

Godziny ostatniej w dzień do grobu świętego
ciało kładą ślachetne, zysk życia przysłego,
maściami pocierają, pisma się spełniają;
pamiętajże człowiecze, coć tu wspominają. 40

Te godzinki kanoniczne mówię z nabożeństwem,
tobie je, Synu Boży, wzdawam z poruczeństwem,
aby ty, umęczony też za Boże syny,
byłbyś mi ucieszeniem ostatniej godziny.

4. *Wierszyk*. Psalm 75, 3.

W pokoju się stało miejsce jego, 45
i w Syonie jest mieszkanie jego.

5. Modlitwa. — 6. Możesz i tę modlitwę mówić jedną, mia-
sto tych wszystkich, za każdą godzinką: Racz wejrzeć, prosimy
cię, Panie, na tę czeladkę twoją.

b.

*Siedm jest godzin kanonicznych, z których się w każdej osobnie
wspomina, co Pan Krystus za nas cierpiał. Michael episcopus
Sidoniensis.*

Patrz, co godzina wspomina,
gdy pacierze swe poczyňa.
Jutrznia Chrystusa imuje,
Prima go duże katuje,
Tercya zaś koronuje, 5
Sexta go lepak krzyżuje,
Nona już konanie czuje,

Nieszpor go z krzyża zejmuje,
Kompleta w grób pochowuje.

Przypatrzże się szatanowi, 10
z którym trzymają ci nowi,
chce stłumić te służby Boże,
że go inny wnet człek zmoże.

Widzi ta bezecna trwoga, 15
żebyś tak zabaczył Boga,
gdyby Kościół krześcijański
nie miał tego z łaski Pańskiej.

c.

1. Litania do Pana Jezusa. — 2. Modlitwa. Boże, któryś
wielebne imię uczynił Jezusa Chrystusa, jedyne Syna twego
i t. d. — 3. Modlitwa. Racz dać, prosimy cię, wszechmogący
Boże, aby naświetsze rany nasłodsze Syna twego i t. d.

Źródłem „Godzinek o Pana Krystusowym Krzyżu“
(a) jest średniowieczna pieśń: *Patris sapientia, veritas
divina* czyli t. zw. *Horae canonicae salvatoris*, mieszczące
się zazwyczaj w *LH* (*LHP* 12) i w „*Hortulusach*“ (*H* 1
II 5), znane u nas od XIV wieku w przekładach ¹⁾, od-
miennych od tłumaczenia hortulusowego, pochodzącego
z początku XVI stulecia.

Dla porównania przytaczamy tu początkowe zwrotki
i zakończenie hymnu:

*Patris sapientia, veritas divina,
deus homo captus est hora matutina.
A suis discipulis cito derelictus
ludaeis est traditus, venditus, afflictus.*

Hora prima ductus est Jesus ad Pilatum, 5
falsis testimoniis multum accusatum

¹⁾ Aleksander Brückner, Über die älteren Texte des Polnischen (Archiv für slavische Philologie. X Band. Berlin, 1887, s. 402—3). Tenże, Drobne zabytki języka polskiego XV wieku (l. c., s. 208—9, 228—31). Łoś, Przegląd językowych zabytków, s. 386—9, 456, 546—7.

in collum percutiunt manibus ligatum,
vultum dei conspuunt lumen caeli gratum.

Crucifige clamitant hora tertiarum;
illusur induitur veste purpurarum, 10
caput eius pungitur corona spinarum,
crucem portat humeris ad locum poenarum.

— — — — —

Has horas canonicas cum devotione
tibi, Christe, recolo pia ratione,
ut qui pro me passus es amoris ardore, 15
sis mihi solatium in mortis agone.

D I 337—8. Wackernagel, l. c., t. I, s. 165—7, szp. lewa.
Ch nr. 14725, 14726. Por. *M* I, 106—110.

Znamienną cechą omawianych „Godzinek” jest ich treść i jej układ. Odpowiadają one pod tym względem, prawie zupełnie, takiemu samemu oficyum, mieszczącemu się na czele brewiarzy XVI wieku (por. *Breviarium*, Cracoviae, J. Haller, 1507; *Liber horarum canonicarum*, Cracoviae, J. Haller, 1508; *Breviarium*, Venetiis, P. Liechtenstein, M. Wechter, M. Scharffenberger, J. Püttener, 1538); „*Memoria passionis Christi*” ma tu jednak hymn w kilku miejscach odmienny (n. p. *Patris sapientia, veritas divina*, | *Christus homo*; zakończenie:... ut sicut tu passus es poenas in agone, | sic labore consumpto consortes simus tuae coronae). Z tej przyczyny nie sądzimy, by źródłem „Godzinek o Krystusowym Krzyżu” był „*Hortulus*” łaciński; mniemamy, że powstały one niezależnie od tego modlitewnika i weszły, podobnie jak oficyum o Pannie Maryi i św. Annie, do „*Hortulusów*” polskich, naśladowujących, od r. 1521, układ i treść „*Hortulusów*” łacińskich. Domyślać się trzeba, że *HP2* zawierał „Godzinki”, o których mowa.

Mimo starannych poszukiwań nie znaleźliśmy oryginału rymów, o siedmiu godzinach kanonicznych,

idących po „Godzinkach o Pana Krystusowym Krzyżu“ (b). Autorem ich był Michał Helling (1506—1561; od r. 1538 episcopus Sidoniensis i. p. i.)¹⁾, ostatni biskup merseburski, wybitny działacz z czasów reformacji. Charakterystyczne wiersze są niewątpliwie wtrętem późniejszym, z drugiej połowy XVI wieku, nie należącym do pierwotnej osnowy modlitewnika; z tego powodu nie będziemy się nad nimi tutaj szerzej zastanawiać.

Kończy tę część „Litania do Pana Jezusa“ (c), której niema w modlitewniku Saliceta, ani w *LH* i „Hortulusach“. Wynika z tego pewnik, że dostała się do „Hortulusa“ polskiego na innej drodze. Podobną litanię, przełożoną z „Clipeus spiritualis“, zawiera współczesny *MZ* (k. 23 r.—64 v.) a dalej „Tarcza duchowna“ (Kraków, Fl. Ungler, około 1533 r., k. *A*_{viii} r.—*D*_i r.). Domyślać się godzi, iż litania hortulusowa powstała w tym samym okresie, mając za źródło oryginał łaciński.

Omówiona część *HP3/4* powtarza się w *HP5* niemal bez zmiany. Jediną różnicą, godną podkreślenia, jest inny przekład (wersetów psalmów i) hymnu „Patris sapientia“, który tu przytaczamy.

I. Na Jutrznię.

Mądrość i prawda wieczna Ojca wszechmocnego,
Pan Jezus jest pojman czasu wieczornego.
Od swoich zwolenników zaraz opuszczony,
będąc żydom w moc przedan, wielce był strapiony.
V. Własnemu Synowi swemu nie przepuścił Pan Bóg. 5
R. Ale dla nas raczył go na śmierć krzyżową wydać.

¹⁾ Por. Christian G. Jöcher, Gelehrten-Lexicon. II Band. Leipzig, 1750, s. 1463—4. P. Tschackert (Allgemeine Deutsche Biographie. XXXIV Band. Leipzig, 1892, s. 164—6. S. Kawerau (Realencyklopedie für protestantische Theologie und Kirche. VII Band. Leipzig, 1899, s. 610—13).

II. Na Prime.

Przed Piłatem Pan stanął, pierwszej w dzień godziny,
tam fałszywi świadkowie kładli nań swe winy.
Opak ręce związawszy, okrutnie go bili,
plwaniem, wedle proroctwa, twarz świętą szpecili. 10
V. Obruszyli się na mię świadkowie złośliwi.
R. I oszwabili się sami jako niesprawiedliwi.

III. Na Tercyę.

W trzecią godzinę żydzi: ukrzyżuj wołają,
przybrawszy się w purpurę Pana pośmiewają. 15
Głowę jego cierniową koroną skrwawili,
krzyż do miejsca na sobie dźwigać przymusili.
V. Na grzbiecie moim budowali ciężkości grzesznicy.
R. Przedłużali nieprawość swoją.

IV. Na Sextę.

Szóstej godziny Pana na krzyż rościągniono,
od bolu pragnącego, żółcią napojono; 20
Do łotrów był przyrównan, przy nich zawieszony,
wyrzekł się go nieszczęsny on łotr z lewej strony.
V. Przebodli ręce moje i nogi moje.
R. Policzyli wszystkie kości moje.

V. Na Nonę.

O dziewiątej godzinie: Heli Pan zawołał, 25
gdzie umierając Ojcu ducha ofiarował.
Martwemu bok przekłóto: małoż jeszcze było?
Od strachu ziemia drżała, słońce twarz zakryło.
V. W ręce twoje polecam, Panie, ducha mego.
R. Odkupiłeś mię, Panie, Boże prawdy. 30

VI. Na Nieszpor.

Z krzyża wtenczas był zdjęty, gdy nieszporna chwila,
długo Boska wszechmocność złym po wolej była.
Tak srogą mękę podjął Pan wszego stworzenia,
dochodząc straconego ludzkiego plemienia.

V. Chrystus Pan stał się posłusznym dla nas aż do śmierci. 35
R. A nie do ładajakiej, ale do krzyżowej śmierci.

VII. Na Kompletę.

Pod wieczór ciało święte maścią pomazano,
wedle pisma, w zamkniętym grobie położono.
W tej męce jest nadzieja żywota wiecznego,
przełoż niech nie wychodzi nigdy z serca mego. 40
Tę pamiątkę godzinną, Chryste, twojej męki
rozczytam, czyniąc tobie za nie wieczne dzięki,
a ty, jakoś srogą śmierć zniósł dla mnie grzesznego,
nie puszczaj mię z łaski swej do skonania mego. Amen.
V. W pokoju stało się miejsce jego. 45
R. A mieszkanie jego na Syonie.

Autorem tłumaczenia¹⁾ jest ks. Hieronim Powodowski, archipresbyter u Panny Maryi w Krakowie, kanonik gnieźnieński, krakowski i poznański; przytacza je ks. Stanisław Grochowski w swoim przekładzie „Hymnów kościelnych“ (Kraków, Jakób Sibeneicher, 1598, k. 22 r.—23 r.), pisząc: „Hymna starodawna, przenadroższej męki P. Chrystusowej godziny krótko zawierająca, która z tamtą drugą poniższą znalazła się między niektórymi drugimi dawno przełożona od ks. Hier. Powod.“²⁾.

D.

Siedm psalmów pokutnych.

HP3/4 IV 1—2 = HP5 IV 1—3.

Część tę rozpoczyna „Modlitwa do Pana Boga przed mówieniem siedmiu psalmów“ oraz hymn „Duchu święty

¹⁾ Podał je, b e z wymienienia autora, ks. Surzyński, l. c., s. 50—1, nr. 25, II.

²⁾ Są to jedyne ślady zbioru pieśni ks. Powodowskiego (1543—1613), które powstały niewątpliwie przed r. 1598, jak słusznie domyślał się Ephraim Oloff, Beiträge zu der polnischen weltlichen, Kirchen- und Gelahrten-geschichte. I Theil. Danzig, s. 260 i 131—3.

raczy przyść knam“, poczem następują psalmy pokutne (6, 31, 37, 50, 101, 129, 142). Po każdym z psalmów mieści się modlitwa przeciw jednemu z grzechów śmiertelnych (pycha, łakomstwo, nieczystość, zazdrość, obżarstwo, gniew, lenistwo). Całość zamyka „Litania do Wszystkich Świętych“ (św. Wojcieszę, św. Stanisławie, św. Wacławie, św. Floryanie, św. Jadwigo) z psalmem 69 i prośbami.

Ten sam porządek utrzymany jest w *HP5*, w którym dodano na samym końcu: „Modlitwę św. Grzegorza, papieża, którą przy wykładzie psalmów pokutnych położył“.

Modlitwy na wstępie psalmów i po każdym z nich są identyczne w *HP3—5*; *HP5* ma odmienny przekład „Veni creator“¹⁾ oraz inne tłumaczenie psalmów, zaczerpnięte tu, podobnie jak tekst „Litani“ i „Modlitwy św. Grzegorza“, z „Harfy duchownej“ ks. Marcina Laterny T. J. (Kraków, 1585).

Jak wiadomo w *HP2* zachował się znaczny fragment części, o której mowa. Porównanie *HP2* z *HP3/4* wykazuje, iż do pierwotnego tekstu „Hortulusa“ polskiego dodano ośm modlitw: wstępną i po każdym z psalmów, a dalej, że psalmy uległy tu zmianom tekstowym, jak zaświadczy poniżej podany psalm 6.

Psalm 6 (HP3/4).

1. Panie, nie racz mię karać w zapalczywości twojej, ani mię karz w gniewie twoim.
2. Zmiłuj, się nademną, Panie, bom schorzały, uzdrów mię, Panie, boć są zasmucone kości moje.
3. I dusza moja barzo się zasmuciła, ale ty, Panie, jakoż długo?
4. Nawróć się, Panie, a wyrwi duszę moję, zbaw mię prze miłosierdzie swoje.

¹⁾ Ogłosił go ks. Surzyński, l. c., s. 113, nr. 59.

5. Boć żadnego w śmierci niemasz ktoby na cię pomniał,
a w piekle lepak kto się tobie spowiadać będzie?

6. Pracowałem w płaczu moim, będę umywał na każdą noc
łóżko swoje, łzami memi pokrapiać będę pościel moję.

7. Zasmuciło się od zapalczywości (twojej) oko moje, zasta-
rzałem się między wszystkimi nieprzyjacioły swemi.

8. Odstąpcie odemnie wszyscy, którzy nieprawość płodzicie,
boć Pan wysłuchał głos płaczu mego.

9. Wysłuchał Pan prośby moje, Pan przyjął modlitwę moję.

10. Niechże się zawstydzą i zafrasują barzo wszyscy nieprzy-
jaciele moi, niech się nawrócą a zawstydzą barzo rychło.

Chwała Bogu Ojcu i t. d.

Źródłem dodanych modlitw jest *HŁS* (1585), z któ-
rego przełożono (swobodnie): „*Precatio ante septem*
psalmos poenitentiales dicenda“ (k. 190 v.—191 v.)
oraz „*Precationes contra septem peccata mortalia*“ (k.
186 r.—190 r.). Przekona o tem poniższe zestawienie:

Modlitwa do Pana Boga przed
mówieniem siedm psalmów. (*HP3*,
k. 63 r.—64 v.).

Precatio ante septem psalmos
poenitentiales dicenda.

Panie wszechmocny, Ojczy
wiecznej chwały, przez jedyne
Syna twojego, Pana naszego,
Jezusa Chrystusa, i Ducha świę-
tego, pocieszyciela, spół wie-
cznego i twemu majestatowi ró-
wnego, pokornie cię proszę, ja
nędzne stworzenie twoje, abyś
z łaski i z miłosierdzia swego
łaskawie przyjąć raczył te pro-
śby i modlitwy, które ja nigdy
niegodny i grzeszny człowiek
na cześć i chwałę imieniu twemu
naświetszemu, czystej Pannie
i t. d.

Suscipe, sancte pater, omni-
potens, per unigenitum filium
tuum, dominum nostrum, Jesum
Christum et spiritum sanctum,
paracletum, coaeternum tibi et
coaequalem, hanc precationem
psalmorem, quam ego indignus
peccator ad laudem et gloriam
tui sanctissimi nominis ac in ho-
norem beatissimae virginis Ma-
riae etc.

Przy omawianiu „Godzinek o Pannie Maryej“ zwróciliśmy uwagę na widoczne ślady redakcji, jakiej poddano tekst „Hortulusa“ polskiego pod koniec XVI w. Spostrzeżone tam fakty skłaniały do wniosku, iż rewizji tekstowej modlitewnika dokonano po r. 1575. Wykazane obecnie źródło modlitw przy siedmiu psalmach pokutnych, pochodzące z r. 1585, upoważnia do twierdzenia, że tekst „Hortulusa“ polskiego uległ nowej redakcji dopiero po r. 1585.

Umieszczenie psalmów pokutnych z litanią w „Hortulusie“ polskim jest wynikiem wzorowania się na łacińskim modlitewniku, w którym po siedmiu psalmach idzie zawsze „letania maior cum precibus“ (taksamo jak w *LH*), o czym zresztą, przy roztrząsaniu źródeł *HP2*, już nadmieniliśmy.

Następujące teraz części *E—N* składają się z całego szeregu, dłuższych lub krótszych modlitw, których źródła dadzą się, niemal w zupełności, dokładnie oznaczyć.

E.

Modlitwy, które mają być mówione, wstawsz rano.

HP3/4 V 1—16 = HP4 V 1—16 = HP5 V 1—14.

HP3/4 V 1 = HP5 V 1.

Nauki, jako się ma człowiek
rządzić, rano wstawsz.

Meditatio matutina.

Źródło: *HŁP* k. 1 r.—1 v.

HP5 V 2.

Modlitwa, ilekroć w nocy ze snu
ockniesz.

Dodatek „Hortulusów“ polskich XVII wieku.

HP3/4 V 2 = HP5 V 3.

Modlitwa przed wstaniem. Precatio cum mane expergisceris.

Źródło: *HŁP* k. 2 r.

HP3/4 V 3 = HP5 V 4.

Modlitwa przy wstaniu. Alia oratio cum mane surgis.

Źródło: *HŁP* k. 4 r. (w połączeniu z *HŁP* k. 1 r.
Cum surgis, munies te signo s. crucis, dic).

HP5 V 5 a.

Rano wstawszy, modlitwa do

Trójcy przenaświetszej.

Dodatek „Hortulusów” polskich XVII wieku. Por.
„Harfa” (1611, s. 64).

HP3/4 V 4 = HP5 V b.

Druga modlitwa.

Wspomożycielką mi bądź,
nachwalebniejsza Trójco święta
i wielebna jednoto, i t. d.

Źródło nieznane. *MR?*

HP3/4 V 5 = HP5 V 5 c.

Druga modlitwa rano wstając.

Cum mane surgis... dic.

Przeżegnaj mię, cesarska wiel-
możności, obroń mię królewskie
bóstwo, strzeży mię wieczna
i nieśmiertelna Trójco, zachowaj
mię chwalebna jednoto, rządź
mię nieskończona dobroci, spra-
wuj mię, mocy Boga Ojca, ożyw
mię, mądrości Syna, oświeć mię,
łasko Ducha świętego. Alpha
i O, Bóg i człowiek. To na-
świetsze wzywanie, niechaj mi

Bene † dicat me imperialis
maiestas, protegat † me regalis
divinitas, custodiat † me sem-
piterna deitas, defendat † me
immensa trinitas, foveat † me
gloriosa unitas, dirigat † me
inaestimabilis bonitas, regat †
me potentia patris, vivificet †
me sapientia filii, illuminet † me
virtus spiritus sancti. Alpha
et O, deus et homo. Sit mihi

będzie zdrowiem i wiecznym ista invocatio salus et sempizaszczyceniem. W imię Ojca † terna protectio. In nomine patris et filii et spiritus sancti. Amen. Amen.

Źródło: *S* 50. Tę samą modlitwę, wykazującą znaczne różnice tekstu w *H1* III 11, mieści *HŁP* k. 4 r.

HP3/4 V 6 = HP5 V 6.

Modlitwa, umywając się.

Źródło modlitwy nieznane. Być może, że ułożono ją na wzór *HŁP* k. 4 v.: Dum abluis manus.

HP3/4 V 7 = HP5 V 7.

Dziękowanie Panu Bogu.

a. Dziękuję tobie, wszechmogący i nałaskawszy, Boże Ojcze, i tobie, namilościwszy Panie Jezu Kryste, wieczny Boże, iżeś mię niedostojną służebnicę twoję tej nocy strzegł, bronił, nawiedził, zdrową i całą do początku tego dnia zachował, i za inne dobrodziejstwa twoje, któreś mi z swojej dobroci raczył dać. Proszę cię pokornie, abyś mi ten dzień wszytek raczył dać na służbie twej strawić z pokorą, z bacznością, z nabożeństwem, z miłością, z łaską, abym ci mogła służbę rządną, wdzięczną, we wszystkich uczynkach moich dopełnić, a racz mi dać, iżbych ustawicznie w twej łasce żyła po wszystkie dni żywota mego. Jen żywiesz i królujesz na wieki wieków. Amen.

Gratias ago tibi, domine, sancte pater omnipotens, aeterne deus, qui me indignum famulum tuum, non meis meritis sed tua sanctissima gratia custodire dignatus es in hac nocte, etc. (*S* 60).

...deprecor immensam clementiam tuam, ut mihi concedas diem venturum cum omni humilitate, mititate, castitate, charitate, patientia, benignitate, timore et solitudine sic pertransire quatenus tibi servitus mea complaceat. (*H1* III 8).

b. W jutrzeńne czasy rozmyślać będę w tobie, bowiemeś ty był pomocnikiem moim.

Po tej modlitwie mów pacierz, pozdrowienie Panny Maryej i *Credo*.

In matutinis, domine, meditor in te, quia fuisti adiutor meus. (*LHP* 67).

Modlitwa niniejsza jest charakterystycznym przykładem ewolucyi, jakie przechodził tekst „Hortulusa” polskiego.

Oryginały modlitwy, różniące się jednak znacznie między sobą, zawierają *LH* (*LHP* 67), *S* 60, *H1* III 8 oraz *HŁP* k. 4 v. Początek jej odpowiada najbardziej tekstowi *S* 60, środek zupełnie osnowie w *H1* III 8, zakończenie zaś (*b*) jedynie wersetowi w *LH* (*LHP* 67). Z tej przyczyny sądzimy, iż pierwotny tekst tej modlitwy mieścił się w *MR*, podobnym do *LH*. Z niego zapewne przejął ją *HP1*, z którego dostała się do następnych wydań „Hortulusów” polskich, redagowanych na podstawie tekstu „Hortulusów” łacińskich.

HP3/4 V 8 = HP5 V 8.

Polecanie samego siebie Panu Bogu, rano wstawszy.

Wszechmogący, wieczny Boże, stwórcyświata, tego dnia polecam tobie żywot i duszę moją, tak Ojcu, Synowi i Duchu świętemu. Polecam się, miły Panie Jezu, Bogu Ojcu, któremuś się ty modlił na górze oliwnej w potrzebach człowieczeństwa twojego i któremuś na świętszego ducha swojego polecał i zwolenniki swoje. Pole-

Alia recommendatio de mane dicenda.

Omnipotens, sempiternus deus, conditor mundi, in hac die commendo tibi vitam et animam meam et omnes anxietates et necessitates, quae pertinent ad vitam et animam meam. Sic facio patri et filio et spiritui sancto et sanctae cruci et quinque vulneribus tuis, domine Jesu Christe et illi, quem tu deprecatus es in angustiis tuis in

cam się błogosławionej Pannie Maryej, dziewicy, matce twojej i świętemu Janowi, któremuś był na krzyżu matkę swoją polecił, i t. d.

monte oliveti et cui tu commendasti sanctum tuum spiritum et discipulos tuos, et sanctae Mariae virgini, matri tuae et sancto Joanni, cui tu matrem tuam in cruce commendasti, etc.

Źródło: *S 56.*

HP3/4 V 9 = HP5 V 9 a.

Polecanie piękne ku Pannie Maryej.

Alia commendatio ad beatissimam virginem Mariam.

O Pani moja, naświetsza Marya, w twoję błogosławioną wiarę i osobną stróżą i w łono miłosierdzia twego, dziś i zawsze i w godzinę skonania mego, polecam duszę moję, ciało moje, i t. d.

O domina mea, sancta Maria, me in tuam benedictam fidem ac singularem custodiam et in sinum misericordiae tuae, hodie et quotidie et in hora exitus mei, animam meam et corpus meum commendo, etc.

Źródło: *S 57.* Modlitwę mieści także *H1 III 18* oraz *HLP k. 113 r.—113 v.*

HP3/4 V 10 = HP5 V 9 b.

Drugie polecanie ku Pannie Maryej.

Alia de eodem pulchrior.

Nadziejo dusze mojej po Bodze, dziewico Marya, w ono polecanie i w onę wiarę, którą cię namilszy syn twój, Pan Jezus Chrystus, miłemu zwołennikowi swemu, Janowi, polecił, polecam, dziś i zawsze, ciało i duszę moję, cześć moję, żywot mój i godzinę śmierci mojej i wszystkie dzieje moje, i t. d.

Spes animae meae post deum, virgo Maria, in illam commendationem et in illam fidem, qua te dilectus filius tuus, dominus noster, Jesus Christus, praelecto discipulo suo, Joanni, commendavit, commendo tibi, hodie et quotidie, corpus meum et animam meam et honorem meum et horam exitus mei et omnes actus meos, etc.

Źródło: *S 58 a.* Modlitwę mieści także *H1 III 19.*

HP3/4 V 11 = HP5 V 9 c.

Drugie polecenie ku Pannie

Maryej.

a. Pod twą obronę uciekamy,
Panno Boża rodzico, naszych
modlitw nie racz wzgardzać
w naszej potrzebie, ale od szkód
naszych wszystkich zawsze nas
wybaw, dziewico błogosławiona.

a. Antiphona. Sub tuum prae-
sidium confugimus virgo, dei
genitrix, nostras deprecationes
ne despicias in necessitatibus
nostris sed a periculis cunctis
libera nos semper, virgo bene-
dicta.

b. O miły Panie, broń sług
swoich posilenim pokoju, i t. d.

b. Oratio. Protege, domine,
famulos tuos subsidiis pacis etc.

Źródło: a = S 58 b; b = S 59.

HP3/4 V 12 = HP5 V 10.

Modlitwa, gdy rano na pacierze
dzwonią.

Ad pulsum campanae matuti-
num, in memoriam resurrectionis
dominicae.

Źródło: HŁP k. 6 r.—6 v.

HP3/4 V 13 = HP5 V 11.

Modlitwa, gdy chcesz co spra-
wować.

Precatiuncula operis aliquid ag-
gressuri vel iam aggressi.

Źródło: HŁP k. 7 r.—7 v. Modlitwę zawiera także
H1 VIII 38.

HP3/4 V 14 = HP5 V 12.

Modlitwa po dokonaniu wszela-
kiej sprawy dobrej albo pracy.

Precatio pia (tertia) post lectas
preces.

Źródło: HŁP k. 50 r.

HP3/4 V 15 = HP5 V 13.

Wychodząc z domu, modlitwa.

Quant tu ystras hors de ta may-
son, dy:

Ukaż mi, miły Panie, drogi
twoje a ścieżek twoich wyćwicz
mię. Chodzenie moje sprawuj

Vias tuas, domine, demonstra
mihi et semitas tuas edoce me.
Gressus meos dirige secundum

podług wolej twojej, aby mi nie
panowała żadna nieprawość. Racz
rządzić szcie moje na ścieżkach
twoich, aby się nie poruszyły
nogi moje. Chwała Ojcu i t. d.

eloquium tuum, ut non dominetur
mei omnis iniusticia. Dirige gres-
sus meos in semitis tuis, ut non
moveantur vestigia mea.

Źródło: *MR*, podobny do *LH*, zawierających tę mo-
dlitwę (por. *LHP* 68), mieszczącą się także w *H1* III 22.
Por. *HŁP* k. 8 r.

HP3/4 V 16 = HP5 V 14.

Druka do angioła własnego. (Oratio, cum mane surgis).

Źródło: *HŁP* k. 3 v.

Z powyższego przeglądu wynika, iż na piątą część
(*E*) „Hortulusów” polskich złożyły się następujące źródła:
S, z którego pochodzi sześć modlitw (*HP3/4 V 5*,
7—11),

HŁP, z którego zaczerpnięto siedm modlitw (*HP3/4*
V 1—3, 12—14, 16), oraz

MR, z którego przejęto najprawdopodobniej dwie
modlitwy (*HP3/4 V 4*, 15).

Nie znamy źródła modlitwy *HP3/4 V 6*.

Zaznaczyć należy, iż *HP5* zawiera w tej części jeszcze
dwie modlitwy (*V 2*, 5 *a*; dodane do tekstu „Hortulusa”
dopiero w XVII w.), których źródeł ściślej nie badaliśmy.

F.

[*Modlitwy, idąc do kościoła, wszedłszy do kościoła, przede
mszą, przy mszej, po mszej*].

HP3 VI 1—49 = HP4 VI 1—49 = HP5 VI 1—45.

Przy wskazywaniu źródeł tej części „Hortulusów”
polskich uwzględnimy, bliżej dotąd nieznanne, „Modlitwy
nabożne, wszem białymgłowam należące, z doktorów
chrześcijańskich zebrane. Przydane są siedm psalmów po-
kutnych, modlitwy św. Brygidy i innych wiele”. (W Kra-
kowie, w drukarni Mikołaja Scharffenbergera, typografa

J. K. M. Roku 1587 = MB)¹⁾. Zwrócenie uwagi na ten modlitewnik²⁾ okaże się w przyszłości pożyteczne i ważne.

$$HP3/4 \text{ VI } 1 = HP5 \text{ VI } 1.$$

Wchodząc na smyntarz, modlitwa.

Pozdrawiam was, wszyscy du-
sze wierne, których ciała tu = $HP1, 2 \mid \beta = MR$.
i wszędzie odpoczywają w prochu.

$$HP3/4 \text{ VI } 2 = HP5 \text{ VI } 2.$$

Przychodząc ku kościołowi, mo- Precatio templum ingressuri.
dlitwa.

Źródło: *HŁP* k. 13 r.

$$HP3/4 \text{ VI } 3 = HP5 \text{ VI } 3.$$

Wchodząc do kościoła, modlitwa. Post ingressum ecclesiae, dic.

Bądź pozdrowione, miasto święte, niech cię przeżegna prze-
naświetsza Trójca, i t. d.

Źródło: *H1* III 24.

$$HP3/4 \text{ VI } 4 = HP5 \text{ VI } 4.$$

Kropiąc się święconą wodą. Quant tu prendras de leau benoite, dy:

a. Pokrop mię, Panie, hyzo- a. Asperges me, domine,
pem a będę oczyszczona, omyjesz ysopo et mundabor, et lavabis

¹⁾ Unikat, przepysownie zachowany, współcześnie bogato oprawny, jest własnością Biblioteki hr. Dzieduszyckich we Lwowie. Formatu małej ósemki (sygnatury arkuszy: *I-4, A-Y y III*), drukowany gotykiem, zawiera 6 k. nlb., 261 lb., oraz 9 nlb. (regestru). Całość, ozdobiona kilkunastu drzeworytami, naśladująca „Hortulus“, dzieli się na siedm części. Na odwrocie karty tytułowej cedykowiarsz na orła, herb Królestwa polskiego, ułożony przez W. W. B. Książkę dedykował Mikołaj Scharffenberger: Księżnie Annie, królowej polskiej (Anna Jagiellonka, żona Stefana Batorego, um. 1596 r.).

²⁾ Poprzedziła go podobna książka do nabożeństwa, przeznaczona dla kobiet, przytoczona w inwentarzu po Hanuszu Brickyerze, bibliopoli lwowskim, z r. 1573, pod tytułem: Modlitwy białych głów (*Acta officii iurisdictionis*, 1558—1577, 2, s. 948. Por. Łoziński, l. c., s. 454).

mię a nad śnieg wybieleję. Zmi-
łuj się nademną, Boże, według
wielkiego miłosierdzia twego.
Chwała Ojcu i t. d.

b. Krew Pana naszego, Je-
zusa Krystusa, która z boku jego
i z wodą jest wylana, niech
omyje i oczyści ciała i serca
nasze. W imię Ojca i Syna i Du-
cha świętego. Amen.

Źródło: *a* i *b* zapewne *MR*, podobny do *LH*; por.
LHP 69, w którym jest część pierwsza (*a*) modlitwy,
znajdującej się także w *HŁP* k. 13 v.—14 r., zakoń-
czonej tu jednak jeszcze *V.* i *R.* oraz odmienną „oratio“.

HP3/4 VI 5 = HP5 VI 5 a.

Pokłonawszy na swe kolana,
mów.

a. Kryste zbawicielu, zbaw nas
przez moc krzyża świętego, któ-
ryś zbawił Piotra na morzu, zmi-
łuj się nad nami. Wszystkie zie-
mia niechaj cię chwali i raduje
się w tobie, pieńie niechaj śpie-
wa imieniu twemu.

b. Krzyż twój wielbimy i czi-
my, Panie, Jezu Kryste, a przezeń
łaskitwojejpokornieżądamy,abyś
nam grzesznym raczył przepu-
ścić i miłościw być, jenżeś się
dla nas z Panny czystej, Ma-
ryej, raczył narodzić.

Źródło: *a* i *b* zapewne *MR*, podobny do *LH*; por.
LHP 70, 71. Modlitwę tę, opatrzoną jednak innem „Ore-
mus“, mieści *H1 VIII* 6, 7 oraz *HŁP* k. 9 r.—9 v.

me et super nivem dealbabor.
Miserere mei, deus, secundum
magnam misericordiam tuam.
Gloria patri etc. Asperges me.

Quant tu seras devant le cru-
cifix, dy:

a. *Salva nos, Christe, salvator*
per virtutem sanctae crucis, qui
salvasti Petrum in mari, mise-
rere nobis. V. Omnis terra
adoret te deus et psallat tibi.
R. Psalmum dicat nomini tuo,
domine.

b. *Oremus.*

Crucem tuam adoramus et
veneramus, domine, Jesu Christe,
et per ipsam clementiam tuam
humiliter imploramus, ut nobis
peccatoribus misereri et parcere
digneris, qui pro nobis dignatus
es nasci de virgine Maria. Qui
vivis et regnas.

HP3/4 VI 6 = HP5 VI 5 b.

Druga modlitwa.

Antiphona.

Bądź pozdrowion, nałaskaw-
szy Panie, Jezu, królu nasz. Bądź
pozdrowione, drzewo krzyża
świętego, na którym jest spra-
wiona ofiara naszego zbawienia.
Bądź pozdrowiona, naświętsza
Panno, Marya, racz się modlić
za nami grzesznymi, teraz i czasu
śmierci naszej. Amen.

Ave, rex noster. Ave, fili Da-
vid. Ave, crux sancta et bene-
dicta. Ave, pia et sancta Maria,
mater domini nostri, Jesu Christi.

Źródło: *H1 III 25.*

HP3/4 VI 7 = HP5 VI 6.

Gdy chcesz zacząć swoje mo-
dlitwy.

Nałaskawszy Panie, Jezu Kry-
ste, ty mię racz sprawować i w swą
obronę wziąć i t. d.

Źródło nieznane.

HP3/4 VI 8 = HP5 VI 7.

Modlitwa przy obecności ciała
i krwi Pana Krystusowego w ko-
ściele.

Ad sacrosanctum Eucharistiae
sacramentum.

Bądź pozdrowione, ciało pra-
wdziwe, z Panny czystej, Maryej,
wzięte, prawdziwie za nas grze-
szone zabite, z którego boku,
okrutnie przebitego włócznią,
woda wespół wyszła zmieszana
ze krwią. Raczeż mię ochłodzić
i posilić czasu śmierci mojej,
a uchować i obronić srogiej
śmierci wiecznej. O naślodczy,
nałaskawszy Panie, Jezu, któryś

Ave, verum corpus,
natum de Maria virgine,
vere passum, immolatum
in cruce pro homine,
cuius latus perforatum,
unda fluxit sanguine,
esto nobis praegustatum
mortis in examine.
O dulcis, o pie,
o Jesu, fili Mariae,
miserere mei. Amen.

się raczył z Panny czystej, Maryej, narodzić, racz się zmiłować nademną grzeszną. Amen.

Źródło: *HŁP* k. 14 v. Odmienny tekst w *S* 34 a i *H1* VII 18.

HP3/4 VI 9 = *HP5* VI 8.

Modlitwa, nabożeństwa u Pana Precatio, qua mentem ad devotionem attentionemque oraturus
Boga prosząca. excites.

Źródło: *HŁP* k. 15 v. — 17 v.

HP3/4 VI 10 = *HP5* VI 9.

Wyznanie grzechów obyczajem Confessio peccatoris ad exemplum filii prodigi.
syna marnotratnego.

Źródło: *HŁP* k. 17 v. — 19 v.

HP3/4 VI 11 = *HP5* VI 10.

Modlitwa przed kazaniem. Precatio ante sacram contionem.

Źródło: *HŁP* k. 20 r.

HP3/4 VI 12 = *HP5* VI 11.

Modlitwa, gdy już umyślisz słuchać mszej. Alia precatio ante missam.

Źródło: *HŁP* 29 v. — 30 r.

HP3/4 VI 13 = *HP5* VI 12.

Gdy kapłan do ołtarza przystąpi. = *HP1*, 2 a = *MR*.

HP3/4 VI 14 = *HP5* VI 13.

Prośba o odpuszczenie grzechów.

Wszzechmogący a miłosierny
Boże, racz się nad nami zmiłować i t. d.

Źródło nieznane.

HP3/4 VI 15 = HP5 VI 14.

Gdy kapłan mówi *Introit.* Ad missae introitum.

Źródło: *HŁP* k. 31 v.—32 r. Por. *MB* k. 55 v.—56 r.

HP3/4 VI 16 = HP5 VI 15.

Gdy *Kyrie elejson* śpiewają. Ad litaniam, sive *Kyrie eleison.*

Źródło: *HŁP* k. 32 r. Por. *MB* k. 56 v.

HP3/4 VI 17 = HP5 VI 16.

Gdy *Gloria in excelsis* śpiewają. Ad hymnum angelicum.

Źródło: *HŁP* k. 32 r.—32 v. Por. *MB* k. 56 v.—57 v.

HP3/4 VI 18 = HP5 VI 17.

Gdy kapłan mówi: *Dominus vobiscum.*

O miłościwy, Ojczy niebieski,
racz nas także swoją łaską uczy-
nić, z którymi by chciał na wieki
mieszkać. = *HP1, 2 b = MR.*

HP3/4 VI 19 = HP5 VI 18.

Gdy kapłan mówi: *Oremus.* Ad collectam.

Źródło: *HŁP* k. 32 v.—33 v. Por. *MB* k. 57 v.—58 v.

HP3/4 VI 20 = HP5 VI 19.

Gdy kapłan epistolę czyta. Ad epistolam.

Źródło: *HŁP* k. 33 v.—34 r. Por. *MB* k. 58 v.—59 r.

HP3/4 VI 21 = HP5 VI 20.

Po epistole, gdy gradual śpiewają. Ad graduale et tractum.

Źródło: *HŁP* k. 34 r.—34 v. Por. *MB* k. 59 v.

HP3/4 VI 22 = HP5 VI 21.

Gdy *Alleluja* i prozę śpiewają. Ad *Alleluia* et *prosam*.

Źródło: *HŁP* k. 34 v. Por. *MB* k. 59 v.—60 v.

HP3/4 VI 23 = HP5 VI 22.

Gdy ewangelią kapłan czyta. Ad *evangelium*.

Źródło: *HŁP* k. 34 v.—35 r. Por. *MB* k. 60 v.—61 r.

HP3/4 VI 24 = HP5 VI 23.

Wyznanie wiary Kościoła po- *Symbolum ecclesiasticum*.
wszechnego, które po ewange-
lię śpiewają.

Źródło: *HŁP* k. 35 r.—35 v. Por. *MB* k. 61 r.—62 r.

HP3/4 VI 25 = HP5 VI 24.

Modlitwa po *Patrem*. *Precatio post symbolum*.

Źródło: *HŁP* 36 r.

HP3/4 VI 26 = HP5 VI 25.

Modlitwa przy ofercie. Ad *offertorium*.

Źródło: *HŁP* k. 36 r.—36 v. Por. *MB* k. 62 v.—63 r.

HP3/4 VI 27 = HP5 VI 26.

Gdy się kapłan obraca u ołta- Cum se vertit sacerdos, dicens:
rza, mówiąc: *Ora te pro me*. *Ora te etc.*

Źródło: *HŁP* k. 37 r. Przeróbka w *MB* 63 r.—63 v.

HP3/4 VI 28 = HP5 VI 27.

Przed prefacją modlitwa. *Precatio ante praefationem*.

Źródło: *HŁP* k. 37 r.—37 v. Por. *MB* k. 63 v.—64 r.

HP3/4 VI 29 = HP5 VI 28.

Gdy kapłan mówi: *Sursum corda.* Ad praefationem.

Źródło: *HŁP* k. 37 v. Por. *MB* k. 64 r.—64 v.

HP3/4 VI 30 = HP5 VI 29.

Gdy kapłan mówi: *Gratias agamus domīno deo nostro.* Cum dicitur: *Gratias agamus.*

Źródło: *HŁP* k. 37 v.—38 r. Por. *MB* k. 64 v.—65 r.

HP3/4 VI 31 = HP5 VI 30.

Gdy śpiewają: *Sanctus, sanctus.* Ad hymnum angelicum.

Źródło: *HŁP* k. 38 r. Por. *MB* k. 65 v.

HP3/4 VI 32 = HP5 VI 31.

Pamiętka żywych przed podniesieniem ciała Bożego.

O mądrości niezmierzona,
wierny Boże, proszę cię, aby
przez moc tej świętej mszej łaskawie się zmiłował nad wszystkimi tymi, które ja w swej pamięci mam, i t. d. = *HP1, 2 g = S 128.*

HP3/4 VI 33 = HP5 VI 32.

Gdy kapłan ciało Boże podnosi.

Bóstwo zupełne, ciało Chrystusowe, odkupienie świata, prawy człowiecze, prawe ciało, z dziewicy narodzone, słowo wcielone, na tym ołtarzu poświęcone, chlebie żywy angielski, zbawienie i nadziejo krześcijańska, i t. d. = *HP1, 2 h = MR.*

HP3/4 VI 34 = HP5 VI 33.

Gdy kapłan krew Bożą w kielichu podnosi.

Pozdrowiona bądź, prawdziwa krwi Pana naszego, Jezu Krysta, któraś z boku jego z wodą wypłynęła i t. d. *= HP1, 2 i = MR.*

HP3/4 VI 35 = HP5 VI 34.

Modlitwa po podniesieniu ciała i krwi Pana Krystusowej.

Duszo Krystusowa, poświęć mię, ciało Chrystusowe, zbaw mię, krwi Chrystusowa, napój mię i t. d. *= HP1, 2 j = MR.*

HP3/4 VI 36 = HP5 VI 35 a.

Pamiętka umarłych po podniesieniu ciała i krwi Pana Krystusowej.

O studnio obfita wiecznego miłosierdzia, udziel swej łaski obfitej wszystkim wiernym duszom, które ty masz w twojej świętej woli, i t. d. *= HP1, 2 k = S.*

HP3/4 VI 37 = HP5 VI 35 b.

Druga pamiętka umarłych.

Zmiłuj się, Panie, nad duszami, które osobnych u ciebie nie mają pomocników, ani w mękach mają którego pocieszenia, żadnej nadzieje, jedno iż na twój obraz i na twe podobieństwo stworzony są, i t. d. *= HP1, 2 l α = MR.*

HP3/4 VI 38 = HP5 VI 35 c.

Druga pamiątka umarłych.

Weźrzy, prosimy cię, wszech-
mogący Boże, na dusze sług
i służebniczek twoich i wszyst-
kich wiernych umarłych, dla któ- *= HP1, 2 l δ = MR.*
rych zbawienia nago, z rościąg-
nionemi rękoma, na krzyżu ra-
czyłeś wisieć, i t. d.

HP3/4 VI 39 = HP5 VI 36.

Gdy kapłan mówi: *Pater noster*, *Ad orationem dominicam.*
mów też ty: *Ojcze nasz etc.*
potym:

Źródło: *HŁP* k. 43 v.—44 r. Por. *MB* k. 71 v.—72 r.

HP3/4 VI 40 = HP5 VI 37.

Gdy kapłan mówi: *Pax domini*
etc.

Racz, miły Panie, serca nasze
pokojem Ducha świętego obda-
rować, abyśmy byli bezpieczni
od strachu wszelkich ciemności
i t. d.

Źródło nieznane. Por. *MB* k. 72 r.—72 v.

HP3/4 VI 41 = HP5 VI 38.

Gdy śpiewają: *Agnus Dei.*

Baranku Boży, Panie Jezu
Kryste, który gładzisz grzechy
świata, zmiłuj się nad nami. i t. d.

Źródło nieznane. Por. *MB* k. 72 v.

HP3/4 VI 42 = HP5 VI 38.

Potym mów tę modlitwę.

Panie, Jezu Kryste, któryś to
naświętsze ciało i nadroższą
krew z żywota nawielebniejszej
Panny Maryej raczył wziąć a tęś
zasię krew z naświętszego boku
twego, na ołtarzu krzyżowym,
dla zbawienia naszego, wylał,
i t. d. = *HP1, 2 n = MR.*

HP3/4 VI 43 = HP5 VI 39.

Modlitwa, gdy już kapłan ciało Gratiarum actio post commu-
i krew Bożą przyjmie. nionem.

Źródło: *HŁP* k. 46 v.—47 r. Por. *MB* k. 74 v.—75 v.

HP3/4 VI 44 = HP5 VI 40.

Gdy kapłan mówi ostatnie: Ad ultimam collectam.
Oremus.

Źródło: *HŁP* k. 47 r.—47 v. Por. *MB* k. 75 v.—76 v.

HP3/4 VI 45 = HP5 VI 41.

Gdy się kapłan obróci do lu-
dzi, żegnając, mów tę modlitwę.

Naślachetniejsza korono wszyt-
kich świętych, Jezu Chryste, racz
mi ninie i zawsze dać swe prze-
żeganie, i t. d. = *HP1, 2 p = MR.*

HP3/4 VI 46 = HP5 VI 42.

Po wysłuchaniu mszej modlitwa. Precatio pia post lectas preces,
aut peractum missae sacrificium.

Podług *HŁP* k. 49 r.—49 v.

HP3/4 VI 47 = HP5 VI 43.

Modlitwa, którą Panu Bogu Altera post lectas preces.
swoje prośby oddasz.

Podług *HŁP* k. 49 v.—50 v.

HP3/4 VI 48 = HP5 VI 44.

Gdy się chcesz zwrócić do domu. Oratio super bono opere finito.

Niechże będzie błogosławio- ne nasłodsze imię Pana naszego, Jezusa Krystusa, i błogosławio- nej Panny, czystej Maryej, matu- chny jego, i wszystek zastęp nie- bieski niech będzie błogosławio- ny teraz i na wieki. Amen.	Benedictum sit dulce nomen domini nostri, Jesu Christi, ac dulcissimae virginis Mariae, ma- tris eius, et tota caelestis curia sit benedicta in aeternum et ul- tra. Amen.
--	---

Źródło: *H1 VIII 21.*

HP3/4 VI 49 = HP5 VI 45.

Wychodząc z kościoła modlitwa.

Mieścież się dobrze, wy wszyst-
kie dusze wierne, które leżycie
w łonie ziemi, długo i szeroko.
Przeżegnaj was, słońce sprawie-
dliwości, abyście na wieki poży-
wali jego światłości i rozkoszy.
Amen.

= HP1, 2 l γ = MR.

Ź dokonanych tu zestawień wypływa wniosek, że
szóstą część (*F*) „Hortulusów“ polskich utworzyły nastę-
pujące źródła:

S, z którego pochodzą dwie modlitwy (*HP3/4 VI 32, 36?*),

H1, który dostarczył trzech modlitw (*HP3/4 VI 3, 6, 48*),

HŁP, z którego przełożono dwadzieścia siedm mo-
dlitw (*HP3/4 VI 2, 8—12, 15—17, 19—31, 39, 43, 44, 46, 47*), oraz

MR, podobny do *LH*, z którego zaczerpnięto dwa-
naście modlitw (*HP3/4* VI 1, 4, 5, 13, 18, 33?, 34,
35, 37, 38, 42, 45, 49).

Nie znamy źródeł czterech modlitw (*HP3/4* VI 7,
14, 40, 41).

G.

[*Modlitwy powszednie*].

HP3 VII 1—20 = *HP4* VII 1—20 = *HP5* VII 1—18.

HP3/4 VII 1 = *HP5* VII 1.

Modlitwa, gdy w południe na Ad pulsum campanae meridia-
pro pace we zwon biją. num, in memoriam mortis do-
mini.

Podług *HŁP* k. 22 r.—22 v.

HP3/4 VII 2 = *HP5* VII 2.

Modlitwa, gdy do stołu siadać Alia (benedictio mensae).
masz. Ojcze nasz. Zdrowaś Ma-
rya etc.

Źródło: *HŁP* k. 22 v.—23 r.

HP3/4 VII 3 = *HP5* VII 3.

Wzdychanie serdeczne ku Panu
Bogu czasu obiadu.

Źródło nieznane.

HP3/4 VII 4 = *HP5* VII 4.

Gdy masz pić, modlitwa.

Źródło nieznane.

HP3/4 VII 5 = HP5 VII 5 a.

Dziękowanie po obiedzie. Alia (gratiarum actio sumpto cibo).

Źródło: *HŁP* k. 23 v.—24 r.

HP3/4 VII 6 = HP5 VII 5 b.

Drugie dziękowanie po obiedzie. (Gratiarum actio sumpto cibo)
Oratio.

Podług *HŁP* k. 23 v.

HP3/4 VII 7 = HP5 VII 6.

Gdy wieczór dzwonią na *pro*
pace.

Racz, miły Panie, dać pokój
czasów naszych, abowiem nie-
masz inszego, któryby walczył = *HP1, 2 m = MR.*
za nami, jedno ty, Boże nasz.
Ojciec nasz. Zdrowaś Marya. etc.

HP3/4 VII 8 = HP5 VII 7.

Napominanie króciuchne. Meditatio vespertina.

Źródło: *HŁP* k. 24 v.—25 r.

HP3/4 VII 9 = HP5 VII 8 a.

Modlitwa, niż pójdziesz spać. Alia precatio vespertina ituri
cubitum.

Podług *HŁP* k. 26 v.—27 r.

HP3/4 VII 10 = HP5 VII 8 b.

Druga modlitwa, idąc spać. Precatio ad angelum tui cu-
stodem.

Źródło: *HŁP* k. 27 r.

HP3/4 VII 11 = HP5 VII 9.

Kładąc się na łożę, mów. *Precatio lectum introeuntis.*

Źródło: *HŁP* k. 27 v.

HP3/4 VII 12 = HP5 XII 10.

Gdy się już położysz na łożę. *Precatio cum te ad dormiendum componis.*

Źródło: *HŁP* k. 27 v.

HP3/4 VII 13 = HP5 VII 11.

Modlitwa, gdy się ockniesz, albo *Precatio, cum horam sonare*
gdy zegar usłyszysz bijąc. *audis.*

Źródło: *HŁP* k. 28 r.

HP3/4 VII 14 = HP5 VII 12.

Spowiedanie grzechów ś. Au- *Confessio peccatorum b. Au-*
gustyna. *gustini.*

Lutościwy i miłosierny, wiel- *Miserator et misericors, ma-*
ki i straszliwy Boże, tobie się *gne et terribilis deus, tibi con-*
spowiedam z grzechów moich, *fiteor delicta mea, tibi patefacio*
tobie odkrywam rany moje, ty *vulnera mea, tu propter ineffa-*
dla niewymownej dobroci twojej *bilem bonitatem tuam confer*
użycz mnie nędznej lekarstwa. *mihi misero medicinam. etc.*
i t. d.

Źródło: *S* 5.

HP3/4 VII 15 = HP5 VII 13.

Modlitwa ś. Biernata o przedłu- *Octo versus s. Bernardi.*
żenie żywota.

a. O dobry Jezu, oświeci *a. Illumina oculos meos, ne un-*
oczy moje, bych nigdy nie za- *quam obdormiam in morte, ne*
snął w śmierci, by niegdy nie *quando dicat inimicus meus:*
rzekł nieprzyjaciół mój: prze- *praevalui adversus eum.*

mogłem przeciw jemu. O Mesyaszu.

Mówilem językiem moim: znakomity uczyn mi, Panie, koniec mój. O Adonaj.

I liczbę dniów moich powiedz mi, która jest, abych wiedział czego mi nie dostaje. O królu nasz, synu Dawidów.

W ręce twoje polecam ducha mego, odkupiłeś mię, Panie, Boże prawdy. O Heloi.

Panie, rozerwałeś przekowy moje, tobie będę ofiarował ofiarę chwały, a imienia Pańskiego będę wzywał. O Emanuel.

Zginęła ucieczka odemnie, a nie jest ktoby szukał dusze mojej. O Panie, Jezu Kryste.

Wołałem ku tobie, rzekłem: ty jesteś nadzieja moja, częśćka w ziemi żywiących. O Panie Boże.

Uczyn ze mną znamię w dobrem, iżby baczyli, którzy mię nienawidzą a byli posromoceni, bowiemes ty, Panie, wspomógł mnie i pocieszyłeś mię. Bądź chwała.

b. O wszechmogący i wielki Boże, jenżeś ś. Ezechiaszowi, królowi Juda, z płacziwemi oczyma ciebie wzywającemu, czasuś żywota przedłużył, i t. d.

Oryginały, zawarte w *S* 79, 80 = *H1* VIII 11, 12, nie są źródłem powyższych modlitw (*a*, *b*). Przekonywa o tem zestawienie tekstów. Sądzić należy, że modlitwy znajdowały się w *HP1*, który przejął je z *MR*.

In manus tuas commendo spiritum meum, redemisti me domine, deus veritatis.

Locutus sum in lingua mea: notum fac mihi, domine, finem meum.

Et numerum dierum meorum quis est, ut sciam quid desit mihi.

Fac mecum signum in bono, ut videant, qui te oderunt et confundantur, quoniam tu, domine, adjuvisti me et consolatus es me.

Diripuisti, domine, vincula mea, tibi sacrificabo hostiam laudis, et nomen domini invocabo.

Periit fuga a me, et non est, qui requirat animam meam.

Clamavi ad te, domine, dixi: tu es spes mea, portio mea in terra viventium.

b. Omnipotens, aeterne deus, qui Ezechiae, regi Judae, te cum lachrymis humiliter deprecanti, vitae spatium praetendisti, etc.

HP3/4 VII 16 = HP5 VII 14.

Modlitwa do Pana Boga o odpuszczenie grzechów i o dobre skonanie.

Panie Boże, Ojcie wszechmogący, któryś sprawiedliwym odpłatę a grzesznym odpuszczenie obiecał i nie chcesz śmierci grzesznych ani się kochasz w imieniu (!) umarłych, ciebie pokornie pokornie proszę, i t. d. = *HP1, 1 b = S 69.*

HP3/4 VII 17 = HP5 VII 15.

Modlitwa nabożna o dobre skonanie.

W ręce niezgaszonego miłosierdzia twego, Ojcie święty, Ojcie sprawiedliwy i namilszy, polecam ducha mego, podług mnóstwa miłości, którą się tobie dusza naświętsza Syna twego na krzyżu poleciła, i t. d. = *HP1, 1 c = S 70.*

HP3/4 VII 18 = HP5 VII 16.

Modlitwa ś. Augustyna przeciw nieprzyjacielom naszym.

Boże, bądź miłościw mnie, grzesznemu człowiekowi, a bądź stróżem moim po wszystkie dni i nocy żywota mego. Boże Abrahámów, Boże Izaaków, Boże Jakóbów, zmiłuj się nademną, a ześli mi na pomoc świętego Michała Archangiola, któryby mię strzegł i bronił od wszystkich nieprzyjaciół moich. i t. d.

Oratio s. Augustini, a spiritu sancto sibi revelata.

Deus, propitius esto mihi peccatori et custodi me omnibus diebus et noctibus vitae meae. Deus Abraam, deus Isaac et deus Jacob, miserere mei et mitte mihi in adiutorium sanctum Michaellem archangelum, qui me defendat et protegat ab omnibus inimicis meis. etc.

Zródło: *S* 51. Równobrzmiący prawie tekst jest w *H1* VIII 8.

HP3/4 VII 19 = *HP5* VII 17.

Modlitwa przeciw skokom i chytrościam nieprzyjacielskim. = *HP1*, 1 a = *S* 68.

HP3/4 VII 20 = *HP5* VII 18.

Modlitwa przeciw wszelakim niebezpieczeństwom wszystkich nieprzyjaciół, widomych i niewidomych.

O naśłodszy Panie, Jezu Kryste, Synu Boga żywego podług Bóstwa i Synu błogosławionej dziewicy Maryjej podług człowieczeństwa, któryś, gdy już przychodził czas naświetszej męki twojej, wiedząc wszystkie rzeczy, które na cię miały przyść, wyszedłeś naprzeciwko żydom ciebie szukającym, mówiąc knim: Kogo szukacie? i t. d.

Odrębne przekłady niniejszej modlitwy, której tekstu niema w *S* ani w „Hortulusach“ łacińskich, mieszczą się w rękopismienym *MZ* (*Clipeus spiritualis* = *Szczyt duchowny* k. 73 r.—76 r.), a dalej w druku p. t. *Tarcza duchowna* (Kraków, Fl. Ungler, około 1533 r., k. *D_v* v.). „*Szczyt*“ i „*Tarcza*“ opierają się, jak wiadomo, na wspólnym źródle. Był niem „*Clipeus spiritualis*“, którego najpierwotniejszy, drukowany, tekst jest dziś nieznan. Tekst ten, pochodzący mniej więcej z czasu około r. 1525, mieścił niewątpliwie oryginał modlitwy, o którą chodzi i był najprawdopodobniej jej źródłem.

Dla siódmej części (G) „Hortulusów“ polskich wykazaliśmy następujące źródła:

S, z którego pochodzi pięć modlitw (*HP3/4 VII 14, 16—19*),

HŁP, z którego przełożono lub przerobiono dzieść modlitw (*HP3/4 VII 1, 2, 5, 6, 8—13*),

MR, który zasilł modlitewnik dwoma tekstami (*HP3/4 VII 7, 15*).

Zapewne z łacińskiego „*Clipeus spiritualis*“ przetłumaczono jedną modlitwę (*HP3/4 VII 20*).

Nie znamy źródeł dwóch modlitewek (*HP3/4 VII 3, 4*).

H.

Modlitwy ku świętej Trójcy.

HP3 VIII 1—7 = HP4 VIII 1—7 = HP5 VIII 1—5.

HP3/4 VIII 1 = HP5 VIII 1 a.

[Modlitwa ku świętej Trójcy.] *Alia oratio ad sanctam trinitatem.*

O nawyższa, wierna i wieczna Trójco a nierozdzielona jedności, zbawienie nasze. Tobie, Panie Boże, Ojczy wszechmocny, dziękuję, iż się mię stworzył, tobie jednorodny, Jezu Kryste, dziękuję, iż się mię odkupił, tobie, Duchu święty, pocieszycielu, dziękuję, iż się mię oświecił. i t. d.

O summa, vera et sempiterna trinitas atque indivisa unitas et salvatio nostra. Tibi, domine, pater omnipotens, gratias ago, quod me creasti, tibi unigenite, Jesu Christe, gratias ago, quod me redemisti, tibi, spiritus sancte, paraclyte, gratias ago, quod me illuminasti. etc.

Modlitwa niniejsza, zawarta w *H1 III 33*, brakująca w *H2*, mieści się w *HŁS (C)*. Wątpimy jednak, by ostatni modlitewnik był jej źródłem i sądzimy, iż prze-

jęto ją z *MR*, podobnie jak obie zaraz następujące modlitwy.

HP3/4 VIII 2 = HP5 VIII 1 b.

Druga modlitwa o świętej Trójcy.

O chwalebna Trójco, nierozdzielna jedności, twemu straszliwemu majestatowi moję szyję pokornie skłaniam, twemu nieogarnionemu Bóstwu kolana serdeczne i cielesne pokładam, twojemu niewymownemu miłosierdziu duszę moję i ciało moje i wszystkie potrzeby ich polecam.
i t. d.

Źródło: *MR* (?).

HP3/4 VIII 3 = HP5 VIII 1 c.

Ku świętej Trójcy modlitwa.

a. Ciebie wzywamy, tobie się kłaniamy, ciebie sławimy, o wielbna Trójco. Bądź imię Boże błogosławiono; odtąd aż na wieki. W obliczności aniołów będąc śpiewała, Boże mój.
i t. d.

b. O wszechmogący i wieczny Boże, jenżeś dał sługom twym w wyznawaniu prawej wiary wiecznej Trójce chwałę poznać,
i t. d.

De sancta trinitate.

a. Te invocamus, te adoramus, te laudamus, te glorificamus, o beata trinitas. *V.* Sit nomen domini benedictum. *R.* Ex hoc nunc et usque in saeculum. etc.

b. Oratio. Omnipotens, sempiternus deus, qui dedisti famulis tuis in confessione verae fidei aeternae trinitatis gloriam agnoscere, etc.

Źródło: *MR*, podobny do *LH*, podających takie teksty tej modlitwy (*LHP* 14, 15).

HP3/4 VIII 4 = HP5 VIII 2.

Ku Bogu Ojcu modlitwa.

Oratio ad patrem.

Ojcze, Boże z niebios, zmiłuj się nad nami.

Pater, de caelis deus, miserere nobis.

Panie, Ojcze, wszechmogący, wieczny Boże, jenżeś sobie równego jednej istności i jednako wiecznego Syna przed wszystkimi wieki niewymownie porodził, i t. d.

Domine, sancte pater, omnipotens, aeternus deus, qui coequalis, consubstantialis et coaeternus tibi ante omnia saecula filium ineffabiliter genuisti, etc.

Źródło: *MR*, podobny do *LH*, zawierających tę modlitwę (*LHP* 16), mieszczącą się także w *S* 61 i *H1* III 28.

HP3/4 VIII 5 = HP5 VIII 3.

Ku Synu Bożemu modlitwa.

Ad filium oratio.

Synu, odkupicielu świata, Boże, zmiłuj się nad nami.

Fili, redemptor mundi, deus, miserere nobis.

Panie, Jezu Kryste, Synu Boga żywego, jenżeś prawy i wszechmogący Bóg, jasność i wyobrażenie ojcowo, żywocie wieczny, i t. d.

Domine, Jesu Christe, fili dei vivi, qui es verus, omnipotens deus, splendor et imago patris, et vita aeterna, etc.

Źródło: *MR*, podobny do *LH*, mieszczących tę modlitwę (*LHP* 17), zawartą także w *S* 62 i *H1* III 29.

HP3/4 VIII 6 = HP5 VIII 4.

Ku Duchu świętemu modlitwa.

Ad spiritum sanctum.

Duchu, święty Boże, zmiłuj się nad nami.

Spiritus, sancte deus, miserere nobis.

Panie, Duchu święty, Boże, jenżeś jednorówny, jednopodstany i społu wieczny, z Ojcem

Domine, spiritus sancte, deus, qui coequalis, consubstantialis et coaeternus patri filioque exi-

i Synem, od nich niewymownie pochodząc, któryżeś na tego Pana naszego, Jezu Chrysta w osobie gołębiczej, a na święte zwolenniki jego w językoch ognioowych zstąpił, i t. d.

stens, ab eis ineffabiliter procedens, quique super eundem dominum nostrum in columbae specie et supra sanctos discipulos suos in linguis igneis descendisti, etc.

Źródło: *MR*, podobny po *LH*, podających tę modlitwę (*LHP* 18), mieszczącą się również w *S* 63 i *H1* III 30.

HP3/4 VIII 7 = HP5 VIII 5.

Ku Panu Jezusowi modlitwa.

Tres orationes.

a. Panie, Jezu Chryste, Synu Boga żywego, ja nędzna chwaleę ciebie i kłaniam się tobie i wielce dziękuję za twe naślachetniejsze człowieczeństwo na krzyżu umarłe i t. d.

a. O domine, Jesu Christe, ego miser peccator rogo et ammoneo te pro tua nobili humanitate in cruce mortua etc.

b. Panie, Jezu Chryste, zbawicielu i odkupicielu wszystkiego świata, chwaleę cię i przypominam ci ono wesele, i t. d.

b. Domine, Jesu Christe, salvator et redemptor totius mundi, rogo et ammoneo te illius gaudii, etc.

c. Panie, Jezu Chryste, ojczesnaślodszy, proszę cię, aby przez radość onego wesela, które miała namilejsza matka twoja, i t. d.

c. Domine, Jesu Christe, rogo et ammoneo te illius gaudii, quod dilecta mater tua habuit, etc.

Źródło: *S* 94 a—c.

Głównem źródłem, z którego powstała ósma część (*H*) „Hortulusów“ polskich, jest *MR*, podobny do *LH*. Przejęto z niego najprawdopodobniej siedm modlitw (*HP3/4 VIII* 1, 2?, 3—6).

S jest źródłem jednej modlitwy (*HP3/4 VIII* 7).

I.

[*Modlitwy o Bożym umęczeniu*].

HP3/4 IX 1—11 = HP4 1—11 = HP5 IX 1—9.

HP3/4 IX 1 = HP5 IX 1 a.

[Modlitwa o Bożym umęczeniu. Oratio sancti Ambrosii de passione domini.

Panie, Jezu Chryste, Synu Boga żywego, stwórcy i odkupicieli człowieka, dziękujemy tobie niewymownie, aczkolwiek niedostojnie, ale nabożnie, iżżeś dla nas nędznych, grzesznych, z nieba raczył zstąpić i z błogosławionej dziewicy Maryjej raczyłeś ciało wziąć i z niej się narodzić, dziecinne niedostatki cierpieć, pieluszkami obwinion, w jasłkach położon, piersiami karmion, ciałem ogarnion, i t. d.]

Domine, Jesu Christe, fili dei vivi, creator et resuscitator generis humani, gratias tibi referimus, licet indignas, sed utinam devotas et tibi gratas, quod pro nobis miserrimis de caelo descendisti et ex beatissima virgine Maria carnem assumpsisti, de ipsa quoque nasci voluisti. Pannis fuisti involutus, in praeseptio positus, uberibus lactatus, carne circumcisis, etc.

Źródło: najprawdopodobniej *S 33 (= H1 II 6)*.
Tekst, z powodu uszkodzenia *HP3/4*, podług *HP5*.

HP3/4 IX 2 = HP5 IX 1 b.

Druga modlitwa o Bożym umęczeniu.

Oratio de passione domini.

Boże, któryś chciał dla odkupienia świata narodzić się, od żydów być wzgardzon, od Judasza pocałowanem być wydan i więzany, i t. d.

Domine, Jesu Christe, fili dei vivi, qui pro redemptione nostra nasci et circumcidi voluisti, et a Judaeis reprobari a Juda osculo tradi, capi, ligari, etc.

Źródło: najprawdopodobniej *S 74 a*. Odrębny przekład tej modlitwy pojawił się u nas w drugiej połowie XV wieku ¹⁾.

HP3/4 IX 3 = HP5 IX 1 c.

Druga modlitwa o Bożym umęczeniu. Oratio ad deum pro bono fine.

Proszę cię, nasłodszy, Panie, Jezu Kryste, Synu Boga żywego, przez pięć ran twoich, i t. d. rządz dziś i zawsze, na wszelkim miejscu i na wszelką godzinę, duszę moję i ciało moje, i t. d. a daj mi nędznej, abych z tego żywota nie mogła zejść przez prawej pokuty, czystej spowiedzi i zupełnego dosyćuczynienia, z czystym ciałem, z omytym sercem, z prawą wiarą chrześcijańską, z naświętszego ciała Bożego przyjęciem, świętego oleju pomazaniem i t. d.

O domine, Jesu Christe, fili dei vivi, crucifixe propter hominem, rogo te propter sancta vulnera tua etc. (*HP1 III 20*).

Dignare me hodie et quotidie custodire et regere et ab omni peccato conservare . . . da mihi, domine, in hora exitus mei fidem rectam, spem firmam, charitatem perfectam, bonum sensum, confessionem puram cum vera poenitentia, perceptionem sacri corporis tui et unctionem sancti olei cum recta fide et sancta spe etc. (*S 78*).

Źródło pierwotne: *S 78*; później całą modlitwę przerobiono na wzór *H1 III 20*.

HP3/4 IX 4 = HP5 IX 2.

Pozdrawianie Pana Jezusa. Salutationes domini nostri, Jesu Christi.

Bądź pozdrowion, Panie, Jezu Chryste, słowo ojcowo, synu dziewicy, baranku Boży, zbawienie świata, ofiario święta, słowo wcielone, wzdroju miłości. i t. d.

Ave, Jesu Christe, verbum patris, filius virginis, agnus dei, salus mundi, hostia sacra, verbum caro, fons pietatis. etc.

Źródło: *S 36*. Por. odmienny tekst w *H2 B 4*.

¹⁾ Prof. Emil Kałuźniacki, *Kleinere altpolnische Texte aus den Handschriften des XV und des Anfangs des XVI Jahrhunderts* (Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. CI. Band. Wien, 1882, s. 291—3, i odbitka Wien, 1882, s. 27—9).

HP3/4 IX 5 = HP5 IX 3.

Modlitwa z dziękami ku Bogu
Ojcu, za mękę Jezusa Chrysta. = *HP1, 3 a = S 75.*

HP3/4 IX 6 = HP5 IX 4.

Modlitwa ku Synu Bożemu *Oratio ad filium de eiusdem*
o jego mękę. *passione, valde bona.*

Panie, Jezusie Chryste, jenieś się dla nas narodzić raczył, aby nas od śmierci wybawił, wybaw mnie od wszystkich grzechów moich, jenieś przyszedł, aby dla nas cierpieć, wybaw mnie od nagłej a nieopatrzonej śmierci i od wiecznego potępienia, i t. d.

Źródło: *S 76.*

HP3/4 IX 7 = HP5 IX 5.

[Modlitwa przed Bożym miłosierdziem. *Orationes dicendae ad imaginem pietatis.*

a. O, Panie, Jezusie Chryste, chwalcę cię na krzyżu wiszącego, koronę cierniową na głowie mającego, proszę cię, aby twój krzyż wybawił mnie od anioła zabijającego. Amen. Ojciec nasz. Zdrowaś Maryja. i t. d.

b. O, Panie, Jezusie Chryste, chwalcę cię na krzyżu zranionego, octem i żółcią napojonego, a proszę cię, aby twe rany były lekarstwem duszy mojej. Amen. i t. d.

c. O, Panie, Jezusie Chryste, chwalcę cię w grobie położonego, mirrą i maściami pomaza-

a. O, domine, Jesu Christe, adoro te, in cruce pendentem et coronam spineam in capite portantem, deprecor te, ut crux tua liberet me ab angelo percutiente. Pater noster. Ave Maria. etc.

b. O, domine, Jesu Christe, adoro te in cruce vulneratum, felle et aceto potatum, deprecor te, ut vulnera tua sint remedium animae meae. Amen. etc.

c. O, domine, Jesu Christe, adoro te in sepulchro positum, myrrha et aromatibus conditum.

nego, proszę cię, aby twoja śmierć była żywotem moim. Amen. i t. d.

d. O, Panie, Jezu Chryste, chwale cię do piekła zstępującego, jęte wybawiającego, proszę cię, nie dopuszczaj mi tam wnieść. Amen. i t. d.

e. O, Panie, Jezu Chryste, chwale cię zmartwychwstałego, do nieba wstępującego, i na prawicy u Ojca siedzącego, proszę cię zmiłuj się nademną. Amen. i t. d.

f. O, Panie, Jezu Chryste, pasterzu dobry, sprawiedliwe zachowaj, grzeszne usprawiedliw, nad wszystkimi wiernymi litość miej, a bądź też mnie miłościw grzesznej. Amen. i t. d.

g. O, Panie, Jezu Chryste, proszę cię przez gorzkość męki twojej, którąś za mnie na krzyżu cierpiał, i t. d.

h. O namilszy, Panie Ojczy, oto ja ofiaruję tobie niewinną śmierć namilejszego Syna twego i miłość Boskiego serca jego i t. d.

i. Modlitwa. Proszę cię, Panie, Jezu Chryste, aby męka twoja była siłą moją, którąbych potwierdzona, broniona i strzeżona. i t. d.

deprecor te, ut mors tua sit vita mea. Amen. etc.

d. O, domine, Jesu Christe, adoro te descendantem ad inferos et tuos inde liberantem, deprecor te, ut illic nunquam me patiaris introire. Amen. etc.

e. O, domine, Jesu Christe, adoro te a mortuis resurgentem et ascendentem in caelum, sedentemque ad dexteram dei patris, deprecor te, ut illuc te sequar et tibi praesentari merear. Amen. etc.

f. O, domine, Jesu Christe, pastor bone, iustos conserva, peccatores iustifica, omnibus fidelibus miserere, et propitius esto mihi misero et indigno peccatori. Amen. etc.

g. O, domine, Jesu Christe, rogo te per illam amaritudinem passionis tuae, quam in hora mortis sustinuisti, etc.

i. Oratio. Obsecro te, domine, Jesu Christe, ut passio tua sit virtus mea, qua muniar et protegar et defendar etc.

Tekst, z powodu uszkodzenia HP3/4, od a—e po-
dług HP5.

Modlitwy powyższe, związane z osobą św. Grzegorza, pochodzą z tekstu obszerniejszego, różnego z tej przyczyny od oryginałów w *S* 85, 86 (*a—g, i*) i w „*Hortulusach*“ (*a—f, i, H1* II 11, 12; *HŁP* k. 84 r.—85 r.). Ze względu na to, iż modlitwy, o których mowa znane były u nas w przekładach już w drugiej połowie XV wieku ¹⁾, radziłyśmy je włączyć do osnowy nieznanego dziś *MR* i w nim widzieć pośrednie ich źródło.

HP3/4 IX 8 = HP5 IX 6.

Modlitwa wielbnego Bedy o siedmi słowach, które Pan Jezus wyrzekł, wisząc na krzyżu.

Oratio venerabilis Bedae, presbyteri, de septem verbis ultimis, quae dominus Jesus Christus loquebatur, pendens in cruce.

Panie, Jezu Kryste, któryś siedm słów ostatniego dnia żywota twego, wisząc na krzyżu, rzekł i życzyłeś, iżbyśmy ony najswiętsze słowa w pamięci mieli, proszę cię przez moc onych siedmi słów i t. d.

Domine, Jesu Christe, qui septem verba die ultimo vitae tuae, in cruce pendens, dixisti et voluisti, ut semper illa sanctissima verba in memoria haberemus, rogo te per virtutem illorum septem verborum etc.

Źródło: *H1* II 8. Modlitwę zawiera także *S* 82 oraz *HŁP* k. 85 v.—87 r.

HP3/4 IX 9 = HP5 IX 7.

Pozdrawianie wszystkiej zbroje męki Pana naszego, Jezu Krysta.

Ad arma Christi salutatio.

a. Krzyżowi, gwoździom, cierniowej koronie, biczom i włóczni uczciwość wielką działamy, abowiem to są chorągwie kró-

a. Cruci, clavis, coronae spinetae, flagellis sacroque ferro, lanceae honorem impendamus, haec sunt enim vexilla regia,

¹⁾ Kałużniacki, *Kleinere altpolnische Texte aus den Handschriften des XV und des Anfangs des XVI Jahrhunderts* (I. c., s. 291, odb., s. 27). Brückner, *Drobne zabytki języka polskiego* (I. c., s. 243).

lewskie, przez które nadziewamy się wiecznej odpłaty w królestwie niebieskim.

V. Chwalimy cię, Chryste, i błogosławimy tobie, abowiemeś ty przez święty krzyż twój odkupił świat.

b. Modlitwa.

O, miły Panie, jenześ rozmaitych mąk twoich przyprawę na znamię chwalebnego zwycięstwa twego i pamiątkę niewymownego dobrodziejstwa twego, abyśmy je pamiętali, raczył zostawić, i t. d.

Źródło: S 88, 89.

per qua coronae gaudia perpetuae speramus.

V. Adoramus te, Christe, et benedicimus tibi. R. Quia per sanctam crucem tuam redemisti mundum.

b. Oratio.

Deus, qui diversarum poenarum tuarum insigniis signatis passionis tuae victoriam nobis demonstrasti, etc.

HP3/4 IX 10 = HP5 IX 8.

Modlitwa św. Grzegorza o pięci ranach Pana Krystusowych.

a. Zdrowaś, ręko Boża, prawa, srogim gwoździem tako krwawa, racz nas na prawo postawić, przez cię chciał nas Bóg od-
[kupić.

Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

Zdrowaś, ręko Boża, lewa, 5 z niej się droga krew wylewa, od przeklęcia Jewinego wybaw mię, człowieka grzesznego.

Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

Zdrowaś, rano nogi prawej, omywasz grzechy duszy mojej, 10 gdy się do niej często wracasz a swą łaską jej odpłacasz.

Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

Oratio s. Gregorii papae de quinque vulneribus Christi Jesu.

a. Ave, manus dextra Christi, perforata plaga tristi, nos ad dextram iube sisti, quos per dextram redemisti.

Pater noster. Ave Maria.

Ave, palma Jesu laeva, sic confixa manu saeva, nos ab Evae malo leva, quos produxit mater Eva.

Pater noster. Ave Maria.

Ave, vulnus dextri pedis, aedem mentis pie laedis, dum ad eam saepe redis, esto nobis spes mercedis.

Pater noster. Ave Maria.

Zdrowaś, rano lewej nogi,
która depcesz nasze wrogi,
raczyż z nami zawsze chodzić, 15
by nam dyabeł nie mógł szkodzić.

Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

Bądź pozdrowion, boku przebo-
[dziony,

dla mnie tako otworzony,
daj mi moc, abych mogła tam
[wnieść

a na wieki tak z tobą być. 20

Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

V. Ranion jest dla nieprawości
[naszych.

A start prze grzechy nasze.

Ave, plaga laevae plantae,
qua virtutum crescunt plantae,
nos ab hoste subplantante,
contuere post et ante.

Pater noster. Ave Maria.

Ave, latus lanceatum,

unde fluxit flumen gratum,
praebe nobis conducatum

ad aeternae vitae statum.

Pater noster. Ave Maria.

V. Vulneratus est propter iniqui-
[tates nostras.

Attritus est propter scelera no-
[stra.

b. Modlitwa.

Racz dać, prosimy cię, wsze-
chmogący Boże, aby naświetsze
rany namilszego Syna twego,
Pana naszego, Jezu Krysta, w
nasze serca się wpoily, i t. d.

b. Oratio.

Concede, quaesumus omnipo-
tens deus, ut sanctissima vul-
nera dulcissimi filii tui, domini
nostri, Jesu Christi, cordibus no-
stris imprimantur, etc.

Powyższe teksty, przejęte bez najmniejszej wątpli-
wości z „Hortulusów“ polskich, podaje druk p. t. Po-
zdrawianie wszystkich członków Pana Jezusowych. (Kra-
ków, Floryan Ungler, około r. 1533, k. I_{VI} v.—I_{VII} v.).
Zwracamy tu uwagę na tytuł, w którym mowa o 600
latach odpustów (oryginały mają: quingentos annos) oraz
na odmianki w. 3: raczy. 4: nas chciał. 8: wybaw czło-
wieka. 10: dusze mej. 14: którą depcesz. 19: bych
mógł tam wnidź.

Źródło: S 83, 84. „Hortulusy“ łacińskie zawierają
także tę modlitwę, jednak z inną „oratio“ (H1 II
9, 10).

HP3/4 IX 11 = HP5 IX 9.

Modlitwa, która ma być mówiona przed Weroniką, to jest obliczym Bożym. A naprzód mów: Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

- a. Oblicze przenieś Pana wszechmocnego,
Jezusa zbawiciela i Syna Bożego,
pozdrowiono zawsze bądź, pociecho anielska,
na które żąda patrzeć rzesza niebieska.

Wyrażonoś na chucie śniegowej cudności 5
i danoś Weronice na znamię miłości,
okraso tego świata, zwierciadło cudności,
na cię święci patrzą w wielkiej wesołości.

Racz nas oczyścić od grzechów i od wszej smrodliwości,
byśmy godni mogli być niebieskiej radości, 10
chwało nasza, zdrowa bądź w tym żywocie ciężkim,
abyśmy zasłużyli żyć z tobą w niebieskim.

Szczesne znamię oblicza Jezusa miłego,
daj, bychmy w chwale wiecznej widzieli samego,
bądź nam, łaskawy Jezu, przesiecznym bronieniem 15
i też słodką ochłodą, wiecznym pocieszeniem,

by nam nasz nieprzyjaciół nie był na zawadzie,
dlatego wszelki grzeszny nadzieję swą kładzie.

- V. Naznamionowana jest na nas światłość oblicza twego, Panie.
Dałeś, miły Panie, radość duszy mojej. 20

b. Modlitwa.

Boże, któryś nam naznamionowanym światłością oblicza twego i t. d.

Część pierwszą (a) powyższej modlitwy, zaczerpniętą niewątpliwie z „Hortulusów“ polskich, mieści cytowane już „Pozdrawianie wszystkich członków Pana Jezusowych“ (k. I_{VII} v.—I_{VIII} r.) z następującymi odmianami w. 1: wszechmogącego. 3: angielska. 4: patrzeć i rzesza. 9: grzechów, od. 12: abychmy. 15: bronieniem. 16: ochłodę(!), pocieszeniem. 18: nadzieję w cię. 19: twój. 20: Raczyłeś dać wesele w sercu mojem.

Źródłem dla *a* i *b* jest *H1* VIII 2, 3, którego główny tekst, zgodny z *LHP* 19 (20), wysoce różni się od *S* 95 (97).

Oratio.

Salve, sancta facies nostri redemptoris,
in qua nitet species divini splendoris,
impressa panniculo nivei candoris,
dataque Veronicae signum ob amoris.

Salve, decus saeculi, speculum sanctorum, 5
quod videre cupiunt spiritus caelorum,
nos ab omni macula purga vitiorum
atque nos consortio iunge beatorum.

Salve, nostra gloria in hac vita dura, 10
labili et fragili, cito transitura,
nos perduc ad patriam, o felix figura,
ad videndum faciem, quae est Christi pura.

Esto nobis, quaesumus, tutum adiuvamen, 15
dulce refrigerium atque consolamen,
ut nobis non noceat hostile gravamen,
sed fruamur requie omnes dicant Amen.

V. Signatum est super nos lumen vultus tui, domine.
Dedisti laetitiam in corde meo.

b. Oratio.

Deus, qui nobis signatis lumine vultus tui etc.

Na dziewiątą część (*I*) „Hortulusów” polskich złożyły się głównie dwa źródła:

S, z którego przetłumaczono prawie pewnie, ośm modlitw (*HP3/4* IX 1—6, 9, 10), oraz

„Hortulus” łaciński, z którego pochodzą dwie modlitwy (*HP3/4* IX 8, 11).

MR dostarczył najprawdopodobniej jednej modlitwy (*HP3/4* IX 7), której krótszy oryginał mieści się zarówno w *S* jak w „Hortulusach” łacińskich.

K.

Modlitwy rozmaite o Pannie naświętszej, Maryej.

HP3 X 1—20 = HP4 X 1—20 = HP5 X 1—17.

HP3/4 X 1 = HP5 X 1 a.

[Modlitwa ku naświętszej Pan-
nie, Maryej].

Oratio.

Proszę cię, pani moja nała-
skawsza, święta Marya, wieczna
Panno nad pannami, matko na-
wyższej czystości, łaski i miło-
sierdzia, przez onego, którego
miecz boleści duszę twoją prze-
niknął, gdy cierpiał mękę i śmierć
na krzyżu Pan nasz, Jezus Kry-
stus, jedyny Syn twój, i t. d.

Sancta Maria, perpetua vir-
go virginum, mater misericor-
diae, mater gratiae, spes om-
nium desolatorum, consolatrix
omnium desperantium, per illum
gladium doloris, qui tuam per-
transiuit animam, dum unigeni-
tus filius tuus, dominus noster,
Jesus Christus, supplicium mor-
tis pateretur in cruce, etc.

Źródło: S 104 (= H2 D).

HP3/4 X 2 = HP5 X 1 b.

Dруга modlitwa ku naświętszej
Pannie, Maryej.

Alia oratio.

U nóg świątobliwości twojej,
naślodsza dziewico Marya, cia-
łem i sercem położona, proszę,
aby mię czego u siebie prosić
nauczyła, czegoby tobie słuchać
a twemu Synowi wysłuchać miło
było

Ad sanctitatis tuae pedes,
dulcissima virgo Maria, corpore
prostratus et corde, supplex oro,
ut aliquid a te rogare me do-
ceas, quod te audire et filium
tuum exaudire delectet.

Wspomni, nałaskawsza Pan-
no, iż od wieka nie slychano,
aby od ciebie był kto opuszczon,
gdy się w twoją obronę poleca
a ktobie, o wspomozienie prosząc,
przybieży, i ja tedy takim du-
fanim potwierdzona, ktobie się,

Memorare, piissima, non esse
auditum a saeculo quenquam,
ad tua currentem praesidia aut
petentem suffragia, a te dere-
lictum. Tali animatus confiden-
tia, ad te, virgo Maria, confugio,
ad te curro, ad te venio, coram

Panno Marya, uciekam, ktobie
bieżę, przed tobą wzdycham
a drżąc stoję. Nie chciej, dzie-
wico niepokalona, odemnie grze-
szej oblicza twojego zakrywać,
ale na mię łaskawie weźrzy. i t. d.

te gemens et tremens assisto.
Noli, virgo immaculata, a me pec-
catore faciem tuam abscondere,
sed ad me clementer attende.
etc.

Źródło: *S* 106 (= *HŁS* H 2).

HP3/4 X 3 = HP5 X 1 c.

Modlitwa ku Pannie Maryej.

Oratio.

Zdrowaś, naświętsza Marya,
matko Boża, królowa niebieska,
uliczko rajska, pani wszego świa-
ta, tyś osobliwa dziewica czysta,
tyś się poczęła przez grzechu,
tyś porodziła stwórcziela i zba-
wiciela świata, w którym ja nie
wątpię, proś za nami Jezusa,
twego namilejszego Syna, aby
nas wybawił od wszystkiego
złego. Amen.

Ave, sanctissima Maria, ma-
ter dei, regina caeli, porta pa-
radisi, domina mundi, tu es sin-
gularis virgo pura, tu, concepta
sine peccato, concepisti Jesum
sine macula, tu peperisti crea-
torem et salvatorem mundi, in
quo ego non dubito. Ora pro
me Jesum, dilectum filium tuum,
et libera me ab omnibus malis.
Amen.

Źródło: *H1* IV 5 (= *S* 113).

HP3/4 X 4 = HP5 X 2.

Płacz błogosławionej Panny Ma-
ryej.

Planctus beatæ Mariæ.

Stała matka boleściwa
podle krzyża żalościwa,
gdy jej Syn miły na krzyżu wisiał,
której duszę tak płacziwą,
struchlałą i lutościwą, 5
miecz boleści przeniknął.

Stabat mater dolorosa
iuxta crucem lachrymosa,
dum pendebat filius,
cuius animam gementem,
contristatam et dolentem,
pertransivit gladius.

O jako smętnie uciśniona
ta Panna błogosławiona,

O quam tristis et afflicta
fuit illa benedicta,
mater unigeniti,

— — — — —
— — — — —

10 quæ maerebat et dolebat,

na krzyżu zawieszonego
widząc cierpieć Syna Bożego.

Kto jest taki, by się wstrzymał,
widząc Pannę, by nie płakał,
w tym smętku postawioną, 15
cierpiąc taką żalność wielką,
będąc Panną i też matką
Jezusową, dostojną.

Za grzechy ludu swojego,
widziała tako zbitego, 20
iż swoją krew przelewał
Jezus miły, rościągniony,
Bogu Ojcu, już zmorzony,
ducha swego polecał.

Eja matuchno miłości, 25
daj mi poczuć twe boleści,
abych też z tobą płakała,
aby się serce rozpało,
Jezusa się uzało,
bych go barzo miłowała. 30

Miła Panno, racz to sprawić,
rany krwawe by mogły być
lekarstwem dusze mojej,
Krysta mego, Syna twego, 35
tak haniebnie umarłego,
dla miłości człowieczej.

Daj, bych ciebie naśladowała,
prawie Krystusa żałowała,
ze wszego serca mego,
z tobą wedle krzyża stojąc, 40
tobie wiernie pomagając,
płakać Syna twojego.

Panno, wszech panien ślachetna,
nie bądźże już tako smętna,
— — — — — 45
daj płacz i mękę wszelką,

pia mater, cum videbat
poenas nati inclyti.

Quis est homo, qui non fletet,
Christi matrem si videret
in tanto supplicio;
quis non posset contristari,
matrem Christi contemplari,
dolentem cum filio?

Pro peccatis suae gentis
vidit Jesum in tormentis
et flagellis subditum,
vidit suum dulcem natum
morientem, desolatum,
cum emisit spiritum.

Eja mater, fons amoris,
me sentire vim doloris
fac, ut tecum lugeam;
fac, ut ardeat cor meum
in amando Christum deum,
ut sibi complaceam.

Sancta mater, illud age,
crucifixi insint plagae
menti meae lividae;
tui mati vulnerati,
tam dignati pro me pati,
poenas mecum divide.

Fac me vere tecum flere,
crucifixo condolere,
donec ego vixero,
iuxta crucem tecum stare
meque tibi consonare
in planctu desidero.

Virgo virginum praeclara,
non sis mihi iam amara,
fac me tecum plangere,
fac, ut portem Christi mortem,

którą cierpiał Jezus wielką,
bym nosiła w sercu swoim.

Ranami bych była zraniona,
jego krzyżem obciążona, 50
gorzką męką napojona,
z tobą, Panno, wszystko cierpiąc,
a po jego drogach chodząc,
bych w sądny dzień wyzwolona.

Racz mię jego krzyżem bronić, 55
by mi dyabeł nie mógł szkodzić,
proszę twej miłości,
bądź moją obroną,
iżbych drogą szła przestroną
do niebieskiej radości. 60

Gdy mam wyiść z tego ciała,
Kryste daj, by przy mnie stała
matka twa miłościwa,
iżby przed jej zaszczyceniem
szła z oczyszczonym sumnieniem 65
dusza moja straszliwa. Amen.

passionis fac consortem
me poenas recolere.

Fac me plagis vulnerari,
cruce hac inebriari
ob amorem filii;
inflammatus et accensus
per te, virgo, sum defensus
in die iudicii.

Fac me cruce custodiri,
morte Christi praemuniri
et foveri gloria;
virgo sis tu mihi scutum
et iter faciens tutum
ad caeli palatia.

Christe, cum sit hinc exire,
fac per matrem me venire
ad palmam victoriae;
quando corpus morietur,
fac, ut anima donetur
paradisi gloriae. Amen.

Źródło: *H1* IV 2. Pieśń przytoczona ma, poza wa-
ryantami tekstu, w *LHP* 23 i *S* 99 odmienny układ
zwrotek.

HP3/4 X 5 = HP5 X 3 a.

Modlitwa ku Pannie Maryej.

Oratio ad virginem gloriosam,
Mariam.

Zdrowaś, Marya pokorna,
wszytkiej łaski Boskiej pełna,
nadziejo świata wszystkiego,
obfitość wszego dobrego.

Ave mundi spes, Maria,
ave mitis, ave pia,
ave plena gratia,
omnis boni copia.

Zdrowaś, Boża matko miła, 5
tyś dostojną sama była
nosić Boga, i porodzić,
i swemi piersiami karmić.

Ave virgo, mater Christi,
tu quae sola meruisti
esse mater sine viro
et lactare more miro.

Królewno korów angielskich,
ucieszenie wszystkich grze-
[sznych, 10

pocieszysz mię płaczącą,
grzechy barzo śmierzającą.

Pocieszysz mię w nędzy mojej,
nie daj i temu czci twojej,
nieprzyjacielowi groźnemu, 15
nad nami barzo czujnemu.

Wymów mię u Pana mego,
Jezu Krysta, Syna twego,
otoć z strachem przed nim stoję,
a jego się gniewu boję. 20

Bowiemem zgrzeszyła samemu,
biadaż mnie będzie nędznej,
nie będzieszli za mną prosić,
gniewliwego Pana krócić.

Miejże nad mym sercem stróża, 25
naznacz je bojaźnią Bożą,
daj mi uczynki poczesne,
a z tym też zdrowie cielesne.

Bym się mogła grzechów wia-
[rować

a sprawiedliwość miłować, 30
prawdę mówić bez łżywości,
wiarę zawždy mieć w całości.

Tyś wzór czystoty panieńskiej,
niemasz tobie żadnej równej,
któraby tak święta była, 35
izby Boga porodziła.

Przez twą prośbę, moje winy
niechaj zgładzi twój Syn miły,
jen Magdalenie łaskaw był,
gdy jej wszystkie grzechy omył. 40

Nicci tobie niepodobno,
o tymci ja trzymam pewno,

Angelorum imperatrix,
peccatorum consolatrix,

consolare me lugentem,
in peccatis iam foetentem.

Consolare peccatorem
et ne tuum des honorem
alieno aut crudeli,
precor te, regina caeli.

Me habeto excusatum
apud Christum tuum natum,
cuius iram expavesco,
et furorem pertimesco;

Nam peccavi sibi soli.
O Maria, virgo noli
esse mihi aliena,
gratia caelesti plena;

Esto custos cordis mei,
signa me timore dei,
confer vitae sanitatem
et da morum honestatem.

Da peccata me vitare
et, quod iustum est, amare.
O dulcedo virginalis,
nunquam fuit nec est talis

Inter natas mulierum.
Omnium creator rerum
te elegit genitricem,
qui Mariam peccatricem

Emundavit a reatu,
ipse me tuo precatu
a peccatis cunctis tergat,
ne infernus me demergat.

Eja rosa sine spina,
peccatorum medicina,

wybawże mię dzisiaj nędzną
z ciężkiej pracy świata tego;

Świata tego nieczystego, 45
na którym jest wiele złego,
otoć mię grzechy opętał,
złym zwyczajem ciężko związał.

Kryste, Synu Ojca zwierzchniego,
jenżeś dla zbawienia naszego, 50
w żywot paniński zstąpił
i z niegoś się nam narodził,

Przez wielkość łaski obfitej,
którąś miał ku matuchnie swej,
proszę cię prośbą pokorną, 55
zmiłuj się nademną.

Aczkolwiekiem niedostojna
i twojej łaski niegodna,
wždy mi masz miłościw być,
iżes mię raczył odkupić. 60

Omyj mię od grzechu mego,
stwórz wemnie ducha nowego,
serce oczyść, by w nim mieszkał
a nigdy mię nie opuszczał.

Niechaj w wierze mocno stoję, 65
daj mi miłość i nadzieję,
prawie serdeczne skruszenie,
grzechów wierne żałowanie.

Abych dostojnie pożywała
ciała twego, któreś mi dał, 70
raczże mię dzisiaj pocieszyć,
moję duszę chorą uleczyć.

Ulecz mię, wnątrz i też zwierzchu,
od każdego mego grzechu,
bych stanęła tak omyta 75
przed on twój sąd pospolity.

Czasu skonania mego,
ześli mi anioła mocnego,

pro me Christum interpella,
ut me salvet a procella

Huius mundi tam immundi,
cuius fluctus furibundi
omni parte me impingunt
et peccati zona stringunt.

Christe, fili summi patris,
per amorem tuae matris,
cuius venter te portavit
et te dulci lacte pavit,

Te per ipsam rogo simplex,
quia tu es salus duplex,
salus rerum mundanarum
atque salus animarum.

Te nunc precor licet reus,
miserere mei deus,
miserere Christe mei,
miserere fili dei,

Miserere miserator,
quia vere sum peccator.
Tu *peccata dele mea*
et *cor mundum in me crea,*

Da spem firmam, fidem rectam
charitatemque perfectam,
et concede finem bonum,
quod est super omne donum;

Ut in corde sic compungar
tibi Christe quod coniungar.
Fac me digne manducare
corpus tuum salutare,

Ira tua non me gravet;
sanguis tuus sic me lavet
extra corpus et in corde,
a peccatis et a sorde,

Ut dum instat hora mortis,
angelus tunc astet fortis,

któryby dyabła odpędził,
duszę w niebo przeprowadził. 80

Abych po tej śmierci cześnie,
uchroniła się onej wiecznej,
niechaj ciało leży w grobie,
a. duch odpocznynie w tobie.

Iż gdy wstanę w swej postawie 85
ku onej twojej groźnej sprawie,
iżby mię srogo nie sądził,
ale z sobą wiecznie zbawił.

Panno, prosim twej miłości,
bo cię Syn ma w poczesności, 90
proś go za nami grzesznymi,
tak wielce w grzechach zasłemi.

Ty, Jezu, by ją wysłuchał,
bowiemeś jej to obiecał,
wysłuchaj ją, gdy cię prosi, 95
za nas grzeszne ręce wznosi. Amen.

a te datus mihi custos,
qui me locet inter iustos.

Mors si carnem meam frangat,
mors secunda non me tangat;
licet caro computrescat,
spiritus in te requiescat,

Ut dum surgam te visurus,
semper tecum sim mansurus,
a te nunquam recessurus,
per infinita saecula.

Audi nos, nam te filius nihil ne-
gans honorat. | Salva nos, Jesu,
pro quibus virgo mater te orat.
Amen.

Źródło: *H1* IV 9. Pieśń z odmiennym jednak po-
czątkiem zawiera także *S* 210.

HP3/4 X 6 = HP5 X 3 b.

Modlitwa ku naświetszej Pannie,
Maryej.

Alia oratio ad beatam virginem,
Mariam.

Nawyborniejsza, nachwale-
bniejsza i naświetsza zawždy
dziewico, Marya, matko Pana
naszego, Jezu Krysta, królowa
wszystkiego świata i pani koż-
dego stworzenia, która żadnego
nie opuszczasz, żadnego nie
wzgardzasz, i t. d.

O excellentissima, gloriosissi-
ma atque sanctissima semper
virgo, Maria, mater domini no-
stri, Jesu Christi, regina mundi,
totius creaturae domina, quae nul-
lum derelinquis, nullum despi-
cis, etc.

Źródło: *H1* IV 10.

HP3/4 X 7 = HP5 X 4.

Modlitwa ku Pannie Maryej o jej
siedmi smętkoch.

Oratio de septem doloribus bea-
tae virginis, Mariae, corporalibus.

Zdrowaś, Panno, pełna boleści,
gdy miecz przeszedł twoje wnę-
[trżności,
słyszac, iż tak Syn twój umrzeć
jako Symeon prorokował; [miał,
ciebie proszę, raczyż mi to dać, 5
bych mogła śmierć Krystową
[pamiętać.

Ave, dulcis mater Christi,
quae dolebas corde tristi,
te docente Simeone
de dirae mortis mucrone;
sis memor huius doloris, 5
nunc et in omnibus horis,
fac me pie memorari
poenam mortis tui chari.

Zdrowaś, Panno, wielceś płakała,
gdyś do Egiptu uciekała,
tamo w wielkiej pracy będąc,
swego Syna pilnie strzegąc; 10
weźrzy na mię wypędzoną,
strzeż mię jako Syna swojego.

Ave, dulcis mater Christi,
quae in Aegyptum fugisti, 10
flens ibi notis carebas
et labore tabescebas;
nunc quaeso sis exilii
tui memor ac filii,
da te mihi et filium 15
tuum post hoc exilium.

Zdrowaś, Panno, gdyś się smuciła,
kiedyś była Syna straciła,
nalazłaś go, pilnie szukając, 15
w kościele z doktormi gadając;
proszę cię, przyjmi mię z sobą,
iżbym go też znalazła z tobą.

Ave, dulcis mater Christi,
quae dolebas corde tristi,
natum requires inclytum,
tribus diebus perditum; 20
pro hac tua maestitia,
fac me in eius gratia
inventum per te pleniter
perseverare iugiter.

Zdrowaś, Panno, Syna twego,
widząc ciężko związanego, 20
ano go żydzi targają,
plując, bijąc, naśmiewają;
dla tak wielkiego smętku twego,
rozwięż mię z sidła dyabelskiego.

Ave, dulcis mater Christi, 25
quae, dolens et flens, vidisti
captum, vinctum, dire caesum,
plenum probris dulcem Jesum;
huius memor tristitiae,
mater misericordiae, 30
a daemonis insidiis
serva me et opprobriis.

Zdrowaś, Panno, rościagnione-
[go 25
na krzyżu widząc Syna swego,
ano jego rozkoszne ciało
wszystko w mękach strędowna; miła,
Panno, by przy mnie była,
gdy mi przyjdzieś miertelną siłą. 30

Zdrowaś, Panno, z krzyża zjętego
gdyś całowała Syna swego,
lutościwie go obłapiając,
rany łzami omywając;
o Marya, przez twe lutości, 35
raczyż omyć wszystkie me złości.

Zdrowaś, Panno, ciężkość wzdy-
[chała,
kiedyś miejsca nawiedzała,
na których Pan Jezus cierpiał,
nasz piekielnych mocy wyrwał, 40
z czegoś miała dosyć boleści,
dla niezmiernej twej lutości.

Racz mię wspomóc, bych tak
[pracowała,
a mękę Boską wspominała,
w tym się płakaniu kochając, 45
ciężkie łkanie w sercu mając,
aby mię, przez swe żałości,
wziodła w niebieskie radości.
[Amen.

Ave, dulcis mater Christi,
quae, dolens et flens, vidisti
cruci nexum speciosum 35
Jesum factum ceu leprosum;
per dolorem hunc tam fortem
et per nati tui mortem,
in hora mortis ultima,
assis mihi charissima. 40

Ave, dulcis mater Christi,
quae de cruce suscepisti
ulnis Jesum iam mortuum,
piorum plena fletuum;
me ulnis tuae clementiae 45
foveo, mater gratiae,
cum omnibus fidelibus
solamina poscentibus.

Ave, quae post mortem Christi,
dolendo saepe vidisti 50
cuncta loca martyrii,
eius plena suspirii;
ob poenas, quas suscepas,
ista loca dum videras,
da sic post transitoria 55
mihi locum in gloria.

In honore nunc tantorum
caeterorumque dolorum,
quos pro nato, corde tristi,
virgo unquam pertulisti: 60
meam tibi miseriam
commitens serva animam,
semperque sis doloribus
dulcis adiutrix omnibus.
O clemens, o pia, 65
o dulcis, virgo Maria.

Źródłem jest przytoczona pieśń, zawarta w *H1*
IV 1.

$$HP3/4 \times 8 = HP5 \times 5.$$

Modlitwa o siedmi radościach
błogosławionej Panny.

Oratio de septem gaudiis be-
tae et gloriosae Mariae virginis
corporalibus.

a. Wesel się, matko Krystowa,
kiedyś przez anielskie słowa
poczęła zbawiciela.

Zdrowaś Marya.

a. Gaude virgo, mater Christi,
quae per aurem concepisti
Gabriele nuntio.

Ave Maria.

Wesel się, pełna miłości,
porodziłaś bez boleści,
panieństwa nie straciła.

Zdrowaś Marya.

5

Gaude, quia deo plena
peperisti sine poena
cum pudoris lilio.

Ave Maria.

Wesel się, kiedy przyjechali
trzej królowie i rozdali
dary twemu Synowi.

Zdrowaś Marya.

Gaude, quia oblatio
regum quoque devotio
exhibetur filio.

Ave Maria.

Wesel się z zmartwychstałego, 10
widząc pierwaj umarłego,
chwalebne Jezusa.

Zdrowaś Marya.

Gaude, quia tui nati,
quem videbas mortem pati,
fulget resurrectio.

Ave Maria.

Wesel się, kiedyś widziała,
gdy z nim w niebo wstępowała
rzesza świętych aniołów. 15

Zdrowaś Marya.

Gaude Christo ascendente,
qui in caelum te vidente,
motu fertur proprio.

Ave Maria.

Wesel się Ducha świętego
gdys przyjęła obfitego,
ze wszystkimi apostoły.

Zdrowaś Marya.

Gaude, quia paracletus
missus fuit coelitus
in tuo collegio.

Ave Maria.

Wesel się, iżżeś wzniesiona,
nad anioły posadzona, 20
podle Syna twójego.

Zdrowaś Marya.

Gaude, quae post ipsum scandis
et est honor tibi grandis
in caeli palatio.

Ave Maria.

Prosim, byśmy byli stali,
z tobą wiecznie pozywali
wesela niebieskiego. Amen.

Ibi fructus ventris tui
per te nobis detur frui
in perenni gaudio. Amen.

b. Miły Panie, Boże, któryś
nabłogosławniejszą dziewicę, Ma-
ryą, w poczęciu i w porodzeniu
namilszego Syna twego, bez po-
ruszenia panieństwa, dwojakim
weselim uweselił, i t. d.

b. Deus, qui beatissimam vir-
ginem Mariam, in conceptu et
partu dilecti filii tui, virginitate
servata, duplici gaudio laetificasti,
etc.

Źródło: *a* i *b* H2 D1. Pieśń tę, z odmianami te-
kstu, zawiera także *S* 115.

$$HP3/4 \times 9 = HP5 \times 6.$$

Wianek różany Panny Maryej, nadostojniejszej Matki Bożej.

Przyjmi, Panno Marya, ten wianek różany,
żywota Syna twego perłami przesadzony.

Zdrowaś Marya.

Tegoś ty, będąc dziewicą, Duchem świętym poczęła,
od Gabryela poselstwo gdyś kornie przyjęła.

Zdrowaś Marya.

Bogiem już napełniona, Helżbietęś nawiedziła,
przyszczim swym Jana Krzciciela w żywocieś poświęciła.

5

Zdrowaś Marya.

Potymeś Syna Bożego w Betleem porodziła,
w czym tobie, miła Panno, żadna ciężkość nie była.

Zdrowaś Marya.

Z Dawidowego plemienia królaś pochwaliła,
placzącego swoimiś piersiami karmiła.

10

Zdrowaś Marya.

Obwinąwszy w pieluszki w jaskiś położyła,
a jako wierna matka pilnieś mu służyła.

Zdrowaś Marya.

Tam go z wielkim weselim angeli chwalili,
pokój ludziom na ziemi dobrowolny zjawili.

Zdrowaś Marya.

Pasterza niebieskiego pasterze nawiedzili,
w jaskłach położonego swego Pana czcili.

15

Zdrowaś Marya.

Potym podług zakonu przyjął obrzezanie
a nasłodszy imieniem Jezus mianowany.

Zdrowaś Marya.

Trzej Królowie trojakiemu dary dali,
a z wielką poczesnością przed nim się kłaniali.

20

Zdrowaś Marya. Ojciec nasz.

W kościeleś go ofiarowała dnia czwartodziestego,
niwczym nie chcąc przełomić zakonu Bożego.

Zdrowaś Marya.

Przed okrutnym Herodem do Egiptuś go schroniła,
aż kiedy on umarł zasięś go wróciła.

Zdrowaś Marya.

Nalazłaś go w kościele, kiedyś go straciła,
patrzac z wielką pilnością, wielmiś się smuciła.

25

Zdrowaś Marya.

Swemiś rękoma robiła, aby go pożywiła,
a o jego potrzeby barzoś się głobiła.

Zdrowaś Marya.

Gdy był we trzydzieści lat, Jan go w Jordanie krzcil,
tam go prawym człowiekiem i Bogiem wymienił.

30

Zdrowaś Marya.

Potym dyabłu po trzykroć się kusić dopuścił,
a tam chytróś szatańską mądrze posromocił.

Zdrowaś Marya.

Na twą prośbę na godzinach z wody wino udzielał,
a to przed apostoły pierwsze znamie ukazał.

Zdrowaś Marya.

Od dyabłów opętane swą mocą rozwiązał,
wszystkie inne niemocy łaskawie uzdrawiał.

35

Zdrowaś Marya.

Łazarza śmierzającego i syna wdowiego
wskrzesił córkę jedyną książęcia proszającego.

Zdrowaś Marya.

Z grzeszniki obiadował a imi nie wzgardzał,
swą łaską niewymowną od grzechów je zbawiał.

40

Zdrowaś Marya. Ojciec nasz.

Jego nogi grzesznica łzami umywała,
grzechów gorzko żalując, łaskę otrzymała.

Zdrowaś Marya.

Przed trzemi zwoleńnikami na górze się przemienił,
przy tym świadek Mojżesz i Heliasz też był.

Zdrowaś Marya.

Gdy do Jeruzalem jał, wszyscy go przywitali,
a ku jego większej czci chusty przedeń ślali.

45

Zdrowaś Marya.

Na ostatniej wieczerzy apostołom swoim nogi umywał,
ciało swe rozdawając i krwią je napawał.

Zdrowaś Marya.

Potym szedł do ogrodzca, tam się długo modlił,
a dla wielkiej teskności aż się krwawie pocił.

50

Zdrowaś Marya.

Z wielkim tłumem żydowie tam się nań rzucili,
związawszy jako łotra, przed Annasza postawili.

Zdrowaś Marya.

Plując na jego lice, sprośnie go hańbili,
bijąc i poszykując, nad nim się silili.

Zdrowaś Marya.

Do Piłata go wiedli, potwarzając fałszywie,
Piłat ręce umywał a to czynił łżywie.

55

Zdrowaś Marya.

Ku Herodowi posłany, tamo jest naśmiewan,
a jakoby szalony białą szatą odzian.

Zdrowaś Marya.

U słupa ubitego, ukoronowanego,
Piłat w pawłokę odział i wszystkim ukazał.

60

Zdrowaś Marya. Ojcze nasz.

Żydowie, jako na złego, wszyscy zawołali,
aby był ukrzyżowan barzo pożąдали.

Zdrowaś Marya.

Potym wiedzion jako łotr, na śmierć osądzony,
ciężkość tamo pracował, krzyżem obciążony.

Zdrowaś Marya.

- Na miejscu Kalwarye z odzienia go złupili,
na krzyżu rościągawszy, okrutnie przybili. 65
Zdrowaś Marya.
- Kiedy go tak męczyli, nikomu nie groził,
ale by im odpuścił, Boga Ojca prosił.
Zdrowaś Marya.
- Łotrowi proszącemu łaskę swą ukazał,
gdy mu za małą prośbę z sobą raj obiecał. 70
Zdrowaś Marya.
- Janowi cię polecił, gdyś pod krzyżem stała,
aby miasto samego za syna go miała.
Zdrowaś Marya.
- Heli, Heli, zawołał, lamazabatani,
a przetoż od złych żydów był tamo bluźniony.
Zdrowaś Marya.
- Wołał, cierpiąc pragnienie, tam wszyscy słuchali, 75
octu z żółcią zmieszawszy, napić się mu dali.
Zdrowaś Marya.
- Już się popełniło, co pisali prorocy,
bowiem okrutną męką złamał piekielne mocy.
Zdrowaś Marya.
- W ręce Ojcu polecił ducha swego świętego,
wszystko stworzenie płakało śmierci Pana swego. 80
Zdrowaś Marya. Ojcze nasz.
- Na krzyżu raczył umrzeć, aby nas ożywił,
z swojej Boskiej dobroci to uczynił.
Zdrowaś Marya.
- Bok jego włócznieą przekłót od Długosza ślepego,
skąd krew i woda wyszła, dla zdrowia naszego.
Zdrowaś Marya.
- Ciało potym naświetsze z krzyża są spuścili, 85
maściami pomazawszy, w czysty grób włożyli.
Zdrowaś Marya.
- Trzeciego dnia swą mocą zmartwych się jest wskrzesił,
a ciebie, matkę swoją, napierwej pocieszył.
Zdrowaś Marya.

I wstąpił na niebiosa w wielkiej chwalebności,
gdzie z Ojcem króluje, w Ducha świętego jedności. 90
Zdrowaś Marya.

Potym Ducha świętego wszystkim swoim zesłał,
abowiem to był przedtym łaskawie obiecał.
Zdrowaś Marya.

Ciebie też matkę swoją na niebo wprowadził,
i na swojej prawicy chwalebnie posadził.
Zdrowaś Marya.

Ma przyść na ostatni sąd, gdzie wszyscy staniemy, 95
a za swoje zasługi zapłaty weźmiemy.
Zdrowaś Marya.

Którzy dobrze czynili, będą z nim królować,
ale wszyscy złośniki wiecznie będą karać.
Zdrowaś Marya.

Kto ten wianek będzie mówić matce twej dostojnej,
Jezu, raczyż go przyjmą ku swej chwale wiecznej. 100
Zdrowaś Marya. Ojcze nasz.

Matko Boża i królewno,
wieczna Panno,
oblubienico Pana niebieskiego,
wysłuchajże mię grzeszną,
gdy cię tak barzo proszę, 105
wszystko serce ktobie wznoszę,
już mię sobie naznamionuj
i moje wszystkie sprawy szafuj;
przez ten wianek, którym tu mówiła,
bych twego Syna łaskę miała, 110
za grzechy serce by pałało,
nic jedno Boga żądało. Amen.

Źródłem: jest *S* 124 (= *H2 D*) t. j. Rosarium b.
Mariae Virginis cum articulis vitae Christi, z którego
przytaczamy tu pierwszy dziesiątek.

Suscipe rosarium, virgo, deauratum,
Jesu per compendium vita decoratum.
Ave Maria.

Quem virgo carens vitio de flamine concepisti,
dum Gabrieli nuntio humillime consensisti.

Ave Maria.

Quo impraegnata citius cognatam visitasti,
Johannemque celerius in ventre sanctificasti.

5

Ave Maria.

Quem civitate Bethlehem laetando genuisti,
neque dolorem aliquem gignendo pertulisti.

Ave Maria.

Quem regis David genere mox natum adorasti
ac vagientem ubere virgineo lactasti.

10

Ave Maria.

Quem pannis, fasciis constrictum reclinasti
et suis obsequiis te totam mancipasti.

Ave Maria.

Quem magno cum tripudio angeli laudaverunt
pacemque cum gaudio in terris cecinerunt.

Ave Maria.

Quem pastorem omnium pastores cognoverunt,
dum in praesepe dominum iacentem invenerunt.

15

Ave Maria.

Qui iuxta ritum hominis passus circumcisionem
dulcis Jesu nominis cepit impositionem.

Ave Maria.

Qui a tribus regibus ferventer adoratur
magnisque muneribus decenter veneratur.

20

Dic unum Pater noster. Ave Maria.

$$HP3/4 \times 10 = HP5 \times 7.$$

Modlitwa ku naświetszej Pannie,
Maryej.

Oratio.

Proszę cię, o Panno Marya, O clementissima domina et
nasłodsza matka Pana naszego, dulcissima virgo, sancta Maria,
Jezu Krysta, miłosierdzia napeł- mater dei, omni pietate plenis

niona, nawyższego króla córko,
matko nachwalebniejsza, matko
osierociałych, drogo błędzących,
zbawienie wszystkich w tobie na-
dzieję mających, dziewico przed
porodzeniem, dziewico przy poro-
dzeniu i dziewico po porodzeniu,
studnico miłosierdzia, i t. d.

Źródło: *S* 105.

HP3/4 X 11 = HP5 X 8.

Modlitwa ku P. Maryej, którą
ś. Edmundus, kantuaryeński bi-
skup, złożył.

O niepokalona i nieprzeplą-
cona Panno, Boża rodzico, Ma-
rya, nawdzięczniejszy Boży ko-
ściele, przybytku Ducha świę-
tego, uliczko królestwa niebie-
skiego, przez którą, po Bodze,
wszytek żywie okrąg świata,
i t. d.

sima, virgo ante partum, virgo
in partu et virgo post partum,
mater orphanorum, consolatio
desolatorum, via errantium, sa-
lus et spes in te sperantium,
fons vitae et veniae, fons salu-
tis et gratiae, etc.

Sanctus Edmundus, Cantuariensis
episcopus, sequentem orationem
composuit.

O intemerata et in aeternum
benedicta, singularis et incom-
parabilis virgo, dei genitrix,
Maria, gratissimum dei tem-
plum, spiritus sancti sacrarium,
ianua regni caelestis, per quam,
post deum, totus vivit orbis ter-
rarum, etc.

Źródło: *S* 108. Modlitwę tę (p. t. Oratio ad b. Ma-
riam et s. Johannem evangelistam) zawierają *LHP* 22,
H1 VIII 13, *HŁS* H, oraz *HŁP* k. 109 v.—111 r.; brak
jej w *H2*.

HP3/4 X 12 = HP5 X 9.

Modlitwa ku Pannie Maryej, o jej
siedmi radościach duchownych,
które teraz ma w niebie.

a. Wesel się, dziewico Ma-
rya, Boża rodzico, któraś sama

Orationes de septem gaudiis spi-
ritualibus, quae beata virgo Ma-
ria nunc habet in caelis.

a. Gaude, virgo, mater Christi,
tu quae sola meruisti,

zasłużyła, o Panno dostojna, być
takiej czci, iżes podle świętej
Trójce posadzona.

Zdrowaś Marya.

Wesel się, żeś kwiatem pa-
nieństwa twego przewyższyła
wszystki angielskie kory i po-
cziwe świętych zastępy.

Zdrowaś Marya.

Wesel się, iżes wszystką
wołą i barzo pałającą miłością
takos Bogu przyłączona, iż o co
go kolwiek prosisz, wszystko ła-
kawie otrzymasz.

Zdrowaś Marya.

Wesel się, iż ku twojej woli,
posłuszni są wszyscy angeli i
wszyscy niebiescy dworzanie, za
swoję cię panią mając, tobie
wielką cześć działając.

Zdrowaś Marya łaski.

Wesel się, iż ty światłością
swoją, jako słońce świat tako
wszystko niebo oświecasz a na
niebie i na ziemi pokój działasz.

Zdrowaś Marya.

Wesel się, matko wszyst-
kich ubogich, bo ci, którzy cie-
bie chwalą i tu i w niebie pe-
wną odpłatę wezmą.

Zdrowaś Marya.

Wesel się, iż chwała tak na
wieki będzie trwać, w której
się ty masz weselić i radować

o virgo dulcissima,
esse tantae dignitatis,
ut sis sanctae trinitatis
sessione proxima.

5

Gaude flore virginali,
quae honore speciali
transscendis splendiferum
angelorum principatum
et sanctorum decoratum
dignitate numerum.

10

Gaude nexu voluntatis
et amplexu charitatis
iuncta sic altissimo,
ut ad votum consequaris,
quod vis totum ac precaris
ab illo dulcissimo.

15

Gaude, splendens vas virtutum,
cuius pendens est ad nutum
tota caeli curia,
te benignam et felicem,
Jesu dignam genitricem
venerans in gloria.

20

Gaude, sponsa cara dei,
nam ut lux clara diei
solis datur lumine,
sic tu facis orbem vere
tuae pacis resplendere
lucis plenitudine.

25

30

Gaude, mater miserorum,
quia pater saeculorum
dabit te colentibus
congruentem hic mercedem
et felicem poli sedem
regnis in caelestibus.

35

Gaude, parens, virgo pura,
certa manens et segura,
quod hic tua gaudia

przez nieskończone wieki wie-
ków. Amen.

V. Cudna stałaś się, i t. d.
b. O miły, Panie Boże, próśb
sług twoich łaskawie wysłuchaj,
i t. d.

non cessabunt; non decrescent, 40
sed durabunt et florescent
per aeterna saecula. Amen.

Ave Maria semper dicatur
in fine cuiuslibet.

V. Speciosa facta es, etc.

b. Oratio.

Supplicationem servorum tuo-
rum, deus miserator, exaudi, etc.

Źródło: $a, b = S$ 117, 118. Pierwotny tekst prze-
kładu był wierszowany; dowodzą tego ślady rymów, wi-
doczne przedewszystkiem w zwrotce czwartej.

$$HP3/4 \times 13 = HP5 \times 10.$$

Modlitwa ku napokorniejszej dziewicy, Pannie Maryej.

Namięłociwsza dziewico, Marya, pamiętaj dzisiaj na ono we-
sele, które twoja dusza miała, kiedy tobie św. Gabryel rzekł: Zdro-
waś Marya. A natychmiast na przyzwolenie twoje, Pan był z tobą
w sercu i w ciele, w żywocie na wspomnienie, tako i ty racz ze-
mną dziś być w myśleniu, w mówieniu i w działaniu, przy jedze-
niu i spaniu i na wszelkim miejscu, gdzie mię moje zbytki uciskają,
aby mię z nich wybawiła. Wspomni też i ono wesele, któreś miała,
kiedys swego stwórcy, naszego odkupiciela i sędziego na tym
świecie porodziła i w kościeleś go ofiarowała a potem tamoś ka-
żącego znalazła i kiedy też on po śmierci swojej, wstawszy z mar-
twych, naprzód ciebie, swoją matuchnę, i potem inne swe pocieszył,
kiedy na prawicę do Ojca wstąpił, już dalej niecierpliwy. Kiedy od-
tamtąd przeciw tobie wyszedł i na swą cię prawicę wprowadził,
gdzie już siedzisz matka i Pani, córka i oblubienica Syna twego,
tamże się za mną nabożnie, miłosiernie i ustawicznie przyczyniaj. i t. d.

Źródła nie znamy. Ślady rytmu i rymów (?).

$$HP3/4 \times 14 = HP5 \times 11.$$

Modlitwy o siedmi radościach
Panny Maryej.

a. Panno Marya, kościele
Trójce świętej, okraso wszystkim

Orationes de septem gaudiis
corporalibus b. Mariæ virginis.

a. Virgo, templum trinitatis,
decus summae bonitatis

dobroci i miłosierdzia, twojej
pokory wonia Panu Bogu się
polubiła, a przetożci poczęcie
jego w twoim żywocie naświet-
szym anioł Gabryel zwiastował
i obyczaj Boski powiedział, któ-
remu gdyś przyzwoliła, Bogaś
z człowieczeństwem złączyła.

Przez to two wesele, prosi-
my cię, aby go nam łaskawym
uczyniła, byśmy od niego byli
strzeżeni, a w niebieskim króle-
stwie na wieki jemu przyłączeni.

Zdrowaś Marya.

Wtóreś wesele wielkie miała,
kiedyś będąc gwiazdą słońce po-
rodziła, z czegoś żadnej boleści
nie czuła i porodziwszy, pannąś
została, a jako kwiatek przez
wonią kraszy nie traci, także
ty z porodzenia Bożego, nie
straciłaś panieństwa swojego.

O miła Panno, przez two we-
sele, oddal od nas grzechów ob-
ciążenie, a bądź nam prostą dro-
gą ku miłości Syna twego.

Zdrowaś Marya.

Trzecieś wesele, Panno, miała,
gdyś nową gwiazdę widziała,

et misericordiae,
qui tuae humilitatis
dulcoremque suavitatis 5
vidit et fragrantiae,
de te nasci nuntiatur,
cum per angelum mandatur
tibi salus gratiae;
modum quaeris, demonstratur, 10
dum consentis, incarnatur
confestim rex gloriae.

Per hoc gaudium precamur,
ut hunc regem mereamur
habere propitium 15
et ab eo protegamur,
protecti recipiamur
in terram viventium.

Ave Maria.

Secundum gaudium gratularis,
cum tu solem stella paris, 20
velut luna radium;
pariendo non gravaris,
virgo manens, nec mutaris
propter puerperium;
sicut flos propter odorem 25
suum non perdit decorem
cum odor emittitur,
sic tu propter creatorem
virginitatis candorem
non perdis, cum nascitur. 30

O Maria, mater pia,
esto nobis recta via
ad tuum filium
ac pro tua gratia
depelle nostra vitia 35
per hoc sanctum gaudium.

Ave Maria.

Tertium gratulari
stellam novam, quam morari

po której się trzej królowie znamionując, pochwalili Syna twego, mirrą, złotem i kadzidłem go darując; gwiazda znamionuje jedność, trzej królowie person trojakość, złoto nadroższą duszę Syna twojego, mirra czystość ciała jego, a kadzidło cześć, którą mu dawali jako Bogu.

O Marya, gwiazdo tego świata, raczy nas wszyscy oświecić i dary cnót niebieskich obdarzyć.
Zdrowaś Marya.

Czwarteś była pocieszona, gdy po zmartwychwstaniu Syna twego naprzódeś od niego nawiedzona, skądże nasza wiara potwierdzona, nadzieja pomnożona, śmierć odpędzona, wina grzesznym odpuszczona, nieprzyjaciół związana, człowiek z jęctwa wybawion i ku chwale wiecznej podniesion.

O dostojna matko naszego stwórcy, módl się za nami, abyśmy po naszym zmartwychwstaniu, twojego Syna uźręli łaskawego a z nim weszli do królestwa jego.

Zdrowaś Marya.

Piąteś wesele miała, gdyś swego Syna widziała, wstępują-

vides super filio,
cum a magis adorari
ipsum cernis et ditari
munere cum vario;
stella notat unitatem
tresque reges trinitatem
in praedicto filio,
aurum mentis puritatem,
myrrha carnis castitatem,
et thus adoratio. 40

O Maria, stella mundi,
a peccato simus mundi,
per te, plena gratia,
et virtutibus fecundi
laeti tecum et iocundi
laetemur in patria. 45

Ave Maria.

Quartum, virgo, tibi datur,
cum a morte suscitatur
Christus die tertia,
per hoc fides roboratur
spesque redit, mors fugatur
atque datur venia;
hostis malus captivatur,
dolet, gemit, anxiatur
amissa potentia;
homo captus liberatur
et ab imo sublevatur
sursum ad caelestia. 55 60 65

O tu, mater creatoris,
funde preces cunctis horis,
ut post istud saeculum,
post cursum huius laboris,
beatis iungamur choris
supernorum civium. 70

Ave Maria.

Quintum, virgo, recepisti,
ascendentem cum vidisti

cego na niebo z wielką chwałą,
a tameś jawnie poznała, iżeś pra-
wą matką Bożą była; które świę-
te wstąpienie drogę nam na
niebo ukazało, której mamy na-
śladować, chcemyli się do jego
królestwa dostać.

Przez to wesele, prosimy cię,
miła Panno, serca nasze wzgó-
re podniesi, abyśmy się z ziemie
podźwignęli a z twym się Synem
do nieba pośpieszyli.

Zdrowaś Marya.

Szóste wesele twoje było,
kiedy z nieba Duch święty po-
cieszyciel w ogniowych językoch
na cię i na wszystkie apostoły
obficie zstąpił i wszystkie napeł-
nił, i potwierdził, i obronił, aby
człowiek przez język był zba-
wion, który był przez język stra-
con, aby przez ogień był oczy-
ścion, który był grzechem po-
mazan.

Przez to wesele, prosimy cię,
miła Panno, racz otrzymać, by-
śmy byli godni Ducha świętego
przyjąć i jego nawiedzeniem od
złości wszystkich bylibyśmy oczy-
ścieni.

Zdrowaś Marya.

Siódme wesele twoje chwa-
lebne było, kiedy cię oblicznie

filium in gloria, 75
tunc aperte cognovisti,
quod tu mater extitisti,
cuius eras filia;
in ascensu demonstratur
via, per quam ascendatur 80
ad caeli palatia;
ergo surgat et sequatur
istam viam, qui moratur
in mundi miseria.

Per hoc gaudium rogamus, 85
ne subiici valeamus
daemonis imperio,
sed ad caelos ascendamus,
ubi semper gaudeamus
tecum et cum filio. 90

Ave Maria.

Sextum gaudium ostendit,
de supernis qui descendit
in linguis paraclitus,
dum confirmat et defendit, 95
replet, mundat et accendit
apostolos penitus;
ignis in linguis est datus,
ut per ignem sit sanatus
homo linguis perditus,
et per ignem sit sanatus, 100
qui fuerat maculatus
per peccatum penitus.

Per hoc gaudium beatum
ora, virgo, tuum natum,
ut in hoc exilio 105
deleat nostrum reatum,
ne sit nobis in peccatum
in extremo iudicio.

Ave Maria.

Ad septimum invitavit,
cum de mundo te vocavit 110

twój miły Syn z tego świata
wziął i, nad wszystkie anioły
i święte podwyższoną, podle
siebie posadził i osobną łaską
uczył, iż się nad żadnymi nie
zmiłuje, żadnego nie obdarzy,
jedno przez twe łaskawe przy-
czynienie, bo tobie wszystkie
skarby łask szafować dano.

A przeto, gdyżes tako ucz-
ciona, racz nam grzesznym być
łaskawa, abyśmy mnóstwo do-
brodziejstwa twego poculi, a
przez te siedm twoich radości
oczyć nas ode wszej złości,
abyśmy się do nieba dostali
a z tobą się na wieki radowali.

Daj mi siłę, Panno święta, prze-
ciw nieprzyjacielowi twoim, abych
cię mogła dostojnie chwalić.

b. O miły, Panie, Jezu Kry-
ste, jedyny Synu najwyższego
Boga Ojca, jenieś i t. d.

Źródło: a, b = S 114. Liczne ślady rymu i rytmu
upoważniają do twierdzenia, iż pierwotny tekst przekładu
był wierszowany.

$$HP3/4 \times 15 = HP5 \times 12.$$

Modlitwa ku Pannie Maryej, pię-
kna i potrzebna.

Zdrowaś Marya, miłości peł-
na, Pan z tobą, tako i ty bądź

Christus ad caelestia,
super choros exaltavit,
exaltatam honoravit
speciali gratia;
sic honor tibi praestatur, 115
quod nemini misereatur,
nisi per te curia,
nec virtutibus dotatur,
nisi per te, cui datur
virtutum custodia. 120

Virgo, mater pietatis,
sentiamus bonitatis
tuae beneficium,
ut nos serves a peccatis
et perducas cum beatis 125
ad aeternum gaudium.

O Maria, mater munda,
a peccatis nos emunda
per haec septem gaudia,
et secundo nos fecunda 130
et duc tecum ad iocunda
paradisi moenia.

V. Dignare me laudare etc.
R. Da mihi virtutem etc.

b. Oratio. Domine, Jesu
Christe, unigenite summi patris,
qui etc.

zemną ninie i zawżdy i w go-
dzinę śmierci mojej, i t. d.

Źródło nieznane.

$$HP3/4 \text{ X } 16 = HP5 \text{ X } 13.$$

Modlitwa ku naświetszej Pannie
Maryej.

Oratio.

Zdrowaś Marya, dziewico Ave, Maria, ancilla sanctae
Trójce świętej. Zdrowaś Marya, trinitatis. Ave, Maria, sponsa
oblubienico Ducha świętego. i t. d. spiritus sancti. etc.

Źródło: *S* 110. Modlitwę tę, z odchyleniem tekstu,
podają *LHP* 99 oraz *H1* IV 8.

$$HP3/4 \text{ X } 17 = HP5 \text{ X } 14.$$

Modlitwy o pięci smętkoch Pan-
ny Maryej.

Orationes de quinque doloribus
beatae Mariae.

a. Pierwsza modlitwa.

a. Prima oratio.

Jednaczko miedzy Bogiem
i człowiekiem i studnico miło-
sierdzia, bez przestania wylewa-
jąc źródła obfitej łaski, Marya.
i t. d.

Mediatrix dei et hominum et
fons misericordiae indesinenter
effundens rivos copiosae gra-
tiae, Maria. etc.

b. Wtóra modlitwa.

b. Secunda oratio.

Wspomożycielko osobiwa lu-
dzi i wiecznego pokoju zacho-
wanie, dziewico Marya. i t. d.

Auxiliatrix dei et hominum
et pacis aeternae condimentum,
Maria. etc.

c. Trzecia modlitwa.

c. Tertia oratio.

O naprawicielko mdłych i du-
sze zranionej namocniejsze lekar-
stwo, dziewico Marya. i t. d.

Reparatrix debilium et vulne-
ratae animae efficacissima medi-
cina, Maria. etc.

d. Czwarta modlitwa.

d. Quarta oratio.

Oświecicielko wszystkich śle-
pых i świeco zbawiennej łaski,
dziewico Marya. i t. d.

Illuminatrix caecorum et lu-
cerna salutiferae gratiae, Maria.
etc.

e. Piąta modlitwa.

Rzeczniczko wszystkich grzesznych, które z potępieniem zakął grzechów ściska i końcu naszej nędzy, dziewico Marya. i t. d.

Źródło: *S* 101 a—e.

e. Quinta oratio.

Advocatrix omnium peccatorum, quos damnabiliter moles vitiorum deprimit finisque nostrae miseriae, Maria. etc.

$$HP3/4 \times 18 = HP5 \times 15.$$

Modlitwa do Panny Maryej dla uproszenia grzechów odpuszczenia.

Naświętsza i nabłogosławniejsza dziewico, Marya, nadostojniejsza i nieporuszona Syna Bożego (!), najaśniejsza gwiazdo morska, królowa angelska, pani wszystkich królestw, której krasy wieczny król pożył, która pochodzisz jako zorza powstająca, cudnaś jako miesiąc, wybranaś jako słońce, straszliwaś jako spica u wojska szykowanego, i t. d.

Źródło: *S* 107.

Oratio ad beatam virginem Mariam pro venia peccatorum impetranda.

Sanctissima et beatissima virgo, Maria, dignissima et incorrupta genitrix filii dei, splendidissima maris stella, regina angelorum, domina regum, cuius splendorem rex aeternus concupivit, quae procedis velut aurora consurgens, pulchra ut luna, electa ut sol, terribilis ut castrorum acies, ordinata, etc.

$$HP3/4 \times 19 = HP5 \times 16.$$

Gdy rano, w południe albo i wieczór na pacierze dzwonią, modlitwa.

Cum mane, meridie et vespere salutationis angelicae signum datur.

a. Anioł Pański zwiastował Maryej i poczęła z Ducha świętego. Zdrowaś Marya, łaskiś pełna i t. d.

a. Angelus domini nuntiavit Mariae et concepit de spiritu sancto. Ave Maria etc.

b. Modlitwa. Łaskę twoję, prosimy, miły Panie, i t. d.

b. Oratio. Gratiam tuam, quae sumus domine, etc.

Źródło: a, b = *HLP* k. 6. v.—7 r.

HP3 4 X 20 = HP5 X 17.

Druga modlitwa do Panny Maryej, której też może na ten czas używać.

O nachwalebniejsza królowo miłosierdzia, pozdrawiam wielbny kościół żywota twego, w którym odpoczywał Bóg, Pan mój. Zdrowaś Marya. i t. d.

Źródło nieznane.

Dopieroco ukończony przegląd stwierdza, iż na dziesiątą część (*K*) „Hortulusów” polskich złożyły się następujące źródła:

S, z którego pochodzi dziesięć modlitw (*HP3/4 X 1, 2, 9—12, 14, 16—18*),

„Hortulus” łaciński, z którego zaczerpnięto sześć modlitw (*HP3/4 X 3—8*), oraz

HŁP, z którego przejęto jedną modlitwę (*HP3/4 X 19*).

Nie znamy źródeł trzech modlitw (*HP3/4 X 13, 15, 20*).

L.

[Modlitwy o świętej Annie].

HP3 XI 1—2 = HP4 XI 1—2 = HP5 XI 1—2.

Grupą charakterystyczną dla „Hortulusów” polskich są następujące teraz modlitwy o św. Annie, zawarte jedynie w drobnej części w *S* i „Hortulusach” łacińskich. Umieszczenie tych popularnych nabożeństw w omawianym modlitewniku tłumaczyć należy wskazanym już kultem świętej, czczonej w szczególny sposób w Polsce od końca XV wieku i w pierwszej połowie następnego stulecia.

HP3/4 XI = HP5 XI 1.

Modlitwa o świętej Annie, matce Panny Maryej.

Wszchemogący i miłosierny Boże, który nie żądasz śmierci, ale pokuty grzesznych, ciebie pokornie prosimy, aby nie dopuścił nam grzesznym dla ciężkich naszych grzechów poginać, bocieśmy twoje stworzenie, za któreś ty śmierć podjął na krzyżu. Ale przez przyczynienie a zasługi natchwalebniejszej dziewice, matki twej, Maryej, i przez zasługi i pomocy świętych Joachima i Anny, rodziców jej i świętego Józefa, męża jej, opiekuna twego, i t. d.

Źródło nieznane. Tę samą modlitwę (por. zestawienie) spotykamy w „Książce do nabożeństwa króla Zygmunta I“ (= *MZ*, k. 215 r.—216 r.), zawierającej, jak już zaznaczyliśmy, cały szereg modlitw, przejętych z „Hortulusa“ polskiego.

HP3/4 XI 2 a = HP5 XI 2 a.

Modlitwa o świętej Annie. A na pierwszej mów pacierz.

Zdrowaś Marya, miłości pełna, Pan z tobą, twoja łaska niechaj będzie zemną. Błogosławionaś ty między niewiastami i błogosławiona bądź święta Anna, matka twoja, z której przez pokalenia i bez grzechu wyszłaś, dziewico Marya, a z cie-

Modlitwa ku świętej Annie.

Wszchemogący i miłosierny Boże, który nie żądasz śmierci, ale pokuty grzesznych, ciebie pokornie prosimy, aby nie dopuścił nam grzesznym dla ciężkich naszych grzechów poginać, bocieśmy twoje stworzenie, za któreś ty śmierć podjął na krzyżu. Ale przez przyczynienie a zasługi nawielebniejszej dziewice, matki twojej, Maryej, i przez zasługi i pomocy świętych Joachima i Anny, rodziców jej i świętego Józefa, męża jej, opiekuna twego, i t. d.

Oratio.

Ave Maria, gratia plena, dominus tecum, tua gratia sit mecum. Benedicta tu in mulieribus et benedicta sit sancta Anna, mater tua, ex qua sine macula et peccato processisti virgo Maria. Ex te autem natus est Jesus Christus, filius dei vivi. Amen.

bie narodził się Jezus Krystus,
Syn Boga żywego.

Źródło: *H2 E 50 (= HŁS)*. Por. *MZ* k. 216 v.
Inny przekład tej modlitwy, pochodzący z końca XV
wieku, ogłosił Kopera, l. c. szp. 17, nr. 12.

HP3/4 XI 2 b = HP5 XI 2 b.

Druga modlitwa o świętej Annie.

Alia oratio.

Ile jest krop w morzu a ziarn piasku, trawy na ziemi, liścia na drzewie, gwiazd niebieskich i du- chów angelskich, tylekroć, z Sy- nem twoim, bądź pozdrowiona, naczystsza matka Boża i napło- dniejsza dziewico, Marya, i t. d.	<i>Quotquot maris sunt guttae et arenae terrae, grana et gra- mina, arborum fructus et folia, stellae caeli et angelici spiritus, totiens cum filio tuo ave, ca- stissima mater dei, fecundissi- maque virgo, Maria, etc.</i>
--	---

Źródło: *H2 E 51 (= HŁS)*.

HP3/4 XI 2 c = HP5 XI 2 c.

Modlitwa o świętej Annie.

Anno, matka matki Bożej,
nie racz gardzić prośby mojej,
za mną się racz przyczynić,
tobie to łatwo uczynić.

Nosisz matkę z Synem Bożym,
toć nadzieja wszystkim grzesznym,
o ślachtetne pokolenie,
z niegoć nam płynie zbawienie.

5

Nigdyć podobno nie będzie,
by zginęli nędzni ludzie,
póki będą ktobie wołać
a twojej pomocy żędać.

10

Abowiem ty masz taką moc,
iż nam możesz zawždy pomóc,
przez Maryą, wnęka swego
uczynić nam łaskawego.

15

Z tysięcy niewiast wybrana,
przed wieki jeszcze przeźrzana,
by matuchną tej mogła być,
z której się Bóg chciał narodzić. 20

W tobie skarby zachowano,
które światu już rozdano,
z twego żywota świętego
wyszła matka Boga naszego.

I jakoż mam potępiona być, 25
jednočbym chciała wiecznie służyć;
uczynźe mię dostojną
a przyjmi mię grzeszną.

Angelić są niżej ciebie,
masz wielką moc we wszystkich niebie, 30
siedząc wedle dziewki swojej,
miłościwej Panny mojej.

Prośze jej, by mię przyjęła
a z tobą się przyczyniła
do Jezusa malutkiego, 35
bo go macie powolnego.

Aby mój rozum oświecił,
w sercu swą łaskę rozniecił,
cnót napelnić i mądrości,
iżbych nie żądała marności. 40

Napierwej, iżbym stałą była,
swe przeciwniki zwyciężyła:
ciało mdłe, dyabła chytrego,
próżność świata fałszywego.

Abych niczego nie żądała, 45
czego mi Bóg nie przykazał,
bych opuściła wszystkie złości,
mnożyła się w jego miłości.

Mego ducha znęduzonego,
gdy wynidzie z ciała swego, 50
racz przyjąć w swoją obronę,
postaw gi na prawą stronę;

Postaw gi między dobrymi,
by nie był sądzon ze złymi,
nie daj dyabłu wiele mówić,
chciałciby mi rad zaszkodzić. 55

O Anno, ktobie wołamy,
innej pomocy nie mamy,
strachci nas srogiego miecza,
wspomoży nas samotrzecia. 60

Mocą swoją już upadłych
wieleś wspomogła, ludzi grzesznych,
nikt ciebie próżno nie wzywał,
ktoby łaski nie otrzymał.

Otrzymaj mi ocz tu żądam, 65
tak cię prosząc, barzo wzdycham,
uprosz tu rządne mieszkanie,
potym w niebie królowanie.

Życz pokoja od poganów,
Turków, Moskwy i Tatarów, 70
abyśmy się polepszyli,
ciebie przepiecznie chwalili. Amen.

Pieśń niniejsza, zawarta w *MZ* k. 217 r.—219 v., jest najprawdopodobniej utworem oryginalnym. Ostatnia jej zwrotka przemawia poważnie za takim przypuszczeniem.

HP3/4 XI 2 d = HP5 XI 2 d.

Modlitwa do świętej Anny. Oratio dicenda ab Anna revelata.

Błogosławione bądź, słodkie imię Pana naszego, Jezu Krysta, Syna Boga żywego i Maryej dziewice niepokalonej, którąś ty, miły Panie, z błogosławionych rodziców, Joachima i Anny, ra- czył wybrać, i t. d.	Benedictum sit dulce nomen domini nostri, Jesu Christi, filii dei vivi et Mariae virginis illi- batae quam tu, domine, ex bea- tis parentibus, Joachim et Anna, dignatus es eligere, etc.
---	--

Źródłem jest modlitwa, objawiona przez św. Annę
św. Brygidzie, której oryginał zawiera między innemi

„Legenda sanctissimae matronae Annae“¹⁾, przełożona, jak wiadomo, przez Jana z Koszyczek p. t. *Historia o św. Annie* (Kraków, H. Wietor, około r. 1530).

HP3/4 XI 2 e = HP5 XI 2 e.

Modlitwa ku świętej Annie.

Wesel się, matko matki Bożej,
bo z zesłania Trójce świętej
poselstwuś uwierzyła.

Wesel się, iżeś poczęła
i z nieplodnej płodną była,
z złączenia Joachima.

5

Wesel się z Panny, dziewczki twojej:
Bóg zachował poczęcie jej
od zmaży pierworodnej.

Wesel się, iżeś nosiła,
potym światu porodziła
sąd cnót, czystą lilią.

10

Wesel się, z daru Bożego,
gwiazdę jasną, matkę jego,
tyś żywiła z weselim.

15

Przez tę Pannę, my grzesznicy,
daj, byśmy byli uczestnicy
wesela wiecznej chwały. Amen.

Źródła nie znamy. Domyślać się godzi, iż była niem
łacińska pieśń, której jednak nie udało się nam odszukać.

¹⁾ Edycje XV wieku wlicza Hain, l. c., nr. 1111–14. Korzystaliśmy z wydania: Lyptzk, Melchior Lotter, 1512 (por. k. *D I r.*), z zapiską Hieronima Juszyńskiego o nieznanym dziś druku „Legendy“, ogłoszonym: „Cracoviae, typis Scharffenbergianis... Cura et studio Joannis de Stobnica, decani s. Annae ad Cracoviam“. Data śmierci Jana Stobnicy każe wnosić, iż scharffenbergerowska „Legenda“ ukazała się przed r. 1519. Por. Wisłocki, *Incunabula*, s. 480.

Modlitwa ku świętej Annie.

De sancta Anna.

a. Wesel się, szczena, święta Anno, któraś porodziła płód, Maryą dziewicę, która miała porodzić i porodziła zbawiciela wszystkiego świata.

a. Gaude, felix Anna, quae concepisti prolem, quae erat paritura mundi salvatorem.

Wesel się, święta Anno, matko wysokiego płodu, z ciebie poszła jasna gwiazda nawyższego słońca.

Gaude, felix Anna, mater magnae prolis, ex te processit rutilans stella summi solis. 5

Wesel się, szczena, święta Anno, matko Panny Maryej, która, będąc czystą panną, porodziła Boga i stała się matką nawyższego odkupiciela.

Gaude, felix Anna, genitrix virginis Mariae, quae virgo deum peperit et mater est Messiae. 10

Wesel się, szczena, święta Anno, któraś tako szczena była, iżesz matką dziewice, matki Pana Krystusowej, być zasłużyła.

Gaude, quae sola meruisti, ut esses mater virginis, matris domini nostri, Jesu Christi 15

Wesel się, święta Anno, a bez przestania racz się modlić za nami grzesznymi.

Gaude, felix Anna, . . . sine fine pro me preces porrige caelorum reginae, et per eius amorem intercede pro me peccatore. 20

Bądź pozdrowiona, święta Anno, z ciebie poszła dziewica Marya, która z nieba przyjęła Syna, a światu porodziła zbawiciela.

Salve, mater Anna, ex te processit virgo Maria, quae de caelo suscepit prolem et mundo genuit salvatorem.

O matko matki naszego odkupiciela, o pani naślachetniejsza i t. d.

O mater matris redemptoris, o matrona nobilis, etc.

b. Boże wszechmogący, któryś błogosławionej Annie taką

b. Domine, Jesu Christe, qui beatæ Annae tantam gratiam

łaskę raczył dać, iż nachwał-
bniejszą dziewicę Maryą, matkę
twoję, w żywocie swoim zasłu-
żyła nosić, i t. d.

donare dignatus es, ut glorio-
sissimam virginem Mariam, ma-
trem tuam, in utero suo portare
mereretur, etc.

Źródłem *a* i *b* jest „oratio de s. Anna” z XV w.,
podana częściowo przez *M* III, 198 (*Ch* 6773), zawarta
w całości w *H1* V 128, 129 (por. zestawienie), braku-
jąca zupełnie w *H2*. Zauważyć należy, iż drugą część
(*b*) modlitwy mieszczą *LHP* 54 oraz *S* 306.

HP3/4 XI 2 *g* = *HP5* XI 2 *g*.

Modlitwa ku świętej Annie.

Zdrowaś, Marya, łaski pełna,
Pan z tobą, błogosławionaś ty
miedzy niewiastami i błogosła-
wiona jest święta Anna, matka
twoja, z której krom zmaży
i grzechu poszło ciało twoje
dziewicze, i błogosławion owoc
żywota twego, Jezus Krystus,
krzyżowany. i t. d.

Ave Maria, gratia plena, do-
minus tecum, benedicta tu in
mulieribus et benedicta sit ho-
die sanctissima matrona Anna,
genitrix tua, de qua sine ma-
cula nata est caro tua virginea.
Amen.

Źródłem jest łacińska parafraza „Pozdrowienia aniel-
skiego”, którą mieści (obok innej) także przytoczona „Le-
genda” (k. *D*, v.). Modlitwę zawiera *MZ* k. 220 r.—
220 v.

HP3/4 XI 2 *h* = *HP5* XI 2 *h*.

Modlitwa ku świętej Annie.

O Jezu, odkupicielu straco-
nych, zbawicielu nędznych, któ-
ry grzeszne ku swojej łasce przy-
mujesz, nadziejo wszystkich sie-
rot, mocności pracujących, ojcze
wszystkiego miłosierdzia i Boże
wszystkiego pocieszenia, rącz

przyjąć. miły. Panie, modlitwy
i dzięki, które na pamiątkę na-
świętszej Anny, i t. d.

Źródło nieznane.

Na jedenastą część (L) „Hortulusów“ polskich zło-
żyły się tylko w szczupłej mierze „Hortulusy“ łacińskie,
z których pochodzą dwie modlitwy (HP3/4 XI 2 a, 2 b).
Reszta modlitw nie da się sprowadzić do tego źródła
(ani do S). W przeglądzie staraliśmy się dotrzeć do po-
średnich oryginałów, wykazując je dla trzech modlitw
(HP3/4 XI 2 d, 2 f, 2 g). Dla dwóch modlitw nie zna-
leźliśmy żadnego źródła (HP3/4 XI 1, 2 h), jedną uzna-
liśmy za przekład (HP3/4 XI 2 e), jedną za utwór ory-
ginalny (HP3/4 XI 2 c).

M.

*Modlitwy o rozmaitych świętych [aniołach, apostołach, mę-
czennikach, spowiednikach, święcicach, pannach i wdowach].*

HP3 XII 1—70 = HP4 XII 1—70 = HP5 XII 1—69.

HP3/4 XII 1 = HP5 XII 1.

Modlitwa ku świętemu Michałowi archaniołowi.

Wielebny święty Michale,
namocniejszy archangele,
książę dworu niebieskiego,
zwycięzca dyabła pysznego.

Ty angelskie wojsko rządysz, 5
dobre i złe prawie sądzisz,
bronisz Boskich miłośników,
nie opuszczasz i grzeszników.

A iżeś tako łaskawy
a przyjmujesz grzesznych sprawy, 10
śmiać się ktobie uciekam,
opiekunem swym obieram.

Aby u Boga miłego
i u świętej matki jego
moję rzecz zawsze prowadził 15
i od wszego złego bronił.

A naprzód cię o to proszę,
by me ciało i też duszę
na swą pracą raczył przyjąć,
wszelką pilność o niej mając; 20

Myśli moje i uczynki
kwoli Boskiej przywiódł wszytki,
abych ciała nie przyzwoliła,
albo z światem nie pobłądziła.

Nieprzyjaciele przeciwne, 25
tak widome jako duszne,
swoją siłą mężnie
odpądz wszystkie odemnie.

A kiedy będę miała umrzeć,
raczy o mnie pieczę mieć, 30
aby przy mnie z anioły stał,
by przystąpić dyabeł nie śmiał.

Zbierz wszytkę rotę niebieską,
poraż przeciwność dyabelską,
znać Lucyper twoję rękę, 35
gdyś go zepchnął w wieczną mękę.

Weźmiż ty sam duszę moję,
postaw pod chorągiew swoję,
aby tobie przysądzona
miedzy święte policzona. Amen. 40

Źródłem pieśni była, z wszelkiem prawdopodobieństwem, niżej przytoczona, modlitwa S 212, której myśli dostarczyły tutaj wątku twórczego.

„Summae sedis minister, princeps militiae caelestis et signifer.
Quis ut deus Michael, angele piissime, archangele placidissime.
Tibi corpus et animam meam tota intentione tuendam committo specialiter, post deum deque genitricem, vitae et mortis meae diligentiam committo. Adesto, quaeso, mihi dum vivo et

omnes actus meos ad dei voluntatem faciendam dirigas, ut me ab insidiis inimici et ab omnibus malis visibilibus et invisibilibus liberes. Succurrere mihi, quaeso, in hora mortis meae et festina in auxilium meum cum angelorum multitudine, ut brachium peccatoris et maligni adversarii mei conteras. Apprehende arma et scutum, et exurge in adiutorium mihi, et animam meam de faucibus impii draconis eripias, et eam, comitantibus angelis lucis, in sinum Abrahae in requiem sempiternam cum exultatione perducas“.

HP3/4 XII 2 = HP5 XII 2.

Modlitwa ku własnemu aniołowi.

Angele Boży wybrany,
mnie na stróżą z nieba dany,
aby mię miał w swej obronie,
strzegąc mię po każdej stronie.

Bądź pilen urzędu swego, 5
nie daj mi czynić nic złego,
krewkość moję potwierdzając,
a dyabłu się zastawiając.

Odpuść, proszę, głupotę moję, 10
a miej ku mnie dobroć swoję,
znamci, iżem cię nie uczciła,
iżem swą wolą niecna była.

Czego ja barzo żałuję 15
i za to już pokutuję,
raczże mi być miłosierny,
będęc potym już powolna.

A przetoż się o mię pracuj, 20
cnoty me Bogu ofiaruj,
a co jest złe, to wymawiaj,
pewne mi zbawienie jednaj.

Proś też za mną Pana swego,
Jezu Krysta łaskawego,
by mi dał Ducha świętego,
z siedmią świętych darów jego.

Jużci się tobie polecam,
w twą się stróżą ubeśpieczam,
raczyż mi być na pomocy,
strzegąc mię we dnie i w nocy.

25

Poniżej przytoczona modlitwa, zawarta w *S 216 a* (= *H1 V 3*), jest najprawdopodobniej źródłem pieśni, o którą chodzi.

„Obsecro te, angelice spiritus, cui ego ad providendum commissus sum, ut indesinenter protegas me, defendas, mundes, munias ab omni incursu diaboli vigilantem, dormientem ubicunque fuero. Repelle a me per virtutem sanctae crucis omnem tentationem sathanae et, quod mea non exigunt merita, tuis precibus obtine apud altissimum iudicem, ut nihil loci in me habeat contrariae virtutis admixtio. Cumque per abrupta vitiorum meorum me deviasse videris, per semitam iustitiae ad salvatorem meum me reducere satagas. Et in quacunque tribulatione vel angustia me esse prospexeris, auxilium dei omnipotentis tuo obtentu et precamine mihi adesse sentiam. etc.“.

HP3/4 XII 3 = HP5 XII 3.

Modlitwa ku wszystkim aniołom.

De omnibus angelis oratio.

a. Wszyscy święci aniołowie i archaniołowie, stolcowie, panujący, księżstwa, mocarstwa, Cherubin i Serafin, zastępy błogosławionych niebieskich duchów, wylewajcie prośby za mię ku Panu, aby mię wybawił od związania grzechów a raczył mię oświecić żądzą cnót i uczynków, aby mię bronił od wszelkiej przeciwności a po śmierci by mię przyłączył rozkosznemu towarzystwu waszemu.

b. Michale, Gabryelu, Rafa-le, nawyższy posłowie i wszyscy święci angeli, przyczynicie się za

a. Omnes sancti angeli et archangeli, throni et dominationes, principatus et potestates, virtutes, Cherubin et Seraphin, agmina caelestium beatorum spirituum, fundite pro me preces ad dominum, ut me liberet a peccatorum vinculis, et illustre dignetur virtutum studiis, et defendat ab adversitatibus cunctis, et postremo iungat me sanctis consortiis. Amen.

mną przed oblicznością Pańską.
Amen.

V. Przed oblicznością aniołów będę tobie śpiewać, Boże mój, i będę się kłaniać u kościoła świętego twego i będę się spowiadać imieniu twemu.

c. Modlitwa. O miły Panie, który dziwnym rządem służby anielskie i ludzkie szafujesz, racz dać, miły Panie, iż którzy tobie służąc w niebie przed tobą ustawicznie stoją, aby też na ziemi żywot nasz przez nie był sprawian i rządzon. Jen żywiesz i królujesz z Bogiem Ojcem w jedności Ducha św. na wieki.
Amen.

Modlitwa powyższa powstała z różnych źródeł: *a* pochodzi z *S* 213, *b* i *c* wyszły najprawdopodobniej z *MR*, podobnego do *LH* (por. *V*. i *R*. w *LHP* 25 i *LHP* 26). Identyczne wezwanie (*b*), użyte w podobny sposób, mieszczą „Godziny o własnym aniele” (Godzinki staropolskie, k. 127 v.—128 r.). Kończy tu ono modlitwę w sexcie:

...Amen. Święty Michale, święty Gabryele, święty Rafaele, nawyższy posłowie i wszyscy święci Boży, módlcie się za mną przed obliczym Bożym. Przed obliczym anielskim piąć będę tobie, Boże mój, i modlić się będę ku kościołu świętemu twemu i spowiadać się będę imieniu twemu.

HP3/4 XII 4 = HP5 XII 4.

Modlitwa o świętym Janie Krzci-
cielu.

a. Święty Janie Krzcielu, wybrany Boży, ty jesteś anioł, któryś przyszedł przed obliczym Pańskim gotować drogi jego. i t.d.

V. In conspectu angelorum psallam tibi, deus meus. *R*. Adorabo ad templum sanctum tuum et confitebor nomini tuo.

c. Deus, qui miro ordine angelorum ministeria hominumque dispensas, concede propitius, ut quibus tibi ministrantibus in caelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniatur. Per dominum.

De sancto Johanne Baptista oratio.

a. Sancte Johannes Baptista, electe dei, tu es angelus, qui venisti ante faciem domini parare vias eius. etc.

b. A przetoż przez świętość takiego dostojęstwa twego, proszę cię, bądź mi u miłościwego Pana przyczyną łaskawym, aby mię od zaćmienia grzechów wyrwał a oświecenie łaski swojej raczył mi dać. Jenże nosi grzechy świata, i t. d.

b. esto mihi apud misericordem deum pius intercessor, ut me a peccatorum tenebris eripiat et ad lucem caelestis gratiae perducatur. Qui tollit peccata mundi, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ polskich w jedną): *a* = *S* 218 (= *H1 V 7*), *b* = *S* 219.

HP3/4 XII 5 = HP5 XII 5.

O świętym Pietrze, kluczniku nieba.

Ad sanctum Petrum, apostolorum principem oratio.

a. Święty Pietrze, apostole, wybrany Boży, jenżeś wyznał Syna Bożego. A przetoż na twojej wierze, jako na opoce zbudował Pan swój Kościół a dał ci klucze królestwa niebieskiego i moc wiązania i rozwiązywania grzechów. i t. d.

a. Sancte Petre, apostole et electe dei, tu confessus es filium dei, super te aedificavit dominus ecclesiam suam, tibi tradidit claves caelorum, tibi dedit potestatem ligandi atque solvendi peccata. etc.

b. O wielebny ojcze, przez to twoje powyższenie, które masz nad ine apostoły przyczynić się za mną do Pana Boga, aby twoją pomocą i twoim urzędem moje wszystkie grzechy odpuszczył a tobie aby mię kazał puścić do raju. Racz mi uprosić u Pana Boga prawej pokuty skruszenie, jakieś sam też miał, kiedyś po zaprzeniu swego mistrza gorzko płakał. i t. d.

b. O beate Petre, claviger aetheree, intercedere digneris pro me ad dominum, qui tibi tradidit claves regni caelorum, ut tua intercessione placatus concedat mihi meorum veniam peccaminum. Pete mihi etiam verae poenitentiae compunctionem, sicut tu habuisti, quando amare flevisti post negationem magistri tui. etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ polskich w jedną): *a* = *S* 221, *b* = *S* 222 (= *H1 V 16*).

HP3/4 XII 6 = HP5 XII 6.

Modlitwa o świętym Pawle.

Ad sanctissimum Paulum, doctorem gentium, oratio.

O błogosławiony Pawle, apostołe, nauczycielu poganów wybrany, racz za mną prosić wszechmogącego Pana, który ciebie, głosem z nieba na ziemię porzucanego, nawrócił a z prześladownika sąd wybrany uczynił, i t. d.

O beate Paule, apostole, doctor gentium, deprecare pro me cunctipotentem dominum, qui te de caelo vocavit et in terram prostravit, te de persecutore fecit vas electionis, etc.

Źródło: *S 223 (= H1 V 18).*

HP3/4 XII 7 = HP5 XII 7.

Modlitwa ku świętemu Andrzejowi.

Ad sanctum Andream, apostolum, oratio.

a. Święty Andrzeju, apostołe Boży, jenżeś opuściwszy łodzią i sieci, w którychęś swą żywność miał, wielkieś zasługi niebieskie otrzymał, i t. d.

a. Sancte Andrea, apostole dei, qui dimissa navi et spreto reti, quorum usu actuque vivebas, caelorum praemia mercatus es, etc.

b. O święty apostołe, przez miłość krzyża, na którym dwa dni wisząc, ludzi nauczając nie przestawał, a bez wszego strachu krzyż Krystusów, na którym onwszystek świat odkupił, wszystkimeś stale przepowiadał, tegoż Pana Jezu Krysta za nami racz pilno prosić, aby on nam dał swego się krzyża rozmiłować, w swej wierze mocno stać, o swe i o inych zbawienie chciwie się pracować, abyśmy tak jego prawemi zwolenniki byli, opuścili marność świata, a przez cię do nieba za Panem swoim wnieść zasłużyli. Amen.

b. Deprecor te, beatissime Andrea, apostole domini, Jesu Christi, qui biduo pendens in cruce non cessasti populum docere crucisque gloriam, in quo genus humanum pius redemptor proprio cruore redemit, praedicare, ut ipsum deprecere dignare, quod mihi propitius existat, culparum nexus solvat et me caelestibus civibus iungat. Amen.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach” polskich w jedną): a = *S 225 (H1 V 30)*, b = *S 224*.

HP3/4 XII 8 = HP5 XII 8.

Modlitwa o świętym Janie, apo- De sancto Johanne, evangelista.
stole i ewangelście.

Świętej Trójce tajemniku,
wdzięczny Boży miłośniku,
o Janie pełny miłości,
zwierciadło prawej czystości.

Przyjmij mnie dziś sługę swoje 5
a wysłuchaj prośbę moję,
boć twa prośba barzo ista,
o święty ewangelista.

Módl się za mną Jezusowi,
słodkiemu zbawicielowi, 10
by moje serce oświecił
a swoją łaską oczyścił.

Ciebie obieram patronem
przed strasliwym Bożym tronem,
w tobie pokładam nadzieję, 15
iż wymówisz głupotę moję.

Od Bogaś dziewicą wybrany
i osobnie umiłowany,
w tobieć ma wzór każda cnota,
perło czystego żywota. 20

Wypądz zemnie próżne myśli,
aby w uczynek nie przyszły,
potwierdź mój umysł chciwy,
bych była do końca wściągliwa.

Uśmierz zmysły tułające, 25
odpądz wrogi gąbające,
nie daj nademną dyabłu mocy,
strzeży mię we dnie i w nocy.

Serce oświeć, gniew w nim umorz
i zaćmiony rozum otwórz, 30
daj pokój, dobre mieszkanie,
w Boskiej służbie pilne trwanie.

Gdyś na piersiach Boskich leżał,
wielkieś skarby tam wyczerpał,

Contemplator trinitatis,
speculum virginitatis,
Johannes apostole,
protege me supplicantem, 5
serva tibi famulantem,
caelicola excelse.

Funde preces, flecte deum,
ut illustret pectus meum;
ad te mentem erigo, 10
ut sim salvus tuo dono,
meam in te spem repono,
te patronum eligo.

Virgo a deo electus,
caeteris magis dilectus,
gemma pudicitiae, 15
vagos stringe cogitatus,
per te firmus in me status
fiat continentiae.

Sensus firma fluctuantes,
hostes fuga conturbantes, 20
reprime daemonia,
doma mentem, iram frena,
confer pacem, cor serena,
aufer adversantia.

Jesu cum recubuisti 25
supra pectus, ebibisti
dicta evangelica;
cum in Pathmos relegaris,
ad superna elevaris,
contemplaris mystica. 30

Praedilecte, tu dignare,
mihi reo impetrare
Jesu Christi gratiam,
ut sic possim respirare

a przez twoje popisanie	35	et excessus emendare,	35
mnoży się nasze zbawienie.		ut consequar veniam.	
Gdyś na wyspie Patmos mieszkał,		O felix evangelista,	
wszystkoś niebo tam przelatał,		mihi iugiter in ista	
dziwnych tajemnic badając,		aerumpna subvenias,	
drogę k żywotu sprawując.	40	sicut matrem Jesu Christi	40
Weźrzyż na mię na grzeszną		commendatam custodisti,	
a proś za mną Pana swego,		precor, me custodias.	
aby mi on swą łaskę dał,		Confer vitae sanctitatem,	
iżbym się grzechów pokajała.		corpori da sanitatem	
Jakożeś matki strzegł Bożej,	45	et quita tempora,	45
gdy cię Krystus dał synem jej,		aufer cordis pravitatem,	
takież raczy mię pilen być,		purga linguae foeditatem,	
by mi nie dopuścił błędzić.		me languentem robora.	
Bych po prawej drodze chodziła,		O lucerna, flos virtutum,	
swoje sprawy dobrze rządziła,	50	ductor probus, iter tutum,	50
pożycz zdrowia cielesnego		stella lucens saeculo,	
i mieszkania spokojnego.		iubar tuae claritatis	
Świeco niebieskiej jasności,		me defendat a peccatis,	
oświeciż moje ciemności,		tollat ab ergastulo.	
wywieź nas z dołu ciemnego,	55	Vitae meae rege cursum,	55
z nędzy świata tego mizernego.		post hunc vitam trahe sursum	
Racz wszystek mój żywot rzędzić,		animam ad gaudia,	
po skonaniu daj tamo przyść,		ubi deum contemplari,	
gdzie się ty sam weselisz		iustis pie sociari	
azanassię Bogu modlisz. Amen.	60	merear in gloria.	60

Źródłem jest rzadka pieśń łacińska, pochodząca z XV wieku, podana tu według *M III*, 113. Por. *Ch* 3846.

HP3/4 XII 9 = HP5 XII 9.

Modlitwa ku świętemu Toma-
szowi apostołowi.

De sancto Thoma oratio.

a. Święty apostole Boży, To-
maszu wybrany, jenżeś swą wła-

a. Sancte Thoma, qui pro-
priis manibus latus redemptoris

sną ręką boku zbawicielowego, nostri, pro nobis vulneratum,
za nas włócznią przebodzonego, attingere meruisti, etc.
dotknąć się zasłużył, i t. d.

b. O wszechmogący, miły b. Oratio. Quaesumus, omni-
Panie, raczyż dać, aby święty potens deus, ut beatus Thomas,
Tomasz, apostoł twój, twoje nam apostolus, tuum pro nobis im-
wspomożenie uprosił, i t. d. ploret auxilium, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach” pol-
skich w jedną): $a = S\ 230 (= H1\ V\ 31)$, $b = S\ 231$
(= $H1\ V\ 32$).

$HP3/4\ XII\ 10 = HP5\ XII\ 10$.

Modlitwa o świętym Macieju apo- De sancto Mathia apostolo ora-
stole. tio.

Święty Macieju, jenżeś z Bo- Sancte Mathia, qui domino
skiego zrządzenia na czyste mo- disponente beatorum apostolo-
dlitwy świętych apostołów lo- rum sorte et mundissimis ora-
sem na mieście złośnego Juda- tionibus in locum Judae prae-
sza wybran i t. d. varicatoris, de quo ipse prae-
varicatus fuerat electus etc.

Źródło: $S\ 232 (= H1\ V\ 11)$.

$HP3/4\ XII\ 11 = HP5\ XII\ 11$.

Modlitwa o świętym Filipie apo- De sancto Philippo apostolo
stole. oratio.

Święty Filipie, wielbny apo- Sancte Philippe, apostole do-
stole, jenżeś od wszechmogą- mini, qui ab omnipotenti deo,
cego Pana Krystusa, Syna Bo- unigenito dei patris filio, eun-
żego jedynego, aby tobie i to- dem patrem tibi et consociis
warzyszom twoim Ojca ukazać tuis ostendi petisti, etc.
raczył, pilnieś żądał, i t. d.

Źródło: $S\ 234 (= H1\ V\ 13)$.

$HP3/4\ XII\ 12 = HP5\ XII\ 12$.

Modlitwa ku świętemu Jakubowi
mniejszemu.

Wielebny apostole Boży,
święty Jakubie, rzeczony mniej-

szy, nie przez małość zasług,
ale przez czas wezwania, i t. d.

Źródło nieznane.

HP3/4 XII 13 = HP5 XII 13.

Modlitwa o świętym Jakubie
większym.

Święty Jakubie, większy rze-
czony, bracie Pański i wybrany
apostole, przez twoją osobną
łaskę, którą u swego braciszka
masz, ciebie proszę, aby mię od
niniejszego ucisku, od zwyczaju
grzeszenia, od nieczystoty dusznej
i cielesnej i od nachodzącego
gniewu Bożego raczył wyrwać,
i t. d.

De sancto Jacobo maiore oratio.

Sancte Jacobe Alphaei, per
gratiam, qua frater domini vo-
cari meruisti, te deprecor, ut
me a praesenti flagello et a con-
suetudine peccandi et ab immu-
ditia cordis et corporis et a ven-
tura ira liberares, etc.

Źródło: *S 237 (= H1 V 14).*

HP3/4 XII 14 = HP5 XII 14.

Ku świętemu Bartłomiejowi apo-
stołowi modlitwa.

Święty Bartłomeju, apostole
Boży, jenżeś dla miłości Jezu
Krysta, wiecznej a nieprzemien-
nej prawdy, wszystkęś marność
tego świata i nadętość próżnej
chwały opuścił, a pokoryś swe-
go mistrza i ubóstwa wesele na-
śladował, prze co i z inemi apo-
stoły nie sługą ale przyjaciela-
meś się stał, ciebie proszę prze
miłość Pana swego, aby swemi
prośbami wszystkę nadętość pró-
żnej chwały i nieprawego do-

De sancto Bartholomaeo apostolo
oratio.

Sancte Bartholomaeae, per gra-
tiam, quam meruisti, ego miser
et pollutus servus, sordidissimus
peccator, te deprecor per eum,
qui te et socios non servos sed
amicos vocavit, ut me tuis pre-
tiosis meritis liberares ab omnibus
versutiis diaboli, et insidiis, et
terroribus et impugnationibus,
et damnatione et illusionem visi-
bilis et invisibilis hostis etc.

mniemania we mnie umorzył,
myśl wysoką poniżył, abych ja
świętą pokorę i dobrowolne
ubóstwo dla Pana Jezu Krysta
miłowała; zachowaj mię, miły
święty apostoł, od błędu pospo-
litego i od nieprzyjaciół moich,
widomych i niewidomych, i t. d.

Źródło: *S* 239 (= *H1* V 22).

HP3/4 XII 15 = *HP5* XII 15.

Modlitwa o świętym Mateuszu, De sancto Matthaeo apostolo.
apostole i ewangelście.

Święty Mateuszu, apostoł	Sancte Mattheae, apostole,
Boży i ewangelisto, jenżeś oso-	per illam omnipotentis dei gra-
bną łaską Pana Jezu Krysta od	tiam, qua te de theloneo voca-
stołu czelnego wezwan ku czci	vit et post se duxit, etc.
apostolskiej, i t. d.	

Źródło: *S* 241 (= *H1* V 24).

HP3/4 XII 16 = *HP5* XII 16.

Modlitwa o świętym Szymonie, De sancto Simone apostolo
apostole. oratio.

Święty Szymonie, apostoł,	Sancte Simon, Zelotes, per
dla miłości onego, który cię wy-	gratiam illius, qui te elegit de
brał z świata ku czci apostol-	mundo, te deprecor, ut me mi-
skiej i nad duchy nieczystemi	serum ab omnibus adversitatibus
moc ci dał, ciebie proszę, aby	et a poenis, quas pro peccatis
mię nędzną od moich nieczy-	meis horribilibus mereor, eruas
stości swemi prośbami wybawił,	etc.
złe żądze uspokoił, aby moi nie-	
przyjaciele żadnej przyczyny zło-	
ści we mnie należeć nie mogli, i t. d.	

Źródło: *S* 243 (= *H1* V 26). Tekst z powodu
uszkodzenia *HP3/4* podług *HP5*.

HP3/4 XII 17 = HP5 XII 17.

Modlitwa do świętego Judy Tadeusza, apostoła. De sancto Juda Thaddaeo oratio.

Święty Tadeuszu, apostole, przez onego, który cię sobie w liczbę przyjaciół wezwał Pan nasz, Jezus Chrystus, proszę cię, aby mię od nałogu grzeszenia swemi modlitwami odłomił, i t. d. Sancte Juda Thaddae, apostole, per illum, qui te sibi in amicum ascivit, deprecor te, ut me a consuetudine peccatorum meorum tuis meritis abstrahas, etc.

Źródło: *S 244 (= H1 V 27)*. Tekst z powodu uszkodzenia *HP3/4* podług *HP5*.

HP3/4 XII 18 = HP5 XII 18.

Modlitwa o świętym Marku, ewangelistę. De sancto Marco, evangelista, antiphona.

a. Błogosławionego męczennika, świętego Marka, ewangelisty, obchodzimy dziś chwalebne a nam wesołe święto, i t. d.

a. Beati martyris, Marci, evangelistae, veneranda nobis adest festivitas, etc.

b. Modlitwa. Boże, któryś świętego Marka, ewangelisty (!) i męczennika swego, raczył podnieść łaską kazania świętej ewangeliej, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui beatum Marcum, evangelistam tuum, evangelicae praedicationis gratia sublimasti, etc.

Źródło: *a = H2 E 13, b = H1 V 37*.

HP3/4 XII 19 = HP5 XII 19.

Modlitwa o świętym Łukaszu, ewangelistę. De sancto Luca, evangelista, antiphona.

a. W pośrodku kościoła otworzył Pan usta jego, i t. d.

a. In medio ecclesiae aperuit dominus os eius, etc.

b. Boże wszechmogący, któryś przez usta błogosławionego Łukasza ewangelisty raczyłeś

b. Oratio. Deus, qui per os beati Lucae unigeniti tui nobis arcana revelare dignatus es, etc.

nam objawić tajemnice jedynego
Syna twego i t. d.

Źródło: *a, b = H1 V 38, 39.*

HP3/4 XII 20 = HP5 XII 20.

O świętym Wojciesze, patronie
naszym.

a. O naświętszy Wojciesze, Krystusów męczenniku, biskupie i patronie nasz łaskawy, który wszystkim ludziom, ciebie w smutkach wzywającym, ukazujesz swoje miłosierdzie a wszystkie przez Bożą łaskę wybawiasz i wspomagasz, przetoż, miły a łaskawy pocieszycielu, święty Wojciesze, toż miłosierdzie mnie u nałaskawszego Pana Boga mego, któregoś ja nędzna często obrażała grzechy moimi niezliczonymi, [racz zjednać], abych dla twojej naśłodszej przyczyny zasłużyła od wszystkich grzechów moich być wybawiona, a racz żywota mego odtychmiast w czystocie strzedz, abych w czystości i w łasce Bożej aż do końca trwała, a z twej pomocy się radowała, a po tym żywocie do niebieskiego królestwa się dostała. Amen.

b. Antyfona. Przez zasługi świętego Wojciecha, Chryste, nas wysłuchaj a jego wdzięcznymi prośbami nam zawsze pomagaj, bo chwałą i czią, ukoro-

De sancto Adalberto, episcopo
et martyre.

a. Sanctissime Adalberte, martyr et pontifex Christi, qui omnibus hominibus, in tribulationibus suis te invocantibus, pietatem tuam ostendis eosque per dei gratiam liberas et exaudis, ipsam pietatem, consolator dulcissime, mihi peccatori ostende, praebe et succurre apud misericordissimum deum meum, quem ego miser saepius offendi peccatis meis innumerabilibus, ut ob tuam dulcissimam interventionem merear ab omnibus peccatis meis liberari vitamque meam immaculatam custodire et in laude dei et castissimae matris eius, Mariae, perseverare, tua sanctissima protectione gaudere et ad vitam aeternam feliciter pervenire. Amen.

b. Antiphona. Per merita sancti Adalberti, Christe, nos exaudi atque eius precibus nobis succurre miseris. V. Gloria et honore coronasti eum, do-

nowaleś gi, miły Panie, a ustawiłeś gi nad sprawami rąk twoich.

c. Przeto prosimy, aby ten wielbny biskup twą nam łaskę uprosił a ty dobrodziejstwa požądane aby nam dał. Przez tegoż Krystusa, Pana naszego. Amen.

mine. Et constituisti eum super opera manuum tuarum.

c. Oratio. Tuam nobis indulgentiam, quaesumus domine, beatus Adalbertus, episcopus et martyr, imploret, ut beneficia desiderata concedas. Per dominum.

Źródło bezpośrednie modlitw nieznane; pośrednie = *HŁS* E 16—18, którym tu posłużyliśmy się. Por. *MZ* k. 207 r.—208 v.

Następującą teraz modlitwę ku św. Floryanowi przytaczamy w całej rozciągłości, zaznaczając nie znaleźliśmy jej źródła.

HP3/4 XII 21 = HP5 XII 21.

Modlitwa ku świętemu Floryanowi, patronowi polskiemu.

O nabłogosławniejszy męczenniku i patronie nasz, święty Floryanie, tyś zasłużył wziąć obfitą łaskę z nieba i część wieczną królestwa niebieskiego od Pana Boga, króla wszechmogącego, przez naświetsze zasługi męczennictwa twego, iżeś mocen był przemóc zwycięstwem męki twojej przeciwniki swoje i wiary świętej i nieprzyjaciele Krystusowe. Zwyciężyłeś też rozmnożone złości świata rozmaitemi mękami, które o wiarę tobie zadawano, aby się jej zaprzął: bicieś cierpiał, krewęś wylał, śmiercieś podjął, nieprzyjaciół posromił, sidło duszne stargano, dyabeł przewyciężon, wiara umocniona, krześcijaństwo posilono. A tak wolaleś wybrać, iżby otrzymał na wieki najlepszą część królestwa niebieskiego, widzenie wielmożności Trójce świętej, pełność miłosierdzia Boskiego i niewymowną chwałę świętych w onej zwierzchniej niebieskiej ojczyźnie, niżliby się był miał wiary zaprzec. Tak się w tobie wiara była umocniła, iż Krystusa być prawym człowiekiem i Bogiem przez twe nauczanie wierzone a iż też w obojej naturze sprawiono jest nasze zbawienie. Jako tedy różdżka zielona bytność swą ma z nieba, strumień nieprzerwany ze źródła, a promień od słońca nie odstępował, także i tobie, miły święty

Floryanie, żywot, rozkosz twoja, byłci i jest namilejszy Pan, Jezus Krystus. O rycerzu mężny, o bojarzynie wierny a stały, sama cierpliwość ciebie z rozmaitych pokus wybawiła i w gorzkości mąk twoich pocieszyła. Przeto, miły, święty Floryanie, męczenniku łaskawy, rycerzu święty i wyborny, my grzeszni ciebie prosimy, iż jakoś Rzym okraślił krwią i świętą wiarą tak też i Polskę racz obdarzyć jednością, zgodą, pokojem, wiarą i miłością, raczy strzedz świętej cerkwie obojego stadła, a królestwa naszego swemi modlitwami broń od moru, od głodu, od poganów, od kacerzów i od wszystkich innych przygód złych. Nadto, miły, święty Floryanie, pokornie cię prosimy, aby przez zasługi twego świętego żywota i przez ciężką mękę twoją, aby za nami raczył prosić Boga wszechmogącego, aby przy nas grzesznych tu cześnie raczył być a łaski nam swej i pokutowania za grzechy raczył użyzyć a po śmierci do chwały wiecznej raczył doprowadzić. Amen.

HP3/4 XII 22 = 5 HP XII 22.

Modlitwa o świętym Stanisławie,
patronie Korony polskiej.

O kwiecie i okraso Kościoła świętego, o chwalebna światłości wszystkich zborów, o niebieska gwiazdo naświetlejsza i zwierciadło wszystkich cnót, miły, święty Stanisławie, drogi męczenniku i wybrany biskupie od Boga, uproś mi wspomnienie u Pana Krystusa, abych to rychlej otrzymała, czego ty już z weselim w niebie pożywasz. O naślachetniejszy biskupie i chwalebny męczenniku, święty Stanisławie, jen mnogie wspomagasz w smętku, w potrzebie pracujące, proszę cię, o pastarzu kościelny, aby się raczył przyczynić za mną nędzną a niedostojną grzesznicą ku Panu

De sancto Stanislao, episcopo
et martyre, antiphona.

O flos ed decus ecclesiae, o gloriosum lumen ecclesiarum, o caeli sidus praeclarissimum atque sanctorum speculum virtutum, sancte Stanislai, pretiose martyr et electe pontifex a deo, posce mihi suffragium apud Christum dominum, ut hic citius possem consequi quo te gaudeam perfrui. O praeclarissime pontifex et gloriose martyr, sancte Stanislai, qui multis subvenis in tribulatione et necessitate laborantibus, precor te, o pastor ecclesiae, ut intercedas pro me misero et indigno peccatore ad dominum, qui te elegit, ut, tuis sacris meritis et orationibus adiutus et protectus,

Bogu, który cię wybrał, - abych, twemi świętymi zasługami i modlitwami wspomożona i broniona, odpuszczenie moich wszystkich grzechów rychlejbych mogła otrzymać. O namilszy patronie, święty Stanisławie, przez Pana Jezu Krysta, który cię nam dał patronem i pasterzem i też iżby był przyczyną za nami, nie racz mię gardzić nędzną dla niewymownych grzechów moich, ale dla miłości Pana Krystusa, którego wszelkie stworzenie czuje, chwali i czci, racz oddalić odemnie wszelką niemoc duszną i cielesną, i wszelki wrzód odemnie odrzuć daleko, i od nastawających szkód racz mię wyrwać. A jen przez cię cuda czyni, uczyn też i ty, proszę cię, ze mną miłosierdzie swoje i wybaw mię już z niniejszego smętku i udręczenia, które cierpię dla grzechów moich. A przy wyszciu dusze mojej, wspomóż mię łaskawym przyczynianiem twoim, iżbych przez cię wybawiona i oczyszczona od wszystkich grzechów moich, iżbych mogła być luba przed oblicznością onego, którego miłosierdzie końca nie ma. A przetoż, miły święty biskupie i chwalebny męczenniku Krystusów, przyjmi modlitwę sługi twej N., którać pożąda twej pomocy, i przemień płacz i smutek mój w wesele, abych mogła prze-

veniam omnium peccatorum meorum citius consequi merear. O dilectissime patrone, sancte Stanislae, per Jesum Christum, qui te nobis dedit patronum et pastorem ecclesiae et esse intercessorem pro nobis, noli me, miserum peccatorem, despicere, propter innumerabilia peccata mea, sed pro amore Christi, quem omnis creatura sentit, veneratur et adorat, aufer a me omnem languorem corporis et animae omnemque morbum a me procul abiciias ac de instantibus periculis corporis et animae eripias, et qui per te miracula operatur, operare quaeso et tu in me misericordiam tuam et libera me iam de praesenti adversitate et instanti tribulatione et angustia, quam patior propter peccata mea, et in exitu animae meae succurre mihi piis intercessionibus tuis, ut, per te liberatus et emundatus a peccatis omnibus, illius placeam aspectibus, cuius misericordiae non est numerus. Ergo, sancte dei pontifex et Christi martyr, gloriose et beatissime Stanislae, suscipe orationem famuli tui N., poscentis tuum praesidium et converte luctum meum et tribulationem in gaudium, ut possim secure mente et tranquilla devotione te meum patronum semper venerari tibi que devote servire in semipiternum. Amen.

zpiecznym umysłem i spokojnym
nabożeństwem ciebie, mego pa-
trona, zawsze chwalić i tobie
nabożnie służyć na wieki. Amen.

Źródłem modlitwy jest „*oratio de sancto Stanislao, martyre et episcopo Cracoviensi*“, znana z osobnego druku Kasptra Hochfedera (więc z lat 1502—1509¹⁾); niegdyś własność kościoła w Bieczu, później Karola Rogawskiego w Olpinach, dziś Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie), znajdującą się także w *HŁS* E 28.

HP3/4 XII 23 = HP5 XII 23.

Modlitwa o wielbnyim świętym
Szczepanie, pierwszym męczen-
niku Pana Krystusowym.

De sancto Stephano protomar-
tyre oratio.

Naświętszy pierwszy męczen-
niku i nadostojniejszy lewito Kry-
stusów, wybrany miły św. Szczep-
panie, któryś napierwej nosił
chorągiew męki Krystusowej
i najpierwejeś zasłużył błogosła-
wieństwo lewitskie z pilności
Ducha świętego a z wybrania
apostolskiego, ktobie się ucie-
kam, ciebie wzywam, ciebie po-
kornie a pilnie proszę, aby się
za mną, barzo krewką i niedo-
stojną, raczył przyczynić do Pa-
na, Jezu Krysta, i t. d.

Sanctissime protomartyr et
dignissime levita Christi, Ste-
phane, qui primus dominicae
passionis vexilla tulisti, qui pri-
mus benedictionem leviticam
plenitudine sancti spiritus et apo-
stolica electione promeruisti, ad
te confugio, te invoco, te sup-
pliciter et obnixe deprecor, ut
intercedere digneris pro me, ni-
mis fragili et indigno, ad domi-
num, Jesum Christum, etc.

Źródło: *S* 249.

HP3/4 XII 24 = HP5 XII 24.

Modlitwa o świętym Wincentym.

De sancto Vincentio.

Błogosławiony Wincenty, mę-
czenniku Chrystusów, prosz za

O beate Vincentii, martyr
Christi inclyte, exora pro me

¹⁾ Por. Voulliéme, l. c., s. 84.

mną Boga wszechmogącego, który tobie między mękami dał deum omnipotentem, qui tibi inter tot tormenta animum donavit invictum, etc.

Źródło: *S* 252 (= *H1* V 43).

HP3/4 XII 25 = HP5 XII 25.

Modlitwa ku św. Wawrzyńcowi. De sancto Laurentio antiphona.

a. Święty lewita Wawrzyniec *a.* Levita Laurentius bonum
dobre działo udzielał, jen przez opus operatus est, qui per signum crucis caecos illuminavit.
znamię krzyża świętego ślepe V. Dispersit, dedit pauperibus.
oświecał i rozdał wszystkie skar- R. Iusticia eius manet in saeculum saeculi.
by ubogim, jego sprawiedliwość trwa na wieki wieków.

b. O miły Panie, Boże, którego łaski pałaniem błogosławiony Wawrzyniec, groźne płomienie ogniowe, wzgardziwszy prześladownika, zwyciężył, racz dać wszystkim, którzy jego męki pamiętkę czcimy, i t. d. *b.* Collecta. Deus, cuius charitatis ardore beatus Laurentius edaces incendii flammas, contempto persecutore, devicit, concede, ut omnes, qui martyrii eius merita veneramur, etc.

Źródło (modlitw związanych w „Hortulusach“ polskich w jedną): *a*, *b* = *S* 253 (= *LHP* 39), *S* 254.

HP3/4 XII 26 = HP5 XII 26.

Modlitwa o świętym Sebestyanie.

a. Męczenniku od Boga wzięty,
o Sebestyanie święty,
waleczniku wyborny,
w ciężkich mękach barzo stały,
kiedyś cierpiał gęste strzały, 5
jak baranek pokorny.

A przetoż cię Krystus pasował
i rycerzem swoim nazwał,
dawając ci wielką moc,
iż ty możesz, gdykolwiek chcesz, 10

— — — — —
każdemu rychło pomóc.

Od powietrza morowego,
od wrzodu jadownego,
swą prośbą zachowywasz,
gdy się ktobie uciekają,
a wiarę w Jezusie mają,
żadnego nie opuszczasz. 15

Wysłuchaj mię pokorną,
przyjmi mię niedostojną,
przez twe święte zachowanie,
oddal niemoc, która szkodzi,
a duszę z sobą przywiedzi
w niebieskie radowanie. Amen. 20

b. O miły, wszechmogący Panie, jenżeś przez modlitwy i zasługi chwalebego męczennika twego, Sebestyana, niegdy pospolite zarażenie złego wrzodu morowego, ludziom barzo szkodzące, odezwał, i t. d.

b. Collecta. Omnipotens, sem-piterne deus, qui meritis beati Sebastiani, martyris tui gloriosissimi, generalem pestem epidemiae, hominibus mortiferam, revocasti, etc.

Źródło: dla *a* nieznane (pieśń oryginalna?), *b* = *S* 256 (= *H1 V* 42).

HP3/4 XII 27 = HP5 XII 27 a.

Modlitwa o świętym Irzym, rycerzu.

O rycerzu ślachtetny, Irzy wielebny,
ty jesteś wszystkich opuszczonych pomocnik wieczny,
przeto się dziś uciekam do twojej miłości,
aby raczył zemną być w mojej przeciwności.

Mocąś z paszczek smokowych królownę wyrwał,
kiedy ją był ociec jej dyabłu ofiarował;
wyrwiż mię z nieprzyjaciół, z umysłu ich złego,
prosząc za moje winy Boga wszechmogącego, 5

A zwłaszcza od kacerzów, od ręki pogańskiej,
abych była nieodłączona wiary krześcijańskiej,
o którąś pracował, o śmierć nic nie dbając,
nam swą stałość wielką na wzór ostawiając. 10

Bo kto cię jedno wzywa rad w swoim uciążeniu,
 ty jesteś zawsze gotowym na obronę jemu,
 brońże mię przez tę chwilę żywota cześniego, 15
 a potem więc domieści królestwa wiecznego. Amen.

Źródło nieznane. Być może, iż poniżej przytoczoną
 „oratio de sancto Georgio“, zawartą w S 257 (o bar-
 dzo popsutym tekście), rozwinięto w modlitwę polską.

Georgi, martyr inclyte,
 — — — — —

te decet laus et gloria
 praedotatum militia.

Per quem puella regia 5
 existens in tristitia
 coram dracone pessimo
 salvata est a domino.

Rogamus corde intimo,
 ut cum cunctis fidelibus 10
 caeli iungamur civibus,
 nostris ablutis sordibus.

Ut simul cum laetitia
 tecum simus in gloria,
 nostraque reddant labia 15
 laudes Christo cum gratia.

HP3/4 XII 28 = HP5 XII 27 b.

Druga modlitwa ku świętemu De sancto Georgio oratio.
 Irzemu.

a. O święty Irzy, rycerzu i bo- a. O Georgi, miles Christi,
 [jarzynie Krystusów, Palestinam devicisti,
 tyś mocną ręką twoją manu tua valida.
 zwyciężył Palestynę.

Rodzaj twój był ślachećny, Ortus tuus generosus,
 uczynek twój waleczny, 5 actus tuus bellicosus,
 a wiara gorąca. fides erat fervida.

Przez wypuszczenie twej włócznie,
przez smokowo zranienie,
żyła dziewczka królewska.

A tak w imię Trójce świętej, 10
z miasta Syleny, z nauki twej,
wiele tysięcy uwierzyło.

Książę okrutne a szalone,
Decyanem nazwane,
twoje ciało drapać kazał. 15

Jadem cię dwa razy poił,
w gorącym ołowie mył,
męka ciężka to była.

Ale męki twej umniejszył Krystus, 20
kiedy cię nawiedził,
zamknionego w ciemnicy.

Ten Pan, iż nasz grzechów wyrwie,
do nieba ksobie przyjmie,
racz się modlić za nami.

V. Módl się za nami, błogo-
sławiony męczenniku Irzy; | iż-
by nieprzyjaciecie widomi i nie-
widomi | byli przeciw nam mdli.

b. Modlitwa. Boże wszechmo-
gący, dla którego obrony wiary
błogosławiony Irzy, rycerz wa-
leczny i męczennik niezwycięzo-
ny, bojując aż do śmierci, pod-
jął główne skazanie, i t. d.

Źródło: a, b = *H1* V 49, 50. Modlitwy zawiera *MZ*
k. 212 r.—213 v.

HP3/4 XII 29 = HP5 XII 28.

Modlitwa ku świętemu Dyonizemu.

Święty Dyonizy, doktorze
galilejski, wybrany Krystusów

Per lanceam invibrantem
et draconem vulnerantem,
vivit regis filia.

Sic in sancta trinitate,
de Silena civitate,
credunt multa milia.

Princeps ferox et insanus,
cuius nomen Dacianus,
corpus tuum lacerat.

Te veneno bis potavit,
et in plumbo balneavit,
poena gravis fuerat.

Poenam tuam mitigavit
Christus, cum te visitavit
reclusum in carcere.

Hic nos salvet a peccatis,
ut in caelo cum beatis
possimus quiescere.

V. Ora pro nobis, beate mar-
tyr Georgi; | ut hostes visibi-
les et invisibiles | contra nos sunt
valde debiles.

b. Collecta. Deus, pro cuius
legis defensione, beatus Geor-
gius, miles strenuus et martyr
invictissimus, usque ad mortem
agonizando capitalem subiit sen-
tentiam, etc.

Ad s. Dionysium martyrem oratio.

Sancte Dionysi, Galliae do-
ctor et inclyte martyry lumenque

męczenniku i świeco najaśniej-
sza, przez miłość zboru i zebra-
nia niebieskiego, jen był towa-
rzyszem ciała twemu umarłemu,
gdyś po ścięciu swą głowę wziął
i tak w rękę na inne miejsce
przeniósł, proszę cię nie racz
mnie wzgardzać ale przyjmi pro-
śby moje, i t. d.

Źródło: *S* 259 (= *H1* V 64).

HP3/4 XII 30 = HP5 XII 29.

Modlitwa o świętym Krystoforze.

a. Święty Krystoforze, mę-
czenniku Boży drogi, proszę cię
przez imię Krysta, stwórciela
twojego, i przez onę łaskę, którą
tobie uczynił, kiedyś sam tobie
imię zdział, ciebie proszę w imię
Ojca i Syna i Ducha świętego
i przez łaskę krztu, którąś przy-
jął, aby do Pana Boga i do
świętej Bożej rodzicielki, dziewi-
ce Maryej, mnie grzesznej słu-
żebnicy twej był pomocnikiem,
iżby twoim przyczynieniem, dał
mi przewyciężyć wszystkie ony,
którzy mi źle myślą. i t. d.

V. Módl się za nami, błogo-
sławiony Krystoforze, iżbyśmy
byli dostojni obietnice Krystu-
sowej.

b. Modlitwa. Wszechmogący
Boże, któryś błogosławionego

splendidissimum, per amorem
caelestis exercitus, qui fuit co-
mes tuo exanimi corpori, quando
tuum proprium caput deportasti,
te deprecor non despicias me
sed suscipias preces meas, etc.

Adsanctum Christophorum oratio.

a. Sancte Christophore, mar-
tyr dei pretiose, rogo te per
nomen Christi, creatoris tui, et
per illam clementiam, quam tibi
fecit (per illud praerogativum,
quod tibi contulit *LHP* 41),
quando tibi nomen solus impo-
suit, te deprecor in nomine pa-
tris et filii et spiritus sancti et
per gratiam baptismi, quam acce-
pisti, ut ad deum et ad sanctam
dei genitricem, Mariam, mihi pec-
catori famulo tuo sis in adiuto-
rium, quatenus tuo interventu
facias me vincere omnes, qui co-
gitant mihi mala. etc. (*S* 260;
por. *LHP* 41, *H1* V 57).

V. Ora pro nobis, beate Chri-
stophore.

R. Ut digni (*LHP* 41).

b. Oratio. Deus, qui beatum
Christophorum, martyrem tuum,

Krystofora, męczennika twego chwalebneho, w męce potwierdził, racz nam dać prosimy, iż my, którzy jego pamiątkę działamy, jego zasługami i modlitwami od nagłej śmierci, od moru, od głodu, od bojaźni, od nędzy, od smętku i od wszystkich złych przeciwności, wszystkich naszych nieprzyjaciół widomych i niewidomych i od wszystkiego zasmucenia, przeciwnego radzenia i zradnego spiknienia, od nieprzyjaźni, łgarstwa, nienawiści, od fałszywego świadectwa, od tajemnej i jawnej rady ich bylibyśmy wybawieni. Przez Krystusa, Pana naszego, który żywie i króluje i t. d.

virtute constantiae in passione roborasti... concede propitius, ut qui eius commemorationem agimus, ipsius meritis ad regna caelestia pervenire feliciter mereamur. Per dominum etc. (*LHP* 42).

Oratio. Praesta quaesumus, omnipotens deus, ut qui beati Christophori, martyris tui, memoriam agimus, eius meritis et precibus a subitanea morte, peste, fame, timore et miseria et ab omnibus malis inimicorum visibilibus et invisibilibus liberemur. Per dominum etc. (*H1* V 58; eius piis meritis ac intercessionibus a morte perpetua et subitanea peste... etc. *S* 262).

Modlitwy o św. Krzysztofie (z licznymi wariantami) zawierają *LH* (*LHP* 41, 42), *S* 260 i 262, oraz *H1* V 57, 58. Badanie polskiego przekładu prowadzi do kilkakrotnie uczynionego już spostrzeżenia, iż do osnowy „Hortulusów” polskich wszedł w znacznej mierze, nieznanym dziś, średniowieczny *MR*, podobny do łacińskich *LH*.

Pierwsza modlitwa (*a* = *LHP* 41; por. *S* 260, *H1* V 57) kończy się *V.* i *R.*, które zawiera wyłącznie *LHP* 41; początek drugiej modlitwy (*b*) odpowiada jedynie *LHP* 42. W *LHP* znajdujemy tylko te dwie modlitwy, umieszczone w tym samym następstwie, czego o tekstach w *S* i w „Hortulusach” łacińskich powiedzieć nie można. Sądzimy tedy, iż modlitwy o św. Krzysztofie przejęto do treści „Hortulusów” polskich z *MR*, a dalej, że gotowy ten przekład przystosowano do oryginałów w *S* 260, 262 później zaś do tekstów w *H1* V 57, 58, czego są widoczne ślady.

HP3/4 XII 31 = HP5 XII 30.

Modlitwa o świętym Erazmie.

De sancto Erasmo oratio.

Wesel się, Erazmie święty,
męczenniku Krystusów namilszy,
jenżeś dnia niedzielnego był
ofiarowan, z czegoś niewymowną
radość miał, i t. d.

Gaude Erasme, martyr Christi
dilectissime, qui die dominico
deo oblatu fuisti et de eo laetitia
suscepisti, etc.

Źródło: *S 263 (= H1 V 51).*

HP3/4 XII 32 = HP5 XII 31.

Modlitwa o dziesięci tysięcy rycerzów.

Wojsko wielkie, zastęp kwitnący,
obrał Pan Bóg wszechmogący
dziesięć tysięcy rycerzów,
wdzięcznych swoich męczenników.

Którzy, wzgardziwszy bałwany,
zostali są krześciany,
z anielskiego nauczania,
z niebieskiego posilenia.

5

Wielkiej chwały tak dostali,
iż Krysta naśladowali:
tak jako on biczowany
i cierniem koronowany.

10

W których mękach kiedy byli,
tak się ku Bogu modlili:
„Miły Panie, racz wysłuchać,
ocz cię prosimy, racz to nam dać.

15

Ktokolwiek nas będzie wzywał,
a naszą mękę wspominał,
daj mu w zdrowiu pocieszenie,
cześniey rzeczy pomnożenie.

20

I nieprzyjacielskie siły,
aby mu nic nie szkodziły,
miecz i strzały i ciężki gwałt,
aby nań nigdy nie przypadł“.

Głos im z nieba odpowiedział: 25

„Ocz żądacie, toć wam Bóg dał,
już się ku nim pośpieszajcie,
a swym sługom pomagajcie“.

Wspomożcież nas, mili rycerze,
byśmy byli stali w wierze, 30
brońcie smętku i żalości,
zachowajcie nas w całości.

Abyśmy tu tako żyli,
sobie cnoty pomnożyli,
trwając mocnie w nich do śmierci, 35
potym wzięli żywot wieczny.

Przez Krysta, Pana naszego. Amen.

Poniżej przytoczona, „oratio“, pochodząca z XIV wieku, przekazana w bardzo zepsutym tekście, wykazuje pewne styczne z polską pieśnią, której faktycznego źródła nie znaleźliśmy.

De sancto Achatio et sociis eius.

Gratulemur hoc die
sacro, canentes alleluia.
Adrianus milia
martyrum decem crucifixit;
terraemotus factus est,
quorum in transitu petrae scissae
et sol obscuratus est
hora sunt et tenebrae sexta factae.
Tunc hii sancti martyres
Christo, sui memores, se commendarunt,
exclamantes: „Domine,
nostras partes suscipe pro devotis,
sanctitatem corporum, ubertatem domuum tribuendo,
medicamen animae
et caelestis patriae consolamen;
et si sint in praeliis,
non nocens visibilis,
aut sit invisibilis,
inimicus.

Por. Morel, l. c., s. 183. *Ch* nr. 7421.

z mocy dyabła bezecnego każdegoś wyrwał grzesznego.	5
Daleś też nam wspomóżenie, przez swych świętych przyczynienie, gdy się modlą za nami, w każdej naszej złej przygodzie, tak w niemocy jako i w szkodzie, strzeżesz nas ich prośbami.	10
A nad inne są wybrani, którzy ciężko mordowani, krew swoją wylewając, swe żywoty potępili, a w boleściach stali byli, twój zakon potwierdzając.	15
Irzy, Pantaleon, Błażej, Wit, Krystofor, Wielki, Dziwisz, Erazmus, Eustachy, Cyryak, Idzi, Achacyus, Sebestyan, z nimi święta Katarzyna, Margorzęta, Barbara.	20
Abowiemeś im obiecał, którykolwiek by ich wzywał na pomoc udręczony, iżby nie próżno ich żądał, ale by wszystko otrzymał i był w tym pocieszony.	25 30
A przeto cię pilnie proszę, wszystko serce ku tobie wznoszę, raczyż mię dziś wysłuchać; przez zasługi świętych twoich, miłych pomocników moich, ocz cię proszę, to mi daj.	35
Napierwej zgładź moje winy, napraw we mnie zwyczaj iny, iżbych się mogła wstrzymawać; słuch i czujność, serce, oczy	40

zawždy mieć na dobrej pieczy
a i język powściągać.

Was też, wy moi rzecznicy,
proszę, stójcie przy mnie wszyscy,
abym nagle nie zginęła;
a po sądzie pospolitym,
gdy zapłatę dadzą wszystkim,
bym ja też część z wami wzięła.

45

Przez Jezu Krysta, Pana naszego. Amen.

Źródłem, które posłużyło do stworzenia modlitwy,
była bezwątpienia „*oratio ad quindecim auxiliares*“,
zawarta w *S* 270, przytoczona poniżej:

„*Conditor et redemptor generis humani, sancte sanctorum deus, per merita et orationes sanctorum tuorum: Georgii, Blasii, Erasmi, Panthaleonis, Viti, Christophori, Dionysii, Cyriaci, Achatii, Aegidii, Magni, Margarethae, Katherinae et Barbarae, exaudi me indignum famulum, ut per sanctorum merita et interventu deleas omnes iniquitates meas cunctaque bona cordi meo inferas, mores bonos et continentiam linguae, charitatem atque humilitatem caeterasque omnes virtutes per preces eorum, et concede mihi, ut cum illorum adiutorio cunctorumque sanctorum protegar in omni hora et in omni loco; memor esto, domine, Jesu Christe, quoniam te rogaverunt sancti tui, quando per te multa passi erant, ut si quis in tempore necessitatis et angustiae te invocaret, per eorum auxilium statim illum exaudires. Ita nunc, domine, per illorum intercessionem me defende a visilibus et invisilibus inimicis in omni hora et in omni momento. Et vos sancti: Georgi etc. per illum, qui vos vocavit, nolite me peccatorem despicere sed intercedite pro me ad dominum, Jesum Christum, cui est honor et gloria in saecula saeculorum. Amen*“.

Świętych pomocników czczono u nas od ostatniej ćwierci XV wieku osobną mszą (*Missa de quatuordecim adiutoribus sanctis*), o której w mszale dyecezyi krakowskiej (*Moguntiae, Petrus Schoiffer, 1484 10/XI, fol. 109 v.*) czytamy co następuje:

„Ista missa per Nicolaum papam, antecessorem Pauli II in ecclesia Romana est canonisata; et est portata per Jacobum, doctorem medicinae, Boxuize (= de Boksicze), scripta hic de mandato magistri Martini de Quotouycze (= de Kotowice) sub anno domini 1477“. ¹⁾

Na uwagę zasługuje ilość męczenników w polskiej pieśni; przez dodanie św. Sebastjana cyfra ich doszła tu do szesnastu.

Modlitwę w tem samem brzmieniu, jednak bez wiersza 32, zawiera *MZ* k. 227 r.—229 r.

HP3/4 XII 35 = HP5 XII 34.

Modlitwa o świętym Walantym. De sancto Valentino, episcopo et martyre, antiphona.

a. O wielebny męczenniku, święty Walanty, wielka jest wiara twoja. i t. d.

a. O beate Valentine, magna est fides tua. etc.

b. Boże wszechmogący, którego zapalenim łaski a miłości święty Walanty, męczennik i biskup, zwyciężył groźby wielkie mąk, wzgardziwszy swego prześladownika, i t. d.

b. Oratio. Deus, cuius charitatis ardore beatus Valentinus, martyr et pontifex, minas martyrii magnas, contempo persecutore, devicit, etc.

Źródło: *a*, *b* = *H1 V* 46, 48.

HP3/4 XII 36 = HP5 XII 35.

Modlitwa o świętym Wacławie.

De sancto Wenceslao.

a. Chwalebny Boży męczenniku, Wacławie, za nasze grzechy racz się przyczyniać, i t. d.

b. O miły Panie, Boże, jenieś błogosławionego Wacława ślachetność w lepszą obrócił potężność a przez koronę mę-

b. Oratio. Deus, qui beati Wenceslai nobilitatem in meliorem mutasti dignitatem et eum per martyrii palmam ad caele-

¹⁾ Por. Wiślocki, *Incunabula*, s. 83, 324.

czenniczą przywiódłeś ji w nie-
bieską chwałę, jego zasługami,
prosimy cię, aby nas wybawił
od wszelkiej przeciwności a wie-
cznego błogosławieństwa chwa-
łą uczcił. Przez Krystusa, Pana
naszego. Amen.

stem perduxisti gloriam, eius
precibus, quaesumus, nos ab
omni adversitate libera et aeter-
nae beatitudinis concede per-
frui gloria. Per dominum no-
strum, Jesum Christum. etc.

Modlitwy (złączone w „Hortulusach“ polskich w je-
dną) są przekładem z łaciny. Oryginał dla drugiej (b)
przechował HŁS E 27.

HP3/4 XII 37 = HP5 XII 36.

Modlitwa o świętym Jeronimie.

Ad sanctum Hieronymum oratio.

a. Jako gwiazda jutrzenna
Jeronim, ociec wielebny,
swą nauką i czystotą świeci
i jako miesiąc pełny
albo jako słońce niebiosa oświe-

[ca, 5

tako on Kościół oświecał,
uczynki potwierdzając,
czego słowa potwierdzał (!);
przełoż dwojaką koroną
Pan Bóg go obdarował, 10
iż wszystek lud prawie uczył
a czystotą zachował.

a. Quasi stella matutina
splendet pater inclytus
et ut luna plena bina
stat corona praeditus,
pudicitia et doctrina
radians divinitus.

Quasi sol in templo
fulget doctor maximus,
verbis, signis et exemplo
confessor Hieronymus.
Doctorum doctor inclyte,
adiutor tu, Hieronyme,
in tribulatione succure.

Módl się za nami, przewy-
borny doktorze, swym przyczy-
nianim grzechy odpądz i wszyst-
ko inne złe

V. Asta pro nobis apud de-
um, venerande doctor.

R. Ut fallacis carnis iacula
superemus.

a o to się więcej racz pracować,
byśmy ciało zwalczyli
a po tym nędznym żywocie
z tobą się weselili.

b. O miły, wszechmogący,
wieczny Boże, dawco wszystkie-

b. Omnipotens, sempiternus
deus, largitor omnium bonorum,

go dobrego, jenżeś naświętszego
Jeronima, kapłana i wyznawcę
twego, doktora wybornego, dzie-
wictwa wiecznego, i t. d.

qui sanctissimum Hieronymum,
presbyterum et confessorem tu-
um, doctorem eximium, virgini-
tatis perpetuae, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ pol-
skich w jedną) $a, b = S\ 273, 274$.

HP3/4 XII 38 = HP5 XII 37.

Modlitwa o świętym Augustynie. Ad doctorem ecclesiae, sanc-
tum Augustinum.

a. Augustynie nauczony,
wszej mądrości napełniony,
tyś jest uczyciel kapłanów
i wzór rządnych obyczajów.

Obrońca wiary Krystusowej, 5
nie dopuszczasz kacerstwa w niej,
tyś święte pismo objaśnił,
jego trudności wyłożył;

I naukęs każdemu dał,
jakoby się sprawować miał, 10
tako świecki jako duchowny,
chowając żywot pobożny.

Dziś się za nami przyczyniaj,
Panu Bogu nas polecaj,
byśmy od złego strzeżeni 15
a do nieba przywiedzeni. Amen.

b. O miły Panie, jenżeś bło-
gosławionego Augustyna, bisku-
pa twego, światłością mądrości
i dobrych uczynków działaniem
oświecić raczył, i t. d.

a. Doctor prae fulgens litteris
doctoribus prae ceteris,
tu doctrina clericorum
atque sacra vita morum.
Formula prima rosa
et sacra fidei glosa,
intus vitae forma
et foris gloriae norma.
Nobis solamen
miseris exposce iuvamen.

b. Oratio. Deus, qui beatum
Augustinum, pontificem tuum
luce sapientiae et operum exe-
cutione illustrasti, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ pol-
skich w jedną) $a, b = S\ 276, 277 (= H1\ V\ 95)$.

HP3/4 XII 39 = HP5 XII 38.

Modlitwa o świętym Ambrożym. De sancto Ambrosio, episcopo
et doctore ecclesiae antiphona.

O jasna gwiazdo Kościoła
świętego, biskupie i doktorze
wybrany, święty Ambroży, Pa-
nu Bogu bardzo wdzięczny,
wszystkich sierót i ubogich oj-
cze miłosierny, jenżeś wiary Kry-
stusowej i słowy i pismem a na-
więcej żywotem niewinnym bar-
zo bronił, a swym kazaniem ró-
wną sobie świecę ku oświece-
niu świętej cerkwie jesteś wniósł,
kiedys świętego Augustyna od
błędu wybawił, i t. d.

O praesul beatissime
Ambrosi, doctor maxime,
o lucerna, flos virtutum
doctor docens iter tutum,
vitae meae rege cursum,
post hanc vitam trahe sursum
animam ad gaudia,
ubi deum contemplari,
iustis pie sociari
mereamur in gloria. Amen.

Źródłem jest najprawdopodobniej *H1 V 83*, po-
dług którego, jak świadczą szczegóły (równą sobie
świecę = o lucerna i i.) ułożono modlitwę (pierwotnie
rymowaną?).

HP3/4 XII 40 = HP5 XII 39.

Modlitwa o świętym Grzegorzu. Ad sanctum Gregorium papam
oratio.

Święty Grzegorzu, najwyższy
biskupie Boży wybrany, wyle-
waj swoje prośby za nami do
Pana Boga i t. d.

Sancte Gregori, pontifex
Christi, funde preces pro nobis
ad dominum, etc.

Źródło: *S 272*.

HP3/4 XII 41 = HP5 XII 40.

Modlitwa o świętym Marcynie.

- a. Wielkie moje dufanie i wielką nadzieję,
miły, święty Marcynie, kładę w prośbę twoję;
tyś szczodry i miłosierny, biskup barzo święty,
na twą prośbę ucieka precz dyabeł przekłety.

Na twe przykazanie zimnice i wrzody uzdrawiasz
[i członki zarażone. 5

Racz odelżyć niniejsze moje uciski,
smętki, ubóstwo i nieprzyjaciele wszyscy;
raczyż strzedz mnie od niemocy i od wrzodu przeciwnego,
abym we zdrowiu chwaliła Pana, Boga mego.

Uproś serce stateczne, by się niczego nie bało, 10
jedno coby zbawieniu mojemu przeszkadzało;
potwierdź mię w mądrości, w wierze sprawiedliwej,
abym się zawsze chroniła wszelkiej drogi krzywej,

By mi Pan Bóg pożyczył żywota czystego,
przez grzechu śmiertelnego, póki wola jego, 15
abych prawie pokutę we zdrowiu mogła wypełnić,
a po śmierci, bez strachu, do jego chwały wniść.

b. Modlitwa. O miły, Panie b. Oratio. Deus, qui con-
Boże, który widzisz, iż z żadnej spicis, quod ex nulla nostra vir-
naszej siły i mocy stali być nie tute subsistimus, etc.
możemy, i t. d.

Źródło: *a* (tekst zepsuty) nieznane, *b* = *S* 281
(= *H1* V 107).

HP3/4 XII 42 = HP5 XII 41.

Modlitwa o świętym Janie Jałmużniku.

Święty patryarcha, Janie Jałmużniku,
wszystkich ludzi ubogich wielki pomocniku,
w tobieć mają nadzieję wszyscy opuszczeni,
gdy się ku tobie uciekają, będą wspomóżeni.

Tys święty sprawiedliwy, person nie obierasz, 5
wszystkim bez rozdzielenia dobrodziejstwa dawasz;
raczyż też na mię weźrzyć swoją wielką miłością,
abych ja swój żywot wiodła z prawą poczesnością.

Uchowaj mię ubóstwa niedobrowolnego,
uproś rządą podpore żywota mojego, 10
abych tego nie czyniła od nędzy przypędzona,
o cobych obwiniona prawie była potępiona.

Prosiż za mię Jezusa, by mi swą łaskę dał
i od wszelkiej przeciwności swą mocą zachował,
dał grzechom odpuszczenie i zbawienie duszne
a podług wolej swojej tu zdrowie cielesne.

15

Cześć św. Jana Jałmużnika sięga u nas końca XV wieku. Mszały z tego czasu mieszczą osobną mszę o patryarsze aleksandryjskim, którego relikwie (dziś w Preszburgu) darował sułtan Maciejowi Korwinowi. Domyślać się trzeba, iż kult ten dostał się do Polski przy sposobności poselstwa, odprawionego do Budy przez Mikołaja z Brzezia Lanckorońskiego, z którego nazwiskiem łączy się ufundowanie ołtarza ku czci świętego w kościele klasztornym św. Katarzyny w Krakowie a prawdopodobnie także geneza dochowanego tam tryptyku, przedstawiającego sceny z życia św. Jana Jałmużnika ¹⁾. Kodeks Biblioteki kapitulnej w Krakowie p. l. 60 (92), zatytułowany: *Johannis Eleemosynarii historia, z przywilejem biskupa Jana Konarskiego, z daty: 31 października 1504 r. (znanym także z oryginalnego dyplomu pergaminowego), na odpusty nadane do wymienionego tryptyku, zawierający żywot św. Jana Jałmużnika (z modlitwami i inwokacyami) jest dalszem świadectwem tego nabożeństwa* ²⁾. Z rzeczzonego rękopisu (ozdobionego herbami Habdank: Konarskiego oraz Zadora: Lanckorońskiego) wyjmujemy hymn do św. Jana Jałmużnika, który być może wpłynął na powstanie polskiej pieśni.

Salve pater orphanorum,
consolator egenorum,

¹⁾ Dr. Stanisław Tomkowicz (Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. T. VII. Kraków, 1906. s. XXXIV–V). Prof. dr. Maryan Sokołowski (Tamże, s. XXXV–VI).

²⁾ Ks. Ignacy Polkowski, Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej. Kraków, 1884, s. 52.

audi vota privatorum
humano praesidio.

Mundo toto veneratus, 5
nostros absolve reatus,
coetus noster sit tutatus
ex tuo suffragio.

Bone pastor, hostes terre, 10
tuae plebi miserere,
quosvis premit gentis fere,
bona pacis fac videre
in praesenti saeculo.

Tibi pia vota damus, 15
nunc assiste te rogamus
nos tuendo, ne perdamus
vitae bona, quae optamus
advenire sedulo.

HP3/4 XII 43 = HP5 XII 42.

Modlitwa o świętym Mikołaju.

De sancto Nicolao oratio.

Święty Mikołaju, biskupie
wielebny, w twoich świętych za-
sługach Pana Jezu Krysta chwale,
jen ciebie uwielbił przed obli-
czością angelską i ludzką. Go-
dzienieś takiej czci i takiej chwały.
Przez twego serca miłosierną lu-
tość, którąś nad bliźnimi potrze-
bującymi ukazał, gdyś szczo-
drym złota obdarzeniem ubogie-
go sąsiada od ubóstwa i trzy
jego dziewczki od sromoty wyba-
wił. i t. d.

Sancte Nicolae, praesul dei,
in tuis sanctis meritis laudo
Christum, qui te magnificavit in
conspectu angelorum et homi-
num. Tu enim, per viscera tuae
passionis fraternae, patris ino-
piae et filiarum detestabilem
infamiam obstruxisti rutilantis
auri largiflua collatione. etc.

Źródło: *S* 282. Modlitwę niniejszą zawiera *MZ* k.
210 r.—212 r.

HP3/4 XII 44 = HP5 XII 45.

Modlitwa o świętym Rochu.

De sancto Rocho contra pestem
antiphona.

a. Bądź pozdrowion, naświę-
wszy Rochu, któryś poszedł z ro-
du ślachtetnego, tyś był nazna-
mionowan znakiem krzyża na
twym lewym boku.

a. Ave Roche, sanctissime,
nobili natus sanguine,
crucis signaris stemmate,
sinistro tuo latere.

O Rochu chwalebny, idąc
w dalekie strony, zarażonyś był
powietrzem aleś dziwno przez do-
tknienie angielskie był uzdrowion.

Roche, peregre profectus,
pestiferae mortis tactus
curavisti mirifice
tangendo salutifere.

Bądź pozdrowion, święty Ro-
chu, któryś wziął zjawienie od
angioła, iżśś to od Boga otrzy-
mał, ktożbykolwie ciebie wzy-
wał, taki będzie zachowan od
morowego powietrza i od wrzo-
du szkodliwego.

Vale Roche, angelice,
vocis citatus famine,
obtinuisti deifice
a cunctis pestem pellere. etc.

Raczyż tedy, miły święty Ro-
chu, przez zasługi twoje ucho-
wać nas od wszego złego, od
powietrza morowego i od wszel-
kiej niemocy i wrzodu szkodli-
wego, a potym racz nas do-
wieść do królestwa wiecznego.
Amen. i t. d.

b. Boże wszechmogący, któ-
ryś błogosławionemu Rochowi
obiecał przez anioła, któremu (!)
ten napis przyniósł, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui beato
Rocho per angelum tuum, tabu-
lam eidem afferentem, promi-
sisti, i t. d.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ pol-
skich): a, b = H2 E 36, 37. Zauważyć należy, iż mo-
dlitwa pierwsza (a) była bezwątpienia rymowana, zepsuty
jej tekst nie pozwala jednak na zadowalniającą rekon-
strukcję.

HP3/4 XII 45 = HP5 XII 44.

Modlitwa o świętym Antonim.

In heremitam dei, Antonium.

a. Głos z nieba stał się do świętego Antoniego: iześ mężnie bojował, otom ja z tobą i uczynię cię sławętnym po wszystkim okręgu ziemie. V. Błogosławiony Antoni, módl się za nami. i t. d.

b. Wszeczmogący, wieczny Boże, miłosierdzia twego pokornie prosimy, iż jako błogosławiony Antoni, wyznawca twój chwalebny, mnóstwo dyablów z zrządzenia Ducha świętego przewyciężył, i t. d.

a. ...Antiphona. Vox de caelo facta est ad beatum Antonium: quod viriliter dimicasti, ecce ego tecum sum et faciam te nominari in toto orbe terrarum. V. Ora pro nobis, beate Antoni. etc.

b. Oratio. Omnipotens, sempiternus deus, misericordiam tuam supplices exoramus, ut sicut beatus Antonius, confessor tuus gloriosus, daemonum multitudinem spiritu sancto cooperante contrivit, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ polskich w jedną): a, b = S 284 b, 286.

HP3/4 XII 46 = HP5 XII 45.

Modlitwa o świętym Aleksym.

Prawe zwierciadło panińskiej czystości,
święty Aleksy, wzorze każdej cnoty,
synu jedyny Eufemiana,
rzymskiego pana.

Takeś się był barzo Boga rozmiłował,
iześ czci świeckich sobie nic nie miał;
wzgardiłeś skarby, żonę poślubioną
i chwałę prózną.

5

W prawym ubóstwie Krystusaś naśladował,
ojca i matki dla niegoś się zaprzął,
leżąc pod wschodem, podejmując krzywdy
i prześladowanie skromnie cierpiąc.

10

Proś za nami króla niebieskiego,
by nam dał dar Ducha świętego,

byśmy dla niego uciski cierpieli, 15
w przeciwnościach się skromnie mieli.

Twoją przyczyną by nas pycha puściła,
a na jej miejsce pokora wstąpiła,
abyśmy przez cię mieli łaskawego
Jezu Krysta, Syna Bożego wiecznego. Amen. 20

Szczegóły, dotyczące żywotu świętego, świadczą poniekąd za oryginalnością pieśni, dochowanej w bardzo zepsutym tekście, poprzedzonej u nas poetycką legendą o św. Aleksym, pochodzącą z połowy XV wieku, opartą na wzorach obcych¹⁾. Wymienić tutaj wypada „Żywot bł. Aleksego spowiednika“ (i Eustachiusza), przełożony przez Jana z Koszyczek, ogłoszony 1529 r. (Kraków, Maciej Scharffenberger), znany z „Historii Rzymskich“ (Gesta Romanorum, które były jego źródłem).

HP3/4 12 47 = HP5 XII 46.

Modlitwa o świętym Biernacie. Oratio de sancto Bernardo, Clavallensi abbate et doctore egregio.

Ojciec wyborny, Biernacie,
i palający miłośniku i naśladownikowi miłości Bożej, w twoją świętą obronę się polecam, dla wysokości zasług twoich, aby od wszystkiego, co jest przeciwnego duszy mojej, raczył mię bronić, i t. d.

O alme pater, Bernarde, et ardentissime amator, cultor suavitatis et mellifluae dulcedinis dei, qui es spes et solatium omnium ad te clamantium, corde tototuae sanctae protectioni me commendo, propter excellentiam meritorum tuorum, ut ab omnibus, quae contraria sunt animae meae, tuere me digneris, etc.

Źródło: *S 275.*

¹⁾ Dr. Władysław Wisłocki, Legenda o św. Aleksym. Wiersz polski z r. 1454 (Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. T. IV. Kraków, 1876, s. 314—62). Wilhelm Bruchnalski, O źródłach niektórych utworów poetycznych polskich XV i XVI wieku (Przegląd powszechny. T. IV. Kraków, 1884, s. 67—76). Nehring, l. c., s. 195—200, 274—81, 307.

HP3/4 XII 48 = HP5 XII 47.

Modlitwa o świętym Franciszku. De sancto Francisco, fundatore
O. M. antiphona.

a. Niebieska światłość nastała,
nowa gwiazda światłość dała,
gdy Franciszek się narodził,
którego anioł Serafin nawiedził.

a. Caelorum candor splenduit,
novum sidus emicuit,
sacer Franciscus claruit,
cui Seraph apparuit.

Naznaczył anioł którego 5
w ręku, w nogach, w boku jego,
gdy chciał mieć znaki krzyża
[świętego
w uścieceh, w uczynkach serca
[swego.

Signans eum caractere
in volis, plantis, latere,
dum formam crucis gerere
vult corde, ore, opere.

V. Naznamionawałeś, Panie, i t. d.

V. Signasti, domine, etc.

b. Boże, któryś dziwne tajemnice krzyża świętego w błogosławionym Franciszku, wyznawcy twoim, rozmaicie ukazał, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui miraculis mysteria in beato Francisco, confessore tuo, multiformiter demonstrasti, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach“ polskich w jedną): *a, b = H1 V 98, 99.*

HP3/4 XII 49 = HP5 XII 48.

Modlitwa o świętym Florentym. In confessorem Christi, Florentium.

a. Wielebny ojczu, Florenty, bi-
[skupie święty,
w swoim żywocie barzo czysty,
tobie Krystus wielką łaskę dał
i w niebie cię ukoronował;
módl się za nami do niego, 5
aby nas zachował ode wszego
[złego.

a. Inclutus est praesul omni ve-
[nerandus in aevo,
cuius vita fuit sine turpi florida
[naevo,
quem Christus caeli summo ve-
[neratus honore,
hunc nos in terris vero revere-
[mur amore.

V. Ora pro nobis, beatissime Florenti, confessor Christi.
R. Ut digni etc.

b. O miły Panie, Boże, jenżeś błogosławionego Florentego, miłosiernego biskupa twego, osobliwym przywilejem uleczenia niemocy zerwanych dla zdrowia wiernych ludzi obdarzył, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui beatum Florentium, pium pontificem tuum, speciali privilegio in mendendis rupturarum passionibus ad salutem fidelium decorasti, etc.

Źródło: a, b = S 278, 279.

HP3/4 XII 50 = HP5 XII 49.

Modlitwa o wielbnym Jacku, który leży w kościele św. Trójce w Krakowie.

a. O nadziejo nasza chwalebna i chwały ludzkiej dostojny, o święty Jacku, racz nas napęlić rosą łaski niebieskiej, jenżeś na ziemi zwyciężył i t. d.

b. O święty Jacku, któryś był w czystości kwitnący, w służbach obfity, i t. d.

c. Racz nam dać, wszechmocny Boże, przez zasługę i modlitwę świętego Jacka, sługi swego, i t. d.

Źródło nieznane.

HP3/4 XII 51 = HP5 XII 50.

Modlitwa o wielbnym Szymonie, który leży u Bernardynów w Krakowie.

Antiphona, concernens beatum patrem, Simonem.

a. O nowa światłości polska, jasna gwiazdo krakowska, gorący słuگو ty Maryej, matki Bożej, Panny miłej. Kwitnąca róża czystości i wielkiej pokorności,

a. O nova lux Poloniae, clarum sidus Cracoviae, fervens verna tu Mariae, summae matris clementiae.

5 Florens rosa munditiae, felix proles, Simon pie,

szczęśliwy ojcie Szymonie
w świętego Franciszka zakonie.
Daj nam twoje wspomnienie,
radości wiecznej dostąpienie 10
ze wszystkimi świętymi.

V. Racz się modlić za nami,
ojcie święty, by nas nie zwy-
ciężył dyabeł chytry.

b. Modlitwa.

Racz nam dać, wszechmocny
a miłosierny Boże, iżby błogo-
sławionego Szymona, wyznawce
twego, chwalebne zasługi były
nam pożyteczne a iżby nas uczy-
niły dostojne ku twojej łasce, któ-
rej żądamy, w której my grze-
szni umocnieni moglibyśmy z bło-
gosławionymi w chwale wiecznej
być policzeni. Przez Krysta, Pana
naszego. Amen.

Francisci observantiae;
fer, beate, praesidium,
tandem caeli nobilium
fac consortes nos civium.

V. Precare deum, beate Si-
mon. R. Ne nos devincat calli-
dus daemon.

b. Oratio.

Da quaesumus, omnipotens
et misericors deus, ut beati Si-
monis, confessoris tui, praeclara
nobis merita proficiant et tua
gratia, quam precamur, nos di-
gnos efficiant, in qua firmati,
tuae gloriae simus adnumerati.
Per dominum nostrum, Jesum,
filium tuum, qui tecum regnat.
Amen.

Źródłem modlitw są teksty łacińskie (zawieszone od
najdawniejszych czasów u grobu świętego; um. 1482 r.),
zawarte w niewydanym dotąd rękopisie p. t. *Miracula
beati patris, fratris Simonis de Lipnica* (k. 37)¹⁾, po-
dane tu z dziełka Ludwika Skrobkowicza p. t. *Vita
gloriosi servi dei b. Simonis de Lipnica O. M.* (Bruns-
bergae, 1636, s. 36), których podobne przekłady polskie
mieszczą druki: *Żywot bł. Ojca Szymona z Lipnice*
(Kraków, W. Kobyliński, 1611, s. 32—3) oraz *Wize-
runk doskonałości apostołskiej albo żywot bł. Szymona
z Lipnice* (Kraków, 1609, 1703, s. 46—7, 1735, s.
47—8). Por. nadto O. Norbert Golichowski, *Bł. Szymon
z Lipnicy*. Kraków, 1898, s. 70—1 (wskazana melodia).

¹⁾ Papierowy, 4-to, oprawny w pergamin, pisany przez 12 autorów,
współcześnie lub rychło po opowiedzianych cudach (ostatni z r. 1520), niegdyś
własność P. Nicolai de Sokolniki.

HP3/4 XII 52 = HP5 XII 51.

Modlitwa o świętym Lenarcie. De sancto Leonardo abbate antiphona.

a. O Lenarcie, ojcie chwałebny, nas kłobie nabożne od wszelkiej szkody racz bronić, i t. d.

b. Modlitwa. Boże wszechmogący i wieczny, niewymownej łaskowości twojej pokornie prosimy, i t. d.

a. O Leonarde, pater venerande, nos tibi devotos ab omni discrimine defende, etc.

b. Oratio. Omnipotens, sempiternus deus, immensam clementiam tuam humiliter imploramus, etc.

Źródło: *a, b = H1 V 104, 105.*

HP3/4 XII 53 = HP5 XII 52.

Modlitwa o pannie świętej Agnieszce. In Christi virginem Agnetem.

a. O perło cnoty,
zwierciadło czystości,
wzorce niewinności,
święta Agnieszko,
wdzięczna miłemu
barankowi niewinnemu.
Racz nas jemu polecić
by nas wszyscy raczył ku swoim
[wybrany przyłączyć
a po śmierci chwały wiecznej
[domieścić. Amen.

b. Stojąc błogosławiona Agnieszka w pośrodku płomienia, rościagnawszy ręce, modliła się Panu Bogu, rzekąc: wszechmogący, chwalebny, wielbny, Ojcie straszliwy, błogosławie cię, chwałę i wielbie,

bb. iż przez Ducha świętego twego uszłam groźby przeciwnika nieczystego i zgwałcenia cie-

a. O gemma pudicitiae,
virginitatis spectaculum,
iubar innocentiae,
puritatis speculum,
duc ad trophaeum gloriae
nos, Agnes, ad agniculum.

b. Antiphona. Stans beata Agnes in medio flamme, expansis manibus oravit ad dominum, dicens: omnipotens, adorande, colende, pater metuende, benedico te, adoro te et glorifico nomen tuum. (*S 293*).

bb. ...quod per sanctum filium tuum minas evasi sacrilegi tyranni et carnis spurcitas im-

lesnego uchroniłam się czystą drogą. A otoż już przychodzę ktobie, któregom miłowała, najżrzała i zawsze żądzą wielką po-
żądała.

V. Módl się za nami, Agnieszko błogosławiona. R. Abyśmy dostojni byli w prośbach być wysłuchani.

c. Modlitwa. Wszechmogący, wieczny Boże, który mdle rzeczy tego świata ku swojej chwale obierasz, i t. d.

maculato calle transivi. Et ecce venio ad te, quem amavi, quem quaesivi, quem semper optavi. (H1 V 110).

V. Ora pro nobis, beata Agnes, martyr Christi. R. Ut digni efficiamur. (S 293).

c. Oratio. Omnipotens, sempiternus deus, qui infirma mundi eligis, etc. (H1 V 111).

Modlitwa o św. Agnieszce jest klasycznym przykładem, objaśniającym genezę późniejszego tekstu „Hortulusów” polskich: pierwotny tekst, pochodzący bezsprzecznie z „Antidotarius animae” (*a, b = S 293*), uzupełniono tekstem „Hortulusa” łacińskiego, włączając do *b* brakujący ustęp, będący uzasadnieniem słów św. Agnieszki (*bb = H1 V 110*), dodając wreszcie końcową modlitwę (*c = H1 V 111*).

HP3/4 XII 54 = HP5 XII 53.

Modlitwa o świętej Agacie.

a. Pozdrowiona bądź, święta Agato, dziewico i męczennico Boża wybrana. Racz nas swą przyczyną wdzięczne uczynić Panu Krystusowi, swemu oblubieńcowi, ktobie wołamy w uciśkach postawieni, ktobie wzdychamy, pomocy twej żądamy. A przetoż, święta dziewico wybrana, wesole twoich oczu względanie na nas racz obrócić a Jezusa

De sancta Agatha oratio.

a. Salve, sancta Agatha, virgo et martyr inclita, tuis precibus nos Christo commenda. Ad te clamamus in angustiis constituti. Ad te suspiramus auxilium quaerentes. Eja ergo, virgo electa, tuum laetum oculorum aspectum ad nos inclina. Et Jesum crucifixum, qui tollit mundi peccatum, redde nobis humiliter placatum. O clemens,

ukrzyżowanego, jen grzechy
wszystkiego świata nosił, nam
uczyn łaskawego, *o słodka pan-*
no, święta Agato. Amen.

V. Módl się i t. d. R. Aby-
śmy dostojni i t. d.

b. Przyczynieniem błogosła-
wionej Agaty, panny i męczeń-
niczki twojej, i t. d.

o pia, o dulcis, virgo et martyr,
sancta Agatha.

V. Ora etc. R. Ut digni etc.

b. Intercessionibus beatae
Agathae, virginis et martyris
tuae, etc.

Źródło modlitw (złączonych w „Hortulusach” pol-
skich): *a*, *b* = *S* 295, 296 (= *H1* V 114, 115).

HP3/4 XII 55 = HP5 XII 54.

Modlitwa o świętej Dorocie.

De sancta Dorothea oratio.

a. Niezwyciężona męczenni-
czko i panno Krystusowa, miła
święta Doroto i t. d.

a. Invictissima Christi mar-
tyr et virgo, sancta Dorothea etc.

b. Wszechmogący, wieczny
Boże, dla którego imienia i t. d.

b. Oratio. Omnipotens, sem-
piterne deus, in cuius nomine etc.

Źródło: *a* = *S* 297, *b* = *S* 298 (= *H1* V 117).

HP3/4 XII 56 = HP5 XII 55.

Modlitwa o świętej Apoloniej.

De sancta Apollonia oratio.

a. Namocniejszy a wieczny
Boże, który duchem mocności
serca wybranych twoich, aby
dla imienia twego naświetszego
męki cierpieli, posilać nie prze-
stawasz...

a. Deus, qui... mentem vir-
tute constantiae in passione ro-
borasti...

b. Racz nam dać, miłosierny
Panie, iż gdy my błogosławio-
nej Apoloniej, panny i męczeń-
niczki twojej, mękę wspomina-
my, której przez two imię cię-
żkim zębów wybieraniem i t. d.

b. Deus, pro cuius sanctissi-
mi nominis honore beata Apol-
lonia, virgo et martyr, amaram
et horribilem dentium excussio-
nem sustinuit etc.

Źródło: $b = S$ 300; do b dodano później a , wzorując się w tym względzie na podobnych modlitwach w „Hortulusach” łacińskich (por. *H1* V 56, 65).

HP3/4 XII 57 = HP5 XII 56.

Modlitwa o świętej Margorzacie. De sancta Margarita virgine.

a. Wesel się, panno chwalebna,
Margorzato, droga perło,
krwią swoją zrumieniona.

a. Gaude, virgo gloriosa,
margarita speciosa,
rubricata sanguine.

Kiedys starostę wzgardziła,
swojes panieństwo poświęciła 5
Jezusowi miłemu.

Gaude, quae praefecti spreto
voto mali corde laeto
gaudens Christi nomine.

W ciężką ciemnicę wsadzona,
tam będąc, jesteś kuszona
od smoku piekielnego.

Gaude, quae incarcerationata
daemonem es contemplata
in draconis specie.

Któregoś przewyciężyła, 10
pod swoje nogi podrzuciła,
ze wszystką pychą jego.

Gaude, quae eum fugasti
pede sanctoque calcasti
feritatem malitiae.

Potymeś ogniem palona
ciężko i w wodzie topiona,
dla czci Pana swojego. 15

Gaude demum tormentata
igne, aqua, decollata
cum palma victoriae.

Nakoniec twa głowa ścięta,
dusza przez angioły wzięta
do raję wiekuistego.

Fac nos fore, virgo pia,
qui te colunt in hac via,
cives regni gloriae.

Racysz na nas tam pamiętać,
o to się zawsze przyczyniać, 20
byśmy przyszli za tobą.

Niechaj twoję pomoc mają,
którzy zawsze pamiętają
bój twojego skonania.

Przez Krystusa, Pana naszego.
Amen.

b. Modlitwa. O miły Panie,
Boże wszechmogący, niechaj nam

b. Oratio. Indulgentiam no-
bis, domine, beata Margaretha,

twoje miłosierdzie uprosi błogosławiona panna i męczenniczka twoja, święta Margorzata, i t. d. virgo et martyr sanctissima imploret, etc.

Źródło: *a*, *b* = *S* 301, 302.

HP3/4 XII 58 = HP5 XII 57.

Modlitwa o świętej Szczęsnej
i Wiecznej.

a. Tyć są panny mądre, i t. d.

b. Antyfona. Z liczby mądrych panien, wy panny najświętsze oblubieńca waszego, Pana Krystusa, za nami raczcie prosić, i t. d.

c. Modlitwa. Daj nam, prosimy cię, wszechmogący Panie, Boże, i t. d.

Źródła nie znamy.

HP3/4 XII 59 = HP5 XII 58.

Modlitwa o świętej Maryej Magdalenie. De sancta Maria Magdalena.

a. O święta Marya Magdaleno, ciebie nam grzesznym na przykład dano,

byśmy wstali po zgrzeszeniu;
Pan Jezus cię sobie obrał,
swą w tobie łaskę ukazał,
ku naszemu pocieszeniu.

O dziwnaż to łaska była,
iż ty grzechy oczyściła,
którychś wiele miała;
twoja miłość jest bezmierna
i pokuta prawie wierna,
tać to w tobie sprawiła.

a. Gaude, pia Magdalena,
spes salutis, vitae vena,
lapsorum fiducia.

Gaude, dulcis advocata,
poenitendi forma data
miseris post vitia.

Gaude, felix deo grata,
cui dimissa peccata
speciali gratia.

Gaude, lotrix pedum Christi,
a quo tanta meruisti
amoris insignia.

Nogi Krystowe całując
a łzami omywając,
włosyś je ucierała; 15
a tak z dziwnej tajemnice
tak świętą z wielkiej grzesznice
u wszystkichżeś została.

Za ten twój płacz tak gorący
chciał ci Pan Bóg wszechmo-
[gący 20
wszystki grzechy odpuścić;
i w napierwszym ukazaniu
ciebie po swoim zmartwychwsta-
nad inne raczył uczcić. [niu

Potym, gdyś na puszczy była, 25
z aniołyś towarzyszyła,
którzy cię tam cieszyli;
a na znamię twej świętości
i wielkiej Bożej miłości
wzgórę cię podnosili. 30

Zdrowaś, pani poświęcona,
przez anioły wprowadzona
ku królowi niebieskiemu;
prosim ciebie nasze winy
w których tak długo leżymy, 35
by wymówiła u niego.

Nauczysz nas pokutować,
prawie za grzechy żałować,
szukać im odpuszczenia;
abyśmy na cię patrzali, 40
złości się prawie kajali
i przyszli do zbawienia. Amen.

V. Módl się za nami, błogo-
sławiona Magdaleno, abyśmy
byli dostojni w prośbach być
wysłuchani.

b. Modlitwa. O miły Panie,
Boże wszechmogący, jenżeś po-

Gaude prima digna frui
visu redemptoris tui,
surgentis in gloria. 15

Gaude, quae septem per horas
es ab antro eiecta forte
ad caeli vestigia.

Gaude, quae nunc sublimaris
et cum Christo gloriaris 20
in caelesti curia.

Fac nos ita poenitere,
ut post mortem lucis verae
sociamur gaudia. Amen.

V. Ora pro nobis, beata
Magdalena.

b. Oratio. Deus, qui beatæ
Mariae Magdalenae poenitentiam

kutę świętej Maryi Magdaleny ita tibi placitam gratamque festak
pożyteczną i tak wdzięczną cisti, etc.
uczynił, i t. d.

Źródło: *a, b = S 303, 304 (= H1 V 126, 127).*

HP3/4 XII 60 = HP5 XII 59.

Modlitwa o świętej Zofiej.

a. Chwalebne sławy słyną
o tobie, ślachtetna i święta pani
Zofia, której trzy dziewczki dzie-
wice, Wiara, Nadzieja i Łaska,
i t. d.

b. O miły Panie, Boże wszech-
mogący, jenżeś błogosławionej
Zofii, i t. d.

Źródła modlitw nie znamy.

HP3/4 XII 61 = HP5 XII 60.

Modlitwa o świętej Jadwidze. De sancta Hedwige antiphona.

a. Wielka czci miasta Trzebnice,
nędznych wielka pomocnico,
Jadwigo święta, wielebna,
matko swoich sług ucieszna.

Daj nam swoje wspomóżenie, 5
przyczyni się nam o zbawienie,
bychmy z grzechu podniesieni,
ku dobremu posileni.

Po wszej Polsce cię wzywają,
za swoją rzecznickę mają, 10
ty każdego rada słuchasz,
rządne ich wole napelniasz.

Niedziw, iż się tak powolna,
boś była barzo pokorna,
przełoż cię nie zapomniemy 15
a chwalić zawždy będziemy.

a. O decus Trebniciae,
Hedvige, mater gratiae,
concivis militiae
caelestis patriae.

Tribue credentibus
solamen tuis precibus
et da frui laudibus
cum caeli patribus.

In tot signis radians
in te plebs fidei glorians
totius Poloniae
digna memoriae.

Asta posteris,
mater, Hedvige, humilis,
nobis petens veniam
et caeli gloriam.

Nie racz nas też zapominać,
boś ty nasza miłosna mać
a przyjmi swoje sieroty,
oddal smętki i kłopoty. Amen. 20

V. Módl się za nami, Jadwigo
błogosławiona. Iżbyśmy w pro-
śbach naszych byli wysłuchani.

b. Modlitwa. O miły Boże,
rozdawco łaski i chwały, swego
nam miłosierdzia łono łaskawie
rozszerz, i t. d.

b. Oremus. Deus, gratiae
dator et gloriae, tuae nobis pro-
pitius sinum aperi pietatis, etc.

Źródłem *a* i *b* są teksty łacińskie, podane tu z rękopismienego brewiarza krakowskiego (*Breviarium secundum modum et consuetudinem Cracoviensis ecclesiae rubricatum*) z ostatniej ćwierci XV wieku (z lat około r. 1480), będącego dziś własnością prywatną.

Przytoczony hymn łaciński, opatrzone nutami, zawiera także rękopis Ces. Biblioteki Publicznej w Piotrogradzie p. syg. Lat. Q. I. 201, pochodzący z XV wieku (k. 73 v. i n.)¹⁾.

HP3/4 XII 62 = HP5 XII 61.

Modlitwa o świętej Urszuli i jed-
denaście tysięcy dziewic i mę-
czenniczek.

De sancta Ursula oratio.

a. Wesel się ty, prawa, na-
droższa krześcijańskiej wiary i sta-
łości perło, nabłogosławniejsza
Urszulo, panno i męczenniczko
Boża nawyższa, i t. d.

a. Salve et gaude, o tu, vera,
pretiosissima christianae religio-
nis et constantiae gemma, bea-
tissima Ursula, virgo et martyr
domini pretiosa, etc.

V. Módlcie się za nami, je-
denaście tysięcy dziewic, aby

V. Orate pro nobis, undecim
mille virgines.

¹⁾ Józef Korzeniowski, Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu (Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. T. XI. Kraków, 1910, s. 44 (nr. 47 e).

nieprzyjaciele groźni byli nam
bardzo pokorni.

b. Modlitwa. O miły, wszech-
mogący Boże, jenże opływającej
dobroci twojej mądrości, i t. d.

R. Ut hostes terribiles ad-
versum nos sint valde debiles.

b. Oratio. Deus, qui affluen-
tissimae bonitatis tuae pruden-
tia, etc.

Źródło: *a* = *S* 313, *V.* i *R.* wzięte z *S* 314, *b* = *S* 315.

HP3/4 XII 63 = HP5 XII 62.

Modlitwa o świętej paniej Elż-
biecie.

De sancta Elisabeth oratio.

a. Zdrowa bądź perło wyborna,
nad ine panie dostojna,
z rodzaju królewskiego.

a. Ave, gemma speciosa,
mulierum sidus, rosa,
ex regali stirpe nata,
nunc in caelis coronata.

Aczkołwiekeś męża miała,
wszakeś Krysta miłowała
więcej niż co inego.

5 Mundo licet viro data, 5
Christo tamen desponsata
utriusque sponsalia
simul servans illibata.

Który cię już koronował
i obfitać odpłatę dał,
iześ mu była wierna.

Saram sequens fide pia
et Rebeccam prudentia, 10
o dilecta, o beata,
nostra esto advocata,
Elisabeth egregia.

W swym stadle dobrze mieszka-
[jąc, 10
wszem wdzięcznie pomoc dając,
ubogim miłosierna.

Ut tantorum peccatorum
sic veniam consequamur 15
et tantorum post laborum
finem tecum gradiamur. Amen.

Ubóstwoś sobie obrała,
chwałę świecką podeptała,
żywot wiodąc pokorny. 15

A przetoż cię dziś podnosi,
o przyczynienie pilnie prosi
wszelki krześcijanin wierny.

O miła, ślachtetna pani,
przyczyniajże się za nami 20
ku królowi niebieskiemu;

By nasze tu grzechy zgładził
a po skonaniu wprowadził
do królestwa swojego. Amen.

b. O miły Boże, wiernych *b.* Oratio. Tuorum corda fit-
tych serca racz oświecić, i t. d. delium, deus miserator, illustra,
etc.

Źródło (modlitw, złożonych w „Hortulusach“ pol-
skich): *a* = *S* 312 (= *H1* V 134), *b* = *H1* V 136.

HP3/4 XII 64 = HP5 XII 63.

- a.* Dziękic wielkie dawamy wierni krześcijani,
Heleno, cesarzowo święta,
dałaś światu wszystkiemu dar tak znamienity,
kiedys swojā pilnoścā nalazła krzyż święty.
- W różnych stadlech żywota niceś się nie zmieniła, 5
w ubóstwie i w bogactwach zawżdyś stała była,
w lutości i w pokorze Krysta naśladowając,
ubogich niedostatki chciwie wspomagając.
- Przełoż już dziś panujesz w cesarstwie niebieskim,
mając wielkie kochanie w weselu angelskim; 10
wejrzy na prośby nasze, któreć tu czynimy,
bo się sądu ostatniego barzo boimy.
- Uproś nam u Pana Boga, byśmy to czynili,
zawżdy na swym cieie Krystusów krzyż nosili,
dajże nam zasię należć straconā niewinnośc, 15
byśmy ciała i dusze mieli prawā czystośc. Amen.

b. Modlitwa. O miły Panie,
jenże miedzy innemi twojej mo-
cy cudy, i t. d.

Źródła nie znamy.

HP3/4 XII 65 = HP5 XII 64.

Modlitwa o świętej Cecylii. De sancta Caecilia oratio.

O chwalebna panno i przy- O gloriosa virgo et amica
jaciółko Syna Bożego, święta filii dei, Caecilia, inclina aures
Cecylia, nakłoń łaskawie ucha tuae pietatis clementer ad me,
swego ku mnie, słudze swojej, i t. d. famulum tuum, etc.

Źródło: *S* 309.

HP3/4 XII 66 = HP5 XII 65.

Modlitwa o świętej Katarzynie.

a. Z królewskiego rodzaju święta męczenniczko,
Katarzyno wybrana, Krystowa dziewico,
mnie swojemi prośbami onemu polecaj,
jen cię oblubienicą wdzięczną wybrał.

Swą mądrą odpowiedzią mędrceś przegadała, 5
a z błędzenia ciemnego na niebo wsadzała;
raczyż mą głupotę oświecić, abym Boga poznała,
ze wszego serca onego miłowała.

Koła ostro sprawione swąs prośbą skruszyła, 10
a tym mnóstwo poganów ku Bogu nawróciła;
zetrzyż moje przekowy z zwyczaju szkodnego
a naucz mię działać, co jest najlepszego.

Gdyś na ścięcie wiedziona wszystkoś otrzymała,
o cośkolwiek swego miłego pożadała;
dajże mi, panno miła, gdy będę umierać, 15
abym grzeszna zawżdy mogła twoję mękę pamiętać.

Mleko za krew płynęło z czystego ciała twojego,
przeto iżeś nie miała nic w sobie grubego;
na górze cię Sina pogrzebli święci aniołowie,
gdzie cię nawiedzają dziś nabożni królowie. Amen. 20

b. O miły, wszechmogący
Boże, niewymownego miłosier-
dzia twego pokornie prosimy,
iż jako olej, który z członków
błogosławionej dziewicy i męcen-
nice twojej, Katarzyny, płynąc,
niemocnych ciała uzdrawia, i t. d.

b. Oratio. Omnipotens, sem-
piterne deus, ineffabilem miseri-
cordiam tuam suppliciter depre-
camur, ut sicut liquor, qui de
membris beatae virginis et mar-
tyris tuae, Katharinae, iugiter
manans languidorum corpora
sanat, etc.

Źródła a nie znamy; b = S 308 (= H1 V 138). Mo-
dlitwy zawiera MZ k. 225 r.—227 r.

HP3/4 XII 67 = HP5 XII 66.

Modlitwa o świętej pannie Otylię. De sancta Otilia virgine antiphona.

a. O naprzejśniejsza Krystowa panno, ślachtetna Otylia, aniołowi w czystości równa, męczennikom w koronie, i t. d. *a.* O praeclara Christi sponsa, insignis Otilia, angelorum coequalis, martyrum consocia, etc.

b. O miły, Panie Boże, jenież przez łaskę Ducha świętego, i t. d. *b.* Oratio. Deus, qui spiritus sancti gratia etc.

Źródło: *a, b = H1 V 144, 145.*

HP3/4 XII 68 = HP5 XII 67.

Modlitwa o świętej pannie Barbarze. De sancta Barbara antiphona.

a. Wesel się, Barbaro błogosłabarzo wielce nauczona [wiona, angielskim rozmawianiem. *a.* Gaude, Barbara beata, summe pollens in doctrina angeli mysterio.

Wesel się, wdzięczna Krystowi, bo jesteś równa Krzczicielowi 5 w żywota sprawowaniu. Gaude, virgo deo grata, quae Baptistam imitata es in vitae stadio.

Wesel się, iż cię nawiedził ranną Krystus i uzdrowił ciebie własnym dotknięciem. Gaude, cum te visitavit Christus vita et curavit plagas actu proprio.

Wesel się, boś zasłużyła 10 to otrzymać, coś prosiła obdarzenia Bożego. Gaude, quia meruisti impetrare, quod petisti, dante dei filio.

Wesel się, gdyś podniesiona już na niebo i uczciona męczenniczą koroną. 15 Gaude, namque elevata es in caelo et delata nobili martyrio.

Wszystkich nas chwalcę ciebie raczyż więc wciągnąć do siebie, po żywota skonaniu. Amen. Te laudantem familiam trahe post te ad gloriam finito exilio. Amen.

b. Modlitwa. O miły Panie, Boże, prosimy cię, ukaż nam *b.* Oratio. Ostende nobis, quaesumus domine, tuae pietatis

swej łaski miłosierdzie, któreś
nad świętą dziewicą i męczen-
nicą twoją, Barbarą, miłościwie
raczył ukazać, i t. d.

misericordiam, quam in sancta
virgine et martyre tua, Barbara,
pie ac misericorditer ostendisti,
etc.

Źródło: *a* jest przekładem pieśni z XV wieku, za-
wartej w *LH* (por. *LHP* 61, a nadto *D V* 124, Keh-
rein, l. c., s. 527, Morel, l. c., s. 205—6, *Ch* nr. 6711,
6712), *b* = *S* 292. Modlitwy zawiera *MZ* k. 222 r.—223 v.

HP3/4 XII 69 = HP5 XII 68.

Modlitwa o świętej Lucyjej.

De sancta Lucia oratio.

Ktobie, święta Lucya, panno
i męczenniczko Krystusowa, ucie-
kam, aby się onemu za mną
modliła, i t. d.

Ad te, sancta Lucia, virgo
et martyr Christi, confugio, de-
precans, ut illius misericordiae
sinum pro me invoces, etc.

Źródło: *S* 310.

HP3/4 XII 70 = HP5 XII 69.

Modlitwa o świętej Dobrochnie
albo Bonozie.

Chwalebna panno a przyja-
ciółko Boga najwyższego, Do-
brochno, i t. d.

Źródło nieznane.

Na dwunastą część (*M*) „Hortulusów“ polskich zło-
żyły się następujące źródła:

S, z którego pochodzi czterdzieści cztery modlitw
(*HP3/4 XII* 1—3 *a*, 4—7, 9—11, 13—17, 23—25, 26 *b*,
27?, 29, 31, 34, 37, 38, 40, 41 *b*, 43, 45, 47, 49,
53 *a b*—55, 56 *b*, 57, 59, 62, 63 *a*, 65, 66 *b*, 68 *b*, 69),

„Hortulus“ łaciński, z którego wprowadzono piętna-
ście modlitw (*HP3/4 XII* 18—20, 22, 28, 33, 35, 36 *b*,
39, 44, 48, 52, 53 *c*, 63 *b*, 67),

MR, z którego przejęto cztery modlitwy (HP3/4 XII 3 b c, 30, 68),

teksty pięciu łacińskich pieśni, nie znajdujących się ani w *S* ani w „Hortulusach“ łacińskich (HP3/4 XII 8, 32?, 42?, 51, 61).

Nie znamy źródeł dwunastu modlitw (HP3/4 XII 12, 21, 26 a, 36 a, 41 a, 46, 50, 58, 60, 64, 66 a, 70).

N.

Modlitwy o świętach uroczystych.

HP3 XIII 1—31 = HP4 XIII 1—31 = HP5 XIII 1—23.

HP3/4 XIII 1 = HP5 XIII 1.

O Nowym Lecie i nowym imieniu Jezus.

Orationes perpulchrae de dulcissimo nomine Jesu.

a. O naśladzcy i namilszy Jezu. Jezus jest imię dobre, imię drogie, imię, którego żaden rzecz nie może jedno w Duchu świętym. O naśladzcy i namilszy Jezu, o miłe, dziwne i zbawienne imię Jezus. i t. d.

a. O dulcissime et amantissime Jesu. Jesus est nomen bonum, nomen pretiosum, nomen, quod nemo potest dicere, nisi in spiritu sancto. O dulcissime et suavissime Jesu, o amabile et admirabile, o magnum et salutiferum nomen Jesus. etc.

b. O imię słodkie i pewne odpocznienie pracujących, o chwałę i zdrowie nasze, o wierne grzechów odpuszczenie i miłosierdzie nasze, i t. d.

b. O nomen praedulce mihi et requies certa laborum, o gloria salusque nostra vera, o remissio peccatorum et misericordia nostra vera, etc.

Źródło (modlitw, złożonych w „Hortulusach“ polskich w jedną): a, b = *S* 186, 187 (= *HŁS* H 7, 8).

HP3/4 XIII 2 = HP5 XIII 2.

Modlitwa o Trzech Króloch.

De tribus regibus.

a. Kościół w niebie królujący i ten na ziemi walczący

a. Maiestati sacrosanctae militans cum triumphante

ma z tego pocieszenie,
wspominając króla swego,
Jezusa przeżegnanego,
wesołe narodzenie.

Różdżka kwiatek wypuściła,
gwiazda słońce porodziła,
angeli się dziwowali,
Trzej Królowie gwiazdę uźrzeni, 10
ku Jezusowi przybieżeli
i dary jego uczcili.

Trzej Królowie, trzemi dary
tajemnice naszej wiary
w Bóstwie są ukazali: 15
w kadzidle Boga żywego,
w mirze człowieka śmiertelnego,
w złocie króla znamionowali.

Mirrę Kaspar, Malcher kadzidło,
Baltazar dał czyste złoto 20
Bogu w Trójcy jedynemu;
przed nim pokornie klękali,
wielką poczesność działali
dzieciatku malutkiemu.

Przetoż wy, święci królowie, 25
pierwszy Krystowi uczniowie,
módlcie się mu za nami,
byśmy go pilnie szukali,
rządne jemu dary dali,
okraszone cnotami. 30

Za mirrę gorzkie skruszenie,
za kadzidło spowiedanie,
za złoto czystość serdeczną,
abyśmy po naszej śmierci,
tuż przy waszej obliczności, 35
wzięli odpłatę wieczną. Amen.

V. Królowie z Tarsu i z Wyspu
dary ofiarowali, królowie arab-
scy i z Saby dary przynieśli.

iubilet ecclesia:
sic versetur laus in ore,
ne gravetur cor torpore,
quod degustat gaudia.

Novum parit virgo florem,
novum monstrat stella solem;
currunt ad praesepia
reges magi, qui non vagi,
sed praesagi gaudent agi
stella duce praevia.

Trium regum trinum munus;
Christus, homo deus, unus
cum carne et anima;
deus trinus in personis
adoratur tribus donis,
unus in essentia.

Myrrham ferunt, thus et aurum,
plus pensantes, quam thesaurum,
typum, sub quo veritas;
trina dona tres figurae:
rex in auro, deus in thure,
in myrrha mortalitas.

Thuris odor deitatem,
auri splendor dignitatem
regalis potentiae:
myrrha caro verbo nupta,
per quod manet incorrupta
caro carens carie.

Tu nos, Christe, ab hac valle
duc ad vitam recto calle
per regum vestigia,
ubi patris, ubi tui
et amoris sacri frui
mereamur gloria.

V. Reges Tharsis et Insulae
munera offerent. R. Reges Ara-
bum et Saba dona adducent.

I będą go chwalić wszyscy królowie ziemscy, wszystkie rodzaje ludzkie będą mu służyć. Ode wschodu królowie przyjele, naśladowując gwiazdy, Pana znaleźli.

b. O miły Panie, Boże, jesteś trzy króle wschodnie, Kaspra, Malchera, Baltazara, do twego powicia świętego przez gwiazdę uprzedzającą raczył przywieść, aby cię tajemnymi dary poczcili i t. d.

b. Oratio. Deus, qui beatos tres magos orientales: Balthasar, Melchior, Caspar ad tua cunabula, ut te mysticis adorarent muneribus, stella duce, sine omni impedimento, ad te duxisti etc.

Źródło: *a* jest przekładem sekwencji, pochodzącej z XIV wieku, przytoczonej tu podług D. J. Cornera, *Magnum promptuarium catholicae devotionis*, Viennae, 1672, s. 367. (Por. *D* V, 48. Kehrein, l. c., s. 42, nr. 30, 1—5, 10. *Ch* 11048), zakończonej zapewne werse-tem, którego część podaje także, odmienna zresztą, modlitwa w *S* 289 = *H1* VI 5, *b* = *S* 202 (Por. *S* 290, *H1* VI 6, *H1* VIII 58).

HP3/4 XIII 3 = HP5 XIII 3.

Modlitwa w dzień Gromnic ku Pannie Maryej.

In festo Purificationis beatae Mariae antiphona.

a. Dzisiaj błogosławiona dziewczyna, Panna Marya, dzieciątko, Pana Jezusa Krysta, ofiarowała do kościoła, i t. d.

a. Hodie beata virgo, Maria, puerum Jesum praesentavit in templum, etc.

b. O wszechmogący, wieczny Boże, majestatu twemu pokornie prosimy, i t. d.

b. Omnipotens, sempiternus deus, maiestatem tuam supplices exoramus, i t. d.

Źródło (modlitw, złożonych w „Hortulusach“ polskich): *H1* VI, 7, 8.

HP3/4 XIII 4 = HP5 XIII 4.

Modlitwa w dzień Zwiastowania
Panny Maryej.

Panno naświętsza Marya, ko-
ściele Trójce świętej, okraso
wszystkiej dobroci i miłosier-
dzia, twojej pokory wonia Panu
Bogu się polubiła. A przetoż
poczęcie jego, które w twoim
życiu naświętszym miało być,
anioł Gabryel zwiastował, i oby-
czaj Boski powiedział, któremu,
naświętsza Panno, przez ony sło-
wa pokorne: oto służebnica
Pana mego, stań mi się podług
słowa twego, gdyś przyzwoliła,
Bogaś z człowieczeństwem złą-
czyła.

Przez to twe wesele, miła
Panno, prosimy cię, aby nam
go łaskawego uczyniła, byśmy
od niego byli strzeżeni, a w nie-
bieskim królestwie na wieki je-
mu przyłączeni. Przez Krystusa,
Pana naszego, który żywie i kró-
luje na wiek wieków. Amen.

Źródło: *S* 114. Por. *HP3/4 X 15 (= HP5 X 11)*.

HP3/4 XIII 5 = HP5 XIII 5 a.

Modlitwa o chwalebny Zmar-
twychwstaniu Pana naszego, Je-
zu Krysta.

O wszechmogący, wieczny
Boże, jenżeś tej naświętszej no-
cy z wielką mocą twego mage-
statu wstawszy, piekielneś brony

Orationes de septem gaudiis
corporalibus beatae Mariae vir-
ginis.

Virgo, templum trinitatis,
decus summae bonitatis
et misericordiae,
qui tuae humilitatis
dulcoremque suavitatis 5
vidit et fragrantiae,
de te nasci nuntiatur,
cum per angelum mandatur
tibi salus gratiae;
modum quaeris, demonstratur, 10
dum consentis, incarnatur
confestim rex gloriae.

Per hoc gaudium precamur,
ut hunc regem mereamur 15
habere propitium
et ab eo protegatur,
protecti recipiamur
in terram viventium.

Oratio.

Omnipotens, sempiterno de-
us, qui hac sacratissima nocte
cum potentia tuae maiestatis re-
surgens, portas infernales con-

połamał a wszystkim tamto ję-
 tym prawicę swego miłosier-
 dzia podał, i t. d.

fregisti et omnibus in ibi de-
 tentis dexteram tuam misericordiae
 porrexisti, etc.

Źródło: *S* 168. Modlitwę niniejszą, przejętą bez
 najmniejszej wątpliwości z „Hortulusów” polskich, po-
 daje druk p. t. Pozdrawianie wszystkich członków Pana
 Jezusowych (Kraków, Floryan Ungler, około r. 1533,
 k. *F_{vii}* r.—*F_{viii}* r.).

HP3/4 XIII 6 = HP5 XIII 5 b.

Druga modlitwa o chwalebnym
 Zmartwychwstaniu Pana Jezu-
 sowym.

In festo Pasche de resurrectione
 domini antiphona.

a. Bądź pozdrowion, dniu na-
 [świętszy,
 wesoly i naszczesniejszy,
 nad wszytki święta naświętszy,
 najwyższy i nasłodszy.

a. Salve, dies sanctitatis,
 letitiae et felicitatis,
 quae et celsior cunctis sanctis,
 sanctior omnibus, dulcior uni-
 [versis.

Bądź pozdrowion, dniu zmiło-
 [wania, 5
 miłosierdzia i wybawienia,
 któryś jest żywym wesele
 a umarłym ochłodzenie.

Salve, dies misericordiae
 et liberationis,
 quae es vivis gaudium
 et defunctis refrigerium.

Bądź pozdrowion, dniu chwa-
 [lebny,
 aniołom i ludziom barzo miły, 10
 w który Pan Jezus nas odkupił
 i płacz nasz w wesele obrócił.

Salve, dies praeclara,
 angelis et hominibus chara,
 in qua nos Jesus redemit,
 et planctum nostrum in gaudium
 [convertit.

Bądź pozrowion, dniu ślachtetny,
 który cieszysz serca smutne,

Salve, dies festa,
 in qua consolantur corda moesta.

którego Pan Jezus przez okru-
 tną śmierć raczył cztowieka do
 raju przewieść. Przez chwalebne
 zasługi tego naświętszego dnia,
 i t. d.

Salve, gloria dierum, in qua
 dominus in paradysum restituit
 hominem reum. Per istius diei
 sacratissimi merita gloriosa, etc.

b. Modlitwa. Boże, któryś dziśszego dnia przez jedynego Syna twego, śmierć zwyciężywszy, otworzyłeś przystęp wiecznej chwały, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui hodierna die per unigenitum tuum, aeternitatis nobis aditum, devicta morte, reserasti, etc.

Źródło: *a, b* = *H1* VI 12, 14. Modlitwy niniejsze, zaczerpnięte niewątpliwie z „Hortulusów“ polskich, mieści (z drobnymi odchyleniami) dopiero przytoczone „Pozdrawianie“ (k. *F_{viii}* r.—v.).

HP3/4 XIII 7 = HP5 XIII 6.

Modlitwa o świętym krzyżu.

Oratio seu recommendatio ad sanctam crucem.

a. O chwalebne znamię świętego krzyża † broń mię od wszystkiego złego, przeszłego, niniejszego i nastawającego, wewnętrznego i zewnętrznego. i t. d.

a. Signum sanctae crucis defendat me a malis praeteritis, praesentibus et futuris, interioribus, exterioribus. etc.

b. Modlitwa. Poświęć, miły Panie, czeladkę twoją, znamię świętego krzyża, aby był szczytem przeciw okrutnym spustokom wszystkich nieprzyjaciół, i t. d.

b. Oratio. Sanctifica, domine, familiam tuam signaculo sanctae crucis, stet in obstaculum contra saeva iacula inimicorum omnium, etc.

c. ... bądź przy nas, Panie, Boże nasz, i t. d.

c. Oratio. Adesto nobis, domine, deus noster, etc.

d. ... Panie Jezu Kryste, jenież w chorągwi świętego krzyża wiecznej światłości dary nam dał, i t. d.

d. Oratio. Deus, qui in vexillo sanctae crucis nobis dona contulisti perpetuae tuae lucis, etc.

Źródło: *a—d* = *S* 52—55 (*b—d* złączone w jedną modlitwę).

HP3/4 XIII 8 = HP5 XIII 7.

Modlitwa we dni krzyżowe.

In diebus rogationum antiphona.

a. Powstańcie święci z odpoczynania waszego, raczcie miejsca poświęcić i t. d.

b. Proście a będzie wam dano i t. d.

c. Modlitwa. Boże, od którego wszystko dobre pochodzi, racz, miły Panie, dać nam na-bożnym sługam twoim, iżbyśmy myśleli z twego natchnienia, i t. d.

Źródło: *a* nieznane, *b*, *c* = *H1* VI 15, 16.

HP3/4 XIII 9 = *HP5* XIII 8.

Modlitwa w dzień Bożego wstą-pienia.

a. O królu wszej chwały, Pa-nie wszej mocy, który z zwycię-stwem wstąpiłeś dziś na wszyst-kie niebiosy, i t. d.

b. Modlitwa. Racz nam dać, prosimy cię, wszechmogący Bo-że, iż my, którzy dzisiejszego dnia, jedyne Syna twójego, odkupiciela naszego, wstąpić w niebo wierzymy i t. d.

Źródło: *a*, *b* = *H1* VI 17, 18.

HP3/4 XIII 10 = *HP5* XIII 9 *a*.

Modlitwa o świętym Duchu.

a. Duchu święty, jenżeś je-dnej istności z Bogiem Ojcem i Synem, od obudwu niewymo-wnie od wieków pochodząc, i t. d.

b. Modlitwa. O łaskawy Du-chuświęty, oświecicielu serc, ciem-ności naszej grzesznej dusze racz oświecić, i t. d.

Źródło: *a*, *b* = *S* 169, 173.

b. Petite et dabitur vobis etc.

c. Oratio. Deus, a quo cunc-ta bona procedunt, largire sup-plicibus tuis, ut cogitemus te inspirante, etc.

In die ascensionis domini anti-phona.

a. O rex gloriae, domine vir-tutum, qui triumphator hodie super omnes caelos ascendisti, etc.

b. Oratio. Concede quaesu-mus, omnipotens deus, ut qui hodierna die unigenitum tuum, redemptorem nostrum, ad caelos ascendisse credimus etc.

Orationes de spiritu sancto, in die Penthecostes dicendae.

a. Domine, sancte spiritus, qui consubstantialis patri filioque existens, ab utroque inenarrabi-liter procedens, etc.

b. Oratio. O spiritus alme, illustrator hominum, horridas no-strae mentis purga tenebras, etc.

HP3/4 XIII 11 = HP5 XIII 9 b.

Druga modlitwa.

In die Penthecostes antiphona.

a. Racz przyść, Duchu święty, napelni serca twoich wiernych, i t. d.

a. Veni, sancte spiritus, reple tuorum corda fidelium, etc.

b. Modlitwa. Boże, który serca wiernych nauczyłeś oświecenim Ducha świętego, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui corda fidelium sancti spiritus illustratione docuisti, etc.

Źródło: *a, b = H1 VI 19, 20.*

HP3/4 XIII 12 = HP5 XIII 10.

Modlitwa w dzień Bożego Ciała.

In die corporis Christi antiphona.

a. O naświętsze gody, na których Krystus bywa przyjmowan, i t. d.

a. O sacrum convivium, in quo Christus sumitur, etc.

b. Modlitwa. Wszemocy Boże, któryś pod dziwną świętością męki twojej pamiątkę nam zostawił, i t. d.

b. Oratio. Deus, qui nobis sub sacramento mirabili passionis tuae memoriam reliquisti, etc.

Źródło: *a, b = H1 VI 21, 22.*

HP3/4 XIII 13 = HP5 XIII 11 a.

Modlitwa św. Tomasza z Akwinu ku Bóżemu Ciału.

Oratio sancti Thomae de Aquino in elevatione corporis Christi.

Chwałę cię nabożnie, tajemne Bóstwo, które się pod tymi osobami prawdziwie taisz, tobie się wszystko moje serce poddawa, i t. d.

Adoro te devote, latens deitas, quae sub his figuris vere latitas, tibi se cor meum totum subiicit, etc.

Źródło: *S 35 (= H1 VII 22).*

HP3/4 XIII 14 = HP5 XIII 11 b.

Druga modlitwa ku Bóżemu Ciału.

Oratio in elevatione.

Bądź pozdrowiono na wieki naświętsze i nadrozsze ciało.

Ave in aevum, sanctissima et preciosissima caro. Ave in aevum

Bądź pozdrowiona na wieki, na-
świętsza i nadrozsza krwi Pana
naszego, Jezu Krysta. i t. d.

sanctissime et preciosissime san-
guis domini nostri, Jesu Chri-
sti. etc.

Źródło: *S* 37.

HP3/4 XIII 15 = HP5 XIII 11 c.

Druga modlitwa ku Bożemu Ciału. De corpore Christi oratio de-
votissima.

Panie święty, Ojcze, jen ba-
ranka niepokalonego, którego tu
tobie ofiaruję, z weselim nawyż-
szej miłości przyjmujesz i t. d.

Domine, sancte pater, qui
agnum immaculatum, hic tibi
offerendum in summi amoris
amoenitate suscipis etc.

Źródło: *S* 38.

HP3/4 XIII 16 = HP5 XIII 12.

Modlitwa o nawiedzeniu, gdy
Panna Marya nawiedziła św.
Elżbietę.

In festo Visitationis beatae Ma-
riae virginis.

a. O Jezu, odkupicielu wsze-
go świata, racz polecić tego dnia
dzisiejszego święta naświetszej
Pannie Maryej i t. d.

a. Jesu, redemptor optime,
ad Mariam nos imprime etc.

b. Modlitwa. Wszechmogący,
wieczny Boże, który z obfitości
łaski naświetszą Maryą dziewicę,
z twoim Synem brzemienną, na-
tchnąłeś ku pozdrowieniu i na-
wiedzeniu świętej Elżbiety, i t. d.

b. Oratio. Omnipotens, sem-
piterne deus, qui ex abundantia
charitatis beatam Mariam virgi-
nem, tuo filio impraegnata, ad
salutationem Elisabeth inspirasti
etc.

Źródło: *a, b = H1 VI 23, 24.*

HP3/4 XIII 17 = HP5 XIII 13.

Modlitwa w dzień św. Rozesłańców
albo rozdzielenia apostołskiego.

In divisione apostolorum.

a. Idąc po wszystkim świecie,
przepowiadajcie ewangelią wszel-
kiemu stworzeniu. Alleluja. i t. d.

a. Euntes in mundum uni-
versum, praedicate evangelium
omni creaturae. Alleluia. etc.

b. Modlitwa. Boże, któryś w rozesłaniu i rozdzieleniu twych świętych apostołów wezwał wielkość poganów w jedność wiary i t. d.

b. Oratio. Deus, qui in tuorum divisione apostolorum gentium multitudinem in unitate fidei ad agnitionem tui sancti nominis convocasti, etc.

Źródło: *a, b = H1 VI 25, 26.*

HP3/4 XIII 18 = HP5 XIII 14.

Modlitwa w dzień Wniebowzięcia
naświętszej Panny Maryej.

In festo Assumptionis beatae
Mariae virginis.

a, b = HP3/4 X 12 = HP5 X 9 z następującymi odmiankami w *a* (podług *HP4*). Zwrotka 1: rodzicielko; o Panno Marya, dostojna być takiej dostojności. — Zwrotka 2: iżeś; przewyższyła wszystkie anielskie kory i poczliwe. — Zwrotka 3: iże; iż ocz go. — Zwrotka 4: mają; działają. — Zwrotka 5: świat oświeca; tako ty; oświecasz, na niebie. — Zwrotka 7: chwała twoja; wieki. Amen.

c. Modlitwa. O Panno Marya naświętsza, gdzież to wstępujesz jako zorza barzo świecąca, i t. d.

c. Virgo prudentissima, quo progredieris, quasi aurora valde rutilans, etc.

d. Modlitwa. Boże wszechmogący, ciebie prosimy, iżby chwalebne święto dzisiejszego dnia dało nam wspomóżenie duchowne, i t. d.

d. Oratio. Veneranda nobis, quaesumus domine, huius diei festivitas opem conferat salutarem, etc.

Źródło: *a, b = S 117, 118; b, c = H1 VI 28, 29.*

HP3/4 XIII 19 = HP5 XIII 15.

Modlitwa o Narodzeniu Panny
Maryej.

In festo Nativitatis beatae Mariae
virginis.

a. Narodzenie twoje, o naświętsza Panno, Marya, matuchno Boża, zwiastowało i przyniosło wesele wszystkiemu światu, i t. d.

a. Nativitas tua, dei genitrix, virgo, gaudium annuntiavit universo mundo, etc.

b. Modlitwa. Sługam twoim,
prosimy cię, Panie Boże, dar
łaski niebieskiej racz dać, i t. d.

Źródło: *H1* VI 30, 31.

HP3/4 XIII 20 = *HP5* XIII 16.

Modlitwa ku wszystkim świętym.

a. Mili wszyscy święci duchowie i dusze sprawiedliwych i świętych Bożych, którzyście zasłużyli uczestniki być niebieskich mocy, i t. d.

b. Modlitwa. Miły, wszechmogący Boże, jenżeś nam dał wszystkich świętych zasługi pod jedną pamiątką jednego święta czcić, i t. d.

Źródło: *S* 317, 318.

HP3/4 XIII 21 = *HP5* XIII 17.

Modlitwa za dusze wszystkich krześcijanów wiernych, tu na świecie zmarłych.

Bądźcie pozdrowiony, wszystkie Krystusowe wierne dusze, daj wam odpoczywanie Jezus Krystus, Syn Boga żywego, i t. d.

Źródło: *H1* IX 6.

HP3/4 XIII 22 = *HP5* XIII 18.

Modlitwa w dzień Ofiarowania Panny Maryjej (*a*, *b*).

b. Oratio. Famulis tuis, quae sumus domine, caelestis gratiae munus impartire, etc.

De omnibus sanctis oratio.

a. Omnes sancti spiritus et et animae iustorum et sanctorum dei, quae meruistis consortes fieri caelestium virtutum, etc.

b. Oratio. Omnipotens, sempiternus deus, qui nos omnium sanctorum tuorum merita sub una tribuisti commemoratione venerari, etc.

(Oratio pro defunctis).

Avete, omnes Christi fideles animae, det vobis requiem ille, qui est vera requies, Jesus Christus, filius dei vivi, etc.

HP3/4 XIII 23 = *HP5* XIII 19.

Modlitwa w Adwent (*a*, *b*).

= *HP2* II 1 *c*, *d* = *H1* VI 36, 37.

HP3/4 XIII 24 = HP5 XIII 20.

Modlitwa w dzień przeznaczyst-
szego Poczęcia Panny Maryej. = *HP2 II 1 e. Źródło nieznane.*

HP3/4 XIII 25 = HP5 XIII 21 a.

Modlitwa w dzień Bożego Na-
rodzenia. = *HP2 II 1 f = S 150.*

HP3/4 XIII 26 = HP5 XIII 21 b.

Druga modlitwa o Bożym Na-
rodzeniu. = *HP2 II 1 g = S 163.*

HP3/4 XIII 27 = HP5 XIII 21 c.

Modlitwa. = *HP2 II 1 h = S 152.*

HP3/4 XIII 28 = HP5 XIII 22 a.

Modlitwa ku Pannie Maryej
o Narodzeniu Syna Bożego. = *HP2 II 1 i = S 157.*

HP3/4 XIII 29 = HP5 XIII 22 b.

Druga modlitwa ku Pannie Ma-
ryej, czasu Narodzenia Bożego. *Alia oratio.*

Święta Boża rodzico, chwa-
lebna dziewico, godna wszyst-
kiej chwały i uwielbienia, do
ciebiem przez twego Syna, który
się tej nocy z ciebie raczył na-
rodzić, w prośbę pokorną przy-
szła, i t. d.

*Sancta dei genitrix, virgo
gloriosissima, semper adoranda
et veneranda, te, propter san-
ctum filium tuum, qui in hac
nocte ex te nasci voluit, suppli-
care praesumo, etc.*

Źródło: *S 159.*

HP3/4 XIII 30 = HP5 XIII 22 c.

Druga modlitwa.

Jaśniejsza tysiąc kroć nad słońce,
Marya, światłości Trójce świętej,

tać wiecznie w Bóstwie zrządzona,
aby matuchną Bożą była.

Ukazał Bóg swoją mocność 5
i swą mądrość, wielką dobroć,
gdy niebo i ziemię stworzył
i cudności słusznie roztworzył.

Teraz dziwują się angeli 10
i wszyscy ludzie na ziemi,
jako się Bóg w tym rozślawił,
wszystko jednym słowem stworzył.

.
.

ale większą moc ukazał,
gdy swą miłą matuchną stwarzał.

Tam się większa moc Boża wzjawiała, 15
gdy się miła Panna przez grzechu poczęła,
nie stworzył Bóg lepszego
nad tę Pannę cudniejszego.

Angioły jej ku służbie stworzył,
tę Pannę wszystkim przełożył 20
i sam się jej raczył poddać,
iż się jej synem raczył stać.

Chciał tedy Bóg i udzielał,
gdy tę Pannę sobie stwarzał,
aby była niezmazana 25
i w poczęciu niewinność wzięła. Amen.

Źródło nieznane. Pieśń tę, będącą fragmentem całości o 21 zwrotekach, opiewającej „niewinne poczęcie” Panny Maryej, zawiera (z odmiankami) kancyonał Kórnicki z lat 1551—5. Por. *B* s. 295—7.

HP3/4 XIII 31 a = HP5 XIII 23 a.

Modlitwa w dzień poświęcania = *HP2 II 1 j = H2 F 1.*
Kościoła.

HP3/4 XIII 31 b = HP5 XIII 23 b.

Modlitwa. = *H2 II 1 k = H1 VI 47.*

Na trzynastą część (*N*) „Hortulusów” polskich złożyły się następujące źródła:

S, z którego przełożono siedemnaście modlitw (*HP3/4 XIII 1, 2 b, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 15, 18 a b, 20, 25—9*),

„Hortulus” łaciński, z którego wprowadzono siedemnaście modlitw (*HP3/4 XIII 3, 6, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 18 c d, 19, 21—3, 31 a b*),

jeden tekst łacińskiej sekwencji (*HP3/4 XIII 2 a*).

Nie znamy źródeł dwóch modlitw (*HP3/4 XIII 24, 30*).

O.

[Pasyę według św. św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. — Początek ewangelii według św. św. Mateusza, Marka, Łukasza i Jana. — Społek Kościoła św. przez św. Atanazyusza. — Modlitwy].

HP3 XIV 1—11 = HP4 XIV 1—11 = HP5 XIV 1—8.

HP3/4 XIV 1—4 = HP5 XIV 1—4.

Wyjątki z czterech ewangelistów, obejmujące pasyę oraz początki ich ewangelii, omówimy jak najkrócej.

Nie ulega wątpliwości, iż historia męki Chrystusowej pojawiła się dopiero w tekście „Hortulusa” polskiego, wzorowanym na oryginałach łacińskich tego modlitewnika, i to najpierw podług św. Jana, następnie zaś według innych trzech ewangelistów. Pasyę według św. Jana poznaliśmy przy rozpatrywaniu źródeł *HP2*; nie będziemy tedy nad nią się zastanawiać i pominiemy ją, podobnie jak inne pasye, dodane z biegiem czasu do tekstu „Hortulusów” polskich, przedstawiające interes dla historyka przekładów Pisma świętego na język polski.

HP3/4 XIV 5—8 = HP5 XIV 5 a—d.

O początkach ewangelii czterech ewangelistów można powiedzieć to samo. Do istniejącego już w dawnym tekście „Hortulusa” polskiego początku ewangelii według św. Jana (por. H1 VIII 14) dołączono później początki ewangelii według św. Mateusza, Marka i Łukasza, stwarzając w ten sposób całość, czytana „na każdy rok w dzień Bożego Ciała... naprzeciw burzam i wszemu złemu powietrzu”.

Tekst początku ewangelii według św. Jana jest prawie równobrzmiący z takimże samym tekstem, ogłoszonym na końcu druku p. t. *Septem canonicae epistolae* (Kraków, Jan Haller, około 1516 r.)¹⁾. Przekona o tem poniższe zestawienie.

Septem canonicae epistolae.

Początek święte ewangelie według świętego Jana.

W początku było słowo, a słowo było u Boga, a Bóg był słowo. To było na początku u Boga. Wszystkie rzeczy przezeń uczynione są, a bez niego nic nie jest uczyniono, co jest uczyniono. W nim żywot był, a żywot był światłość ludzka, a światłość w ciemnościach świeci, a ciemności jej nie ogarnęły. Był człowiek posłany od Boga, któremu imię było Jan. Ten

HP3/4 XIV 8.

Początek świętej ewangeliej według świętego Jana.

W początku było słowo, a słowo było u Boga, a Bóg był słowo. To było na początku u Boga. Wszystkie rzeczy przezeń uczynione są, a bez niego nic nie jest uczyniono, cokolwiek jest uczyniono. W nim żywot był, a żywot był światłość ludzka, a światłość w ciemnościach świeci, a ciemności jej nie ogarnęły. Był człowiek posłany od Boga, któremu imię było Jan.

¹⁾ Przytaczamy tekst z oryginału, o którym por. artykuł p. t. O pierwszym druku polskim w Krakowie (Czasopismo naukowe od Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich wydawane. R. VII. Lwów, 1834, s. 84—8, z podobizną), oraz Żywot św. Alexego wyznawcy... wydał... Jan Bystron (Sprawozdania Komisji językowej Akademii Umiejętności. T. V. Kraków, 1894, s. 468—9, i odbitka Kraków, 1894, s. 24—5).

przyszedł na świadectwo, aby świadectwo wydał o światłości, aby wszyscy wierzyli przezeń. Nie byłci on światłość, ale aby świadectwo wydał o światłości. Była światłość prawa, która oświeca wszelkiego człowieka, przychodzącego na ten świat. Na świecie był, a świat przezeń uczynion jest, a świat jego nie poznał. A w swe własne przyszedł, a swoiż go nie przyjęli. Którzykolwiek przyjęli jį, dał im moc syny Bożemi być, tym, którzy wierzą w imię jego, którzy nie ze krwi, ani z wole ciała, ani z wole męża, ale z Boga narodził się. A słowo ciałem stało się jest, i mieszkało w nas, a widzieliśmy chwałę jego, chwałę jako jednorodnego od otca, pełnego łaski i prawdy.

Ten przyszedł na świadectwo, aby świadectwo wydał o światłości, aby wszyscy wierzyli przez niego. Była światłość prawa, która oświeca wszelkiego człowieka, przychodzącego na ten świat. Na świecie był, a świat przezeń jest uczynion, a świat jego nie poznał. W swe własne przyszedł, a swoi go nie przyjęli. Ale którzy go kolwiek przyjęli, dał im moc syny Bożymi być, tym, którzy wierzą w imię jego, którzy nie ze krwi, ani z wolej męża, ale z Boga są narodził się. A słowo ciałem stało się jest, i mieszkało w nas, a widzieliśmy chwałę jego, chwałę jako jednorodnego od Ojca, pełnego miłości a prawdy.

HP3/4 XIV 9 = HP5 XIV 6.

Spolek Kościoła świętego powszechnego, przez świętego Atanazyusza biskupa napisany, wszelkiemu człowiekowi ku wiedzeniu godny.

1. Ktokolwiek chce zbawion być, przed wszystkim potrzeba jest, aby trzymał krześcijańską wiarę.

2. Której jeśli każdy zupełnej a niezgwałczonej nie będzie chował, bez wątpienia na wieki zginie.

3. Wiara tedy krześcijańska ta jest, iżbyśmy jednego Boga w Trójcy a Trójęc w jedności chwalili.

4. Ani mieszając person, ani postaci dzieląc.

5. Inszaciem jest persona Ojcowa, ina Syna, ina Ducha świętego.

6. Ale Ojca i Syna i Ducha świętego jedno jest Bóstwo, równa chwała, społu wieczny magestat.

7. Jaki Ociec, taki i Syn, taki i Duch święty.

8. Niestworzony Ociec, niestworzony Syn, niestworzony Duch święty.
9. Niezmierzony Ociec, niezmierzony Syn, niezmierzony Duch święty.
10. Wieczny Ociec, wieczny Syn, wieczny Duch święty.
11. A wszakoż nie trzech są wieczni, ale jeden wieczny.
12. Jako nie trzech stworzeni, ani nie trzech niezmierzeni, ale jeden jest niestworzony i jeden niezmierzony.
13. Takież wszechmogący Ociec, wszechmogący Syn, wszechmogący Duch święty.
14. A wszakoż nie trzech wszechmocni, ale jeden wszechmogący.
15. Tako Bóg Ociec, Bóg Syn, Bóg Duch święty.
16. A wszakoż nie trzech Bogowie, ale jeden jest Bóg.
17. Tako Pan Ociec, Pan Syn, Pan Duch święty.
18. A wszakoż nie trzech Panowie, ale jeden jest Pan.
19. Bo jako osobnie każdą personę Bogiem i Panem wyznawać krześcijańską prawdą bywamy przypędzeni, tako trzech Bogów albo Panów mówić krześcijańska wiara zakazuje.
20. Ociec od żadnego nie jest stworzon, ani uczynion, ani urodzon.
21. Syn od Ojca samego jest, nie uczyniony, nie stworzony, ale urodzony.
22. Duch święty od Ojca i od Syna nie uczyniony, nie stworzony ani urodzony, ale pochodzący.
23. Jeden tedy Ociec nie trzech Ojcowie, jeden Syn nie trzech Synowie, jeden Duch święty nie trzech święci Duchowie.
24. A w tej Trójcy nic pierwszego albo pośledniego, nic większego albo mniejszego, ale wszyscy trzy persony społu wieczne są i pospołu równe.
25. Tako iż przez wszystko, jako już wyższej rzeczono jest, jednota w Trójcy a Trójca w jedności ma być chwalona.
26. Który tedy zbawion chce być, tako o Trójcy ma rozumieć.
27. Ale też potrzebno jest ku wiecznemu zbawieniu, iżby też wcielenie Pana naszego, Jezu Krysta, wiernie wierzył.
28. Jestci tedy wiara prawa, abyśmy wierzyli i wyznawali, iż Pan nasz, Jezus Krystus, Syn Boży, Bóg pospołu i człowiek jest.

29. Bóg jest z postaci Ojcowej przed wieki urodzony a człowiek jest z postaci matki na świat narodzony.

30. Doskonały Bóg, doskonały człowiek z dusze rozumnej i z człowieczego ciała będący.

31. Równy Ojcu podług Bóstwa, mniejszy niżli Ociec podług człowieczeństwa.

32. Który aczkolwiek Bóg jest i człowiek, wszakże nie dwa ale jeden jest Krystus.

33. Jeden owszeki nie obrócenim Bóstwa w ciało, ale przyjęciem człowieczeństwa w Boga.

34. Jeden iście nie zmieszaniem postaci, ale jednością persony.

35. Bo jako dusza rozumna i ciało jeden jest człowiek, tako Bóg i człowiek jeden jest Krystus.

36. Który cierpiał dla zbawienia naszego, zstąpił do piekła, trzeciego dnia zmartwychwstał.

37. Wstąpił na niebiosy, siedzi na prawicy Boga Ojca wszechmogącego, stamtądże przyjdzie sędzić żywe i umarłe.

38. Na którego przyście wszyscy ludzie mają zmartwychwstać z ciała swemi, a mają uczynić z własnych uczynków liczbę.

39. Którzy dobrze czynili, pójdą w żywot wieczny, a którzy złe w ogień wieczny.

40. Tać jest wiara krześcijańska, której jeśli każdy wiernie i mocnie nie będzie wierzył, nie może być zbawion.

„Spolek Kościoła świętego... świętego Atanazyusza“ wprowadzono dopiero do wydań późniejszych modlitewnika polskiego, wzorowanych na „Hortulusach“ łacińskich, mieszczących mniej więcej od r. 1510 „Symbolum sancti Athanasii de fide catholica“ (Quicumque vult salvus esse), którego brak w *S*.

Przytoczony tutaj przekład poprzedziły teksty zawarte w „Psałterzu floryańskim“, w „Psałterzu puławskim“ i „Godzinkach staropolskich“ (k. 8 r.—8 v. i 109 r.—114 r.), do których dołączyć należy tekst w „Psałterzu“ z r. 1532 (Kraków, H. Wietor).

Zaznaczamy, iż *HP5* podaje „Sposób Kościoła świętego“ w odmiennem tłumaczeniu, dokonanem przez ks. J. Wujka (Psałterz, Kraków, 1594, s. 281—3).

HP3/4 XIV 10—11 = HP5 XIV 7—8.

Kończą tę część: modlitwa do Panny Maryi Jana Gersona (I któż mi się stawi uprzejmym przyjacielem? i t. d.) oraz modlitewka do Wszystkich Świętych Orygenes (O wy, święci Boży, i t. d.), których niema w *S* ani w „Hortulusach“ łacińskich. Sądzymy, iż dodano je do „Hortulusów“ polskich w drugiej połowie XVI wieku.

Z dokonanego przeglądu wynika, iż czternasta część (O) „Hortulusów“ polskich powstała głównie pod wpływem „Hortulusów“ łacińskich, których edycje późniejsze zawierają pasy według czterech ewangelistów oraz „Skład św. Atanazego“.

P.

[*Nauka spowiedania. — Modlitwy przed przyjęciem i po przyjęciu Ciała Bożego*].

HP3 XV 1—28 = HP4 XV 1—28 = HP5 XV 1—28.

I.

Nauka spowiedania.

Przy omawianiu tekstu HP2, wykazaliśmy już, że głównym źródłem tej części „Hortulusa“ polskiego był „Modus confitendi“ Andrzeja Hiszpana, zawarty w *S* 10. Z tej przyczyny nie będziemy tu szczegółowo roztrząsać „nauki spowiedania“, przełożonej prawie bez zmiany z „Confessio generalis“, i poprzestaniemy na zestawieniu tytułów, co w dalszym ciągu stwierdzi prawdziwość naszego wywodu.

a.

HP3/4 XV 1—24 = HP5 XV 1—24.

Powszednia spowiedź.
Spowiedź z myśli.

Incipit confessio.
De cogitatione.

Spowiedź z mowy.	De locutione.
Spowiedź z uczynków a napierwej z pychy.	De septem peccatis mortalibus et de peccatis operis et primo de superbia.
Spowiedź z łakomstwa.	De avaritia.
Spowiedź z nieczystoty.	De luxuria.
Spowiedź z zazdrości.	De invidia.
Spowiedź z obżarstwa.	De gula.
Spowiedź z gniewu.	De ira.
Spowiedź z lenistwa.	De accidia.
Spowiedź z dziesięciorga Bożego przykazania.	De decem praeceptis legis.
Spowiedź z wtórego przykazania.	De secundo praecepto.
Spowiedź z trzeciego przykazania.	De tertio praecepto.
Spowiedź z czwartego przykazania.	De quarto praecepto.
Spowiedź z piątego przykazania.	De quinto praecepto.
Spowiedź z szóstego przykazania.	De sexto praecepto.
Spowiedź z siódmego przykazania.	De septimo praecepto.
Spowiedź z ósmego przykazania.	De octavo praecepto.
Spowiedź z dziewiątego i z dziesiątego przykazania.	De nono praecepto.
Spowiedź z pięci zmysłów cielesnych.	De decimo praecepto.
Spowiedź z siedmi uczynków miłosiernych.	De peccatis quinque sensuum et omnium membrorum corporis.
Spowiedź z siedmi uczynków miłosiernych duchownych.	De peccatis omissionis et primo de septem operibus misericordiae corporalibus et spiritalibus.
Spowiedź ze dwunaście członków wiary świętej krześcijańskiej.	De duodecim articulis fidei.
Spowiedź z siedmi świętości kościelnych.	De septem sacramentis ecclesiae.
Spowiedź z siedmi cnót bogomownych.	De septem virtutibus theologicis.
Spowiedź z siedmi darów Ducha świętego.	De septem donis spiritus sancti.
Spowiedź ze dwunaście użytków Ducha świętego.	De duodecim fructibus spiritus sancti.

Spowiedź z ośmiu błogosławieństw. De octo beatitudinibus.
 Spowiedź z dziewięci cudzych grzechów.

b.

HP3/4 XV 24 = HP5 XV 24.

Jaką ma być spowiedź.	Qualis debeat esse confessio.
Okolice grzechów.	Circumstantiae peccatorum.
Pięć zmysłów.	De quinque sensibus.
Pycha ma cztery osoby.	Species superbiae quatuor.
Pycha ma siedm córek.	Superbiae filiae sunt septem.
Próżna chwała ma córek dziewięć.	Inanis gloriae species novem.
Łakomstwa ty są osoby.	Avaritiae species tres.
A ma siedm córek łakomstwo.	Avaritiae filiae sunt septem.
Osoby nieczystoty są ty.	Luxuriae species septem.
A ma ośm córek nieczystota.	Luxuriae filiae octo.
Zazdrość ma dwie osobie.	Invidiae filiae quinque.
A ma córek cztery.	
Obżarstwo ma osób pięć.	Gulae species quinque.
A córek ma sześć.	Gulae filiae sex.
Gniew jest dwojaki.	Irae filiae novem sunt.
A ma córek dziewięć.	
Lenistwo ma osób cztery.	Species accidia quatuor.
A ma córek sześć.	Accidia filiae sex.
Dziewięć cudzych grzechów.	Novem peccata aliena.
Grzechy wołające pomsty.	Peccata clamantia ad deum quinque.
Grzechy przeciw Duchowi świętemu.	Peccata in spiritum sanctum.
Członki, które sam papież rozgrzesza.	Casus papales.

HP3/4 XV 25 = HP5 XV 25.

Modlitwa, którą masz mówić po spowiedzi.	Oratio post confessionem dicenda.
Wszechmogący, wieczny i namilosierniejszy Boże, któryś przyszedł grzeszne odkupować,	Omnipotens, sempiternus deus, misericordissime, qui venisti peccatores redimere, peto te

proszę cię przez nasłodszą tajemnicę i t. d.

per dulcissimum sacramentum etc.

Źródło: H2 G.

II.

Modlitwy, które mają być mówione przed przyjęciem i po przyjęciu Ciała Bożego.

HP3/4 XV 26 a = HP5 XV 26 a.

Modlitwa przed przyjęciem Ciała Bożego.

Proszę cię, Panie Jezu Kryste, Synu Boży, przez chwałę twojej naświetszej męki, aby dziś raczył wwieść duszę moję w przybytek twojej naświetszej rozkoszy a wszyscy przekazy moje odrzuciwszy, racz dać, abych uczestnikiem była wesela i tajemnice spólnego złączenia, abych zupełną miłością mogła pożywać słodkości twego żądliwego pocieszenia; zawitaj, ojczyźnie wieczniejszej wszystkich osierociałych, zawitaj, pocieszycielu wszystkich nędznych, racz mię napoić takim piciem z sędu ran twoich, przez któreby moje wszystkie wewnętrzności poczuły, iżes ty, Panie, zapomniał wszystkich grzechów moich. i t. d.

Źródło: S 26.

HP3/4 XV 26 b = HP5 XV 26 b.

Druga modlitwa przed przyjęciem Ciała Bożego.

Panie Boże mój, nie jestem dostojna, aby wszedł pod przy-

Oratio ad sanctam communionem dicenda, plurime devota.

Rogo te, Jesu Christe, fili dei, per gloriam tuae sanctissimae passionis, ut hodie introducas animam meam in cellam tuae dulcissimae dilectionis et omnia impedimenta eiiciens, fac me intercesse gaudio et silentio mutuae coniunctionis, ut cum plena charitate possim perfrui dulcedine tuae optatae consolationis; veni, pater orphanorum fidelissime, veni, consolator omnium miserrum dulcissime, propina mihi talem potum de cellariis vulnerum tuorum, per quem omnia viscera mea sentiant te immemorem esse omnium delictorum meorum. etc.

Alia oratio ante sanctam communionem dicenda, quando statim vis communicare.

Domine, deus meus, non sum dignus, ut intres sub tectum

krycie moje, ale dufając w twojej łasce i miłości, przystępuję ku świętości ciała i krwi jedynego Syna twego, Pana naszego, Jezu Krysta, przystępuję jako niemocna do lekarza żywota, nieczysta do wzdroju miłosierdzia, ślepa do świece wiecznej jasności, i t. d.

Źródło: *S* 30.

HP3/4 XV 26 c = HP5 XV 26 c.

Druga modlitwa przed przystępowaniem.

Nie racz się gniewać, proszę cię, nie racz się gniewać, miły Panie, iż ja nieczysta z plugawym sercem a z zmazaną duszą ku naświetszemu ciału i ku nadroźszej krwi twojej śmiem przystąpić. Wspamiętaj, iżś niewiasty krwią ciekącej od dotknięcia swego podółka nie odpędził. i t. d.

Źródło: *S* 31.

HP3/4 XV 26 d = HP5 XV 26 d.

Druga modlitwa przed przystępowaniem.

Pozdrowione bądź, naświetsze ciało Krystusowo i nadroźsza krwi jego. Zdrowa bądź, naświetsza słodkości, która skażenia nie znasz, brzydkość oddalas, śmierć zabijasz, żywot wieczny dawasz. i t. d.

Źródło: *S* 16.

meum, sed confisus de tua pietate et clementia, accedo ad sacramentum corporis et sanguinis unigeniti filii tui, domini nostri, Jesu Christi, accedo inquam sicut infirmus ad medicum vitae, immundus ad fontem misericordiae, caecus ad lumen claritatis aeternae, etc.

Item alia de eodem.

Ne irascaris, quaeso domine, ne irascaris, quod ego immundus immundo corde ac pollutus polluta mente ad sacrosanctum corpus pretiosumque sanguinem tuum accedere praesumo. Recordare obsecro, quod mulierem sanguinis fluxum patientem a tactu fimbriae vestimenti tui non prohibuisti. etc.

Alia oratio ante sanctam communionem.

Ave, sanctissima caro Christi et sanguis. Ave, summa dulcedo, quae detrimentum nescis, fastidium tollis, mortem necas, vitam aeternam praestas. etc.

HP3/4 XV 26 e = HP5 XV 26 e.

Druga modlitwa przed dostojnym przyjęciem Ciała Bożego.

Item alia oratio.

Panie, Jezu Kryste, ojciec miłosierniejszy, wszystkim cię sercem żądam, abyś mi wszystkie grzechy moje odpuścił a na tym świecie za nie mię karał, na drugi żywot nic owszeki nie zostawiając. i t. d.

Domine, Jesu Christe, pater misericordissime, rogo corde toto, ut omnia peccata mea dimittas, in vita praesenti poenam pro eis infligas, ne aliquam poenam ad purgatorium reserves. etc.

Źródło: S 18.

HP3/4 XV 27 = HP5 XV 27.

Modlitwa, przystąpiwszy do ołtarza.

Panie, Jezu Kryste, nie jestem dostojna, aby wszedł pod przykrycie serca mego, ale tylko rzekni słowem a będzie uzdrowiona dusza moja.

Domine, non sum dignus, ut intres sub tectum meum, sed tantum dic verbo et sanabitur anima mea.

Źródło pośrednie „Canon missae“, bezpośrednie nieznane (MR?).

HP3/4 XV 28 a = HP5 XV 28 a.

Modlitwa po przyjęciu Ciała Bożego.

Oratio post sanctam communionem.

Błogosławiony jesteś, namocniejszy Panie, Jezu Kryste, królu wiecznej chwały, jenże wszystkim twoim obiecujesz i obdarzasz błogosławieństwo wiecznego żywota, jenżeś też mnie z żywota matki mojej z całemi członki i zmysły wywiódł a dziś ze wszystkich członków i ran

Benedictus es, potentissime domine, Jesu Christe, rex aeternae gloriae, promissor et largitor sempiternae beatitudinis, qui de utero matris meae cum integris membris et sensibus conduxisti et hodie de omnibus membris et vulneribus tui sanctissimi corporis novam et sin-

twego naświętszego ciała nową gularę gratiam mihi dulciter et i osobną łaskę mile a barzo largiter infundisti. etc.
hojnieś mi wylał. i t. d.

Źródło: *S 27.*

HP3/4 XV 28 b = HP5 XV 28 b.

Modlitwa po przyjęciu Ciała Bożego.

Dziękuję tobie, Boże, dziękuję tobie, wierny żywocie i nadziejo wieczna wierzących, Jezu Kryste, odkupicielu wielbny, który sam masz być chwalon, miłowan i wielbion, który czynisz dziwy sam, jenże dla pocieszenia nas swych ubogich, któreś w tej nędzy jako pielgrzymy i sieroty zostawił, i t. d.

Źródło: *S 19.*

HP3/4 XV 28 c = HP5 XV 28 c.

Modlitwa po przyjęciu Ciała Bożego.

Naświętsze ciało i krwi twoja, Panie, Jezu Kryste, któryś dla zbawienia ludzkiego na krzyżu był ofiarowan, ciebie ja nędzna, grzeszna i mnogiem grzechami upleciona, pokornie proszę, aby przez tę twą dziwną tajemnicę duszę moję i ciało moje zbawił i bronił od wszelkiej zdrady i chytrłości dyabelskiej i nieprzyjaciół moich wszystkich. i t. d.

Źródło: *S 22.*

Gratiarum actiones post sanctam communionem dicendae.

Gratias tibi ago, deus, gratias tibi ago, vera vita viventium, spes aeterna credentium, Jesu Christe, redemptor alme, qui solus es adorandus, amandus et laudandus, qui facis mirabilia solus, qui propter nos tuos pauperes consolandos, quos in hac miseria tamquam peregrinos et orphanos derelinquisti, etc.

Alia de eodem.

Sacratissimum corpus et sanguis domini nostri, Jesu Christi, qui pro salute generis humani confixus es in cruce, te ego peccator miserrimus et multis peccatis involutus supplex imploro, ut per tuum mirabile mysterium animam meam et corpus meum salves et protegas ab omni deceptione et fraude diabolica et hostium universorum. etc.

HP3/4 XV 28 d = HP5 XV 28 d.

Modlitwa po przyjęciu Ciała Bo-
żego.

Oratio post sanctam commu-
nionem.

Eja ninie proszę cię, nasłod-
szy Boże, aby ta naświętsza
świętość była mi wszystkich
grzechów moich napożyteczniejsze
lekarstwo. Miły Panie, nie-
chaj mi będzie nasłodsza świę-
tość wszelkiej cnoty i łaski zu-
pełne pomożenie. i t. d.

Eya nunc oro, dulcissime
deus, ut hoc dulcissimum sacra-
mentum sit mihi omnium pecca-
torum meorum efficacissimum
medicamentum. Sit mihi, cha-
rissime deus, hoc dulcissimum
sacramentum omnis virtutis et
gratiae virtuosissimum comple-
mentum. etc.

Źródło: *S 28.*

HP3/4 XV 28 e = HP5 XV 28 e.

Modlitwa po przyjęciu Ciała Bo-
żego.

Post communionem.

Toć są gody, które tobie
lube, któreś nam sierotom na
pamiętkę twojej miłości zosta-
wił. O miłości ojcowska, naro-
dzona z dziewice, jenżeś nie
gardził, abym ja grzeszna, nie-
dostojna twoje wielbne ciało
i krew przyjęła. i t. d.

Haec sunt convivia, quae
tibi placent, quae nobis orpha-
nis in memoriam tuae dilectio-
nis reliquisti. O patris sapien-
tia, natus de virgine, qui non
dedignatus es venerabile cor-
pus tuum tangi et sumi a me
indigno peccatore. etc.

Źródło: *S 29.*

Piętnastą część (*P*) „Hortulusów“ polskich przeło-
żono prawie wyłącznie z modlitewnika Saliceta, z któ-
rego pochodzi „nauka spowiedania“ (*HP3/4 XV 1—24*)
oraz dziesięć modlitw przed przyjęciem i po przyjęciu
komunii (*HP3/4 XV 26 a—e, 28 a—e*).

„Hortulus“ łaciński (*H2*) dostarczył jednej modlitwy
(*HP3/4 XV 25*).

Nie znamy źródła jednej modlitwy (*HP3/4 XV 27*).

R.

*Modlitwy świętej Brygidy, księżnej szwabskiej, które ona
czasu żywota swego mawiała przed Bożym umęczeniem,
z wielkim nabożeństwem.*

HP3 XVI 1 = HP4 XVI 1 = HP5 XVI 1.

Źródłem modlitw św. Brygidy, zawartych w „Hortulusach“ polskich (= *MB* k. 243 v.—261 r.), nie były teksty łacińskie, mieszczące się w modlitewniku Saliceta (*S* 90) i w „Hortulusach“ (*H1* XI). Dowodzi tego szczegółowe badanie przekładu polskiego, zaczynającego się i zakończonego modlitwami, brakującymi w obu książkach do nabożeństwa. Fakt ten każe domyślać się, iż źródłem tłumaczenia hortulusowego był obszerniejszy tekst łaciński, pokrewny tym, na jakich opierają się modlitwy św. Brygidy w „Hortulusach“ niemieckich i w *MK* (k. 103 v.—123 r.). Stwierdzą to poniższe zestawienia.

a. Modlitwa do świętej Brygidy.

O święta Brygido, miłośnico
Pana naszego, Jezu Krysta, na-
gorętsza i męki Pańskiej, racz
się modlić za nami grzesznymi,
iżbychmy byli zbawieni i do
chwały wiecznej byli doprowa-
dzeni. Amen.

b. Modlitwa.

Racz dać, nałaskawszy Jezu,
iżbym cię chwaliła a męki twej
naświętszej wdzięczną była, racz
mi dać moc naprzeciw wszystkim
nieprzyjacielom moim. Amen.

MK por. *HN* k. 220 r.

Święta Brygido, gorąca i na-
bożna miłośnico Pana Jezu Chry-
sta i mąki gorące jego, módl się
za nami grzesznymi, iżebyśmy
zbawieni byli, wieczne wesele
otrzymali. Amen.

MK por. *HN* k. 220 r.

Racz mi dać, miłościwy Pa-
nie, Jezu Chryste, ciebie dostoj-
nie chwalić i naświętsze mąki
twojej rozmyślanie wyznawać,
daj mi moc, zwyciężenie prze-
ciw nieprzyjacielom twoim i mo-
gim. Amen.

c. Modlitwa pierwsza.

O Panie, Jezu Kryste, wieczna słodkości tych, którzy cię miłują, wesele przewyższające wszystko wesele i wszystkę żądzą. Mocna nadziejo stałych w nadziei, prawdziwe zbawienie nędznych. i t. d.

d. Wtóra modlitwa.

O Panie, Jezu Kryste, prawdziwa wielmożności angelska i też raju rozkoszy. Wspamiętaj, łaskawy Jezu, na strachy i na lękanie, któreś cierpiał, gdy wszyscy nieprzyjaciele twoi, jako lwowie naokrutniejszy i namocniejszy z okrutnemi a gniewliwemi oczyma ciebie obścapi, i t. d.

e. Trzecia modlitwa.

O Panie, Jezu Kryste, stwórcyeliu świata i naprawicieliu rodzaju ludzkiego, którego żadne zmierzenie prawdziwym końcem nie może zmierzyć, który niebo i ziemię w garści zawierasz, racz wspominać na gorzką boleść, którąś cierpiał, gdy niewierni żydowie naświetsze ręce i narozkoszniejsze nogi twe ku krzyżowi tępymi gwoźdźmi przybili, i t. d.

f. Czwarta modlitwa.

O Panie, Jezu Kryste, królu niebieski, lekarzu rodzaju ludzkiego, racz wspominać na żalność, na boleść, na zabicie, któreś na wysokości krzyżowej szu-

MK.

O Panie, Jezu Chryste, wieczna słodkości i ciebie miłujących radości, wesela wszelkiego i wszyčka żądza przewyszająca, mocna nadziejo rozpaczających, prawdziwe zdrowie nadznych, i t. d.

MK.

O Panie, Jezu Chryste, prawdziwe zwoleństwo angelskie, rozkoszy rajska, pamiętaj, miły Panie, Jezu, na bojaźni i lkanie, któreś miał i cierpiał, kedy wszyscy nieprzyjaciele twoi jako lwowie okrutni srogim a gniewliwym wzrokiem ciebie obścapi, i t. d.

Oratio tertia.

O Jesu, mundi fabricator et creator, quem nulli dimensio vero termino metitur, qui teram palmo concludis, recordare amarissimi doloris tui, quem sustinebas, dum sanctissimas manus tuas ad crucem obtusis clavibus primo affixerunt, etc.

Oratio quarta.

O Jesu, caelestis medice, recordare languoris et doloris atque livoris, quos in alto crucis patibulo levatus passus es in omnibus dilaceratis mem-

bienice cierpiał we wszystkich zbitych członkach, z których żaden cały nie był, i t. d.

g. Piąta modlitwa.

O Panie, Jezu Kryste, zwierciadło światłości wiecznej, mądrości nawyższego Boga Ojca, wspomni na onę żalność twoją, którąś na twym sercu miał, gdy w zwierciadle najjaśniejszego majestatu twego przejrzałeś zbawienie wybranych twoich, i t. d.

h. Szósta modlitwa.

O Panie, Jezu Kryste, królu namilejszy, przyjacielu żądliwy i rozkoszny, wspamiętaj na onę żalność, którąś miał, kiedyś od wszystkich przyjaciół i znajomych twoich był opuszczon a na krzyżu nago i sromotnie wisiałeś, i t. d.

p. Czternasta modlitwa.

O Panie, Jezu Chryste, jedyny synu najwyższego Boga Ojca, jasności chwały i podobieństwo istności jego, wspamiętaj na usilne polecenie twoje, którym Bogu Ojcu ducha twego polecałeś, mówiąc: Ojcze, w ręce twoje polecam ducha mego, a skłoniwszy głowę, umarłeś, i t. d.

r. Piętnasta modlitwa.

O Panie, Jezu Chryste, prawdziwa macico i płodna, wspamiętaj na opłynienie i na obfite

bris tuis, quorum nullum in recto statu suo permansit, etc.

Oratio quinta.

O Jesu, speculum claritatis aeternae, memento illius maeroris, quem habuisti, quando in speculo serenissimae maiestatis tuae conspexisti praedestinationem tuam electorum tuorum, etc.

Oratio sexta.

O Jesu, rex amabilis totusque desiderabilis, memento maeroris, quem habuisti, quando nudus et miserabilis in cruce pependisti, etc.

Oratio decima quarta.

O Jesu, unigenite altissimi patris, splendor et figura substantiae eius, memento subnixae commendationis, qua spiritum tuum commendasti, dicens: Pater, in manus tuas commendo spiritum meum, etc.

Oratio decima quinta.

O Jesu, vitis vera et fecunda, memento superfluentis et abundantis effusionis sanguinis

wylanie krwi twojej, którąś ty tui, quem tu de corpore tuo, z ciała twojego jako z grona sicut de botro expresso copiose wyciśnionego tak obficie wy- effudisti, etc.¹⁾.
łał, i t. d.

Piętnaście modlitw św. Brygidy (*c—r*, z których każdą kończy pozdrowienie: Bądź pozdrowion, nasłód-szy Panie, Jezu Kryste, zmiłuj się nademną grzeszną. Amen. Ojcze nasz. Zdrowaś Marya) zamyka Antyfona oraz modlitwa złożona z trzech odrębnych modlitw (*s—w*). Antyfonę oraz pierwszą z tych modlitw spotykamy w „Hortulusach” niemieckich, drugą zawiera *MK*, trzecią jedynie tekst „Hortulusa” polskiego.

s. Antyfona.

Będąc Jezus w konaniu, dłuższy się modlił, i stał się pot jego jako kropie krwi, płynące na ziemię. Kyrie etc. Ojcze nasz. Zdrowaś Marya.

V. Bowiemy ty oświecasz światłość moję. Panie, Boże mój, oświeć ciemności moje.

t. Modlitwa.

Boże, któryś przez jedynego Syna twego, Pana naszego, Jezu Chrysta, gdy dla udręczenia nastawającego bólu pot krwawy wypuszczał, trzy razy pokornie był proszon, i t. d.

Antiffen (HN k. 233 v).

Als unser herr Jesus Christus in seinen tödtlichen engsten unnd nöten was, bettet er lenger unnd schwermüttigklicher, do warde seyn schweysz gleich als blutsztropffen die do ablieffen auf die erden. Kyrie etc. Vater unser. Gegrüset seyestu.

V. Herr mein gott dieweil du erleucht hast mein latern. So erleucht mir auch mein vinstere.

Collect (HN k. 233 v.).

Almechtiger got der du durch deinen eingebornen sun unsern lieben herrn, Jesum Christum, als er durch der angst willen der zufallenden todsznot blutigen schweysz vergossen hat, zum dritten mal gebeten bist worden etc.

¹⁾ Tekst łaciński cytowaliśmy wedle inkunabułu: *Quindecim collectae sive orationes b. Birgittae*, Hain, l. c., nr. *3214, własność Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich p. l. inw. 22.949.

MK.

u. To napominanie i modlitwy ofiaruję tobie, namilejszy Panie, Jezu Chryste, i daję tobie niewymowne i bezmierne dzięki na najświętsze rany twoje, za nadroższą krew twoją, i t. d.

Ty modlitwy ofiaruje tobie, nasłodszy i namilosciwszy Panie, Jezu Kryste, twej najświętszej miłości dzięki niewymowne daję za najświętsze rany twoje, dla wylenia nadroższej krwi twojej najświętszej, i t. d.

w. W twoją obfitą a niezmierną słodkość lutość i w wielkim miłosierdziu, Boże Ojczy, mając nadzieję, prosimy, i t. d.

Nadmienić tu wypada, iż rewelacje św. Brygidy znane były u nas w rodzimym tłumaczeniu już pod koniec XIV wieku, a dalej że z połowy XV stulecia posiadamy fragment odpisu ich przekładu ¹⁾. Świadczy to o wielkiej wziętości objawień świętej i skłania do przypuszczenia, że popularne jej modlitwy ²⁾ krążyły osobno jako zaokrąglona całość i na tej drodze (lub przez MR?) weszły do „Hortulusa“ polskiego.

HP5 XVI 2—9.

Po modlitwach św. Brygidy następuje w HP5 kilka modlitw:

Modlitwa św. Bernardyna ku Panu Jezusowi. — Modlitwa św. Augustyna, która wszystkę mękę Pana Jezusową wysławia i wspomina nabożnie (por. HP3/4 IX 2). — Modlitwa Salomona o zachowanie od grzechu i o zbrzydzenie jego. — Skruszone obżalowanie grzechów ciężkich. — Pokorne a żądliwe prośenie miłosierdzia Bożego. — Modlitwa upokorzenia nabożnego. — Prośba, aby człowiek w grzechu nie umarł. — Zalecenie człowieka Boskiej mocy.

¹⁾ Jan Łoś, Objawienia św. Brygidy (Materiały i prace Komisji językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. T. V. Kraków, 1912, s. 423—36), oraz Przegląd językowych zabytków, s. 239—40. Aleksander Brückner (Pamiętnik literacki. R. XII. Lwów, 1912, s. 95—6).

²⁾ Cały szereg wydań XV wieku wylicza Hain, l. c., nr. 3208—215.

Ponieważ jednak nie było zupełnej pewności, iż mieściły się one w „Hortulusach“ polskich XVI wieku, przeto nie zastanawialiśmy się bliżej nad ich źródłami.

II.

Po dokonaniu szczegółowego rozbioru osnowy „Hortulusów“ polskich (HP1—5) wyciągnijmy wnioski i postawmy twierdzenia; wyświetlić one powinny zarazem historię tekstu omawianego modlitewnika.

1) Z przeglądu źródeł wyłania się jasny i niezbity chyba pewnik, iż pierwotny „Hortulus“ polski (HP1) przetłumaczono z łacińskiego modlitewnika Mikołaja Saliceta p. t. *Antidotarius animae*, nie zaś z pokrewnej książki do nabożeństwa, zwanej „Hortulus animae“; pewnem jest dalej, że do zasadniczego tekstu, wyjętego z „Antidotarius“, dołączono poważną ilość modlitw, już dawniej istniejących w niedochowanym, średniowiecznym, rękopiśmiennym modlitewniku (MR), podobnym, być może, do łacińskich „Godzinek“ (*Horae B. V. Mariae*, które mieszczą zazwyczaj, oprócz tytułowej treści, cały szereg nabożeństw i modlitw codziennego użytku); wątpić w końcu nie należy, iż taka właśnie całość, w nieznanym nam dziś układzie, przystosowana wewnętrznie (przez dodanie kalendarza z „Cisiojanem“ i rad lekarskich) i zewnętrznie (zapomocą drzeworytów) do popularnych podówczas „Hortulusów“ strasburskich Marcina Flacha, ukazała się około 1514 r. w drukarni Floryana Unglera, w Krakowie.

Twierdzić można, iż tekst pierwotnego „Hortulusa“ polskiego służył za trwałą już podstawę dalszych, licznych, edycji modlitewnika, dla których wzorem, pod względem treści i zewnętrznego kształtu, od r. 1521, były „Hortu-

lusu“, ogłaszane przez Kobergerów w Norymberdze (z r. 1516 i n.).

2) Tekst „Hortulusa“ Unglera zredagowano około r. 1520 podług brzmienia oryginałów w „Hortulusie“ łacińskim, wprowadzając doń nadto nabożeństwa i modlitwy, brakujące dotąd w „Hortulusie“ polskim. Zauważyć tu trzeba, że przy tej czynności posługiwano się niejednokrotnie dawniejszymi, niezależnie istniejącymi, przekładami (por. Godzinki o N. P. Maryi, Godzinki o P. Krystusowym Krzyżu, Psalmy pokutne, Modlitwy św. Brygidy i t. d.). Taki właśnie „Hortulus“, o tekście ułożonym w porządku przyjętym w „Hortulusach“ łacińskich, ozdobiony rycinami, wykonanemi podług drzeworytów Hansa Springinkleego, ogłosił w Krakowie w r. 1521 Hieronim Wietor. Reprezentantem tekstu modlitewnika z tych czasów jest fragment *HP2*.

3) Nie wiemy dokładnie, jakich zmian dokonano w „Hortulusie“ polskim w ciągu następnych lat pięćdziesięciu (1530—1580), zaprzeczyć wszakże się nie da, że po r. 1585 poddano książkę, ponownej, gruntownej rewizyi. Poza wprowadzeniem nowego tłumaczenia psalmów (por. Godzinki N. P. Maryi, Psalmy pokutne), przydano tu cały szereg modlitw, zaczerpniętych z „Hortulusa“ łacińskiego, Andrzeja Piotrkowczyka, z r. 1585 (*HLP*). Nie obeszło się także bez innych dopełnień, opuszczeń lub przestawień. Ponieważ pewna ilość tekstów w książce p. t. Modlitwy białymgłowam należące (1587), opiera się na nowodołączonych do „Hortulusa“ modlitwach, przeto sądzić wypada, iż redakcyę uskutecznilo około r. 1586. *HP3* oraz *HP4*, pochodzące z oficyny Mikołaja Scharffenbergera, przedstawiają tekst modlitewnika z tej epoki.

4) Ostatnie, znane dziś, wydanie „Hortulusa“ polskiego, ogłoszone przez Andrzeja Piotrkowczyka w r.

1636 (HP5), zawisłe od poprzednich edycji, wykazuje silną dążność ku modernizacji całego dotychczasowego tekstu. Umieszczenie w książce nowych, współczesnych, przekładów nabożeństw (n. p. ks. ks. Wujka, Powodowski, Laterny) jest właśnie wynikiem tej tendencji.

Wobec dopieroco skreślonego stanu rzeczy, ścisła rekonstrukcja tekstu pierwotnego modlitewnika, przeznaczonego z czasem wyłącznie dla kobiet, jest prawie niemożliwa a wszelkie w tym kierunku czynione starania będą miały zawsze charakter problematycznej wartości. Największą szkodę ponosi tu historia poezji polskiej, zasilona, jak widzieliśmy, pokazną ilością, nieznanych i wartościowych, pozycji. Trudno będzie ustalić przynależność poszczególnych pieśni a w związku z tem przypisać je autorowi pierwotnego modlitewnika, którym zajmujemy się teraz.

III.

Jan Malecki, zwący się dawniej Sandeckim (z Sącza), towarzysz pracy Floryana Unglera ¹⁾ (obznajomiony tedy dokładnie z jego działalnością wydawniczą), stwierdził przy sposobności polemiki z Janem Seklucyanem (r. 1547), iż pierwszym autorem książek polskich, mianowicie: „Hortulusa” polskiego i „Ezopa” (a także innych, licznych pism) był Biernat z Lublina, pisarz Jana Pileckiego ²⁾. Wywody nasze ustaliły, że pierwotny „Hortulus” polski ukazał się około r. 1514 w drukarni Un-

¹⁾ Aleksander Brückner, Jan Malecki (Pamiętnik literacki. R. II. Lwów, 1903, s. 410—12).

²⁾ Defensio verae translationis corporis catechismi in linguam polonicam, adversus calumnias Joannis Secluciani, per Joannem Maletium, ministrum ecclesiae Lyccensis 1547. (Rękopis król. Archiwum państwowego w Królewcu p. l. 207, k. 11) Por. Ks. dr. J. Warmiński, Andrzej. Samuel i Jan Seklucyan. Poznań, 1906, s. 198—9.

glera. Połączenie obu tych faktów prowadzi do wniosku, iż Biernat z Lublina był autorem tego właśnie „Hortulusa” polskiego, który około r. 1514 ogłosił Floryan Ungler.

Jedynym autentycznym dokumentem z życia Biernata jest sławny jego list do Szymona, księgarza krakowskiego, pisany w r. 1515¹⁾. Wynika z niego pewnik, iż Biernat z Lublina żył w r. 1515 na dworze Jana Pileckiego a dalej, że zajmował się (obok głębokiego badania zasad wiary chrześcijańskiej) medycyną. Owoce praktyki lekarskiej Biernata (obszernej, bo stosowanej także do koni) przechowały, leżące długi czas w rękopisie, „Lekarstwa doświadczone, które zebrał uczony lekarz pana Jana Pileckiego”²⁾ (a nadto broszura „Sprawa a lekarstwa końskie”³⁾). Czas ułożenia wymienionych „Lekarstw” nie jest bliżej znany. Wspomnienia osobiste Biernata o wypadku młodego Jana Pileckiego po koronacji króla Aleksandra (1501 r.)⁴⁾, dały Łazarzowi Andrysowiczowi, drukarzowi „Lekarstw”, asumpt do wyrażenia się, iż manuskrypt tego dzieła chowali panowie

¹⁾ Ogłosił go Flacius Illyricus w dziele p. t. *Catalogus testium veritatis* (mieliśmy pod ręką wydanie: In officina Jacobi Stoer et Jacobi Chouet, 1608, fol.; por. łam 1939—40).

²⁾ Lekarstwa doświadczone, które zebrał uczony lekarz pana Jana Pileckiego. Ktemu są przydane lekarstwa końskie, z ćwiczeniem tegoż lekarza, przydaliśmy też i figurę ziół rozmaitych ku lekarstwu z ziółkami dostatecznymi sprawione. Teraz znowu na światło wydane. Kraków, Łazarz Andrysowicz, 1564.

³⁾ Sprawa a lekarstwa końskie przez Konrada królewskiego kowala doświadczone, nowo z pilnością przełożone a napirwej o poznaniu dobrego konia. (Kraków, Floryan Ungler, 1532). Przedruku dziełka dokonał dr. Andrzej Berzowski (Biblioteka pisarzy polskich. T. 53. Kraków, nakładem Akademii Umiejętności, 1905). Por. Pamiętnik literacki. R. V. Lwów, 1906, s. 354—5.

⁴⁾ Lekarstwa, k. 34 r.—v.: „Przygodziło się było po koronacyej króla Aleksandra, iż Jan trzeci Pilecki, mając 22 lat, przy dworze będąc, z doświadczonemi się rycerzami potykał, barzo śmieje; i widzieli to wszyscy, iż przed młodzińcem mōcni rycerze upadali; z którego siłowania w niemoc był ciężką wpadł, iż owa blisko śmierci był. W ten czas przyjechałem do Krakowa, widzia-

Pileccy „przez sześćdziesiąt lat“ w swoim skarbcu¹⁾. Na tej samej podstawie rozumował redaktor książki, Marcin Siennik, i utrzymywał, że przepisy lekarskie zebrano „jeszcze przed koronacją króla Aleksandra“²⁾. Wymienione sądy są jednak bezpodstawne, powiemy więcej bezwartościowe, a to z tej przyczyny, iż, zarówno Łazarz, któremu „księgi ku imprymowaniu wydano“, jak Siennik, sposobiący je do druku, nie znali nawet nazwiska autora, zapomnianego również „u sławnego potomstwa szlacheckiego domu panów Pileckich“. Możemy twierdzić, że gdyby w „Lekarstwach“ nie było cytowanego wyżej szczegółu z życia Jana Pileckiego, wydawcy dzieła nie wiedzieliby zupełnie na czym dworze przebywał anonimowy dla nich autor-lekarz.

Tak więc, według wszystkich dotychczasowych źródeł, autor „Lekarstw doświadczonych“, leczący w r. 1501 Jana III Pileckiego³⁾, a Biernat z Lublina, dworzanin Jana Pileckiego, wysyłający leki oraz list do Szymona w r. 1515, to jedna i ta sama osoba, identyczna z Biernatem Lubelczykiem, pisarzem Jana Pileckiego, pierwszym autorem książek polskich, na czele których relacya Maleckiego kładzie polski „Hortulus animae“.

Popierają ten jasny stan sprawy jeszcze inne, dotąd wcale nie uwzględnione, fakty. Nie jest to chyba bez znaczenia, że Biernat, uczony lekarz, wytrawny badacz wiary, przygotowując modlitewnik dla rodaków, wybrał

łem młodzieńca młodego, ważyłem się naprzeciw radzie wszystkich lekarzów a kazałem mu do Pilce jechać. Jako skoro na gród przyjechał, hnet niemocy pozbył, wyrzuciwszy wszystko z siebie, czego długo lekarze wypędzić nie mogli.

¹⁾ Przedmowa Łazarza ku Walentemu Dębieńskiemu.

²⁾ Przedmowa Siennika do czytelnika.

³⁾ Ur. 1479; um. 1527 r. Por. Bartosz Paprocki, Herby rycerstwa polskiego. Wydanie K. J. Turowskiego. Kraków, 1858, s. 487.

do przekładu nie popularny „Hortulus animae“ ale (naśladujący tytułem dzieła medyczne) „Antidotarius animae“, którego kompilator, Mikołaj Salicetus, był profesorem medycyny i teologiem. Jeśli ten fakt można położyć na karb przypadku, to nie da się nim wytłumaczyć identyczność tekstu rad lekarskich, zawartych w „Hortulusie“ polskim i w „Lekarstwach doświadczonych“ (wydrukowanych dopiero 1564 roku). Tożsamość tych wskazań dowodzi chyba identyczności osoby autora „Lekarstw doświadczonych“ i „Hortulusa“ polskiego.

Liczne utwory rymowane, mieszczące się w pierwotnym „Hortulusie“ polskim, dalej zaś słownictwo modelitewnika utrwała również, choć mniej silnie, w postawionem tu twierdzeniu.

Dalsza karyera Biernata z Lublina nie wchodzi w zakres naszych uwag¹⁾; pominiemy ją tedy i przejdziemy do drugiej postaci, równie dobrze zasłużonej około ukazania się pierwszej książki polskiej.

Pod sam schyłek pierwszego dziesiątka XVI wieku (może już w końcu 1509 r.; po odjeździe Kaspra Hochfedera?) przybył do Krakowa Floryan Ungler, drukarz z zawodu, Bawar z pochodzenia. Przyniósł go do Polski

¹⁾ O Biernacie z Lublina por. Józef Muczkowski, Bernard z Lublina (Rozmaitości historyczne i bibliograficzne. Zeszyt I. Kraków, 1845, s. 43—51, 213—15; tu przedruk listu do Szymona z błędną datą 1505). Aleksander Brückner, Ezopy polskie (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXXIV, Kraków, 1902, s. 163—235, i odbitka, Kraków, 1902). Franciszek Pułaski, Nieznany dyalog z pierwszej połowy XVI wieku przypuszczalnie Biernata z Lublina. Warszawa, 1908. Dyalog Palinura z Charonem, utwór Pseudo-Lukiana w tłumaczeniu Biernata z Lublina, wydał i przedmową opatrzył Franciszek Pułaski (Collectanea Biblioteki ordynacji hr. Krasieńskich nr. 2). Warszawa, 1909. Biernata z Lublina Ezop, wydał Ignacy Chrzanowski (Biblioteka pisarzy polskich. T. 55. Kraków, nakładem Akademii Umiejętności, 1910). Franciszek Pułaski, Nowe szczegóły o Biernacie z Lublina. Warszawa, 1911. Por. nadto Roman Pilat, Historia literatury polskiej. T. II, 1. Lwów, 1909, s. 136—7. Aleksander Brückner (Przegląd polski. Og. zb. t. 186. Kraków, 1912, s. 291—5). Gabryel Korbut, Literatura polska. T. I. Warszawa, 1917, s. 123—5, 135, 299.

zapewne ów wartki prąd, pędzący ku Wschodowi, jaki w latach 1510—1513 ogarnął najwyraźniej Szwajcaryę i sąsiednie okolice¹⁾).

Początkowo towarzyszył pracy w drukarni Jana Hallera był później posiadaczem oficyny, którą przez jakiś czas prowadził z Wolfgangiem Lernerem ze Strasburga. Około 1515 r. wszedł ponownie w trwalsze związki z Hallerem, poczem, przez ostatnich piętnaście lat swego życia (um. około 1535 r.), kierował samoistnie swą własną drukarnią.

Wysoko wykształcony, biegły astronom, pełen zalet osobistych, pozostawał w ścisłych stosunkach z najwybitniejszymi mężami swego czasu: Rudolf Agrykola, Paweł z Krosna, Jan ze Stobnicy, Jerzy Libanus, Grzegorz z Szamotuł, Jan Tucholczyk, Szymon i Stanisław z Łowicza, Klemens Janicki byli jego przyjaciółmi²⁾).

¹⁾ Por. Kazimierz Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. II. Kraków, 1900, s. 230—1.

²⁾ Pochodzenie swe stwierdza sam Ungler w zakończeniu hallerowskiego wydania „Żywota Pana Jezu Krysta”: „wyrażono w Krakowie przez Floryana Bawara i Jana Sandeckiego... lata... 1522”. Zamiłowanie Unglera do astronomii wskazuje jego dziełko p. t. *Ephemerides ad annos tres venturos 1529 et 30 ac 31 diligentissime supputatae. Et commentarium in easdem ephemerides ex diversis astronomiae autoribus compendiose congestum cum plurimis utilissimisque additionibus*. Cracoviae, 1529 10/III. — Przytoczone tu niektóre sądy współczesnych zaświadczać o szacunku dla Unglera. 1) Sebastianus Grubel de Sancto Gallo ad lectorem (Procli Diadochi *Sphera*. Cracoviae, Fl. Ungler, 1512, k. 7 v.): *Eia qui sacris operam Camoenis, | Sedulam praebes vigil et poetis, | quique vis circos rutili supernos | Noscere coeli. | Hunc levi solers pretio libellum | Compares nuper bene quem polivit | Doctus et tali modo Florianus | Clarus in arte*. 2) Joannis Lupuli Bodmanensis ad solertes artis impressoriae magistros Florianum Unglerium et Wolfgangum Lern *carmen extemporaneum* (Valentini Eckii *Panegyricus in laudem Moravi*. Cracoviae, Fl. Ungler, 1513, odwrót ostatniej karty): *Croca fuit quondam gelido collata sub axe | Causa librorum saepe vitata viris. | At nunc huic laudem, decus ornatumque tulisti | Wolfgange, insigni cum comite ipse tuo. | Illimis pulchro circumlita littera cultu | Non haec Aldinis cederet arte notis, | Non Junonigenae tenuissima vincere nati | Stamina nunc possunt, subtilitate notas*. 3) Joannes Cervus Tucholiensis (*Farraginis actionum iuris... libri septem*. Cracoviae, ex officina Ungleriana, 1540, przed-

Zjechawszy z Zachodu, gdzie od pół wieku prawie drukowano książki w językach narodowych, zastał Ungler w Polsce zgoła nietknięte w tym kierunku dziedziny. Bystry i rzutki umysł przybysza spostrzegł rychło ów brak i zainteresował się jego przyczyną. Zapewne sam Haller, z którym częste o tem prowadził rozmowy, dalej zaś światli znajomi wskazywali mu jako powód zaniedbania niepokonane dotąd trudności grafiki polskiej. Zbliżywszy się pod koniec 1512 r. do ks. Stanisława Zaborowskiego ¹⁾, strażnika skarbu Korony, męża głębokiej nauki, uzyskał od niego traktat o ortografii polskiej i ogłosił go też w ciągu r. 1513 w swojej oficynie. Dziełko, mieszczące pierwsze teksty polskie, było niejako zapowiedzią drukowania ksiąg polskich, przeznaczonych głównie dla szerokiego ogółu, nieznającego uczonej łaciny.

Stosunek Unglera do Biernata z Lublina nie jest znany. Nie wiemy zatem czyjej inicjatywie przypisać należy tłumaczenie „Hortulusa” polskiego (być może, iż informowała o tem przedmowa do modlitewnika); to pewna, iż przekładowi Saliceta nadano kształt popularnych podówczas „Hortulusów” strasburskich, w czem dopatrywać się trzeba pomysłu drukarza.

mowa): *Iam olim Florianus Unglerius, origine Bavarus, typographus Cracoviensis, vir ob morum non vulgarem comitatem bonarumque artium puritiam sempiterna memoria dignus...* 4) *Epitaphium Klemensa Janickiego (1542): Unglerius iacet hic, Aldina nobilis arte, | Cosmographus rarus, rarus et astrologus, | Chalcographus nisi sit doctus, dignissimus omni est | Supplicio, egregium quod male tractat opus, | Et solum sequitur quaestum: cum quaestus ab arte | Quilibet ingenua debeat esse procul.* — O Unglerze por. Johann Daniel Janozki, *Nachricht.* III—V Theil. Breslau, 1753, s. 119, 124, 137, 159, 160, 177, 187, 192, 205, 206 zwłaszcza zaś 193. *Ianociana.* Vol. I. Varsaviae et Lipsiae, 1776, s. 297, 298. Jerzy Samuel Bandtkie, *Historia drukarni krakowskich.* Kraków, 1815, s. 266—75. Lelewel, I. c. T. I, s. 78—9. Ambroży Grabowski, *Skarbniczka naszej archeologii.* Lipsk, 1854, s. 152.

¹⁾ Przez wydanie „*Ordo missae*” (Kraków, Fl. Ungler, 1512 29/XI).

Wśród takich okoliczności ukazała się w drukarni Unglera pierwsza książka polska, którą był: „Hortulus animae — Raj duszny“ ¹⁾.

Pojawienie się pierwszego druku polskiego było wypadkiem przełomowym w dziejach naszej kultury, którego skutki łatwo ocenić i przewidzieć.

Jak z rogu obfitości posypały się teraz książki i broszury polskie.

Domyślać się godzi, że były to wydawnictwa pierwszej potrzeby, a więc: modlitwy codzienne lub opatrzone odpustami, psalmy pokutne, pieśni religijne, obrazy z modlitwami, oficja, katechizmy, opowiadania z Pisma św. zwłaszcza z żywota Chrystusa; podręczniki do czytania i rachowania; powieści i bajki; kalendarze i senniki i t. d. Przypuszczenie, iż w takim kierunku potoczyły się pierwsze druki polskie popierają źródła, z których wypływa, że między r. 1515 a 1521 ukazał się cały szereg dzieł polskich, a mianowicie: „Żywot Pana Jezusa Krysta“ Bonawentury-Opecia (przed r. 1517; może około r. 1515) ²⁾, „Historya umęczenia Pana naszego, Jezusa Chrystusa, na pienie polskie wydana“ (około r. 1515) ³⁾,

¹⁾ Nadając taki tytuł pracy Biernata, posługujemy się analogią wziętą z „Hortulusów“ niemieckich i czeskich, ogłaszanych, niemal bez wyjątku, z dwójakim tytułem. Napisem głównym był tu prawie zawsze „Hortulus animae“ po nim dopiero następował podtytuł w rodzimym języku, więc „Seelenwurtzgart“, „Seelengärtlein“, „Zahradka dusze“. Taką nazwą dadzą się wyjaśnić niedokładne (gdyż tłumaczone na łacinę) tytuły modlitewnika, zapisane w inwentarzach naszych księgarzy (Hortulus animae — Raj duszny = Hortulus polski = Paradisus animae). Zdaje się także nie ulegać wątpliwości, że pierwotny podtytuł (Raj duszny) stał się z czasem tytułem głównym (por. cytaty Laterny i Krainkiego).

²⁾ W r. 1522 ukazały się dwie edycje „Żywota“, obie oznaczone jako „wtóre“. Ogłosili je Haller (1522, 4-to) i Wietor (1522, folio). Drukowane niezależnie od siebie, oparte są na zatraconem dziś wydaniu pierwotnem, dedykowanem Elżbiecie, królowej polskiej a potem księżnej Legnickiej (od r. 1515), zmarłej w r. 1517.

³⁾ X. M. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich. T. II. Kraków, 1820, s. 423—4.

„Walki trojańskie“ (= Historya trojańska) i „Dzieje pogańskie“ (= ?) przed r. 1522 ¹⁾, Kalendarz na rok 1520 ²⁾, Arytmetyka (przed r. 1522) ³⁾, „Sejm zwierząt“ Antonina 1521 r. ⁴⁾. Nakładcą tych, dziś zaginionych, dalszych już książek polskich był Jan Haller, drukarzem zaś Floryan Ungler, który u schyłku żywota sprawiedliwie chyba o sobie pisał:

„Tego dla mogę się i ja w tym u was pochępić, gdym to obaczył, nie tak pożytku swego szukając, jako tego wielmi lutując, pracem się tej naprzód i przed innemi podjął, żem księgi polskie, nigdy nie bywałem buksztaby drukował. Potym inni ze mnie przykład brali. Już teraz to pismo na wsze strony rozszerzyło się i szerzyć się będzie“ ⁵⁾.

Słusznie też wołał do niego współczesny, Spiczyński:

Miejże dzięk z tej prace, miły Floryanie,
łaską swą pamiętać ci to będą Polanie,
żeć twa prasa język nasz ślicznie wytłoczyła
a narodowi polskiemu sławę uczyniła ⁶⁾.

¹⁾ Por. Wiersz „ku czcicielowi“, mieszczący się na karcie tytułowej hallerowskiego „Żywota Pana Jezu Krysta“ (1522, 4-to): Drudzy czta walki trojańskie, | albo i dzieje pogańskie; | czci tu jeste ci pożyteczno, | nie wierzyszi poczni jedno.

²⁾ Wacław Aleksander Maciejowski, Piśmiennictwo polskie. T. II. Warszawa. 1852, s. 244, Dodatki do Piśmiennictwa, s. 317—8. Prof. Emil Kałuźniacki, Historische Übersicht der Graphik und der Orthographie der Polen. Wien, 1882, s. 18—20.

³⁾ Lelewel, l. c., T. II, s. 209.

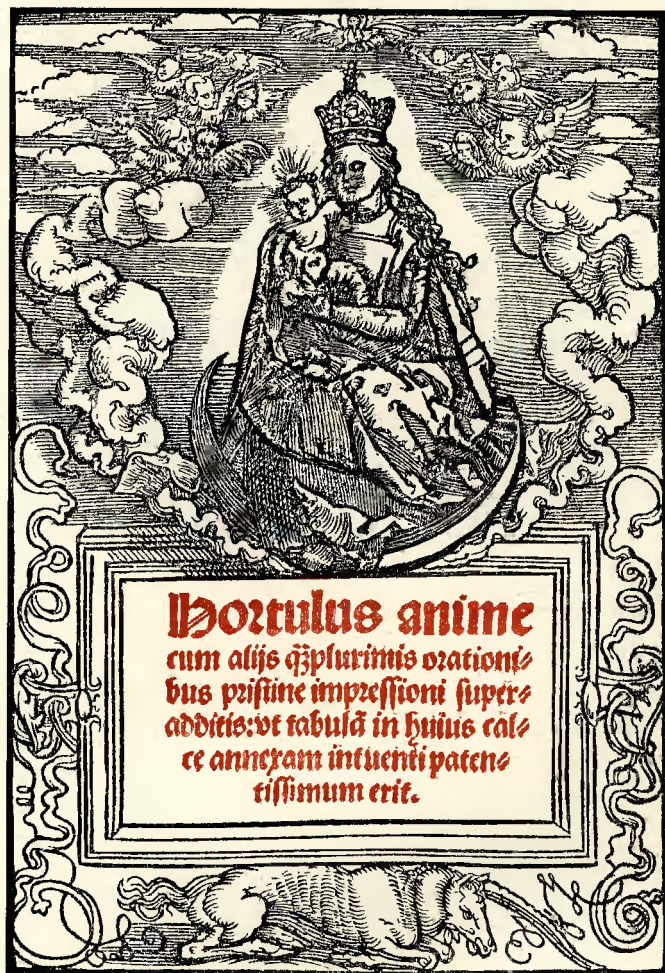
⁴⁾ Stanisław Potocki, Pochwała Józefa Szymanowskiego. Warszawa, 1801, s. 51.

⁵⁾ Stefan Falimirz, O ziołach i mocy gich. Kraków, Floryan Ungler, 1534, k. 119 r.—v.

⁶⁾ Tamże.

PODOBIZNY

Hortulus animae. Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1533 (HŁS).
 Karta tytułowa z drzeworytem, będącym kopią ryciny Hansa Springinkleego,
 używanej w „Hortulusach” Kobergerów.

Hortulus animae. Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1533 (HLS).

Karta 59 verso.

Drzeworyt przedstawia św. Jana ew. W dolnej listwie data 152..

Hortulus animae. Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1533 (HLS).

Karta 65, recto.

Drzeworyt przedstawia Dawida i Betsabe.

Hortulus animae. Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1533 (HLS).

Karta 108 verso.

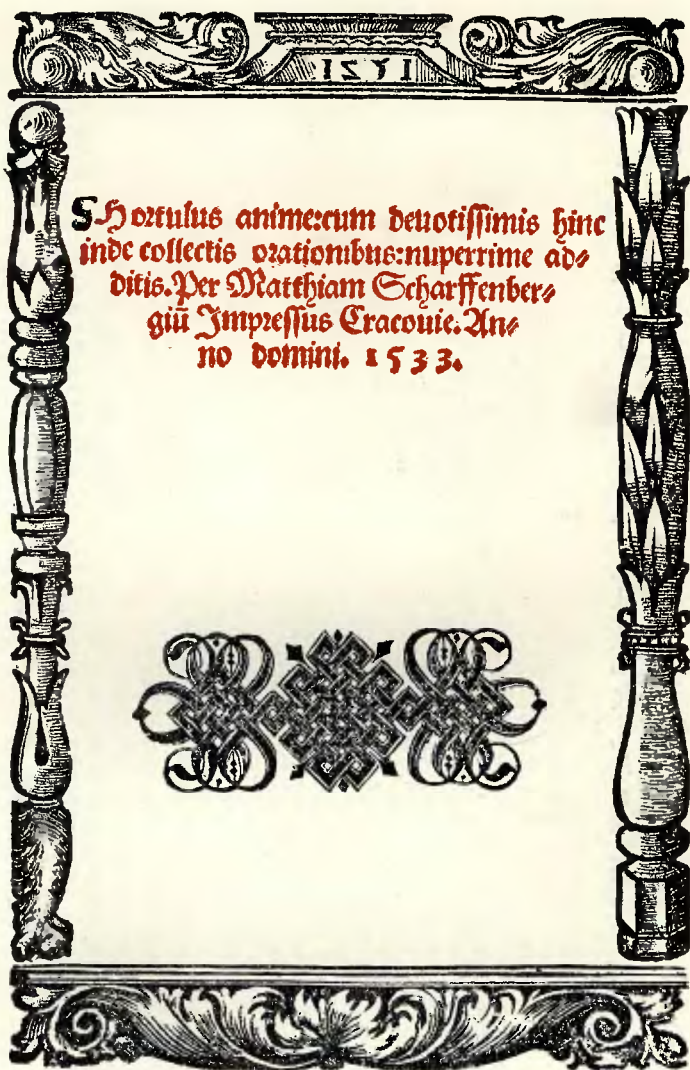
Drzeworyt, z datą 1532, przedstawia św. Floryana.

Hortulus animae. Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1533 (HLS).

Karta 125 recto.

Drzeworyt, z datą 1533, przedstawia św. Brygidę.

Hortulus animae. Cracoviae, Mathias Scharffenberger, 1533 (HLS).
Zakończenie.

W listwie górnej wyryty odwrotnie rok 1521.

PRECATIO:

Ad S. Lucam Euangelistam.

IN medio Ecclesiz aperuit Do-
minus os eius, & implevit eum

spiritu sapientiz & intellectus.

γ. In

PRECATIO:

coelestia mereamur scendere, Per
eundem Dominum nostrum, &c.

Precationes de S. Stanislao

Martyre & Pontifice, Pa-
tronō Polonorum.

O Flos & decus Ecclesiz, ô glo-
riosum lumen Ecclesiarum, ô
coeli sydus præclarissimum, atque
sanctarum speculum virtutū. fan-
cte Stanislai, pretiose Martyr, & e-
leste Pontifex à Deo, posce mihi
suffragium apud Christum Domi-
num, vt hic citius possem conle-
qui, quō te gaudeam perfui. O
præclarissime Pontifex, & gloriose
Martyr sancte Stanislai, qui multis
subuenis in tribulatione & neces-
sitatibus laborantibus, precor te
ô pastor Ecclesiz, vt intercedas
pro me misero & indigno pecca-
tore

Hortulus animae. Cracoviae, Andreas Petricovius, 1585 (HLP).

Karta 129 verso, z ryciną przedstawiającą św. Łukasza, i karta 137 verso.

(C)

Dawid, rycina Hansa Baldunga Grüna, używana w „Hortulusach“ łacińskich i niemieckich, drukowanych w Strasburgu przez Marcina Flacha (1511–1513), pierwowiez odpowiedniego drzeworytu w *HPI*.

1954

412

dam yz gdi bzyen smyercy moyey przidzye tisa-
m myli panye ktori sachyyl uaprzecy w oskarza-
czym mogym badz obrońca niimi ktori yea blo-
goslawia oni nawyky wykow. Amen.

Receny. **C Dinga o dobre skonanye.**

Migallonego mylosierdzya twego oycze swy-
yati oycze sprawyedlywi y namylsi polycam do-
mowi mego podlug n. nosiwa myloscy kroza sya-
tobyte dusla sina twego nas wyatila nakrzisu po-
lyecyla. a prosla cyapz. fona nyesmerna laska
ktora. dusla nas. yastly klot. przjal ra-
cz tez moza dusla wyey scyala wistly wterze. a
sce przyc. a nanye wistkyego kloby. przycyga-
naca yakobi yedna kropya w morzu myloscy.
wey zaropyc abich nygdzye przebitku nyemyal
yedno wtobyte yednim mogym wesely. na
myloscy wistly y nalaskawstly. Jesu prz. son zalostni
y placlywi glos ktorimes wzlowyeczenswye
mayke za nas ymzecz cyallkoscy. bolpescy sema-
dlyoni opustsonegos sya od oycza wolal. klye-
czimse odemmye. d. alyeko pomoci mylosierdzy-
ya swego. a namyacey w dzyen wcyshyeny duse
moyey krydy yust prze wstanye azmozzenye yarik-
cy. wistnye badye moglo tedi ti przeswycy-
astwo swyarego kraya y przes moc sbawzenney
mak y myloscy. smyercy twoyey mil o me-
y dussly mysty pokora anyencyshyeny alye mylo-
sierdzya y porcysheny a wibam ya od wistlych

Msza św. Grzegorza, rycina Hansa Baldunga Grüna, używana w „Hortulusach” łacińskich i niemieckich, drukowanych w Strasburgu przez Marcina Flacha (1511–1513), pierwowzór odpowiedniego drzeworytu w *HPI*.

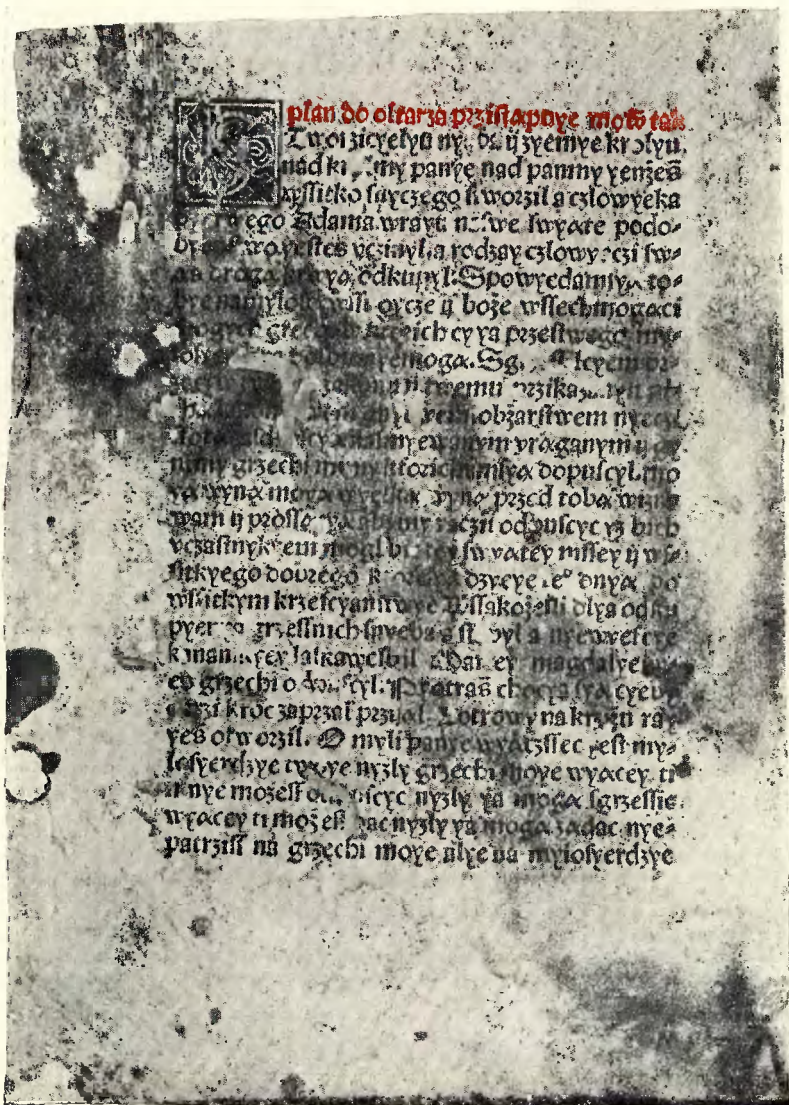
2 m. xviii
 wepłkow onim a rakomn ktożs dlyaninye na
 wy. tlm kizisu oki uenimy gochimy dol przibec
 wirny ya myls Jesu ij nas wyatlii dny te apanye
 smak ktore yey sgorowani a przemiedy ya do w
 yeznego od poczyniayya sgloleni radoicy ij w
 nawarwa moyey dobrocy napyecky wyel. or. 21.
Ku mlii. Ododyt wremila a napzodm ka

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).

Karta XVIII recto.

Drzeworyt, ujęty w listwy, przedstawia mszę św. Grzegorza.

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).
Karta XVIII verso.

swoye. Agdiss nyech: ell siniercy grzesnego al-
 ye yzbiya nawrocyl a jiw bil przymyslmya redi
 klobye oyce nyepzeczirpanego mylosyerdzysa
 a swat mya panye boze moy swawenya me: da
 wslimy dobra skrupchasczadne skonanye ij ziwot
 wyecni Amen. **¶ Dnia wobitci. Mon. i. i. Qmy**
loscy wi. oyce. takre nas swoya laska racz wzimye
skrozimbi choyal nanyeky myesskac. ¶ Kniez
wangelij. S Wyatloscy nyewimorna boze racz
 czimny dac serce skruszone ktorebi. latwe przyja-
 lo boska nauka a powolne bylo yarsmu krystow-
 emu ij brzemieniu przykazania bozego. Amen.
¶ Sursum corda. P ocliyely ktoby panye ser-
 ca nalle abi tu naszyemy zadney lyuboscy nyemy.
 ali yedno swa w tobye koehali. Amen. **¶ Gr. i. i. i. a**
agamus. Q yaki nyemi tobye stuznyon poczat-
 ku wslukye: dobrego za wslukye: dobrodysyestw-
 a nam od cyebye dane yako zesmi tobye prawye
 zawydi powymy. **¶ E. i. i. i. a kaplan. braca mo-**
wy. a. Diate fratres Mon. E naska dacha swa
 tego racz: obymy upomnyet se ferde twoye abi
 przyal pan bogat: ohy: shakny: togych wldy
 acnosa grzechny: wslitapi nalle. **¶ D. i. i. i. a**
droscy nyelmyerona nyem boze pro-
slacya abi pzes moctey swatey msl-
ey laskawye swa imlowal: i. i. i. a
 my tyny ktore ya wlye: panyacy niamy: kromy
Ex. i. i. i. a

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).
Karta XIX recto.

H swo supelne cyalo krystowe swa-
ra od kuprenye prawy ciowrecze pra-
we cyalo idyewyce narochone slowo
wcielzone natim ofcarzn poswiaczone
chlyeby i wini anyelsky swawenye i nadzweyo kr-
zeszcanice. Bachz posidrowyod i swyato loicy nall-
e: swota spyso pyelgizimaya. i ntsidrowye pra-
we i j wpmvuku nall wrecz nadzi roikoshni. wy-
dzacya wini chlyebye naswratilim yakos bil
wzjirowye dzyewycim nactsilim i prosia tego
wego lotr prosyl wcebye gdiaz nas nakrzisa w
myeralabi rwa swyata prawyca od wslitkych
loicy nas wibawila a przes trowa pobrota day
nam swawenye przeswa laska day tu dobre po-
myelkanye a potom stoba wycenne krolowan-

Drowa. **Ku dozey krow.** (ye. Zime
bachz prawa krowy pang naslego Jesu
krysta ktora s boku yego swoda wipli-
nala. Bachze ti moya rada moya po-
moca moya obrona i zassiezienym cyala me i
dole moye wnyneyssim swowe a j wbadaci
i przes nieskanione wyeky wycen. Amen.

Dziko krystowa. **Do podnytyehyn cyala**
potrywacy nmya cyalo krystowe swato mya
krowy krystowa wpmyma trodo boku krystowe
omy mya mako krystowa potrywacy nmya po-
we oblyga krystowe wsdrow mya. O pobni Je-
su wmluchay mya a nyedopuscay abich odla-

(Ev.)

tzon od czebye od iłofcywego nyepziacye lya o
 broii męa wgo... i męercy wżony męa pod
 lye fyebye postaw... abich se wliłkymy any
 oli chwałycy... paia sbawocy lya mego nawy
 ky wyekoy. Amen.

**Przysłowia i wiarlich po
 bożym czebye pamiątce rodzyce przylaczele i**

Dulle puste a mowe ta modlywa.

Sudnyo oplwyta wrecnego myłofy
 erdzya vdszel swey lasky oplwytey wa
 sliłkym wyernim dussam ktore ti ma
 si w troyey swyatey woly a swalsza dussam. oye
 ca mego matky moyey. bracyey syolir i wliłky
 ch przylaczele mogeych day gym odpocinyeny w
 yeczne a wkaż gym laska swa i dussam omich kto
 rzimny nyegdi co dobre^o czynly ktorimem mod
 lytwa powynen ktorich prace nyny poziwam
 myli panye sesty gym anyola swego ktory gych n
 yechay strzeze i przewyedye do krolestwa nye
 byeskyego. Amen.

**Druga modlywa od kto
 rezylye dny odpustu otrzymali ylye cyal pogro**

Modlywa (ze bromich tam ghye mowili).

Snyli panye nad dussamy ktore osobnich
 vcybye nyet. iay a pomocnykow any wniokach
 may a ktorego pocysse nya any zadney nadye
 ye yedno yz na twoy obraz i na twe podobienst
 wo sa stworzoni ktore albo dawnoicya albo wbo
 swem albo samyellkanym i zapamiatanyim pr
 zylaczele sa opuszczeni ktorich pamiatky nyegdi

8913/177. w. 17.

Zist. rri.
 nym i m n n a r a p r e b i s e g y m m e l i p a p y e a r a
 c z o n y c s t r o z e n y a t n e g o w i b a w y e o d b o l y e
 l e y a l e y a g a y i y m p r a n y c a s w o y a a p r e a r y e d y
 y e n a m y d i c e o a n o t o z e n r a u p o k o y a. **C** t o s d r a
 w a m n a s y l i t k y d u s l e w y e r n e k r o z i c h c y l a
 r u n y p l a d i o d p o c z i n a y a w p r o c h u k r i s t u s k t o
 r i t a s o d k u p y l s w a n a d r e s l i l a k r y w a r a c i w a s
 w i b a w y e o d m a k a p r z i l a g i e t o w a r z i s t w i a n o
 t o r a m z e w y a c n a m a s p a m y a t a y c y e a j a n a m y
 t a n a l a y e m o d i c y e y z b i l i n i w a m b i l y p r z i l a g i e
 n y a a n a m y w y e b y e o h o d a r j e n y z i m e n .
C t o r e y e c t a p o l e a m i l i t k y d u s l e w y e
 m o d e w i c y e w l o n y e y e m y e d l u g o u l i n o
 t o r a s a l a g n a y a w s t o n c e s p r a w y e d l y w o s y
 w a n a l a n a w y e k y w i n y a c s w e y s u r a t o s t y r o
 t o r a m y n e . **C** W a s y p r o s y m y c a w l l e c h m o
 t o r a s a a d i e l l i n g i l l i z e l n y c z e k r w o s c h
 i o l l i z e l t o r a n i c h w i n a r l i c h o l y a k t o r a n i c h b a
 w y e n a a l a r o t y a g u y o m i n a r a k o m a n a k r a
 n a r o t l e c a n y e c y e c r a n y e s p o d y a l a n a o l
 a t e k b a r s o p o r k a m i n e c d a y o d p o c z i n y e n y e
 s t a k y m i n a m y w a n y p o g r z e l o m m y e n z i n y
 e l l i t n o l y u y e l l i t o g i e m o r e m y l d u c h e m s w y
 a t i n n a w y e k y w y e l o w z i m e n . **C** **P a r t e c u m**
u d o w . D a y p o k o y m e l i p a p y e t a l o w m e l l i c h
 b o g a n e n y e n a m k r o b i t a l a i l a n a m y r e d n o
 t i b o z e n a i l . **C** o d h e m t a c y e b y e **C** s t a t a n y e
 a p r z i l a w a m o b y e k r i s t e **C** j e s u n a z a r e n s k y

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).
 Karta XXI recto.

krolyu zidowsky. **¶** *Abodlywa gdi ostatny rpa
mowy. Zgnta ma tyelvac titya: syat odpusta*

¶ *od Bonifacius papygamo: nabozye.*

Panye Jesu krysie ktoris to naszyatle cya
lo i nadrosls krew s ziwora na ryelyebnyer
sey panni Adariev ragil w zyaca tasya krew
naszyatle boku twegc na oltarz krysow
m dlya sbawyenya naszego wylal i wstuzie ty
pak chwaliebnyu cyelye smartwiches w stal i n
snyebos wstapyl i masl zasya przids do dze n
ichy martwich. W paw ze nas przesto na wy
le cyalo twore krole tera na oltarz. W dze
zaplanskye yest ofyerowano od wylal krew
losy dulsnich i cyeljesnich i od wylal krew
i od skod przestlich nabyeslich na dze n
yali bic yen ziwyl i krole yest na dze n
w. Zimen. **¶** *Dzuga modletwa ktora gnta to m
owy mayac skrucha za swe grechy i grechy adp*

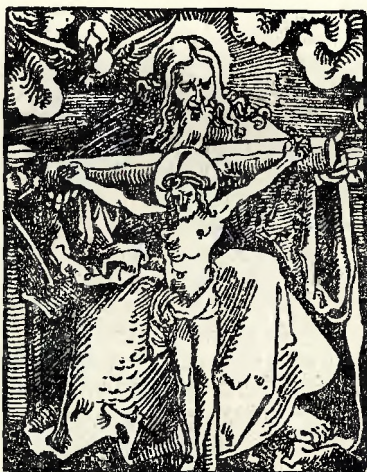
Prossa cy a namylosy. *(zabawie gnta)*
Wssli panye Jesu krysie. Wstetola na dze n
na laska twoia ktorasli krole na dze n wylal
na krysie sboska mylosy na dze n wylal na dze n
s. smasmatyeyssa posata s. amacony smi
s. sprzeklorim sercem s. silagomim cyalem s. s
rowimy ranamy s. swicya gnyomim eslonky s
wipyatimy zilamy swolacimy osi souyeny
lim glosem s. blyadim obhyatim s. supertelna
barwa s. placzywumy oczima s. widichayacim

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, 'około 1514 r. (HP1).

Karta XXI verso.

gardlem spragnacimyszachamy sgorzymy vka
 llenym octu i zolcy s ngklonyona glowas r
 sdyelyenym cyala i dusle se wldroyem studny
 ey zmye wreyze lasce proslacya myloscywi pan
 ye Jesu kryste ktora mylosne serce twoye tedi bi
 lo vdraciono. abi my bil laskaw nad wielkoscy
 a grzechow mogich. Dobzi i swyati konye i blo
 goslawyone i chnalyebne smarowi wstanye bl
 ya nyewimowne. mylosyerdysa twe. racy m o
 ac yen zmyess i kroluyess nawycky wykow. **A**
Allya. Ista poze gnanye takosya modl.
Chernyeyssa korono wslitkych swyatich Je
 su krysie racimynnye i zawzdi dac twoye poze
 gnanye przesktozebi wemnye bila porwyerdz
 ona twa swyata wyara pewna nadyeya i mylo
 se doskonala abich naskonany mogym i na sa
 dnye twogym twe poze gnanye prawye i wsel
 ye przyjal a srokoscy nadostoyneyssy za lugi tw
 ogy se wslitka rzissa nyebyeelka wtobyenawye
 ky osiwal yen sbogien oycem i iduchem swyati
 m zmyess i kroluyess nawycky wykow. **Ame.**
Abodlywa dyakany do boga oycza za ma
ka pansielu krysta od ktorego sa wielkyye odpustki
i grzechow odpustgenye kroya sprawim naboze
Dzyaknyia to nstnem bader newyl
 bye panye swyati oycze wslitchnoga
 ci wyeczni boze i nyechay dnye two
 bye kolzdi yozuk za przynalczoz dylia n

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).
 Karta XXII recto.

Trójca święta, rycina Hansa Baldunga Grüna, używana w „Hortulusach“ łacińskich i niemieckich, drukowanych w Strasburgu przez Marcina Flacha (1511–1513), pierwowzór odpowiedniego drzeworytu w *HP1*.

plwyte mylo verdyra rae kreus yedmanu.
 inouy iaca twego nyep repit calsye za galeb
 gy na nyere widal abim nakego i raka nyet
 egorz a smkamyet przed toba nyetyle wafz
 ih red pan zelaryati orose a fuyat do kolca t
 ye a wifdyego nyetyle a nyetyle dygon pa
 en nara przena wafz dygonat, kio nyetyle of

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).

Karta XXII verso.

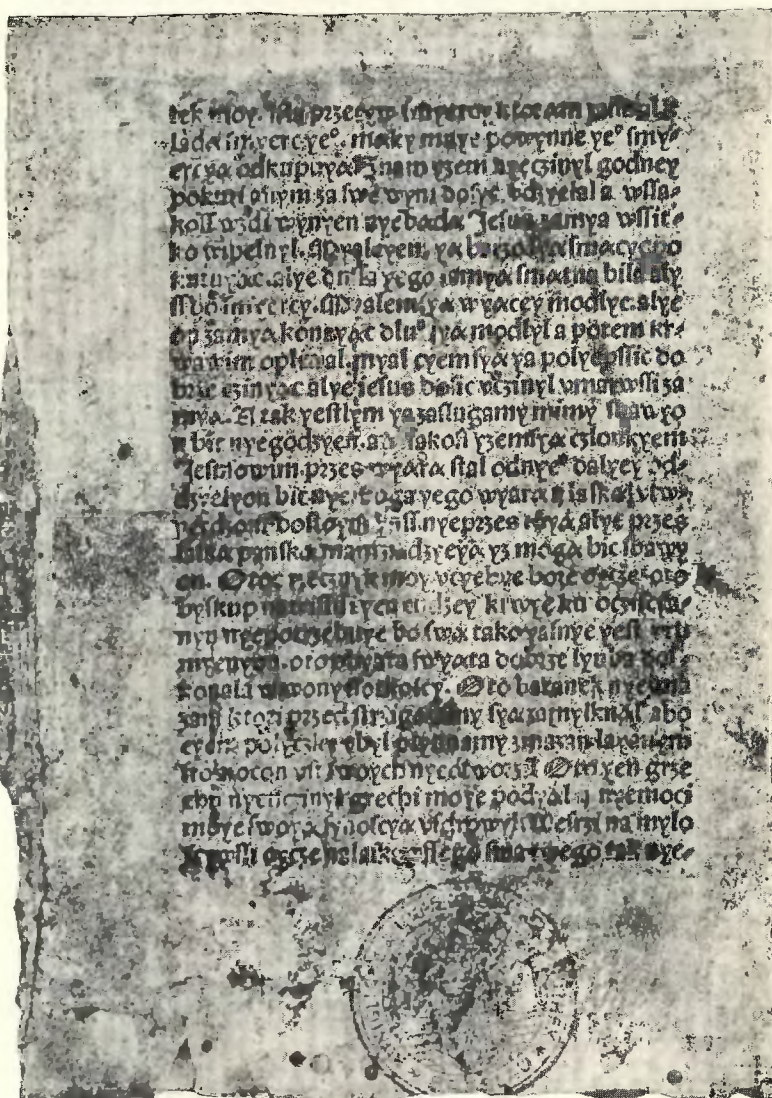
Drzeworyt, ujęty w listwy, przedstawia Trójcę świętą.

Zill. 111

mnye wielky nass byskup swyate dyceya turpe
 pan nass Jhesus kristus zagrzechi bracye swy
 abach laskaw nad mnostwem zloscy nasscy. a
 oczyent glos brata nasslego Jhesusa wola do cyeb
 ye skrzyza otoc yest ktori wysly przed toba nakra
 zu mowu & wysly. bo przelste rzeci jako jnnyce
 lle przed toba la wezrzill panye na oblycze kris
 sta twego yen tobye alyst dosinyercy stal sya po
 slussen. Zinyechay nyeodstapuy a nanye by cd o
 czu twogych. blyni wego abi pamyatay jaky co
 dosic wcinynye odnyego wzyal zagrzechi na
 obi myli panye polozil nagaga grzechi nasse. kt
 ozimylimi gnyew twoy zallusily s yedney stro
 ni a mada ktora cyryl za nas nyedynni sin ty
 oy idrugiey stromi owlleyky waznyeyllae toba. J
 ye nywacey godna abi dlya yey wilyal myto
 chye swoye nanaa nyzly oni zloscy nasse przyko
 rebj zartymal mylofycrdza swoye wgniewe
 wogym. Z myli panye swyati orcie yulicy swy
 nyedokasa przed oblycznoscya twoya prozni. bo
 cyem co kolywek sin twoy gdi tu naswyecye bil
 dyalal samya dyalal a cokolywek sprawyl mny
 e sprawyl. bo on nyczlego nyenczynyl a nyc do
 brego nyeopisyl. ydzetoss prosla yego poslus
 senstwo nyechay wimowr nyeposluslnosc moye
 yego pokora picha moya yego czerplywosc gnye
 w moy yego wicyaglywosc dytek moy yego lal
 kawyosc zlosc moya yego dokonalosc nyedossa

Quintus Ennius Rufus
Et Quintus ex tota gentis tubulanae
et Plombariae gentis

„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).
Karta XXIII recto.

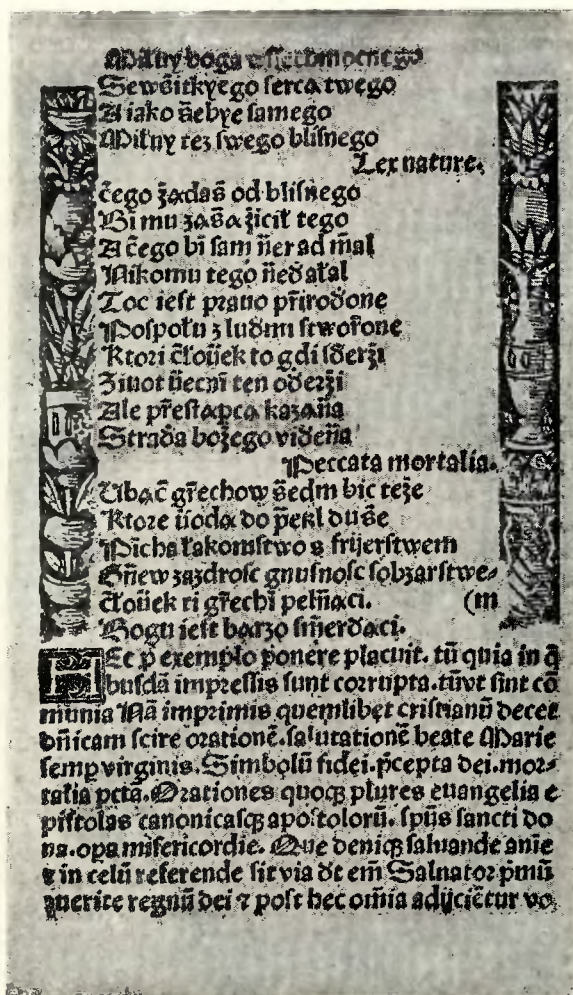
„Hortulus“ polski. Kraków, Floryan Ungler, około 1514 r. (HP1).
Karta XXIII verso.

bñs pferat hoc aut sacramētū nō solū valet psecrānti: sed etiā omib⁹
 p quib⁹ sacerdos specialiter orat: ⁊ vniuersaliter toti eccle: nō so-
 lū uiuis: sed etiā defunctis. quia in ipso cōtinet vniuersalis causa qm
 sacramētorū scz xps. **¶ De frequentatiōis unitate dī Ciprian⁹** Qdē
 cito deficit: quā nō accepta encharistia riget ⁊ accēdit. **Bernard⁹**
 Nō est patū sed aridū ⁊ exangue cor illius: qui oblit⁹ est comedē-
 re panē snū. **Itē idē** Corps xpi egrotis est medicina: pegrinātib⁹ die-
 ta: debiles pfortat: valentes delectat: languores sanat: sanitatē pser-
 uat: fit hō māsfuetior: ad correctionē patior. ad laborē ardētior: ad a-
 more sagatior: ad cautelā ⁊ ad obedientiā puior: ad gratiarū actio-
 nē deuotior: ⁊ in omib⁹ gestib⁹ ⁊ morib⁹ ppositior hec ⁊ multa a-
 lia ⁊ plura dici ⁊ scribi pnt de hoc sacramento. **Hec ex libro missali**
Romano. **¶ De defectib⁹ in missa occurrētib⁹ ⁊ de eorū remedijs**
 Defectus missę sūt quādo requisita ad missę celebrationē deficiūt.
 Ipsi aut defectus ptingūt. **¶ Aut ex pte sacramēti.** **¶ Aut ex pte**
ministri. **¶ Aut ex pte ministerij** quia in sacramēto requir. **¶ Ista**
mis triticetis. **¶ Vinū de vite.** **¶ Aqua naturalis** sūt hec ex pte
 materie. **¶ Ex pte vero forme** requirūt verba psecratiōis ⁊ intentio
 psecrātis. **¶ In ministro aut** requir. exterius debuit vestimentū: ⁊
 in corpe ieiuniū ⁊ dispositio mētis ⁊ anime. **¶ Et in ministerio** req-
 rit q missa ppleat. scz q sacramētū sit ppletū ⁊ pfectū ⁊ q sacerdos
 sumat sacrificiū sub vtrāq spē edicādo toties aut sumat quoties ce-
 lebrat qā p ipso sacramētū in sumptiōe pplemētū suę significationis
 recipit ⁊ de his quib⁹ scdā est hic dicendū.
¶ Et primo de panis defectu. Sacerdos si missam dicēdo: ppēdat
 nō fuisse debitā panis materiā. vcz q panis non sit triticetis: vel q sit
 corruptus. q si hoc aduertit an psecrationē: sic accipiet aliā hostiam
 ⁊ recipiet ab illa orōe. Suscipe scē p: q dicta ommissis alijs dicet.
 Veni scificator: ⁊c. ⁊ sic oib⁹ alijs ommissis pseqt vbi erat qñ aduer-
 tit. **¶ Si vō iā psecrauerat: ⁊ post psecrationē depēdit defectū in**
hostia sic accepta alia hostia incipiet ab illa orōe. Qui p die. ⁊ loco il-
 li⁹ relatiū q dī dñs nṛ Iesus xp⁹s p die qz pateret accepit. ⁊c. vsq ad
 orōem. Sili mō possqz cenatū est exclusiue ⁊ oib⁹ alijs ommissis pseqt
 vbi dimisit. **¶ Et si nō aduertit defectū nisi post sumpt. onē hostie**
q nō erat debita q nō obliāt q nō si ieiun⁹ nihilomin⁹ accipiet aliā
 hostiā debitā ⁊ recipiet vt dictū ē dñs nṛ Iesus xp⁹s p die qz ⁊c. vñ
 qz ad Sili mō ⁊ postea alijs ommissis sumet eā dicēs Corps dñi nṛi te
 su xpī. ⁊c. ⁊ pseqt vbi omisserat. **Hec ē sentētia cōter Theologorū in**
nij. dñi. viij. **¶ Sed qd sit dicēdū si hostia inueniat fracta an psecra-**
tionē. k. nihilomin⁹ pōt psecrari nisi sit scādālū in populo quia tūc a
 lū accipiet: quia fractio ⁊ quadratura ⁊ hmoi nō viciant sacramētū

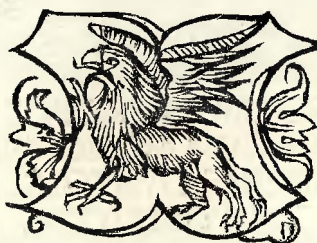
W tře? dñs. s martwichtal wstap na
 neboša šeb naprawici boga oycz wsechmo
 gace. Stąd pñde ladic žue y martwe. Wye
 fa w ducha swyātego swyāc carkw křes
 cianskū. Swyācib opcowanē dpuścāie g
 řechomēcālā s martwī wstāie y žuor iec
 ni. Amen.

Decē precepta dei.

Pirus kašy tworca naše
 nēmaš mēc boga inšego
 A naproznosc nēstarku twego
 nēbež ymēia božego
 A hamatay to sobye s ūela
 Biceit swāta y nēbela
 A Chceš mēc laska moia
 Lei oycz y matka swōia
 A nēcīn majoboyřwa swācā
 Kaka: kašia ani radā
 A nēcīn gřechu nēcīstego
 Wroć wřadu małżeńskwego
 A nēkradu ymēia cuđe
 A nadnīm vđelay swēgo
 A nēswādē naswego blisšiego
 A i swādectwa falsšiego
 A nēpozaday žoni brata
 Zmōdewki ani oślā
 Dno precepta legis euāgelice
 Ješ bi cōūacey bišo
 Wm bi šāwpraūie špelnīto

Stanisław Zaborowski, Orthographia. Kraków, Floryan Ungler, około 1513 r.
Karta 11 recto.

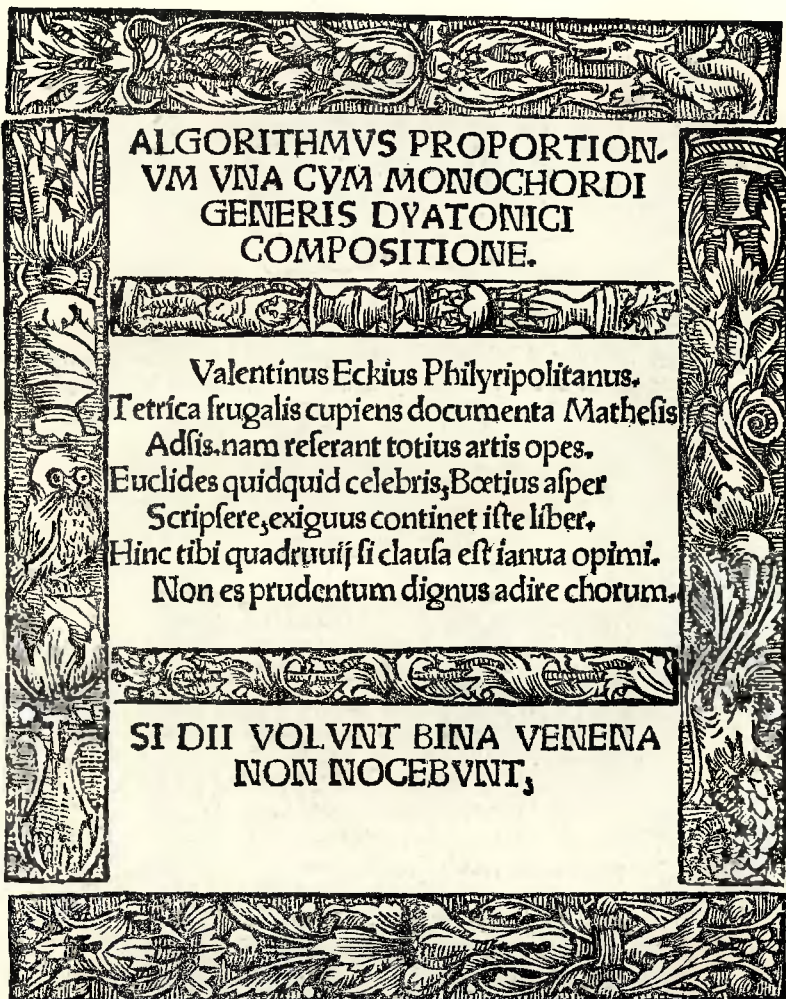

Gryf w tarczy, umieszczony w dziełkach Stanisława Zaborowskiego: *Ordo missae* (Kraków, Floryan Ungler, 1512, 29/XI, karta tytułowa) i *Orthographia* (Kraków, Floryan Ungler, około 1513 r., karta tytułowa) oraz w druku Walentego Ecka, *Panegyricus in laudem Moravi* (Kraków, Floryan Ungler, 1513, karta *Bm* verso).

Differētia. 15
de naturis septem
planetarū qđ mē
bz n3 in corpe hoīs
regunt & dirigunt
Ptho Claudius.
oīm sapientū in scientia astroz prin
ceps in libro suo iiii. ptiū pte pīma
cap. iiii. Naturas septē planetarū
pulere describit. Leteriqz astrozū
magistri: que membra quilibet pla
neta regit gubernat & dirigit ostēdūt
Propter cōplementū huius cōpē
dij vtile visum est tales naturas pla
netarū cognoscere. Vita est oīm p
eius lumen oīmibus influit sup. ori
bus & inferioribus. Est etiā cādela
& lumen vniuersi calidus est & secus
nō tñ sine cū nocumēto quēadmo
dū Rex membris hoīm habet cere

Joannes Glogoviensis, *Introductorium astronomiae in ephemerides* (Kraków, Floryan Ungler i Wolfgang Lern, 1514).

Część karty *Gm*.

Algorithmus proportionum (Kraków, Wolfgang Lern, 1514, 29/VII).
Karta tytułowa.

Algorithmus proportionum (Kraków, Wolfgang Lern, 1514, 29/VII).
Zakończenie.

affectus fit ad spe
 ciales regnas e
 rit recurrendum
 vs sculū a fener
 iucundus a ituo
 xc. Alalta cōtra
 primitiuor regn
 las aut pducitur
 aut corripit: que i
 orōe soluta diffi
 culter memorię
 commēdari pos
 sint: idcirco que
 dam subieciā car
 mia Aldalrici. hui
 teni qui in sua ar
 te versificatoria de derivatiuis ita nobis edidit Wattenus.

Deducta a breuibus sic producenda notantur
 Regula iucundus. staturus scula vomer
 Vitupero. remus tum casus iunior. humor
 Tegulaq. humanus/legis, laternaq. rapum
 Caseus & totus vocis. iumentaq. regis
 Viginti. binus: denus trinus quoq. nonus
 Iugeta. vena quibus sedes & macero petus
 Seruis & nequam. feralis sumina vires
 Vociferor fomes. ceritus secius adde.

Prima regula. Preteritū dissyllabū primā
 pducit. vt veni. vidi. legi. Quidi. Hinc veniūt rīsus hinc pau
 p coctus sumit. Ipsi. Beroaldus. Venit mēsta dies redijt la
 chrymabile tempus. June. sa. iij. Nonne vides quanto celebratur spor
 tula: fumo. Alantuanus. Necloga. vj. femina prospiciens venientē a limi
 ne vidit. Quidi. legerat huius amor nomē tituliq. libelli. xc. Excipe a re
 gula hec sex preterita que primā corripit scz. fidi a findo. Scidi a scindo
 Bibi a bibo. Dedi a do. Steti a sto. Tuli a fero: nec obliuioni tradendi
 sunt predictę regule. Quia p hanc 7 similes nō impediūtur. vt rui. frui.
 Leteror pteritorū priā tārs ē quāta pūris. pter genui. posui. potui. coegi.

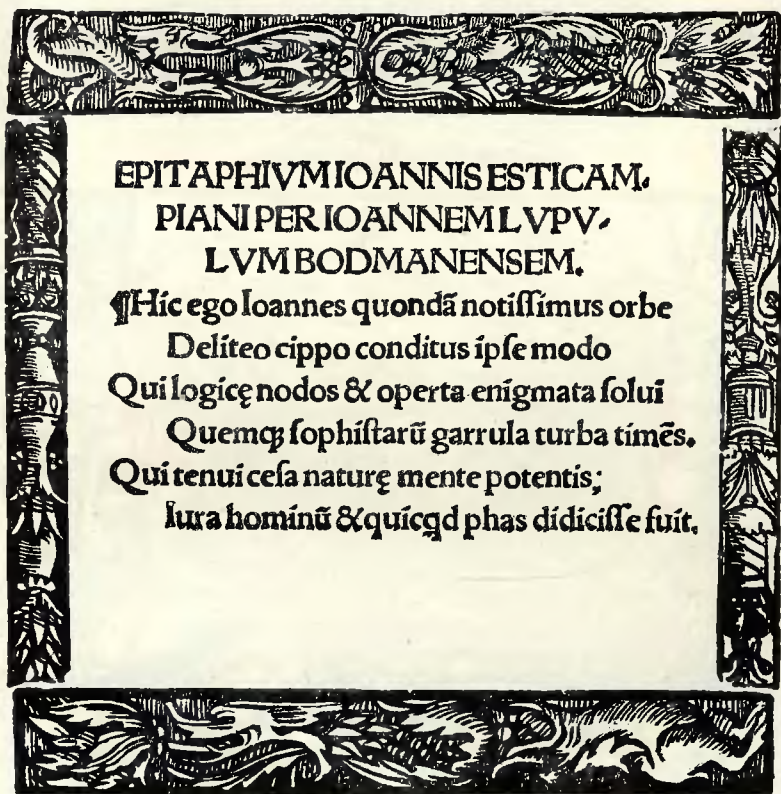
Quona regula. Omne supinū dissyllabū primā
 pducit. vt visum. lusum. Excipiūtur decē que sequūtur. Qui
 tū a queo. Litū a cieo. Sitū a sino. Litū a lino. itum ab eo. Da
 tiū a do. Kutū a rno. Ratū a reor. Statū a sto. Satū a sero. Supinū aut se
 quūtur oīa ei⁹ derivata. vt de derivatōe dicimus. vt visus visor: itū iturus
 Excipiuntur. Staturus. ambitus participia. Accitus vero media pducta
 male a nōnullis excipitur. quia nō a cieo. sed a cio. qd itum pductū habet
 derivatur Sillius li. iij. Accitas pperē castris ipzelis consil. Luca. Stra
 risq. excita inuentis.

Decima regula. Omne preteritū primā gemi
 nans eandem corripit. vt didici. peperci. cecidi. peperci. ipopōdi
 cucurri.

Adecima regula. Omne supinū nō dictū iā
 mutans vi. in tum pducit vocalē ante tum. vt expeditū. petiū
 Sed illa facili opa accentu cognoscitur: regulā itaq. adiciam

EPITAPHIVM IOANNIS ESTICAM.
PIANI PER IOANNEM LVPV.
LUMBODMANENSEM.

¶ Hic ego Ioannes quondā notissimus orbe
Deliteo cippo conditus ipse modo
Qui logicę nodos & opera enigmata solui
Quemq; sophistarū garrula turba timēs.
Qui tenui celsa naturę mente potentis;
lura hominū & quicqđ phas didicisse fuit.

Joannes Esticampianus, Modus epistolandi (Kraków, Jan Haller, 1519).
Odwrót karty tytułowej.

Descriptio Sarmatiarum Asianae et Europaeae et eorū quae in eis cōtinent.

¶ Sola sub occiduo vir/
tus manet orbe perennis

¶ Omnia mortali
cetera sorte cadunt.

Spes mea Christus.

ANNO M D XXI.

Mathias de Miechovia, Descriptio Sarmatiarum (Kraków, Jan Haller, 1521).
Karta tytułowa.

zef vsta proroekye. wyecieczny mylosczy
 vnylowalam czyebye w mogym smylo-
 wanyu. przyczagnem czye ksobye k-
 cho: a myloscz czyebye sczagnala swy-
 sokosczy nyebyeekye. w swyworth panny
 Marie kcho: a mylosz pothym czyebye
 sczagnala schywota panny marie wpa-
 dol thego nadznego swyacha. kcho: a
 myloscz czyebye wstrzymala trzy y trzy-
 dziesieczy lyath nathym swyeczye. wk-
 rozym snamyenyv: thwoye wyelkye
 myloszy dalcz nam twoye nasfyatsche
 czyalo. ku pokarmu wyernemu: a twoya
 krew nasfyatschx ku wyernemu pyczyn
 wkchozym snamyenyv twoye wyl-
 kye myloszy chczyalcz bicz yath wy-
 dzyon od yednego szadzyego do drugye
 go y wkchozym snamyenyv twogye w-
 yelkye mylosczy chczyalcz bycz ska-
 zan nasmyercz. y vmrzecz nakrzyzn ybl-
 cz pogrzebyon: kchozy pothym wstal
 wyernye smartwych y vkazalez sye th-
 woje nasfyatsche maczcie. y wschyfe-
 kym apostołom swyachym wkchozym
 snamyenyv mylosczy thym mocza swo-
 yx wlasux wstapylez wu yebo. y sye co-

Agenda. Kraków, Jan Haller, 1514.

„Powieść o papieżu Urbanie“.

Karta 2 verso.

POCZAVTEK SWIĄTE EVANIELIE

podług świętego Iana

W poczętku było słowo: a słowo było w bogha: a buog był słowo, To było na poczętku w bogha. Wszystkie rzeczy przez niego wcielone są: a bez niego nic nie jest wcielone. Co jest wcielone w nim żył: a żył był światłość ludzka: a światłość w ciemnościach świeci: a ciemności jej nie ogarnęły. Był człowiek posłany od bogha: ktoemu imię było Jan. Ten przyszedł na świadectwo: aby świadectwo wydał o światłości: aby wszyscy wierzyli przez niego. Nie był on światłość: ale aby świadectwo wydał o światłości. Była światłość prawdziwa która oświeca wszelkiego człowieka przichodzącego na ten świat. Na świecie był: a świat przez niego wcielony jest: a świat jego nie poznał. Ciświecie własnie przyszedł: a swymi go nie przyjęli. Ktorkolwiek przyjęli go: dali mu moc syna bożego być: tym kto go wierzy w imię jego. Ktorki nie sekwa ani o wole cię: ani o wole me: ale o bogha narodził się. A słowo cię stał się jest: i nie było wna: a widzieliśmy chwale jego: chwale jako jednorodnego od oca: pełnego łaski i prawdy.

Septem canonicae epistolae. Kraków, Jan Haller, około 1516 r.

Odwrót ostatniej karty.

Legendae sanctorum Adalberti, Stanislai, Floriani. Kraków, Jan Haller 1517.
Karta *AII* r.: św. Wojciech, *BI* r.: św. Stanisław *BIV* r.: św. Floryan. Być może, iż ryciny te ozdobiły *HP1*.

Św. Jan Chrzciciel, drzeworyt Hansa Baldunga Grüna, używany w „Hortulusach” strasburskiej oficyny Marcina Flacha (1511–1513), (pierwowzór sąsiedniego drzeworytu?).

Św. Jan Chrzciciel, rycina (należąca niegdyś do *HP1*?), zawarta w „Żywocie Pana Jezu Krysta” (Kraków, Floryan Ungler, Jan Sandecki, Jan Haller, 1522, k. 38 v.).

Św. Weronika, drzeworyt Hansa Baldunga Grüna, używany w „Hortulusach” strasburskiej drukarni Marcina Flacha (1511—1513), (pierwotwór sąsiedniego drzeworytu?).

Św. Weronika, rycina (należąca niegdyś do *HPI*?), zawarta w „Żywocie Pana Jezu Krysta” (Kraków, Floryan Ungler, Jan Sandecki, Jan Haller, 1522, k. 137 verso).

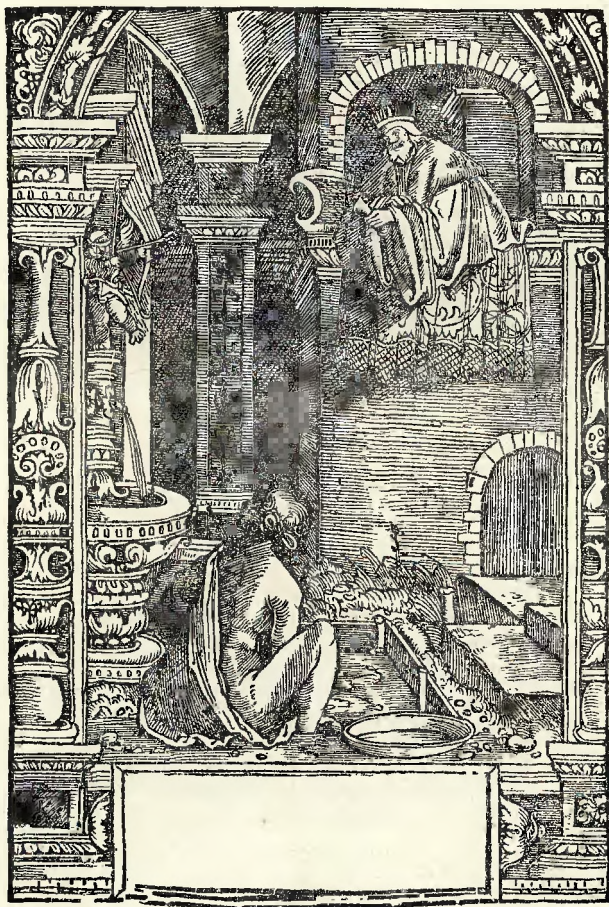
Św. Brygida, drzeworyt Hansa Baldunga Grüna, używany w „Hortulusach” strasburskiej oficyny Marcina Flacha (1512 do 1513), (pierwowzór sąsiedniego drzeworytu?).

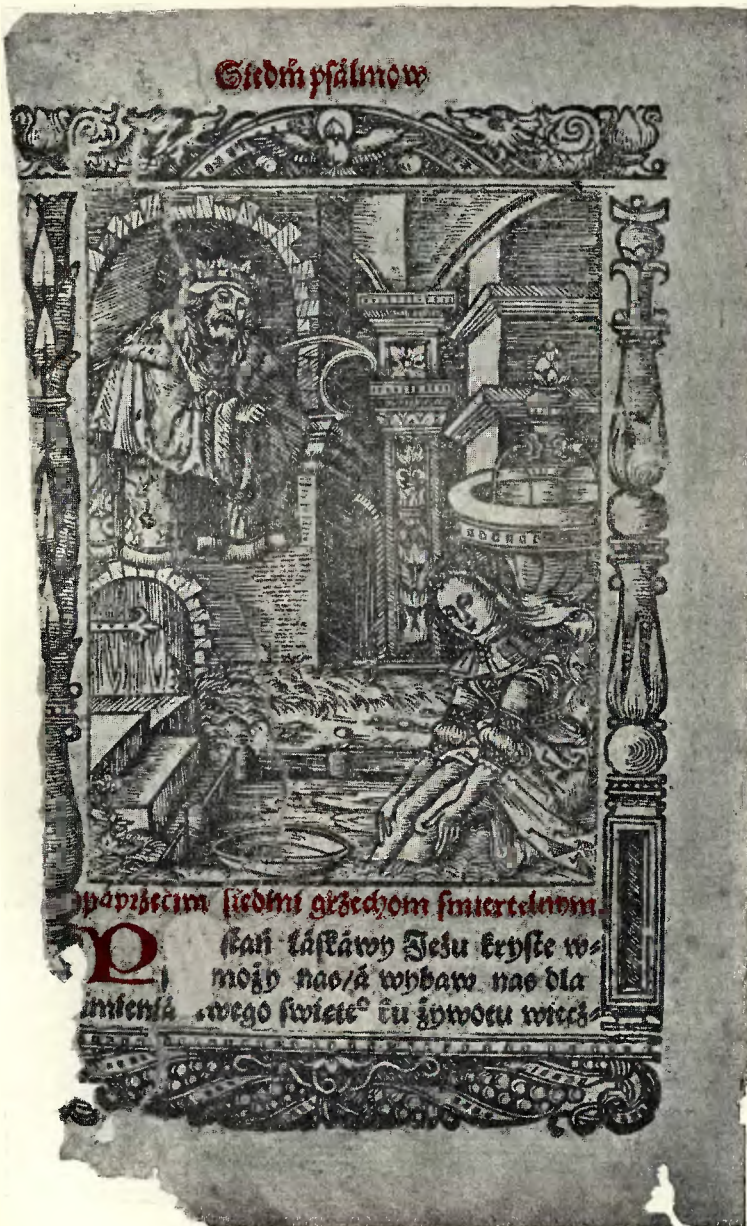
Św. Brygida, rycina (należąca megdys do *HPI?*), znajdująca się na karcie tytułowej dziełka p. t. *Libellus de quibusdam futuris ex sanctae Brigittae revelationum libris... collectus* (Kraków, Floryan Ungler, 1522).

Pasyle o bożym

W tym go. Piel i mi Pilat. Wezmiecie go
p/a rkrzyżujecie/bowiem ja nie nąhdus
woniem przyschyn. Odpowiedzieli iemu
bowie. Wy zakon mamy/y podług jako
ma umrzeć/bo sie synem bożym cyp
l. A gdy wstąpił Pilat re mowe/wie
y sie leknił. I wstąpił ká : ná ratusz/y
ktu Jezusowi. Elade. Wy Jezus
odpowiedzieli mu. I y. I iemu Pilat.
nie nie odpowiadajesz. Nie wiesz ty mo
am wkrzyżować cie/ty y moc mam wy
kist cie. Odpowiedzieli Jezus. Nie miał
mocy napisać mi. bney/byc nie
no dano krzyżu. Dla tego krzyż mie
dal tobie/wieciły grzechy ma. A stał ja
t Pilat wypuścił go. A żydowie woła
rżelac. Jezeli tego wypuścisz/nie jestes
kaciel Cez. est. Bowiem wstąpił krzyż sie
olę cłny/przećwi sie cesarzowi. A pilat
y wstąpił - mowy/wyprowadził na dwor
y stał ná stoleu ná miejscu krzy
Pilastatoda/a po żydomsku Bā
owanie wielkonocne iā
ny/y rżel żydom. Geo
stali. I zmi/wojni/

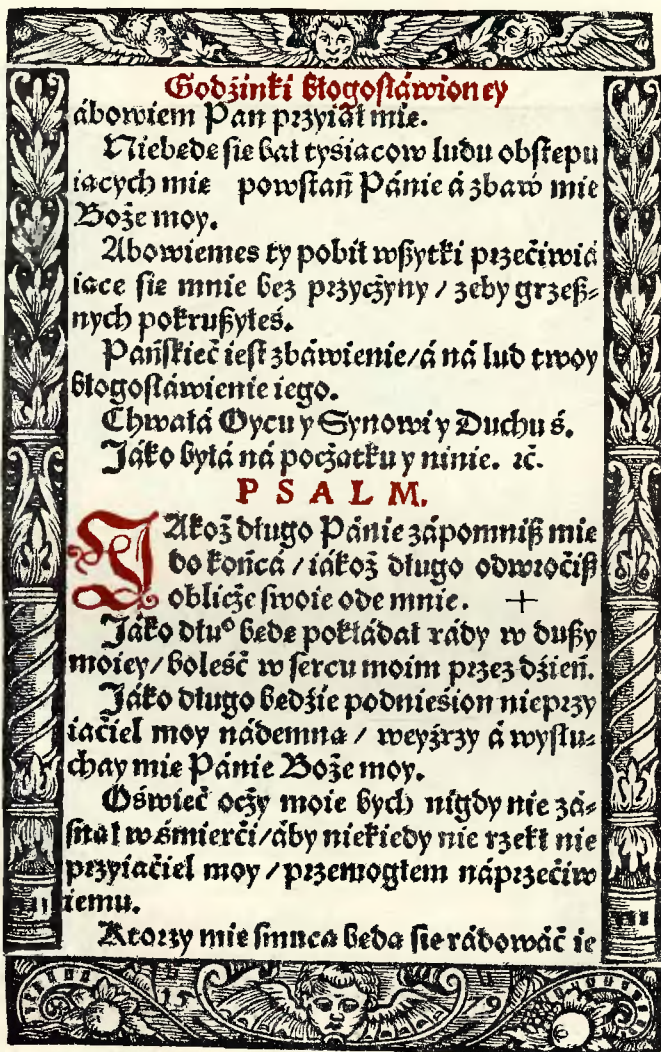
Dawid i Betsabe, drzeworyt Hansa Springinkleego, używany w „Hortulusach”
norymberskiej oficyny Kobergerów, pierwowzór takiej samej ryciny w *HP2*.

„Hortulus“ polski. Kraków, Hieronim Wietor, około 1530 r. (HP2).
Karta XCII verso z ryciną przedstawiającą Dawida i Betsabe.

Modlitwy

Najprzedeń ięże. *(wtedy 3 myśli)*
 Ist myśla/żem o cielesnch i a
 sciach/objawstwą/niechystoey/swieckie cci
 pchch/bogactwa/eczmyślatem/a żadatem
 ich miet. Pl. żawem myślam przywala
 tem/a w nichem sie tchac/sa o tchych byt
 wiele myśli wchynient popelnit/by mie
 byt from ludstwi a boiażni swiecka nieodcia
 gata. Ż tch byt byt cza o przytsep ku w
 potnieniu tch myśli mlat. Serce y wmy
 stem modlitw mych niemowstiem/bogam
 niechwalit/o bogu y o sadzie przychym
 niemysltiem. Polasa dyabelskie/swieckie/
 y cielesne dobrowolnem przytym tch y
 przytwalat nieprzezwiaac sie m. Pom
 stem żadat/przytżymit nie prawie okazo
 wat/wprzetwonościach mottu ctepliwos
 cta nie mlat/żadsey swegom serca naska
 cował/a com złego myślit/com żawidz
 y do tch swych mocz wchymie dciat. Ż tch
 kom. wies myśla żarżessyt/darżam sie
 wim a spowiadam sie. *(Spowiedź 3mo)*
Mowienim/bom cześćo bhyenie a
 niepoctelnie mowit bogam mego y swie

„Hortulus“ polski. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, po r. 1585 (HP3).
Karta 39 verso.

Św. Michał, drzeworyt Hansa Springinkleego, używany w „Hortulusach“ norymberskiej oficyny Kobergerów, pierwowzór takiej samej ryciny w *HP3-5*.

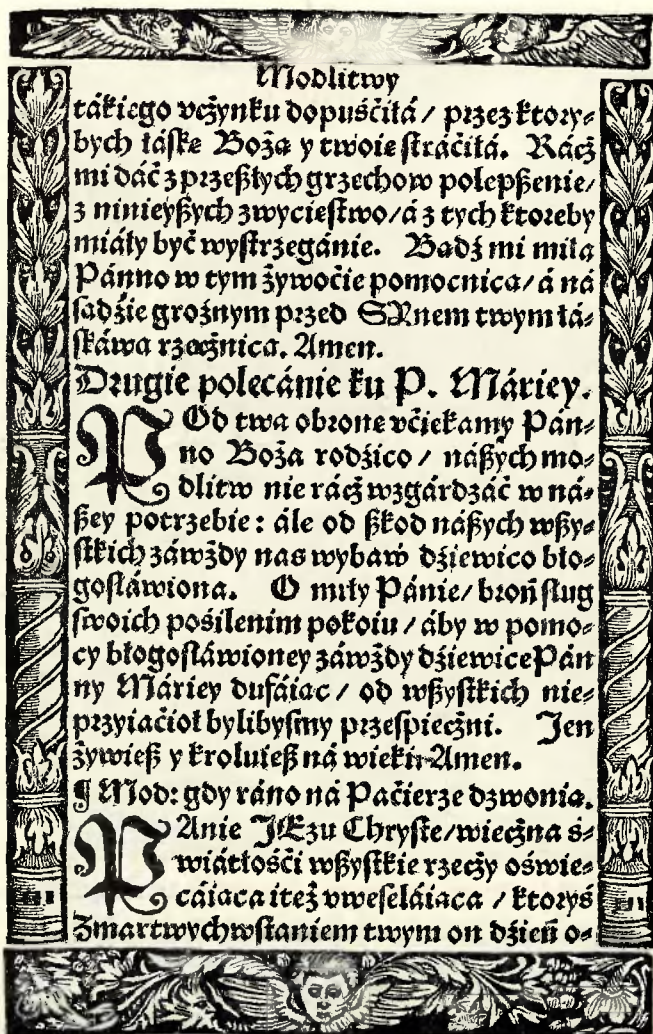
„Hortulus“ polski. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, po r. 1585 (HP3).
 Karta 168 recto z ryciną przedstawiającą św. Michała.

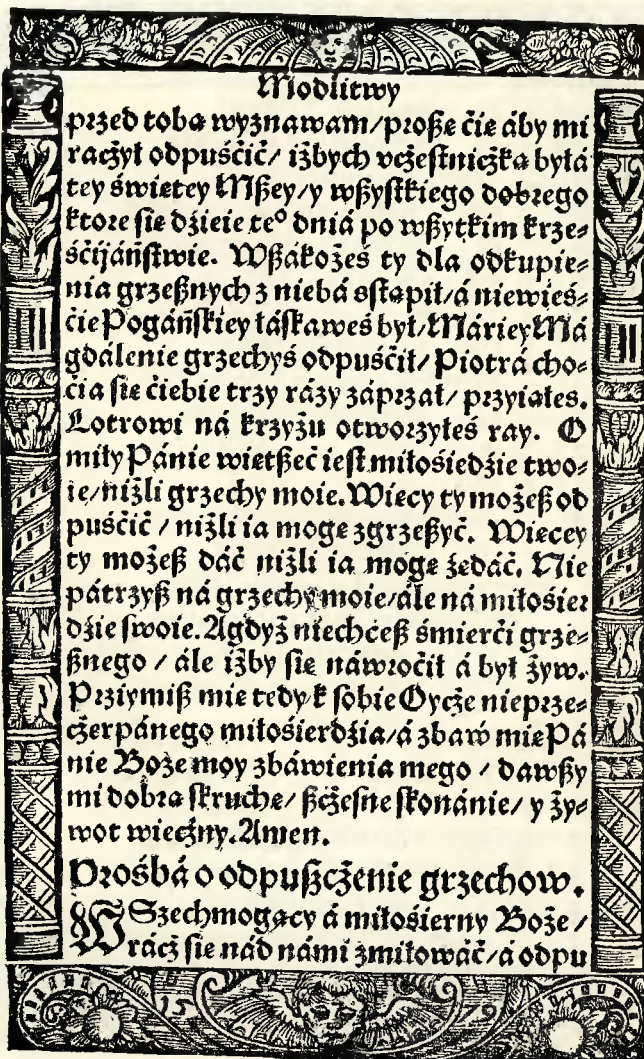
Św. Marcin, rycina Hansa Springinkleeego, używana w „Hortulusach“ norymberskiej oficyny Kobergerów, pierwowzór odpowiedniego drzeworytu w HP3—5.

„Hortulus“ polski. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, po r. 1585 (HP3).
Karta 202 recto z drzeworytem przedstawiającym św. Marcina.

„Hortulus“ polski. Kraków, Mikolaj Scharffenberger, po r. 1585 (HP4).
 Karta 88 verso.

„Hortulus“ polski. Kraków, Mikolaj Scharffenberger, po r. 1585 (HP4).
Karta 95 verso.

Ralendars.

- 18 f ty Agápita Biskupá.
- 19 g ey Sebaldá y Ludowiká.
- 20 **u** Bier Biernata Opátá.
- 21 b nat Anástazyusa meczenniká.
- 22 c pi Tymotheuská y Symph.
- 23 d sal Zacheuská Biskupá.
- 24 e Bár **Bartłomiejá Apostolá.**
- 25 f tlo Ludowiká krolá.
- 26 g miey Seweryná meczenniká.
- 27 **u** táy Ruffá y Gebhardá.
- 28 b aug **Augustyná Biskupá.**
- 29 c ian **Sciecie s. Janá.**
- 30 d zboż Szczęsnego y Zbożnego.
- 31 e ny Pauliná Biskupá.

Sierpniac trzeba wsmierzenia/
Wiarny sie dlugiego spánia :
Krwie nie puszcza y /lázniey niechay/
A w iedzeniu miáre choway.

Wrzesień/ Septéber, ma dni xxx

Noc ma godzin 10. Dzień 14.

- 1 f J Jdziego Opátá.
- 2 g dzi Emeryká Książecią.
- 3 **u** wrześ Mánswetá Biskupá.
- 4 b niá Serapiey pánny.
- 5 c wíec Márcellego meczenniká.

ktorym dwa dni wisząc / ludźś nauceć nie
 przestawał / a bez wśego strachu krzyż Chry-
 stuśow / na ktorym on wśytek swiat odku-
 pił / wśytkimeś stale przepowiadał. Tegoż
 Pána Jezu Chryśta za nami rącz pilno pro-
 się / aby on nam dał swego śie krzyża rozmi-
 łować / w swey wietze mocno stać / o swe y
 o innych zbawienie chćiwie śie pracować /
 abyśmy tak iego prawem i zwolenni i byli /
 opuścili marność swiata / a przez cie do nie-
 ba za Pánem swoim wnieć zaśluzyli. Amen.

*Modlitwa o ś. łame Apostole y
 Ewangelistie.*

Swietey Troyce tajemniku / wdzie-
 czny Boży miłośniku / o Janie pel-
 ney miłości / zwierciadło prawey czystości.
 Przysmyś mie dziś sluge swoje / a wyslu-
 chay prośbe moie : boć twa prośba bārzo
 ista / o świety Ewangelista. Modl śie za
 mna Jezuśowi / łodkiemu Zbawicielowi :
 by moie serce oświecił / a swoia łaska oży-
 ścił. Ciebie obieram Patronem / przed strą-
 sliwym Bożym thronem : w tobie pokła-
 dam nadzieie / i z wymowim głupość moie.

Modlitwy s. Brygidy. 641

Modlitwy Świętej Brygidy,
*o Mece Pańskie, godne częste-
go mówienia.*

„Hortulus“ polski. Kraków, Andrzej Piotrkowczyk, 1636 (HP5).
Strona 641.

**DRZEWORYTY Z NIEZNANEGO WYDANIA
„HORTULUSA“ POLSKIEGO
(KRAKÓW, MACIEJ SCHARFFENBERGER, OKOŁO 1540 R.).**

Zwiastowanie Panny Maryi, drzeworyt Hansa Springinkleego, używany w „Hor-
tulusach“ norymberskiej oficyny Kobergerów, pierwowzór odpowiedniej ryciny
C(rispina) S(charffenbergera).

Zwiastowanie Panny Maryi, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 824.

Trójca święta, drzeworyt Hansa Springinkleego, używany w „Hortulusach“ norymberskiej oficyny Kobergerów, pierwowzór odpowiedniej ryciny C (rispina) S(charffenbergera).

Trójca święta, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 362.

Msza św. Grzegorza, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 363.

Św. Jan Chrzciciel, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muezkowski nr. 359.

Św. Jakób mniejszy, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 352.

Św. Piotr, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 354.

Św. Paweł, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 351.

Św. Jakób większy, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 358.

Św. Szymon, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 353.

Św. Juda Tadeusz, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 355

Św. Andrzej, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 360.

Św. Tomasz, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 361.

Św. Jan ewangelista, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 356.

Św. Krzysztof, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 534.

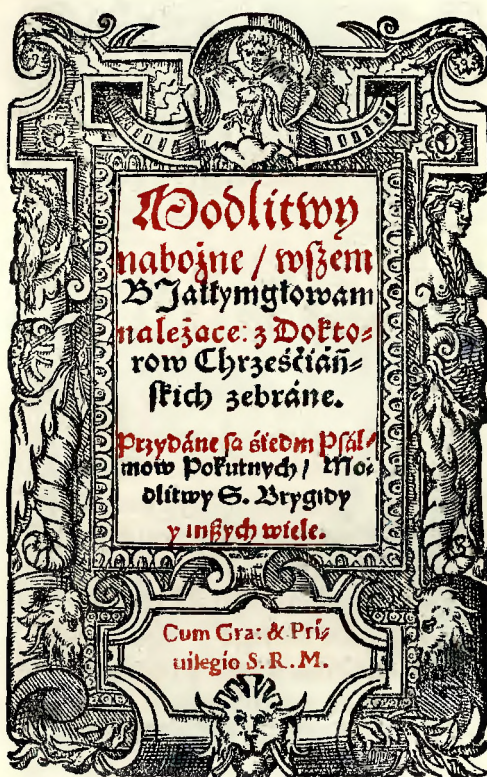
Trzej królowie, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 285.

Komunia święta, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 684.

Św. Brygida, drzeworyt Kryspina Scharffenbergera.
Muczkowski nr. 357.

Modlitwy... białymgłowam należące. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, 1587 (MB).
Karta tytułowa.

Modlitwy

Anie Boże / Oryże
niebieski dziełnie ia
twoy Najświetfey
miłości przez Pána Jezusa
Chrystusa Syna twego /
Pána naszego / iżes mie
niegodna / thego przestęgo
dnia od wszelkiew zley przv

gody /

Modlitwy... białymgłowam należące. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, 1587 (MB).
Karta 49 verso.

Modlitwy... białymgłowam należące. Kraków, Mikołaj Scharffenberger, 1587 (MB)
Zakończenie.

DOPEŁNIENIA I SPROSTOWANIA

I.

Do s. 3. Literatura o „Hortulusie“ polskim składa się jedynie z drobnych wzmianek, które tu zestawiamy. K(arol) E(streicher) w artykule p. t. Bonawentury św. Żywot Jezusa Chrystusa. Przekład Baltazara Opecia, wydanie z r. 1522 (Tygodnik ilustrowany. Serya II. T. I. Warszawa, 1868, s. 258—60), wyliczając z inwentarzy księgarskich książki zaginione, wymienił: „Hortulus polski Wójtów (!)“ i „Hortulus Borków“. Artur Benis w cytowanej przez nas pracy p. n. Ochrona praw autorskich w dawnej Polsce (Pamiętnik słuchaczy Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 1887, s. 468—9), objaśniając przywilej, dany Wietorowi w r. 1527, podał kilka szczegółów o „Hortulusach“. Opisał przytem fragment jagielloński modlitewnika (HP2), domyślając się słusznie, „że to właśnie jest szczątek polskiego tłumaczenia Hortulusa“ („Ogródka dusznego“). Idąc za wskazówkami Estreichera, sądził mylnie, iż książkę drukował Ungler kosztem Wietora. Dr. Franciszek Krzeczek w studium językowym p. t. Modlitewnik Nawojki (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXIII. Kraków, 1894, s. 225, odbitka Kraków, 1894, s. 39) pisał o (nieznany sobie w oryginale) urywku wrocławskim (HP1); „O ile znam naocznie 3 egzemplarze Hortuli i o ile przypominam sobie umieszczaną w nich na czele psalmów pokutnych rycinę z Dawidem i arfą, tudzież modlitwy, tam czytane(?), mogę twierdzić, że jest to jedno z wydań polskich Ogródka; bliżej omówić rzecz tę spodziewam się przy wskazaniu źródeł MK w jednej z zamierzonych rozpraw“. Najliczniejsze uwagi zawierają rozprawy i recenzje prof. Aleksandra Brücknera, którego informowaliśmy przed laty o odszukanych przez nas egzemplarzach „Hortulusa“ polskiego (HP4, HP5). Por. jego Psalterze polskie do połowy XVI

wieku (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XXXIV. Kraków, 1902, s. 308—11, odbitka, Kraków, 1902, s. 52—5). Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. T. III. Warszawa, 1904, s. 142—5. Przyczynki do dziejów języka polskiego. Serya druga (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział filologiczny. Og. zb. t. XLIX. Kraków, 1911, s. 36). Serya czwarta (Tamże. Og. zb. t. LIV. Kraków, 1915, s. 307). Pamiętnik literacki. Lwów. R. V (1906), s. 500—2; R. IX (1910), s. 579—87; R. XII (1913), s. 94—5; R. XIV (1915), s. 133—4 i i. Dotychczasowe wiadomości o „Hortulusie“ polskim podał Jan Łoś, Przegląd językowych zabytków. Kraków, 1915, s. 227—8, 231—2, 326, 465. Por. nadto literaturę o Biernacie z Lublina w niniejszej pracy s. 395.

Do s. 5. Estreicher (Tygodnik ilustrowany. S. II. T. I. Warszawa, 1868, s. 258) i Brückner (Literatura religijna. T. III. Warszawa, 1904, s. 143. Pamiętnik literacki. R. V. Lwów, 1906, s. 501) rozróżniają „Hortulus Borków“ i „Hortulus Wójtów“. Ostatni tytuł nie ma żadnego uzasadnienia. W oryginale inwentarza po Helenie Unglerowej każda pozycja zaczyna się od „item“, który to wyraz opuścili Ambroży Grabowski i Benis. Tekst tedy brzmi: „item Hortulus Polski, item Voithow 98.., item Hortulus Borków exemplaria 246“. Z tej przyczyny nie można łączyć wyrazu „Voithow“ z poprzednią pozycją, czyli uważać Wójta za autora „Hortulusa“ polskiego. Inwentarze wpisywane były do ksiąg w kancelarii miejskiej z brulionów, sporządzanych na miejscu, gdzie dane przedmioty się znajdowały. Manipulacja ta była powodem licznych przekręceń i omyłek. Do inwentarza po Unglerowej brulion nie istnieje. Kwestyi „Hortulusa“ Borkowego nie chcemy rozstrzygać.

Do s. 8. Do literatury o „Hortulusach“ dodać należy: Isaac Disraeli, *Curiosities of literature*. Vol. I. London, 1868, s. 363—4 (*Religious nouvelles*).

Do s. 9. O znajomości drukowanych *LH* w Polsce nie mamy dostatecznych informacji. Zdaje się, że modlitewniki tego typu kursowały u nas. Świadczy o tem drzeworyt, umieszczony po oficjum maryjnym (*De domina*) w „*Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Cracoviensis*“ (Kraków, J. Haller, 1507, karta CLII v.). Rycina ta, wyobrażająca Niepokalane Poczęcie Panny Maryi, jest kopią (w zrozumieniu odwrotnem) drzeworytu, zawar-

tego w bardzo wielu *LH* (por. Paris, Kerver, 1504 27/VII. Paris, Simon Vostre, 1515—30), reprodukowanego przez T. F. Dibdina (*The bibliographical Decameron. Vol. I. London, 1817, s. 66, z mszału: Paris, Kerver, 1498*). W pracy naszej pominęliśmy, liczne, rękopiśmienne *LH*, przechowywane w naszych bibliotekach, najtreściwszy bowiem przegląd tych modlitewników byłby bez potrzeby powiększył rozmiary niniejszego studium.

Do s. 14. Kobergerowie, Kobergerów nie Kobergowie, Kobergów.

Do s. 41. H. 4. Oratio devotissima ad B. V. Początek tej modlitwy jest zupełnie podobny do *HI IV 4*, dalszy jej tekst = *S 105*.

Do s. 47. Drzeworyt nr. 48 k. 153 v. Komunia św. ma wymiary 66×51 mm.

Do s. 48. Rok 1532 wyryto na jedenastu drzeworytach, a mianowicie: 17—20, 23, 25, 29, 31, 36, 43.

Do s. 52. Idąc za Panzerem (IX, 244, 85 b), Hainem (nr. 14155), Campbellem nr. (1495, 1497) i Copingerem (II 5216), podaliśmy w wykazie wydań *S* edycje drukowane w Louvain (b. r. i z r. 1490). Druk ten, poza podobnym tytułem, nie ma nic wspólnego z książką Saliceta, jak o tem naocznie przekonaliśmy się. Wykreślić go tedy należy z pocztu wydań modlitewnika Mikołaja Saliceta.

Do s. 76—7. HP5 wymienia Stanisław Giejsztor w swoim Katalogu. VI. Warszawa, 1888, s. 45, nr. 13182.

Do s. 79. Uzupełniamy niektóre szczegóły, dotyczące drzeworytów *HP5*: Nr. 38. s. 409 św. Floryan 78×59 = *M 395* (por. *M 407*). — 43. s. 420 św. Jerzy, zabijający smoka 77×65 = *M 666*. — 57. s. 462 św. Apolonia 67×53 *M 404* (por. *M 546*). Skutkiem tego zmieniają się cyfry naszych obliczeń na s. 80, 92, 93.

Do s. 97. Wiadomość o egzemplarzu „Hortulusa“ polskiego, znajdującym się w Bibliotece XX. Misyonarzy na Stradomiu, otrzymał Estreicher od ks. Fr. Namysłowskiego, który w r. 1889 ułożył krótki (rękopiśmienny) katalog tejże biblioteki.

Do s. 112. „Ortografię“ Zaborowskiego nabył hr. Czapski od Giejsztora w Warszawie w r. 1882 za 50 rbs. Dzisiejszy jej numer inw. 24789.

Do s. 112. O czasie ukazania się druku p. t. Joannes de Urbach, *Processus iudiciarius* (Kraków, Fl. Ungler) świadczy egzemplarz tego dziełka z uwagami Stanisława z Łowicza z daty 1516 feria VI quadragesima temporis hora 10 Cracoviae (Rękopis Biblioteki Akademii Umiejętności w Krakowie p. l. 1598).

Missale. Paris, 1498.

Do s. 126, 457. Pierwsza i druga część „Postylle katolickiej” ks. Jakuba Wujka (Kraków, Mateusz Sibeneicher, 1573, fol.) zawiera drzeworyt C. S. (Kryspina Scharffenbergera), należący do nieznanej dziś edycji „Hortulusa” polskiego (Kraków, Maciej Scharffenberger, około 1540). Przedstawia on: fol. 6 Trzech Królów = M 285. Trzecia część „Postylli” (tamże, 1575) mieści dalszy ciąg tych rycin: św. Andrzej = M 360, fol. 39 św. Tomasz = M 361, fol. 68 św. Jan Ewangelista = M 356, fol. 123

św. Maciej (por. *HN* k. 92 v.), fol. 207 św. Jan Chrzciciel = *M* 359, fol. 263 Wniebowzięcie Matki Boskiej (por. *HN* k. 126 v.), fol. 274 św. Jakub większy = *M* 358, fol. 364 św. Michał (por. *HN* k. 90 r.), fol. 381⁴ św. Szymon = *M* 353 (bez inicjałów C. S.), fol. 432 św. Marcin (por. *HN* k. 122 r., bez inicjałów C. S.), fol. 540 Chry-

Breviarium Cracoviense, 1507.

stus na krzyżu (ale bez daty 1539). Z innych rycin, nieoznaczonych literami C. S., wymieniamy: fol. 13 św. Mikołaj, fol. 53 św. Szczepan, fol. 89 św. Agnieszka (por. *HŁS* k. 124 v.), fol. 147 św. Wojciech (por. Bielski, *Kronika*. Kraków, Hieronim Scharffenberger, 1554, fol. 223 v.), fol. 158 św. Filip (por. *HŁS* k. 95 v.), fol. 199 św. Stanisław (por. Bielski, *Kronika*, fol. 241 r.), fol. 223 św. Piotr i Paweł, fol. 244 św. Małgorzata (por. *HŁS* 128 r., *M* 439), fol. 283 św. Wawrzyniec (por. *HP3* k. 189 v.),

fol. 312 św. Bartłomiej (por. *HŁS* k. 99 v.), fol. 367 (*bis*) św. Franciszek, fol. 392 Wszyscy Święci (por. *HP3* k. 237 r.), fol. 452 św. Katarzyna (por. *HŁS* k. 132 r.).

Do s. 129. Wydawnictwo p. t. Drzeworyty w różnych dzielach polskich, używane przez drukarzy krakowskich w XVI, XVII i XVIII wieku a zachowane dotąd w zbiorze prywatnym D. E. F(riedleina) w Krakowie (1847), zawiera również ryciny z „*Hor-tulusów*“ polskich.

Do s. 131. Przytaczamy tu z „*Postylli*“ Kraińskiego niektóre ustępy, dotyczące modlitw i pieśni polskich.

Fol. 50 v.—51 r. „...świadczy Mateusz św. jako Syna Bożego kusił i po powietrzu nosił i na krzyż, czasu męki miał do niego przylecieć, jako samiz śpiewają“ (Pieśń: O siedmi słowach Pana Chrystusowych). Por. *B* 377—9.

Fol. 635 r. „Powiedają jeszcze, iż kiedy (Pieśń o św. Stanisławie) rozsiekano Stanisława św., tedy palec wielki wpadł w sadzawkę i pożarła go ryba a wtym miała na nią świeca z nieba spaść, którą ułapiwszy, wyjęto z niej on palec. I umywają się w onej sadzawce chorujący na oczy. Aleć im tak wiele pomaga do uzdrowienia jako i ona woda święcona“.

Fol. 697 v. „Zowią ją matką Trojce świętej, jakoby ona miała począć Boga w Trójcy jedynego a nie samego tylko Syna Bożego, co iż tak jest słuchajmy. Tak śpiewają w jednej pieśni: „Miła święta Trójca wyzwoliła ciebie mieć za matkę sobie“ (Pieśń: O nadroższy kwiateczku)“. Por. *B* 393.

Fol. 906. „Żeglarze i fliśnicy nabożeństwa zawiedzionego do kogo się uciekają w niebeśpieczeństwie? Słuchajmy a tego się strzeżmy; uciekają się czasem do Boga, ale nie do samego, na czym wszystko nabożeństwo prawdziwe należy. Lecz do Panny Maryej, którą nazywają gwiazdą morską (Hymn: Ave maris stella); do świętego Chrystofora, powiedając, że on w wacku ludzi przez rzekę przenosił a sośnią się podpierał i tak go malują; do świętego Mikołaja, tak do niego wołając: „Ojczy święty, Mikołaju, przeprowadź nas do brzegu morskiego“ (Hymn: Nicolai solemnia). Do świętej Barbary a osobliwie naszy fliśnicy, którzy gdy się od brzegu odbijają, tak wrzeszczą: „Święta Barbaro, bądź z nami“. Por. wiadomości zestawione przez *B* 113—4.

Fol. 1006. „I stądże śpiewają w papiestwie: „Zstał do piekła mocą swego Bóstwa“. (Pieśń: Rozmyślajmyż)“. Por. *B* 379—81.

II.

Do s. 164. Przy pozycji 1. c. Modlitwa w Advent, umieszczono mylnie odsyłacz ¹⁾; należy on do następującej zaraz modlitwy 1. d.

Do s. 167. Źródło: *S* 152 (nie 151).

Do s. 168. Źródło: *H1* VI 47 (nie VII).

Do s. 184. Źródłem modlitwy p. t. Wzywanie Trójce przenaświętszej, gdy chcesz który uczynek fortunnie począć (Imię Boga Ojca i Syna i Ducha świętego niechaj będzie błogosławione we mnie i t. d.), zawartej w części wstępnej *HP5*, jest *H1* VIII 20 = *S* 198 *Invocatio sanctae trinitatis, cum aliquid vis incipere* (Nomen dei patris et filii et spiritus sancti sit benedictum in me etc.).

Do s. 194 i 196. Ignacy Krasicki pisze w dziele „O rymotwórstwie i rymotwórcach“ (Dzieła. T. III. Wrocław, 1824, s. 211—2): „Najdawniejsze w języku polskim wiersze te się być zdają, które z hymnów kościelnych łacińskich przełożone są i dotąd w obrządkach używane zostają, między innemi ów hymn kościelny: *O gloriosa domina*, jeden z najdawniejszych w polskim przełożeniu: *O gospodzie uwielbiona*, który bywał hasłem Czarnieckiego“. O „Zdrowaś, królowno“ i „Zdrowaś, gwiazdo morska“, śpiewanych w obozach przez rycerstwo, por. Maciejowski, Piśmiennictwo. T. II. Warszawa, 1852, s. 373.

Do s. 198. W zestawieniu tekstów psalmu 120 łam prawy powinien mieć nadpis *HP5* (nie *HP4*). W następującym potem wniosku zmienić również należy *HP4* na *HP5*.

Do s. 206. O modlitewniku londyńskim Zygmunta Starego pierwszą wzmiankę podał Madden (*The Gentlemen Magazine*).

Vol. XXIII. N. S. London, 1845, s. 493). — Z artykułu Jana Tadeusza Lubomirskiego wynika, że w Oxfordzie znajduje się modlitewnik Bony. Zachodzi tu nieporozumienie, które wyjaśni uwaga Maddena (l. c. vol. XXIV. N. S. 1845, s. 25): „As the date of 1524, at the end of the volume, fixes the period of the artist, perhaps some person may be more fortunate than myself in identifying him; and it may assist the inquiry to state, that another manuscript executed by the same artist in 1527, for Franceso Maria Sforza, Duke of Milan, and bearing also his initials, is preserved among Douce's MS. collection in the Bodleian library Nr. 40 *. [* This volume, containing the Office of the Virgin is described by Sir F. Madden in Shaw's „Illuminated Ornaments“ Nr. XXXVIII and a specimen (a very inadequate one) is given in that work of the decorative style of the MS. A shield of arms in the volume is quartered thus: I Quarterly, 1 and 4, Or, an eagle displayed sable, 2 and 3, Argent, a contorted viper azure, swallowing a child gules, for Sforza Visconti; II Masovia; III Lithuania; IV also quarterly 1 and 4 Arragon, 2 and 3, Paly of three, Hungary, Anjou of Naples and Jerusalem. Query, by what right did Francesco, Duke of Milan, quarter Masovia and Lithuania?“

Do s. 208 i 220. Z powodów od nas niezależnych nie mogliśmy ponownie korzystać z „Breviarium Cracoviense“ (1498) i z „Historyi o św. Annie“ Mikołaja z Wilkowiecka (1577). Jedyne egzemplarze tych druków, przechowywane zwykle we Lwowie w Bibliotece uniwersyteckiej i hr. Czarneckiego (Baworowskich), znajdują się od lata 1916 r. (niedostępne) w Krakowie.

Do s. 209. Nota 3). Streszczenie nieznanej skądinąd rozprawy Wisłockiego o Wacławie Ubogim podaje „Czas“. Kraków, 1883, nr. 256 z dnia 10 listopada.

Do s. 220 i 296. Uzupełniając wiadomości o kulcie św. Anny w Polsce, podajemy tu trzy nieznane pieśni o tej świętej. Pierwsza i druga mieści się w dziełku Szymona Hagenow p. t. Bractwo świętej Anny (Kraków, Łazarz, 1594, s. 113, 161—2), trzecią zawiera „Kancyonał częstochowski“ z pierwszej połowy XVIII wieku (s. 262—3), nabyty przez nas w r. 1917 do zbiorów Biblioteki Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie. Ciekawa jest wzajemna zależność drugiej i trzeciej pieśni oraz ich stosunek do pieśni o św. Annie, ogłoszonej przez prof. Teodora Wierbo-

wskiego (Prace filologiczne. T. V. Warszawa, 1899, s. 99—105) ¹⁾.
Pierwsza pieśń stoi w łączności z hymnem w hortulusowych
„Godzinkach o św. Annie“.

1.

Corollarium.

Anno matuchno osobna,
barzo cicha i pokorna,
zjednaj nam serce pokorne,
do wolej Bożej powolne.

Ty do króla przedwiecznego, 5
z córki twej narodzonego,
módl sie, byśmy tak służyli
jemu i wierni byli.

Byśmy tu, zbywszy kłopotą,
doszli wiecznego żywota, 10
żebyśmy go oglądali,
z nim na wieki przebywali. Amen.

2.

Pieśń o świętej Annie.

Chwalmy Boga z wysokości,
dziękujmy jego miłości,
który raczył dać zbawienie,
przez Maryej narodzenie.

Anna święta i nabożna, 5
tyś jest pani u wszech można,
córka twoja jest Marya,
śpiewajmy jej Alleluja.

Ciebie Pan Bóg umiłował
i w łasce swojej zachował; 10
który człowiek służy tobie,
ten jedna zbawienie sobie.

¹⁾ Por. Franciszek Pułaski, Pieśni religijne XV w. (Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Wrszawskiego. R. V. Warszawa, 1912, s. 7—11).

Ile liścia jest na drzewie, ile jasnych gwiazd na niebie, ile kropli morskiej wody, tyle ty masz chwały w niebie.	15
O Anno, pani szlachetna, rodzajem swym w niebie świetna, proś za nami wnuka swego, Jezusa Nazarańskiego.	20
Szerokaś jest w łasce Bożej, dopomogasz duszy każdej, ty jaśnie ślepe oświecasz, z dyabelskiej mocy wybawiasz.	
Pocieszysz mię dziś smętnego, człowieka barzo grzesznego, abym tobie służył wiernie a z tobą królował wiecznie.	25
Wysłuchaj sługi nabożne a wspomóż panie pobożne, każde stadło racz umocnić i w wierze świętej utwierdzić.	30
O Anno błogosławiona, tyś córką swą jest wślawiona, z ciebie wyszła gwiazda morska, naświętsza pani anielska.	35
Z którą już w niebie królujesz i z świętą Trójcą panujesz, tobie służą aniołowie i lotni Cherubinowie.	40
Racz na nas grzeszne wspomagać, uproś w łasce Bożej skonać, by ochłodziły dusze w niebie, które się cisną do ciebie.	
Amen, Amen wszyscy rzeczmy a Panu Bogu dziękujmy, który wszystkim dał zbawienie, przez Maryję narodzenie. Amen.	45

3.

Pieśń o świętej Annie.

(Nuta: *O gospodzie uwielbiona*).

Chwalmy Boga z wysokości
a dziękujmy jego mocy,
który raczył dać zbawienie
przez Maryej narodzenie.

Anna święta i nabożna, 5
miłościwa i pobożna,
dwadzieścia się lat smuciła,
albowiem płodu nie miała.

Ciebie Pan Bóg umiłował 10
i w łasce swojej zachował,
który człowiek służy tobie,
ten będzie królował w niebie.

Ile liścia jest na drzewie
i też jasnych gwiazd na niebie,
ile kropel morskiej wody, 15
tyle ty masz w niebie chwały.

Nigdy ja tego nie słyszał
i w piśmie świętym nie czytał,
by który szedł w potępienie,
który służy Bogu wiernie. 20

O Anno błogosławiona,
rodzajuś jest wysokiego,
proś za nami wnuka swego,
Jezusa Nazarańskiego.

Szerokaś jest w łasce Bożej, 25
ty pomagasz duszy każdej,
jasnością ślepe oświecasz,
od dyabelskiej mocy zbawiasz.

Pocieszysz mnie dziś smutnego,
człowieka barzo grzesznego, 30
abym Bogu służył wiernie
a z tobą królował w niebie.

O Anno błogosławiona,
o tobie jest sława dobra,
z ciebie wyszła gwiazda morska,
najsświętsza pani anielska. 35

Z którą już w niebie królujesz
i z świętą Trójcą wickujesz,
tobie służą aniołowie
i lotni Cherubinowie. 40

Racz na nas grzesznych wspominać
a daj w łasce Bożej skonać,
oświeć dusze nasze w niebie,
które się garną do ciebie.

Źródłem zwrotki 4 w obu pieśniach jest modlitwa podana
w *HP3/4 XI 2 b*.

Do s. 241. Z „Modlitw białogłowskich“ (1587, k. 196
v.—202 r.) ogłaszamy tu nieznaną dotąd przekład pieśni św. Ber-
narda „Jesu dulcis memoria“ (por. Surzyński, l. c., s. 123—6.
B 223—9, 264—71).

Modlitwa Bernata świętego, z łacińskiego języka na polski prze-
łożona.

Jezu, wdzięczne pamiętanie,
serca prawdziwe kochanie,
rozkosz i słodkość obfita
do kogo Jezus zawita.
Nic wdzięczniej ani słychamy, 5
ani też milej śpiewamy,
tać myśli lepszej nie przyda
jak Jezus Pan, prawda żywa.

Nadzieja pokutujących,
Jezu, dobroci proszących, 10
racz nas łaską swoją bronić
a w serca się nasze skłonić.

Który myśli dobrym słodzisz,
dusze z ciemności wywodzisz,
wesele dajesz niezliczne, 15
racz do nas zstąpić oblicznie.

Ani mowa, ni pisanie
może cię wysławiać, Panie,
już może nędzny spróbować
co to jest ciebie miłować. 20

Więc cię szukam tak miłego,
zawitaj do serca mego,
byś mię radości nabawił,
serce szczyre we mnie sprawił. 25

Tym jak Marya sposobem 25
szukała ciebie przed grobem,
płaczem wewnętrznym a nie okiem
będę szukał ciebie skokiem.

Przydam płaczu i wzdychania 30
dla twojego zawitania,
padnę przed twoimi nogami,
obląpiwszy cię rękami.

Jezu, królu wiecznej chwały,
mocarzu nasz wielki, stały,
któryś starł głowę wężowi, 35
odjął moc Goliatowi,

Broń nas od niebezpieczeńści,
odpądz szkodliwe ciemności,
oddal cielesne lubości,
napełń nas prawej radości. 40

Gdy ty jesteś z nami, Panie,
grzech w nas i marność ustanie,
uczynki będą pobożne,
miłość, wiara, cnoty zacne.

Jezu, kto ciebie miłuje, 45
tego nigdy nie lituje,
jedna ta jest rozkosz prawa,
gdy to przy tobie zostawa.

Boś ty nas tak umiłował,
żeś zdrowia dać nie litował, 50
aby zbawił swoje owieczki,
nędzne syny nieboraczk.

Wszyscy Jezusa szukajmy,
miłością kniemu pałajmy,
niech marny świat nic nie szkodzi,
ani nas praca odwodzi. 55

Miłość (tak snadnie przychodzi)
za miłość sie oddać godzi,
acz wet za wet nie oddamy,
dlatego przestać nie mamy. 60

Jezus jest dobrym łaskawość,
szczyra serc prawych wesołość,
kiedy sie swą skłoni łaską,
rozmnoży miłość niebieską.

Niech w nas, Jezu, miły Panie,
łaska twoja nie ustanie,
racz nam potym z weselem dać
w chwale twojej wiecznie królować. 65

Acz o tobie godnie mówić,
ja proch, ziemia, nie mogę nic,
wszakoż mię, twoje stworzenie,
ktobie wiedzie chęć uprzejmie. 70

Już cię tak, Jezu, miłuję,
że sie sam prawie nie czuję,
przebijasz moje wnętrzości,
nie uczynisz głodu teskności. 75

Kto cię w sercu swoim czuje,
pragnienia nigdy nie czuje,
a im dalej, więcej ciebie
w sercu swoim rozważa u siebie. 80

Kto sie ciebie rozmiłuje,
wie, jako Jezus smakuje,
ta jest nawiętsza szczęśliwość
ktobie prawa, szczera miłość.

Jezu, cześć chórów anielskich,
i kochania dusz anielskich,
niezmierny jest w uściech moich
smak rozkoszy Boskich twoich. 85

Nic nadto więcej nie żądam,
kiedy cię, Panie, oglądam, 90
kiedy ku mnie, Jezu, przyjdiesz,
wdzięcznym u mnie gościem będziesz.

Miłość twej świętej twarzy
codzień to sie we mnie żarzy,
gdy ty wnidziesz w mój przybytek, 95
wielki ja wezmę pożytek.

O dobroci niewymowna,
mądrość niebieska niezmierna,
nieogarniona szczodrości,
rozpał mię w twojej miłości. 100

To mam za nawiętsze skarby,
ciebie szukać pilnie zawsze,
nic mi nie jest wszelka majątność,
bez ciebie jest wielka teskność.

O Jezu, mój miły Panie, 105
wejrzy na moje wzdychanie,
ktobie płaczę żałobliwie,
do ciebie wołam krzykliwie.

Na którymemkolwiek miejscu
ta myśl zawsze w moim sercu, 110
bym się ciebie mocno ujął
a z chęcią do serca przyjął.

Bym ci dał pocałowanie,
miałbym stąd wielkie kochanie,
bym się teraz z tobą stoczył 115
od ciebie się nie odłączył.

Kto cię tak miłuje jaśnie,
ta miłość nigdy nie zgaśnie,
już będzie zawsze gorąca,
zimno od siebie odtrąca. 120

Taka miłość jako ogień
wypuszcza gorący płomień,
pali w sercu nieczystości,
by nie było plugawości.

O szczęśliwe zapalenie, naszych myśli ochłodzenie, ty me serce, Jezu, dzisiaj odnów, napraw jako słusza.	125
Jezu, kwiateczku panieński, któryś przyszedł na świat nizki, niech tobie będzie bywała w ludziach ta na wieki chwała.	130
Przydź knam, miły królewicze, niebieskich domów dziedzicze, oświeć ty nasze ciemności, ciebie czekamy z miłości.	135
Słońce, miesiąc rozstępują, twojej sie mocy dziwują, nie masz nic czynić z balsamem, w tobie wonność wdzięczna samym.	140
W twojej miłości wonia prawa, która przysmak dobry dawa, ja gdy nic nie mogę z siebie, mam ochłodę wszystkę w tobie.	
W tobie ma chęć nie umiera, gdzie jest rozkosz, prawda szczyra, tobą sie wszędy zastawię, jak za murem tak sie stawię.	145
Raczyż do nas, nieboraczków, stąpić mizernych robaczków, zdołałeś mocy dyabelskiej, słusznieś wziął tryumf niebieski.	150
Pójdę, kiedy będziesz raczył, abym sie z tobą zjednoczył, nie odrzucisz wierzę sługi, przyjmiesz serdeczne posługi.	155
Jezu, królu wiecznej chwały, zwycięzca na krzyżu stały, Jezu, występków ulżenie i ludzi wszystkich zbawienie.	160

Z ciebie płyną wszystkie cnoty,
uchowaj nas od sromoty,
nie daj nas na pohańbienie,
na śmiech, zelżywość, znędzenie.

Święci twoi wszyscy w niebie 165
aniołowie chwalą ciebie,
ty wesela światu wszemu
użyczasz społem każdemu.

Ty pokojem rządysz wszystkim 170
na niebie i na świecie niskim,
tego ty nam, twoim wiernym,
użycz na świecie mizernym.

Bo iż twoje nie ustanie,
Jezu miły, królowanie,
tam myśl moja wszystka ciągnie, 175
tam mnie pomoc twoja dźwignie.

Ciebie będę zawsze chwalić,
racz się mnie Jezu uzalić,
racz nas wszystkie twoje wierniki
mieć w chwale twojej na wieki. Amen. 180

Pieśń tę, z licznymi odmiankami, mieści także dziełko Myśława z Kościana p. t. Bractwo św. Anny i t. d. Poznań, 1606. (*K_{vii} r.*).

Do s. 254. Przytaczamy tu tekst łaciński „modlitwy św. Biernata o przedłużenie żywota“, zawarty w rękopiśmiennym *LH* (z XV wieku; pochodzenia francuskiego; w posiadaniu prywatnem).

Sequantur versus s. Bernardi.

- a. O bone Jesu, illumina oculos meos, etc. O Adonay.
In manus tuas commendo spiritum meum, etc. O Messias.
Locutus sum in lingua mea: etc. O rex noster, fili David.
Et numerum dierum meorum quis est, etc. O Eloy.
Diripuisti, domine, vincula mea, etc. O Emanuel.
Periit fuga a me, etc. O Christe clamasti.
Clamavi ad te, domine, dixi etc. O Agyos.
Fac mecum signum in bono, etc. O Raboni.
- — — — —

b. Oremus. Omnipotens, sempiternus deus, qui Ezechiae, regi
[Judae, etc.

Cytat ten dowodzi słuszności naszego domysłu, iż tekst modlitwy w „Hortulusie“ polskim przejęto z *MR*, podobnego do *LH*.

Do s. 266. „Modlitwę przed Bożym miłosierdziem“ (św. Grzegorza) zaczerpnięto niewątpliwie z *MR* podobnego do *LH* (por. *LHP* 3, co przeoczyliśmy zaznaczyć). Świadczy o tem modlitwa końcowa (*h*), której oryginał, złączony z modlitwą św. Grzegorza, opatrzoną odpustami trzech papieży, znaleźliśmy w *LH* (*Heures à l'usage de Rome. Jehan de Brie. 1521—36*) w następującem brzmieniu:¹⁾

Item ung autre pape nommé Innocent VIII donne autant de pardon à ceulx, qui diront dévotement ces deux oraisons, qui s'ensuivent *après les oraisons saint Grégoire*, comme les trois papes dessusdits²⁾ ont donné pour dire celles de saint Grégoire:

a. O amantissime domine, sancte pater, ego offero tibi innocentem mortem dilectissimi filii tui, domini nostri, Jesu Christi, et amorem deifici cordis sui etc.

[b. O domine, Jesu Christe, fili dei vivi, qui mysterium tuae acerbissimae passionis beato Gregorio, famulo tuo, mirabiliter revelasti, etc.].

Jeżeli modlitwa *a*, o którą głównie chodzi, powstała rzeczywiście za czasów Inocentego VIII (1484—92) i mieściła się w przekładzie wraz z modlitwą św. Grzegorza w *MR*, natenczas rękopismienno modlitewnik, z którego tłumacz „Hortulusa“ polskiego niezawodnie korzystał, odnieść należy do ostatnich lat XV wieku.

Do s. 352—3. Jocher (Obraz. T. III. Wilno, 1842, s. 246), omawiając książkę do nabożeństwa p. t. Złoty ołtarz wonnego kadzenia. Wilno, 1754, pisze: „Jedna z modlitw najdawniejszych w tej książce zda się być do św. Jadwigi, s. 576:

Trzebnicy miasta czci wielka,
nędznych pomocnico prędką,
Jadwigo święta, chwalebna,
matko zakonnic wielebna.

¹⁾ Soleil, I. c., s. 263—4.

²⁾ Św. Grzegorz, Mikołaj V (1447—55), Sykstus IV (1471—84).

Daj nam swoje wspomnienie,
przyczyn się nam o zbawienie,
byśmy z grzechu uwolnieni
byli w dobrym posileni. 5

Po wszytkiej Polsce cię mają,
za patronkę cię swą znają, 10
ty z pomocą ku każdemu,
nabożnie cię proszącemu,

Prędko spieszysz, boś to miała,
jeszcze żyjąc, żeś wiedziała,
co się komu jak stać miało 15
i co kogo gdzie potkało,

Chociaż w dalekiej krainie.
Twoja sława nie przeminie;
nie racz i nas zapominać,
gdy będziemy konać. 20

My cię też nie zapomniemy
i chwalić zawsze będziemy
a ty przyjmij swe sieroty,
oddal od nas wsze kłopoty“.

Związek z pieśnią o św. Jadwidze, zawartą w „Hortulusach“ polskich, jest zbyt widoczny, by go uzasadniać.

Do s. 355. HP3/4 XII 64 = HP5 XII 63 uzupełnić należy tytułem: Modlitwa o świętej Helenie.

Do s. 392. Nie ulega wątpliwości, iż modlitwy, zawarte w „Hortulusach“ łacińskich i w „Antidotarius“ Saliceta (kursowały osobno i) mieściły się w różnych modlitewnikach, w odmiennych często redakcyach. Z uwagi na to, pomimo poszukiwań L. Mańkowskiego (Archiv für slavische Philologie. X Band. Berlin, 1887, s. 8—26), benedyktyńskich dociekań Krczeka (l. c.) i innych, byłoby rzeczą wskazaną zająć się ponownie źródłami „Modlitewnika Nawojki“ (MN). Sądzymy, że studia te rzuciłyby nowe światło na sprawę źródeł MN. Już samo zbadanie modlitw S (w którym znajduje się, daremnie przez Krczeka poszukiwany, łaciński tekst modlitwy św. Grzegorza, por. S 7) przyniosłoby pewne wyniki. — „Hortulus“ łaciński był źródłem znacznej części modlitw „Modlitewnika Konstancyi (MK), nieopracowanego dotąd

pod względem źródeł. Z „Hortulusa” przełożono n. p. k. 154 v. —6 v. = *H2* B 4, k. 265 r.—7 r. = *H1* III 1, k. 267 r.—7 v. = *H1* III 2, k. 267 v.—8 r. = *H1* III 3, k. 268 v.—9 r. = *H1* III 4, k. 269 v.—70 r. = *H1* III 5, k. 270 v. = *H1* III 6, k. 270 v.—71 r. = *H1* III 7, k. 271 r.—1 v. = *H1* III 8, k. 271 v.—2 r. = *H1* III 10, k. 272 r.—2 v. = *H1* III 12, k. 272 v.—4 r. = *H1* III 13, k. 274 v.—5 r. = *H1* III 14, k. 275 r.—7 r. = *H1* III 17, k. 286 r.—8 r. = *H1* VIII 11 i t. d. Ustęp o „odzieniu mesznem” (*MK* k. 202 v. i n.) należy zestawić z *H2* G „De missa”. Dla niejednej modlitwy *MK* można także wskazać oryginał w *S*. Z „Hortulusa” polskiego pochodzi tekst „spowiedzi św. Augustyna” k. 156 r.—8 v. = *HP3/4* VII 14. — Wskazujemy tu jeszcze na brak studium o „Modlitewniku dla kobiet z XVI wieku” (*MP*). Mimochodem zaznaczamy, że „msza, którą w soboty śpiewają w kościele o Pannie Maryjej”, zawarta w *MP*, pochodzi z *H2* H. — Cały szereg modlitw, mieszczących się w „Hortulusie” łacińskim, przełożono w XVII wieku w książeczce do nabożeństwa p. t. Skarb duchowny, przez zbawienną naukę Pana Jezusa Chrystusa znaleziony, roku Pańskiego 1648 z przydatkiem pokarmu duchownego dusz chrześcijańskich, także z inszymi nabożnymi modlitwami do druku podany. Cum privilegio S. R. M. W Krakowie, w drukarni Goreckiego, nakładem Mikołaja Alex. Schedla J. K. M. Typ. R. P. 1691 (małutka ósemka; egz. w Bibliotece hr. Dzieduszyckich we Lwowie). — O popularności modlitw hortulusowych por. ustęp w „Naukach duchownych” dla Odrowążównej z r. 1556, przytoczony przez Brücknera (Literatura religijna. T. III. Warszawa, 1904, s. 180).

Do s. 393. Poza pracami Józefa Rostafińskiego (Nasza literatura botaniczna XVI w. oraz jej autorowie lub tłumacze. Kraków, 1888, s. 27—31), Adama Bednarskiego (Okulistyka ziołopisów polskich w XVI w. i na początku XVII wieku. Lwów, 1917) i uwagami Brücknera (Ezopy polskie) nie mamy żadnej rozprawy, poświęconej szczegółowemu rozbirowi Biernatowych „Lekarstw doświadczonych”.

Do s. 395. Z życia Biernata z Lublina, autora „Hortulusa” polskiego, „Ezopa” i „Lekarstw doświadczonych”, nie znamy prawie żadnych szczegółów. Nie wiemy nawet, kiedy i gdzie urodził się i umarł a wszystkie w tym względzie postawione domysły zostaną zawsze przypuszczeniami. Życiorysem Biernata zaj-

mował się ostatnio Franciszek Pułaski (Nowe szczegóły o Biernacie z Lublina. Warszawa, 1911), któremu cytaty z dzieła Tadeusza Czackiego (O litewskich i polskich prawach. T. II. Warszawa, 1801, s. 118—9) posłużył do mniemania, iż Jan z Pilzna polemizował z naszym właśnie Biernatem w zatraconej dziś broszurze p. t. O różnych rzeczach i gadaniach w Sarmacyi (1529 r.). Interesujące wywody Pułaskiego zyskałyby dużo na wartości, gdybyśmy na pewne wiedzieli, że autor „Ezopa“ żył jeszcze długie lata po napisaniu listu do Szymona księgarza t. j. po r. 1515.

Do s. 398. Pierwszą całkowitą książkę polską poprzedził szereg urywkowych druków polskich, pomieszczonych przy dziełach łacińskich, a mianowicie:

1) Modlitwa Pańska, Pozdrowienie anielskie i Skład apostołski (Statuta synodalia Wratislaviensia episcopi Conradi Oelsnensis etc. Wratislaviae, C. Elyan, 1475 9/X, fol. 13 v.—14 r.).

2) Pieśń „Bogarodzica“ (Łaski Jan, Commune inclyti Poloniae regni privilegium constitutionum. Cracoviae, J. Haller, 1506 27/I, fol. 7 v.).

3) Nazwy miesięcy w kalendarzu (Breviarium secundum usum insignis ecclesiae Cracoviensis novissime impressum. Cracoviae, J. Haller, 1507).

4) Nazwy miesięcy w kalendarzu (Liber horarum canonicarum secundum veram rubricam sive notulam ecclesiae Cracoviensis. Cracoviae. J. Haller, 1508 29/I).

5) Wyrazy „Chwała Bogu“ lub „Tobie mily Boże chwala“, przy końcu niektórych dzieł łacińskich (n. p. Aretinus L., In moralem disciplinam introductio. Cracoviae, J. Haller, 1511 11/II. Glogoviensis J., Exercitium novae logicae. Cracoviae, J. Haller, 1511 4/VI).

6) Modlitwa Pańska, Pozdrowienie anielskie i Skład apostołski (Statuta sinodalia et provincialia etc. Nurembergae, H. Höltzel, 1512 22/V, fol. 27 v.—28 r.).

Teksty polskie zawarte w „Ortografii“ Zaborowskiego (Kraków, Fl. Ungler, około 1513 r.), w „Agendzie“ (Kraków, J. Haller, 1514)¹⁾ oraz w „Septem canonicae epistolae“ (Kraków,

¹⁾ Konstanty Świdziński w swoim „Skorowidzu chronologicznym biblioteki K. Ś.“ (Rękopis Biblioteki ord. hr. Krasińskich w Warszawie, k. 4 v.) podaje

J. Haller, około 1516 r.) są już współczesne pierwszym książkom polskim. O pierwszych drukach polskich por. Jerzy Samuel Bandtkie, *Historia drukarni krakowskich*. Kraków, 1815, s. 241. Lelewel, l. c. T. I., s. 84—5. Wacław Hanka, *Prwotisk czesky a prwotisk polsky* (*Czasopis ceskeho Museum*. XIV R. Praha, 1840, s. 77 do 94, z podobizną). Władysław Wisłocki, *Powieść o papieżu Urbanie* (*Wiśła. Księga zbiorowa ku uczczeniu... Pawła Stalmacha*. Kraków, 1873, s. 350—7. Por. nadto *Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich*. Rok 1871. Kraków, 1874, s. 299—300). N. Sobko, Jan Haller, *krakowski typograficzny XVI wieku* (*Żurnal ministerstwa narodnaho proświeszczenia*. Cz. 230. S. Peterburg, 1883, s. 52). Adam Antoni Kryński, *Powieść o papieżu Urbanie* (*Prace filologiczne*. T. I. Warszawa, 1885, s. 59—90).

Do s. 398. Benis, Krczek, Brückner nazwali „Hortulus“ polski „Ogródkiem dusznym“, która to nazwa weszła do historii literatury (Ignacy Chrzanowski, *Historia literatury niepodległej Polski*. ²Warszawa, 1908, s. 62. Piotr Chmielowski, *Historia literatury polskiej*. Wydanie nowe. T. I. Lwów, 1915, s. 182) i bibliografii (Estreicher, *Bibliografia polska*. Og. zb. t. XXIII. Kraków, 1909, s. 301). Na skutek wątpliwości Brücknera (*Pamiętnik literacki*. R. X. Lwów, 1911, s. 416), poruszył tę sprawę Estreicher (l. c. og. zb. t. XXVI, s. 115) i wyraził słuszny domysł, iż „Hortulus“ polski nosił tytuł „Raj duszny“.

Do s. 398. Początki drukarstwa w Polsce odnieść należy do końca r. 1473 najpóźniej zaś do początku 1474 r.; w tym czasie oraz w r. 1475 i 1476 bawił w Krakowie Caspar de Bavaria, *impressor librorum* (= Kaspar Hochfeder), który (przypuszczalnie w klasztorze Benedyktynów) wydrukował cztery dzieła: *Almanach* na r. 1474; *Franciscus de Platea, Opus restitutionum*, 1475; *Turrecremata, Explanatio in Psalterium* oraz *Augustinus, Omnes libri*. Por. ks. Ignacy Polkowski, *Nieznany druk krakowski z XV wieku* (*Rozprawy Akademii Umiejętności*. Wydział filologiczny. Og. zb. t. VIII. Kraków, 1880, s. 1—14, i odbitka,

pod r. 1514: „Był papież gimieniem Urban“ oraz „Agenda“. Haller. 1—XCIII nlb. 8 ex. perg.“, Z zapiski tej wynika, iż posiadał w swym zbiorze oddzielnie „Powieść o papieżu Urbanie“ tworzącą, jak wiadomo, osobno sygnowany († — †III), końcowy arkuszyk „Agendy“. Czy modlitwy te kursowały jako osobna „odbitka“ nie umiemy powiedzieć.

Kraków, 1880). Wisłocki, Incunabula, s. 46—7, 257, 384, 520, 565. Kazimir v. Różycki, Die Inkunabel des Druckers des Turrecremata. München, 1911. Isaac Collijn (Zentralblatt für Bibliothekswesen. XXIX Band. Leipzig, 1912, s. 161). Voulliéme, l. c., s. 578. Nieznany dotąd egzemplarz Plateanusa znaleźliśmy w marcu 1916 r. w Bibliotece Z. N. I. Ossolińskich we Lwowie (sygn. 66.834 G).

Do s. 398. Pierwszym, który twierdził, iż pierwotna edycja „Żywota Pana Jezusa Krysta“ Bonawentury-Opecia ukazała się „po r. 1517, a w każdym razie przed r. 1522“ (drukem Unglera, kosztem Hallera) był dr. Władysław Wisłocki (por. Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich. Rok 1870. Kraków, 1873, s. 181. Toż. Rok 1871. Kraków, 1874, s. 285 i passim. Przewodnik bibliograficzny. Rocznik I. Kraków, 1878, s. 28, 59). Ostatni poruszył tę sprawę Brückner (Pamiętnik literacki. R. XIV. Lwów, 1916, s. 130). — Fragment „Historyi umęczenia Pana naszego, Jezusa Chrystusa“ (większe 8-vo, kartek 17; z znakiem oficyny hallerowskiej, używanym od r. 1504—15, por. Lelewel, l. c. T. I, tablica IV: do § 22, 2, p. 73) posiadał Juszyński i przytoczył z niego nagłówki trzech pieśni: *Wieczernik*, *Pojmanie*, *Sąd poranny*. — Estreicher (Günter Zainer, s. 63) przypuszcza o „Arytmetyce“, że „był to zapewne *Algorythm polski*, który Bernard Wojewódka w r. 1553 przerobił a który mógł r. 1513 wyjść jednocześnie z łacińskim“. — O „Sejmie zwierząt“ pisze Potocki: „Polak czytając *Sejm zwierząt* Antonina, pisany w r. 1521, lub nieco później wydane pierwsze dramatyczne dzieło *Pamela*, albo dawniejszą jeszcze *biblię* pobożnej Jadwigi, bo około r. 1390 pisaną, nie potrzebuje słownika i tłumacza. Mówi bez nich Polak XV wieku z Polakiem dni naszych“. Słowa te nie pozostawiają wątpliwości, że mowa tu o polskim „Sejmie zwierząt“, przetłumaczonym przez Antonina z czeskiej „Rady zwierząt“ (?), której przekład równoczesny łaciński, z dedykacją Antonina, ogłosił Jan Dubravius, biskup ołomuniecki, p. t. *Theriobulia* (Kraków, Ungler, 1521). Por. K. J. Erben, *Vybor z literatury czeske*. Praha, 1868, łam 971—98. „Sejmik zwierzęcy od bawiących się łowami złożony“ (drukowany często od końca XVIII wieku) nie ma nic wspólnego z tym utworem. — Przyczynę zatracenia pierwszych druków polskich wyjaśnił trafnie Estreicher (l. c., s. 63): „pisemka codziennego użytku... zniszczył tłum czy-

tających, nie znający wartości dzieła, nie szanujący go, a zresztą były to broszury małe 'rozmiarem, więc poprzepadały. Ocalały księgi łacińskie, bo tych nie czytał tłum, ale uczeni, zakonnicy, prawnicy, którzy, pracując umysłowo, umieli szanować pracę umysłu, więc chowali księgi po zbiorach".

Do s. 399. Słów Unglera nie zaprzeczył nigdy żaden współczesny mu drukarz. Tym „innym“, który „z niego przykład wziął“, był przedewszystkiem Hieronim Wietor (Ślązak z Liebenthal, skąd również pochodził drukarz Maciej Scharffenberger. Por. Grabowski, Skarbniczka, s. 152. — Scholar 1497 r. i bakałarz 1499 r. Uniwersytetu Jagiellońskiego. Por. Gustaw Bauch, *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance*. Breslau, 1901, s. 51). Niezwykła wziętość książek polskich wzbudziła w Wietorze chęć rywalizacji i zysków. Sprowadził tedy z Niemiec nowe czcionki, rznięte z uwzględnieniem potrzeb alfabetu polskiego, i niemi rozpoczął drukować dzieła w naszym języku (por. „gdyżem zgotował litery i wszytki ku pismu potrzeby“ *Marchoſt*, 1521; „tymi literami nowemi, nadobnymi, niedawno w krainie niemieckiej nalezionymi, a z wielkim nakładem i z pracą też nad fortunę moję do mnie przywiezionymi, innych wiele liter i punktów, których temu językowi potrzeba było, przyczyniwszy“ *Ecclesiastes*, 1522; „tymi literami, nowo nalezionymi, owszejki w krainach niemieckich ślachtetnemi“ *Żywot Pana Jezusa Krysta*, 1522, fol. — Zasługę Wietora trafnie ocenił Janocki: „characteres... polonicos omnium primus in Polonia inuexit“. Janociana I, s. 297). W pracy tej sięgał bez skrupułu po rzeczy dawniej już drukowane przez Unglera, ogłaszając je w nowo redagowanych tekstach. Dowodu na to dostarcza nam jego edycja „Hortulusa“ polskiego z r. 1521 (w tekście *HP2*) oraz „Żywot Pana Jezusa Krysta“ z r. 1522 (fol., wydanie drugie w odniesieniu do pierwszego, drukowanego przez Unglera, około r. 1515, który również w r. 1522 powtórzył tę książkę, 4-to). Do pierwszych druków polskich Wietora należą: „Marchoſt“ (1521 19/XII), „Hortulus“ polski (1521), Salomona „Ecclesiastes“ (1522), Bonawentury-Opecia „Żywot Pana Jezusa Krysta“ (fol., 1522 5/V), „Fortuny i cnoty różność“ (1522 17/V), oraz św. Augustyna „Księgi o żywocie krześcijańskim“ (1522), odszukane niedawno przez Adama Chmiela (Materiały i prace Komisji językowej Akademii Umiejętności. T. VII. Kraków, 1914, s. 1—25, i odbitka Kraków, 1914). Domyślamy

się, że edycja „Ezopa“ z r. 1522, cytowana w rękopisie Pudłowskiego z r. 1634 (Rękopis Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, p. I. inw. 2468), wyszła również u Wietora i była przedrukiem daleko wcześniejszego wydania unglerskiego.

Do s. 411, 417, 420, 426. Cztery strony *HP1* a mianowicie Kartę XVI v., XIX r., XX v. oraz XXIII r. podał w podobiznie dr. Henryk Biegeleisen (Illustrowane dzieje literatury polskiej. T. II. Wiedeń, s. 327—8).

Do s. 443—6. Kartę XCI verso z *HP2* reprodukował Brückner (Dzieje języka polskiego. ² Lwów, 1913, s. 81).

Do s. 443. W drobnej części nakładu niniejszej książki wydrukowano mylnie: Karta XCI recto, *zamiast* Karta XC verso.

TREŚĆ.

Przedmowa s. VII.

I.

1. Wiadomości wstępne s. 1. — 2. Modlitewniki średnio-wieczne: „Horae Beatae Mariae Virginis“ s. 8, — „Hortulus animae“ s. 13, — Mikołaja Saliceta „Antidotarius animae“ s. 51. — 3. „Hortulusy“ polskie: A. Piotrkowczyka (1636 r.) s. 69, — M. Scharffenbergera (po r. 1585) s. 81, — H. Wietora (około r. 1530) s. 98, — F. Unglera (około r. 1514) s. 106. — 4. Nieznane wydanie „Hortulusa“ polskiego M. Scharffenbergera (około r. 1540) s. 123.

II.

1. Źródła „Hortulusa“ polskiego: Unglera s. 139, — Wietora s. 154, — Scharffenbergera i Piotrkowczyka s. 171. — „Cisiojanus“ s. 172. — „Nauka krótka“ s. 177. — „Godzinki o P. Maryej“ s. 184. — „Godzinki o św. Annie“ s. 214. — „Godzinki o P. Krystusowym krzyżu“ s. 224. — Modlitwa św. Grzegorza o pięci ranach P. Krystusowych s. 267. — Modlitwa przed obliczym Bożym s. 269. — Płacz błogosławionej P. Maryej s. 272. — Modlitwa ku P. Maryej s. 274. — Modlitwa ku P. Maryej o jej siedmi smętkoch s. 278. — Modlitwa o siedmi radościach bł. Panny s. 280. — Wianek różany P. Maryej s. 281. — Modlitwa ku P. Maryej o jej siedmi radościach duchownych s. 287. — Modlitwa o siedmi radościach P. Maryej s. 289. — Modlitwa o św. Annie s. 298. — Modlitwa o św. Annie s. 301. — Modlitwa: Ku

św. Michałowi s. 304, — Ku własnemu aniołowi s. 306, — O św. Janie, apostołe s. 311, — O św. Sebestyanie s. 322, — O św. Irzym s. 323, 324, — O dziesięci tysięcy rycerzów s. 328, — Ku piętnaście pomocnikom s. 330, — O św. Jeronimie s. 334, — O św. Augustynie s. 335, — O św. Ambrożym s. 336, — O św. Marcinie s. 336, — O św. Janie Jałmużniku s. 337, — O św. Rochu s. 340, — O św. Aleksym s. 341, — O św. Franciszku s. 343, — O św. Florentym s. 343, — O wiel. Szymonie s. 344, — O św. Agnieszce s. 346, — O św. Margorzacie s. 349, — O św. Maryej Magdalenie s. 350, — O św. Jadwidze s. 352, — O św. Elżbiecie s. 354, — O św. Helenie s. 355, — O św. Katarzynie s. 356, — O św. Barbarze s. 357, — O Trzech Króloch s. 359, — O Zmartwychwstaniu P. Jezusowym s. 363, — W dzień Ofiarowania P. Maryej s. 163, 369, — W dzień Bożego Narodzenia s. 164, 370, — W dzień Bożego Narodzenia s. 167, 370, — Ku P. Maryej, czasu Narodzenia Bożego s. 370, — Modlitwy św. Brygidy s. 385. — 2. Wyniki rozbioru źródeł „Hortulusa“ polskiego s. 390. — 3. Autor i drukarz „Hortulusa animae — Raju dusznego“: Biernat z Lublina i Floryan Ungler s. 392.

Podobizny s. 401.

Dopełnienia i sprostowania s. 481. — Pieśni o św. Annie s. 491. — Modlitwa św. Bernata s. 494. — Modlitwa do św. Jadwigi s. 500.

ODBITO W DRUKARNI ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH
WE LWOWIE POD ZARZĄDEM STEFANA SCHABA DNIA 15-GO MAJA
1918 ROKU. Δ SKŁADALI WŁADYSŁAW CHWAŁEK I JAN MEDYCKI Δ
TŁOCZYŁ LUDWIK SZULC. Δ Δ KLISZE WYKONAŁY FIRMY ANGERER
I GÖSCHL W WIEDNIU, ANKARSTRAND W WROCŁAWIU, BRZEZIŃSKI
I SP. WE LWOWIE, JABŁOŃSKI W KRAKOWIE, UNIA WE LWOWIE. Δ Δ

